

А. Набиев

ТАРИХИЙ ЎЛКАШУНОСЛИК

(ЎЛКАНИ УРГАНИШНИНГ АСОСИЙ
МАНБАЛАРИ)

---

*Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлиги Олий
ва ўрта педагогика ўқув юрталари талабалари ва ўрта
мактаб тарих ўқитувчилари учун ўқув қўлланма сифатида
тавсия этган*

ҚАЙТА ИШЛАНГАН ВА ТУЛДИРИЛГАН
ИККИНЧИ НАШРИ

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1996

*Масъул муҳаррир: Ўзбекистон Республикаси фанлар академиясининг
академиги тарих фанлари доктори, профессор Б. А. Аҳмедов*

1805080000 — 174

H _____ 84—91

(04) 353—96

ISBN 5-645-00972-X

© «Ўқитувчи» нашриёти,
1979.

© «Ўқитувчи» нашриёти,
1996. Тўлдириш ва ту-
затишлар билан.

Кириш

Бугунги ўз-ўзини англаб, мустақиллигимиз кун сайин мустақкамланиб бораётган шароитда она юртнинг ҳар бир фарзанди учун Ватан тарихини севиш, ўрганиш, дилига жо этишдан ҳам муқаддасроқ бурч бўлмаса керак.

Ушбу китоб айнан шу мулоҳазадан келиб чиққан ҳолда яратилган. Ота-боболаримиз, аجدодларимизнинг ақл-заковати, олтин қўли ила IX – XII асрлардаёқ киши ақли бовар қила олмайдиган даражада нафис ва нозик қилиб ишланган нақшлар қадимий ва навқирон Самарқанд, Бухоро ва Хива деворларида ўзини кўз-кўз қилиб турибди. Уша давр услуби билан юксак маҳорат кўрсатиб қурилган муҳташам бинолар ва бу бинолардаги Шарқ услубига хос ўймакорлик нақшлари ўз тараққиётининг чўққисига кўтарилганлигидан гувоҳлик беради. Бундай ўймакорлик нақшлари билан бир қаторда ислимий услубда ишланган нақшлар, яъни гул ва новдаларнинг мураккаб услубдаги нақшлари ва ҳозирги кунгача яхши сақланиб келаётган тиллада қорилиб ўйилган бошқа безаклар аجدодларимиз юксак санъатининг тимсоли сифатида бугун ҳам ҳаммани лол қолдириб турибди. Қадимги ва ўрта асрлар меъморчилик обидаларини сақлаш, ўрганиш ва муҳофаза қилиш ҳозирги замон ёш авлодни, меҳнаткашларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда, халқларнинг байналмилал дўстлигини мустақкамлашда катта роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам ўтмиш тарихий ва моддий-маданий ёдгорликларини ўрганиш, муҳофаза қилишнинг родини ошириш муаммоларини ҳал қилишга катта аҳамият берилмоқда.

Қўлланмада ўзбек халқининг тарихий тараққиёти, маънавий, моддий, тарихий манбаларини «Ўлкашуносликда археологиянинг роли», «Ўлкашуносликда этнографиянинг аҳамияти», «Топонимика — ўлка тарихини ўрганишнинг асосий манбаи», «Ўлкашуносликни ўрганишда архившуносликнинг ўрни» ва «Ўлкашуносликни ўрганишда музей экспонатлари» деб номланган асосий беш қисм орқали ўрганишнинг усуллари берилган.

«Тарихий ўлкашунослик» ўқув-қўлланмаси ҳозирги кунда ўз мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон халқларининг қадимий тарихини, унинг жаҳон тарихий тараққиётига қўшган катта ҳиссасини, ўз бағридан Муҳаммад Мусо Хоразмий ва Али Қушчи сингари машҳур математиклар, Аҳмад Фарғоний ва Улуғбекдек фалакиёт билимдонлари, Ибн Сино каби табиблар, Наршахий ва Абулғозихон сингари тарихчилар, ал-Форобийдек файласуфлар, Замахшарий каби лингвистларни етиштириб, жаҳон тараққиётига қўшган ҳиссасини далилий ашёлар воситаси билан исботлаб беради.

Мазкур қўлланма яна шуниси билан аҳамиятлики, унда тарихий, маънавий ёдгорликлар, археологик, антропологик, этнографик, этник, топонимик материаллар ўз ифодасини тошган.

Ўзбек халқининг тарихий, маданий ва меъморчилик ёдгорликлари жаҳон маданий меросининг таркибий қисми бўлиб, жаҳон тараққиётига қўшилган гоят катта улушдир. Мана шундай муҳим, нодир, қимматли аҳамиятга молик бўлган моддий ва маънавий ёдгорликларни ҳар томонлама илмий ва амалий жиҳатдан ўрганадиган ва таҳлил қиладиган фан ҳам «Тарихий ўлкашунослик»дир.

Мазкур ўқув қўлланмаси асосан қуйидаги масалаларни ўз ичига олади:

Тарихий ёдгорликлар. Бунга инсоният ҳаётидаги энг муҳим тарихий воқеалар, жамиятнинг ривожланиш босқичлари, инқилобий ҳаракат бўлиб ўтган жойлар, атоқли саркардалар, йирик давлат, фан ва маданият арбобларининг номлари билан боғлиқ воқеа жойлари, ўтмишдан қолган қўлёзма асарлари ва шу кабилар киради.

Археология ёдгорликлари. Бунга кўҳна шаҳарлар, қўрғонлар, қалъалар, қадимий манзилгоҳлар, истеҳкомлар, корхоналар, каналлар, шунингдек йўлларнинг қолдиқлари, қадимий дафн жойлари, тош ҳайкаллар, қоялардаги тасвирлар ва бошқалар киради.

Шаҳар қурилиши ва меъморчилик ёдгорликлари. Буларга меъморчилик ансамллари ва комплекслари, тарихий марказлар, кварталлар, майдонлар, кўчалар, шаҳарлар ва бошқа аҳоли яшайдиган жойларнинг қолдиқлари: фуқаро, саноат, ҳарбий, диний, халқ меъморчилиги иншоотлари киради.

Санъат ёдгорликлари. Бунга монументал, тасвирий,

амалий-декоратив ва бошқа турдаги санъат асарлари киради.

Ёдгорлик ҳужжатлари. Бунга марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва давлат бошқарув органларидан қолган турли ҳужжатлар, бошқа ёзма ва чизма ҳужжатлар, кино-фото ҳужжатлари ва товуш ёзувлари, шунингдек, қадимий қўлёзмалар ҳамда архив материаллари, фольклор ва мусиқа ёзувлари, нодир босма нашрлар киради.

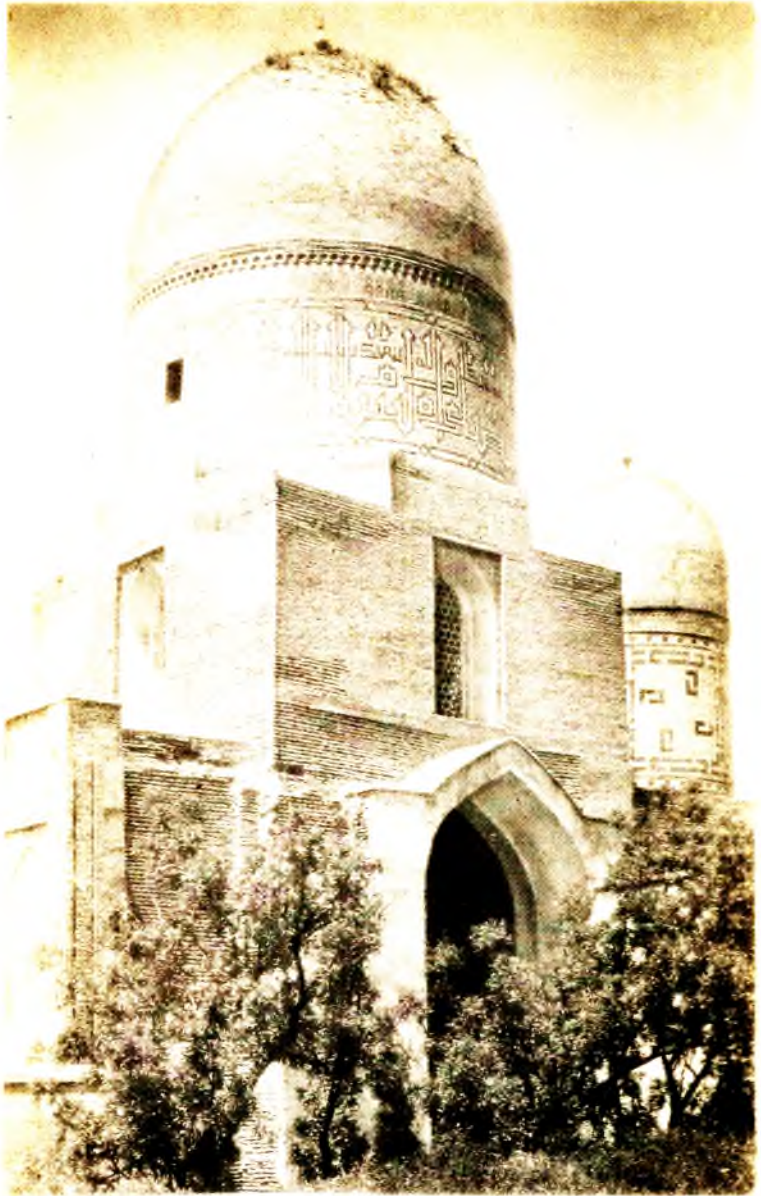
Этнографик ва топонимик материаллар. Бунга халқ урф-одатлари, моддий ва маънавий маданият, халқларнинг эртак, фольклор, мифологияси ҳамда жой номларининг илмий жиҳатдан келиб чиқишини ўрганиш киради.

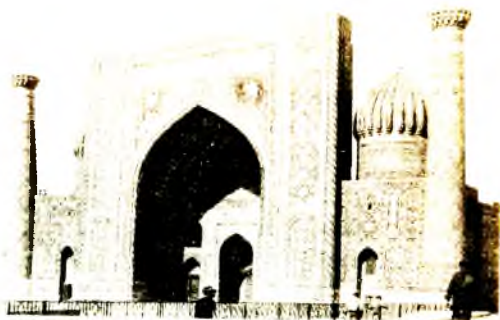
Булар билан бир қаторда тарихий, илмий, бадиий қимматга ёки бошқа хил маданий қимматга эга бўлган объектлар ҳамда музейда сақланадиган экспонатлар ва улардан ўқув, таълим-тарбия ишларида фойдаланиш услублари, намунавий дарс режалари ўз аксини топган.

Юқоридаги манбаларни ўрганиш ва умумлаштириш илмий ўлкашунослик тадқиқотчилари, жамоат ўлкашунослиги ва ҳаваскорлари учун ҳам, у ёки бу воқеаларга тавсиф бериш, турли тарихий тушунчаларга аниқлик киритиш учун ҳам кўп зарур маълумот бўлиб хизмат қилади.

Олий ўқув юртлари ва мактабда ўқитилаётган тарихий ўлкашунослик фани маълум икки мақсадни: биринчидан, ўз ўлкасининг ўтмиши ва ҳозирги ҳаёти тарихини ҳар томонлама илмий асосда ўрганиш йўли билан тўпланган археологик, этнографик, топонимик, нодир қўлёзмалар, архив ҳужжатларини саралаш, тартибга солиш ва таҳлил қилишни; иккинчидан, тўпланган ўлка материалларидан ўқув-тарбиявий ишларда ўринли ва самарали фойдаланиб, ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашни кўзда тутади.

Ўқув қўлланмасини ёзишда мумкин қадар маҳаллий материаллардан, Ўзбекистон Республикасига доир ўлкашунослик ҳужжатларидан, етук тарихчи олимларнинг асарларидан, архив материалларидан фойдаланиш масалаларини ёритишда Ўзбекистон Марказий Давлат Архиви ходимлари томонидан тайёрланган картотека ва кўрсаткичлардан, музей экспонатларини ёритишда эса Ўзбекистон тарихи музейи материалларидан фойдаланилди.

---

1. Ўлкашунослик ҳақида қисқача маълумот

1. Ўлкашунослик турлари
2. Тарихий ўлкашуносликнинг ривожланиши
3. Урта Осиё тарихини ўрганишда рус Шарқшуносларининг роли
4. Рус шарқшунослигининг маҳаллий тарихчиликка таъсири
5. Тарихий ўлкашуносликнинг 1917 йилдан кейинги аҳволи
6. Ўлкашуносликнинг асосий манбалари

Ватан ҳақидаги теран фикрлар туркий тасаввуф шеъриятининг атоқли вакили хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирида қуйидагича талқин этилади:

Бошим тупроқ, ўзим тупроқ, жисмим тупроқ,
Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ.

Бинобарин, тупроқ — инсон туғилиб ўсган ўлка, макон, тупроқ — Ватан. Тупроқ неча юз йиллардан буён не-не улуғ фарзандларини ардоқлаб келаётган Замин. Шунинг учун биз уни эъзозлаб она тупроқ деймиз.

Демак, барча ишлар ўз она тупроғини, ўз она ўлкасини қадрлашдан бошланади. Она тупроғини, она ўлкасини севган кишини эл қадрлайди, дунё танийди... Ўз тарихини она юртдан — она тупроқдан қидирган инсонгина ҳақиқий инсон бўла олади.

Тарихга назар ташласак, ўз ўлкасини севмаган ва унинг тупроғини ардоқламаган бирон ҳам зотни учрата олмаймиз. Шунинг учун ҳам Ватанни севмоқ иймондандир, деймиз. Зотан, она юрт фарзандлари учун Ватанни севиш, унинг тарихини ўрганиш, дилга жо этиш муқаддас бурчдир.

1. Ўлкашуносликнинг турлари

Ўлкашунослик уч турга бўлинади: 1) илмий, яъни давлат ўлкашунослиги; 2) жамоат ўлкашунослиги; 3) мактаб ўлкашунослиги. Ўлкашуносликнинг ҳар учала тури ўзаро бир-бирига алоқадор бўлиб, бири иккинчисини тўлдиреди.

Давлат ўлкашунослиги билан республика тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш қўмитаси, музейлар, республика Фанлар академияси қошидаги тарих, археология илмий-тадқиқот институтлари шуғулланади.

Жамоат ўлкашунослиги қишлоқ, овул, қўрғон, туман, шаҳар ва вилоят ҳудудидаги тарихий обидаларни сақлаш ва асраш ишларига бошчилик қилиш билан бирга жойларда истиқомат қилиб турган халқларнинг келиб чиқишлари (этногенези), урф-одатларини ўрганади, ҳамда илғор меҳнаткашлар, Меҳнат Қаҳрамонлари хотирасини абадийлаштириш учун ҳайкаллар, мангу оловлар, ҳурмат тахталари ташкил қилади. Бундан ташқари, жамоат ўлкашунослигига мустақил равишда танга пулларни ўрганувчи мутахассислар — нумизматлар, муҳрларни ўрганувчилар — сфрагистлар, тамға (герб)-

ларни ўрганувчилар – гералдистлар, тош, металл, сопол ва ёғочдаги ёзувларни ўрганадиган олимлар – эпиграфистлар, эски асбоб-ускуналар ва қурол-аслаҳа ҳамда шу каби нарсаларни тўпловчилар ҳам уюшади.

Мактаб ўлкашунослиги эса мактабларда тарих, инсон ва жамият фани ўқитувчиларининг бевосита раҳбарлигида ташкил қилинади. Мактаб ўлкашунослигининг аъзолари V – X (XI) синфларнинг энг интизомли ва аълочи ўқувчиларидан тузилиб, улар ўлка материалларини тўрт гуруҳга бўлинган ҳолда тўплайдилар. Тўпланган археологик, этнографик, топонимик ва архив ҳужжатлари мактаб ўлкашунослик ва тарих музейларида намойиш қилинади.

Мактаб ўлкашунослиги таълим-тарбияни турмуш, ишлаб чиқариш, янги жамият қуриш тажрибаси билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганади. Ўқитиш жараёнида ўлка материалларидан ўринли фойдаланиш ўқувчиларнинг ўз ўлкаси тарихини билиб олишга, чуқур билим олишга, мустақил ижод қилишга бўлган қизиқишини орттиради ва келгуси ҳаёт йўлини танлаб олишга ёрдам беради. Мактаб ўлкашунослиги фанлар ўртасидаги алоқани мустаҳкамлайди ҳамда ўқитувчи зиммасига катта масъулият юклайди. У дастур асосида, ўз аъзоларининг билим даражаси ҳамда ижодий қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда (иложи борича мутахассисларнинг маслаҳатлари ва кўрсатмалари асосида) тадқиқот ўтказиш ишининг режаси ва иш ҳажми ҳамда услубини ишлаб чиқади. Ўлкашуносликнинг бутун муваффақияти шу ишга раҳбарлик қилаётган ўқитувчининг билимига ва ташкил қила олишига боғлиқ. Агар ўқитувчи ўз ўлкасини яхши билса, бу ҳақдаги оғзаки ва ёзма манбаларни мунтазам ўрганиш билан бирга ўқувчиларнинг ота-оналари, кексалар, ўлкашунослик ташкилотининг ходимлари билан суҳбатлар олиб бориб, педагогик маҳоратини ишга солса, ўқувчиларнинг фаоллиги ортиб боради, ўтилган материалларни тўлиқ ўзлаштириш билан бирга уни ҳаётга ҳам татбиқ қила бошлайди. Натижада ўқувчиларнинг пухта билим олиш билан бирга ўз ўлкасига бўлган меҳр-муҳаббати ортади ва тарихий тасавури ҳамда тарихий тушунчаси шаклланиб боради.

Мактаб ўлкашунослиги иккига бўлиниб, ўқув жараёнида (ўқув дастури асосида) ва дастурдан ташқари (мактабнинг тарбиявий ишлар режасига асосланган ҳолда) амалга оширилади. Ўқув жараёнида (синфда)

олиб бориладиган ўлкашунослик ишлари ҳам икки мақсадни кўзлайди. Бири — ўз ўлкасининг ўтмишини археологик, этнографик, топонимик, қўлёзма асарлар ва архив ҳужжатлари асосида ўрганиш ва ўлкашунослик материалларини бир тизимга солиш; иккинчиси — тўпланган ўлкашунослик материалларидан тарих ҳамда инсон ва жамият дарсларида фойдаланиш. Синфда олиб бориладиган ўлкашунослик ишларига барча ўқувчиларнинг иштирок этиши мажбурийдир. Мактабдан ташқари олиб бориладиган ўлкашунослик ишлари, яъни саёҳатлар, археологик илмий сафарларда Ўзбекистон Фанлар академияси тарих ҳамда археология институти-нинг тавсияси билангина шу ишга лаёқатли ўқувчилар ихтиёрий равишда иштирок этадилар. Мактаб ўлкашунослиги тарих ҳамда инсон ва жамият фанларидан олган билимларни ойдинлаштиради, кенгайтиради ҳамда ҳар хил фанларнинг ўзаро алоқасини таъминлайди.

Мактаб ўлкашунослиги тарихий обидаларни сақлаш ва ҳимоя қилиш, қадимий манзилгоҳларни топишда ҳам катта роль ўйнайди. У жамоа бўлиб яшаш, ишлаш ва ижод қилишга ўргатади. Ўқувчиларда синчковлик, тиришқоқлик, теварак-атрофга ҳавас билан боқиш, тадқиқотга қизиқиш, Ватанни севиш ва уни ардоқлаш ҳислари шаклланиб боради.

Дарҳақиқат, мактаб ўлкашунослиги ўқувчиларда ўз Ватанига меҳр уйғотиш билан бирга, уларни эстетик руҳда тарбиялашга ҳам муносиб ҳисса қўшади.

Ватанга бўлган меҳр туйғуси ўз ўлкасини ўрганишдан бошланади. Мактаб ўлкашунослигида ана шундай туйғу шаклланади.

2. Тарихий ўлкашуносликнинг ривожланиши. 1917 йилга қадар ўлкани ўрганиш масаласи.

Рус олими М. В. Ломоносов ўз ўлкасини мукамал ўрганиш мақсадида 1761 йили 30 саволдан иборат жавоб варақаси тузиб, аҳоли ўртасида тарқатган эди. Айни вақтда бу билан ўлкашунослик фанига асос солинганди. Ўлкани ўрганиш масаласи Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистон ҳудудида Россиядан анчагина кейинроқ, яъни XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланади.

Рус олимлари Ўрта Осиёнинг чоризм тарафидан босиб олиншидан анча илгари бу ўлкани ўрганиш

бўйича бир қанча ишлар қилган эдилар. Бироқ, XIX асрнинг биринчи ярмидаги ўлкани ўрганиш, яъни маҳаллий тарихчилик ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётдаги биқиқликка мос бўлиб, феодал тузум манфаатлари учун хизмат қилар эди. Тарих фанидан феодал синфининг манфаатлари, хонлар ва улар сулоласининг тахтга эгаллиги ва «одиллиги»ни мафкуравий жиҳатдан асослаш учун фойдаланиб келинди. Сарой тарихчилари ўзларининг асосий эътиборларини сиёсий воқеликларни хонларнинг фаолияти ва ўз рақиблири устидан қозонган ғалабаларини кўкларга кўтариб мақташ, саройдаги анъаналарни тасвирлашга қаратдилар. Чунки замон ўзи шунақа эди. Натижада бу давр тарихчилигининг мавзуи жаҳон тарихчилиги мавзусидан бир қадар ажралиб қолди. X — XV асрлардаги маҳаллий тарихчилар Муҳаммад Наршахий, Табарий, Рашидиддин, Низомиддин Жомий, Абулғозихон ва бошқаларнинг асарлари ўзининг мазмундорлиги, фактик материалга бойлиги билан бу даврда ёзилган тарихий асарлардан сезиларли даражада ажралиб туради. Шарқшунос А. А. Ромаскевич Рашидиддиннинг «Жоме ут-таворих» номи асари устида сўз юритар экан, ҳақли равишда бу асар ўзининг мазмуни ва ҳажми жиҳатидан муҳимлигини кўрсатиб, биз бу асардан кейин Эрон тарихчилигида воқеаларни бу хилда баён қилиш учун бўлган интилишни кўрмаймиз, деб ёзган эди. Бу Ўрта Осиё тарихчилигига ҳам хос нарса эди. Шундай қилиб, XIX асрнинг биринчи ярмида тарих фани ҳам, бошқа фанлар сингари, ҳукмрон синфнинг манфаати учун хизмат қилди.

XIX асрнинг 30-йилларида Бухоро сарой тарихчиси Муҳаммад Ёқуб ёзган «Гулшан ул-мулук» номи асар ўша давр тарихий манбаларидан бири ҳисобланади. Бу асар форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, унда қадимги замонлардан то XIX асрнинг 30-йилларигача бўлган Бухоро амирлигидаги сиёсий воқеалар баёни берилади: Асарда сарой воқеликлари, ҳукмрон синфлар тарихи, ўзаро урушлар, унда эришилган ғалабалар, хонликнинг кейинги сулоласининг генеалогияси (насабномаси) ифодаланиб, жамиятнинг ривожланишида асосий куч бўлган халқ оммасининг аҳволи, унинг тилак-орзулари, халқ ҳаракатлари ва бу ҳаракатнинг туб моҳиятини ёритишга бўлган интилишни деярли кўрмаймиз.

Яна ўша даврда форс-тожик тилида ёзилган иккинчи

манба Бухоро сарой тарихчиси Муҳаммад Мир Олимнинг «Тарихи амир Насрулло» номли асаридир. Бу асар Бухоро амири Насруллонинг (1826–1860) топшириғи билан ёзилган. Асар XVIII асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигида юз берган сиёсий воқеаларни, ички ва ташқи воқеликларни тасвирлаш билан бошланиб, амир Насруллонинг ҳокимиятга келиши, унинг дастлабки йиллардаги давлатни бошқаришда тутган сиёсати билан тугалланади. Асарда Бухоро амирлигидаги 1821–1825 йилларда бўлиб ўтган хитой-қипчоқлар қўзғолони ва унинг бостирилиши ҳақида сўзланади. Аммо асарда қўзғолоннинг асосий сабаблари ва моҳияти очиб берилмаган, бу табиий ҳол бўлиб, сарой тарихчисидан буни кутиш мумкин эмас эди.

Яна шу йўналишда ёзилган тарихий манбалардан бири мулла Ибодулла ва мулла Муҳаммад Шарифлар томонидан форс-тожик тилида яратилган «Тарихи амир Ҳайдар» номли асардир. Асарда аштархонийлар билан манғитлар сулоласи тарихи, амир Ҳайдарнинг отаси амир Шоҳ муроднинг туғилишидан бошлаб, то амир Ҳайдарнинг ўлими (1826) гача Бухоро амирлигида бўлиб ўтган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий воқеаларга тўхталиб ўтилган. Шу билан бирга, асарда 1820 йилда А. Ф. Негри бошлиқ Россиядан Бухорога юборилган элчилик ташрифи тўғрисида ҳам маълумотлар берилган¹.

Муҳаммад Шарифнинг худди ўша даврни акс эттирувчи «Тож ут-таворих» – («Тарихлар тожи») номли асарида манғитлар насабномаси, туркий ва мўғул қабилалари, Чингизхон, унинг авлод-аждодлари, шайбонийлар, аштархонийлар сулоласининг тарихи берилади. Умуман, асар аштархонийлар, айниқса манғитлар сулоласи вақтида Бухоро амирлигидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий воқеликларни ўрганишда муҳим роль ўйнайди.

XIX асрнинг 40-йилларида ёзилган йирик тарихий манбалардан бири Муҳаммад Ҳақимхон тўранинг «Мунтахаб ут-таворих» номли асаридир. Асарда XVIII асрнинг 70-йилларидан то Қўқон хони Умархоннинг вафоти (1822), ундан сўнг тахтга ўтирган Мадалихонгача бўлган даврдаги Қўқон хонлиги тарихига доир сиёсий воқеалар тасвирланган.

---

¹ А. Саъдиев. XIX асрда Туркистонда тарих фани. Уздавнашр, 1960 й. 72-бет.

Ҳақимхон тўра хон билан бирга юриб, XIX асрнинг биринчи чорагидаги воқеаларга аралашади. У саройдаги фисқ-фужур, вилоятлардаги сиёсий тортишувлар, хонликнинг ташқи ва ички сиёсатини, Бухоро амирлигидаги сиёсий ҳодисаларни ўз кўзи билан кўриб, уларни ўз асарида акс эттирган. Аштархонийлардан сўнг тахтга ўтирган ўзбекларнинг минг сулоласи ҳақида, Умархоннинг ҳукмронлик қилган (1810—1822) вақтдаги сиёсий воқеалар аниқ ва изчиллик билан ифодаланган. Асарнинг қиммати шундаки, Россиянинг Ўрта Осиёга нисбатан тутган сиёсати ва ўша вақтдан ўрта осиеликларнинг Россияга берган баҳосини аниқлашда у муҳим ўрин тутади, чунки муаллиф Россияда бўлиб, у ердаги ҳаёт билан бевосита танишган, Россия билан боғлиқ масаласида илгор фикрларни баён қилган. Муаллиф ўз асарида 1821—1825 йилларда Бухорода бўлиб ўтган хитой-қипчоқлар қўзғолонида қатнашганларни «хоин кишилар» деб қоралайди. Бу эса муаллиф тутган йўлни яққол кўрсатиб турибди.

Қўқон хонлиги тарихига оид манбалардан бири мулла Аваз Муҳаммаднинг Форс-тожик тилида ёзилган «Тарих жаҳоннумаи» асари бўлиб, ўз кўзи билан кўрганларининг баёни ҳамда тарихий манбалар асосида ёзилган икки китоб ва географик қўшимчадан иборат. Асарнинг биринчи қисмида инсоннинг пайдо бўлишидан бошлаб, то XVI асргача бўлган ҳукмдорлар тарихи берилган.

Асарнинг иккинчи қисмида Қўқон хони Олимхон (1798—1810) ва Умархон (1810—1822) ҳукмронлиги даври сиёсати тўлиқ берилган.

Асарда Бухоро амирининг хитой-қипчоқлар ва қорақалпоқ халқларига нисбатан тутган сиёсати, Қўқон хонлиги билан Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатлар, рус аскарлари томонидан Самарқанд ва Каттақўрғон ерларининг босиб олинishi, йўл ва иморатлар қурилиши, айрим воқеаларнинг саналари ва ҳ. к. лар берилган. Шу билан бирга, асарда 1842 йили Қўқонда кўтарилган хўжа Қаландар бошчилигидаги қўзғолон, 1847 йилда Тошкент ҳокимига қарши кўтарилган ҳаракат каби муҳим воқеалар ҳақида ҳам сўз боради. Асарда келтирилган бу далиллар тарихни ўрганиш учун муҳимдир. Бироқ бу хилдаги асарлар ўша давр ҳукмрон феодал синф мафкураси руҳида ёзилган бўлиб, унга танқидий кўз билан қараш талаб қилинади.

Қўқон хонлиги тарихчилигида Мулла Ниёз Му-

ҳаммаднинг «Тарихи Шоҳруҳий» деган асари ҳам диққатга сазовордир. Муаллифнинг бу асари Қўқон хонлигининг XVIII ва XIX асрнинг 70-йилларигача бўлган тарихига оид муҳим маълумот беради. Бу маълумотлар шу давр тадқиқотчилари учун жуда қимматлидир.

Тошкентдаги Қорёғди маҳаллалик Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғлининг 1880—1885 йиллар орасида ёзган «Тарихи жадида-и Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») номли 1200 бетдан иборат асари ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у Урта Осиёда ўтган уч хонликда ёзилган тарихий асарлардан бирмунча фарқ қилади. Асар форс-тожик тилида ёзилган. У ҳукмдорлар ўртасидаги урушлар тарихидан иборат бўлиб, иккинчи қисми Қўқон хонлиги ва Тошкент тарихига бағишланган. Бунда муаллифнинг янгича тарих ёзиш ниятида иш бошлагани ва А. Кундан маслаҳатлар олганлиги сезилади. Шунингдек, асарда Қўқоннинг сиёсий ҳаётида устунлик ролини ўйнаган гуруҳлар ва шахслар, Тошкентда бўлиб ўтган сиёсий ҳаракатлар, халқ қўзғолонлари, шу қўзғолонларнинг йўналиши ва сабаблари ҳақида (бу масала бошқа ҳеч бир асарда бунчалик ёритилмаган) муфассал маълумотлар берилган. Бу асар янги давр тарихчилигида янги интилиш эди. Асар Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида нодир асарлар қаторида сақланмоқда.

XIX асрнинг биринчи ярмида Хива хонлигида ёзилган тарихий манбалардан энг муҳими Мунис ва Огаҳийларнинг асарлари ҳисобланади.

Мунис (1778—1829) нинг отаси Авазбий мироб Хива хони Элтузарга қадар ҳам, унинг ҳукмронлиги вақти (1804—1806) да ҳам сарой хизматида бўлади. Элтузархоннинг ҳукмронлиги вақтида Мунис сарой хизматида киради ва хоннинг топшириғи билан ўзининг «Фирдавс ул-иқбол» номли машҳур тарихий асарини ёзади. Элтузархон Шермуҳаммад Мунисга бу асарни Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асаридан устун қилиб яратишини ҳам уқтиради. Мунис асари ўзбек тилида ёзилган. У Хива хонлигининг XVI—XVII асрлардаги тарихини ёритишда Абулғозининг асарларидан фойдаланади. Хива хонлигининг XVIII асрдаги тарихига оид воқеаларни эса шу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар ва, айниқса, отасининг берган маълумотлари асосида ёзади. XVIII асрнинг иккинчи ярмидаги энг

муҳим воқеаларни, 1812 йилгача бўлган тарихий воқеаларни тасвирлаш пайғида унга хон томонидан бошқа вазифа, яъни Мирхонднинг машҳур асари «Равзат усафо»ни форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиш топширилади. Мунис бу асарнинг биринчи китобини тамомлаб, иккинчисини ёзаётган вақтида тўсатдан вафот этади. Шундай қилиб, у қўлёзманинг таржимасини ҳам, ўз асарини ҳам тамомлай олмади. Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809–1864) Хива хони Оллоқули (1825–1842) нинг топшириғи билан асарни давом эттириб, 1827 йилларгача бўлган воқеаларни ёзади. Сўнгра у 1826–1842 йиллардаги воқеалар ёритилган «Риёз уд-давла», 1842–1845 йиллардаги тарихий воқеалар ёритилган «Зубдат ут-таворих», 1846–1855 йиллардаги воқеалар ёритилган «Жомиъул-воқеоти султоний», 1856–1865 йиллардаги воқеалар ёритилган «Гулшан давлат» номли асарларни ёзади. Огаҳий «Шоҳиди иқбол» номли бешинчи асарини Хива хони Муҳаммад Раҳимхон даври (1865–1910)га бағишлайди. Аммо бу асар тамомланмай, 1872 йили воқеалари билан тугайди.

Мунис ва Огаҳийлар сарой тарихчилари бўлсалар-да, уларнинг асарлари ўзининг далилларга бойлиги, хронологик изчиллиги, ўзида акс эттирилган сиёсий воқеаларнинг тўлиқ баёни жиҳатдан ўша даврдаги Бухоро ва Қўқон сарой тарихчиларидан бирмунча юқори туради. Хива сарой тарихчилиги ва хусусан Мунис, Огаҳий асарларидаги бу хусусиятни ўз вақтида В. В. Бартольд ҳам «История культурной жизни Туркестана» деган асарида таъкидлаб: «Мунис ва Огаҳийнинг китоблари адабий ва тарихий асар сифатида камчиликларига қарамай, баён қилишнинг тўлиқлиги ва далилий маълумотларнинг сони жиҳатидан бизгача етиб келган Бухоро ва Қўқон хонликлари тарихи бўйича битилган асарларни орқада қолдиради», деб ёзган эди.

Хулоса қилиб айтганда, XIX асрнинг биринчи ярмида маҳаллий тарихчилар томонидан яратилган тарихий асарлар мамлакатнинг ҳўжалиги, иқтисодий муносабатлар, синфий кураш, халқ харакатлари ва сиёсий воқеаларнинг ижтимоий-иқтисодий илдизларини очиб бера олмаган бўлса ҳам, тарихчиларимиз ўлкани ўрганишда, солномалар тузишда, этнографик ва топонимик материаллар тўплашда бу нодир асарлардан, танқидий нуқтаи назардан қараб фойдаланишлари мумкин. Бу асарлар шунинг учун ҳам 1917 йилга қадар ўлка тарихини

ўрганишда жуда қўл келади. Чунки уларнинг муаллифлари бевосита ўша даврда яшаган, рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларни ўзқўзлари билан кўрган, шунингдек уларни олдинги давр воқеалари билан қиёслаган. Шу нуқтаи назардан бу асарлар муҳим аҳамият касб этади.

3. Ўрта Осиё тарихини ўрганишда рус шарқшуносларининг роли

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё чор аскарлари тарафидан босиб олинган, бу ерга рус олимлари келиб кўплаб тадқиқот ишларини олиб бордилар. Шундай мураккаб ва оғир шароитда ҳам ўлкашунослар ўз фикр ва мулоҳазаларини эркин баён этишга ҳаракат қилганлар. Ўрта Осиёга келган олимлар ўлкадаги илғор маҳаллий зиёлиларнинг намояндалари билан яқин алоқада бўлардилар.

Мустамлака маъмурияти Ўрта Осиё халқ оммасининг миллий онгини ўстиришга ёрдамлашишни асло маъқул иш деб билмасди, аксинча, маҳаллий халқ оммаси ўрта-сида тарихий билимларни бироз даражада кенг тарғиб этиш, улар диққатини қадимги замон ёдгорликларини ўрганишга тортиш ва ҳоказолар чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига фақат зарар етказиши мумкин, деб кўрқарди.

Ҳолбуки, Ўрта Осиёнинг янги-янги ҳудудларида Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши, уларнинг Умур-россия иқтисодий тараққиёти йўлига қўшиб юборилганлиги муносабати билан турмушнинг ўзи илмий тадқиқотлар ўтказиш зарурлигини тақозо қиларди. Ўрта Осиёнинг дурустроқ ўрганилмаганлиги мустамлака маъмуриятининг ишларини қийинлаштирди. Илмий тадқиқотлардан баъзи бирлари ўзларининг кўп йиллик тарихига, ўз урф-одатлари, хусусиятлари, турмуш тарзига эга бўлган миллион-миллион Ўрта Осиё халқлари оммасини эксплуатация қилиш тизимини тўғридан-тўғри уюштиришга ёрдам бериши лозим эди.

Табиий бойликлари, маданий мероси ғоят бой бўлган ва кам текширилган бу ўлка рус зиёлиларининг тараққийнавар қисмини жуда қизиқтирарди. Машҳур рус зоологи, зоогеографи ва сайёҳи, дарвинизмнинг эътиқодли тарафдорларидан бўлган Н. А. Северцов (1827—1886) Туркистоннинг кўп жойларини физик-географик

жиҳатдан ўрганишда, жумладан, Помир тизма тоғларининг орографиясини ўрганишда кўп меҳнат ва куч сарф қилди. Н. А. Северцов саёҳати вақтида зоология, ботаника, минералогия ва палеонтологияга оид жуда қимматли коллекциялар тўплади.

Машҳур рус географи П. П. Семёнов-Тяньшанский (1827–1914) Урта Осиё, айниқса Тяньшань тизма тоғларининг географик ўрганилишига асос солди. Унинг тўплаган маълумотлари асосида Тяньшанда Альп музликлари мавжудлиги масаласи ижобий ҳал қилинди, немис географи Гумбольдтнинг Тяньшандаги вулқон ҳодисалари ҳақидаги фикрлари рад қилинди. Тяньшанни текшириш рус география фанининг энг муҳим хизматларидан биридир.

Рус табиатшуноси ва сайёҳи А. П. Федченко (1844–1873) Туркистон табиатини ўрганишда катта роль ўйнади. У Фарғона водийси билан Олойни биринчи марта текшириб чиқди; Олой орқасидаги тизма тоғлар ва унинг энг баланд чўққисини очиш шарафи ҳам унга насиб бўлган, у Зарафшон водийси билан Қизилқумни ҳам текшириб чиққан.

Геолог ва географ И. В. Мушкетовнинг (1850–1902) илмий хизматлари ҳам катта. Шимолий Тяньшан тизма тоғи орографиясининг геологик асосларини дастлаб у кўрсатиб берди. У Туркистондаги кўнгина фойдали қазилма конларини таърифлаб, „Туркистон минералларининг дастлабки рўйхатини тузиб чиқди. 1877–1879 йилларда Мушкетов геологик текшириш ишларини бажариш мақсадида Олой, Помир, Бухоро, Ҳисорга, Амударё бўйлаб ва Қизилқумга саёҳат қилди. 1880 йилда эса Зарафшон музлигига илмий сафар уюштирди. Мушкетов 1881 йилда (Г. Д. Романовский билан биргаликда) Туркистоннинг биринчи геология харитасини тузди. Урта Осиё геология тузилишининг биринчи илмий концепциясини таклиф қилди, уни ўрганиш босқичларини кўрсатиб берди. И. В. Мушкетов ўз тадқиқотларини ва Туркистонни ўрганган бошқа олимларнинг илмий ишларини ўзининг машҳур «Туркистоннинг геология ва орография таърифи» монографиясида умумлаштирган. Бу монографияга ёзилган катта муқаддима тарихшунослик нуқтаи назаридан ёндошилган «Урта Осиёни ўрганиш тарихи»га илова қилинган.

Урта Осиё тупроғини ўрганишда ҳам рус тадқиқотчи-

910235

лари кўп меҳнат сарф қилишган. Машҳур рус олими, ҳозирги замон илмий тушроқшунослигига асос солган В. В. Докучаев (1846—1903) ўзининг кўпгина асарларида бу соҳада дастлабки (1898 йилда) маълумотларни берган.

Ҳарбий топографлар ҳам қунт билан унумли ишлар қилганлар, Туркистон ҳарбий топография бўлими тузилганга қадар (1867 йил) ўлка топография жиҳатидан қарийб бутунлай ўрганилмаган эди. Фақат Каспий ва Орол денгизи соҳилларида, Сирдарё ва Амударёнинг этак томонлари, Балхаш кўли соҳиллари ва бошқа баъзи жойларда бир қадар аниқ ярим инструментал ва кўз билан ўлчанган тасвирга олишлар ўтказилган эди, холос. Ҳарбий топография бўлими олдида табиий контрастлари бир-биридан кескин фарқ қиладиган жуда катта ҳудудни кенг қўламда суратга туширишдек машаққатли вазифа турарди. Бўлим «хизмат юзасидан лозим бўлган» баъзи бир зарур хўжалик ва ҳарбий эҳтиёжларни таъминлаш билан чекланиб қолмасдан, Ўрта Осиёнинг бош харитасини тузиш ишига киришиб кетди.

Туркистон босиб олингандан кейин ўлкани харитага тушириш ва иқлимни ўрганиш учун илмий база яратиш масаласи туғилди. 1867 йилда Тошкент метеорологик маркази тузилди, бир оз вақтдан кейин шундай марказлардан бир қанчаси бошқа ерларда ҳам вужудга келди.

Тошкентда фалакиётшунослик расадхонаси яратиш юзасидан тайёргарлик ишлари олиб борилди ва 1874 йилда Россиядаги энг қадимги Пулково расадхонаси ходимларининг ёрдами билан шундай расадхона очилди. Шарт-шароитнинг қийинлигига қарамай, бу соҳада катта ютуқлар қўлга киритилди. Расадхона ходимлари ҳозирги Ўрта Осиё республикалари ҳудудида қарийб 870 фалакиёт манзилларини аниқладилар. Расадхона ходимлари ўз ташаббуслари билан илмий-текшириш ишлари олиб бордилар. И. И. Померанцевнинг Фарғона водийсида геоид шакли устида олиб борган текширишлари (1896 йилда), Д. Д. Геденонвнинг Тошкент кенглигининг ўзгариши ҳақидаги тадқиқотлари (1895—1896 йилларда) диққатга сазовордир. Бироқ кадрлар етишмаслиги ва ажратилган маблағнинг озлиги сабабли расадхона тадқиқот ишларини режали равишда мунтазам олиб бора олмади.

Ўлкани ўрганишда статистика қўмиталари ҳам муҳим роль ўйнади. 1868 йил январда Туркистон статистика

қўмитаси тузилди. Унинг ташаббуси билан 1872 йилдан «Туркистон ўлкаси статистикаси учун материаллар» номли тўплам чиқарила бошланди: (1872—1876 йиллар ичида ҳаммаси бўлиб 5 тўплам чиқарилди.) 1887 йил биринчи январдан бошлаб Сирдарё (Тошкентда), Самарқанд (Самарқандда), Фаргона (Янги Марғилонда) вилоятлари статистика қўмиталари тузилди. Қўмиталар вилоятларга хос обзорлар нашр қилиб, уларда «табиий ва ишлаб чиқариш ишлари», халқ хўжалиги, суғориш тизимлари, йўллар, аҳоли ва унинг машғулоти, ўлпон ва солиқлар, маъмурий тузилиш, соғлиқни сақлаш ва маориф, жамоат ободончилиги, об-ҳаво кузатишлари ва ҳоказолар ҳақидаги муфассал маълумотлар берилди. 1886—1913 йилларга оид «Сирдарё вилояти обзорлари» (Тошкент, 1887—1916 йиллар), 1884—1913 йилларга оид «Фаргона вилояти обзорлари» (Янги Марғилон-Скобелев, 1889—1916 йиллар) нашр қилинган эди. Қўмиталар булардан ташқари яна ўз ишлари ҳақида ҳисоботлар ва бошқа китобларни ҳам нашр қилдирди.

Ўрта Осиё халқларининг турмушига бағишланган, илмий ва ўлкашуносликка доир турли хабарлар ва мақолалар «Туркестанские ведомости» ҳамда «Туркистон вилоятининг газети» (Тошкент, 1870—1917 йиллар) ва бошқа маҳаллий матбуотда мунтазам босилиб турди.

1870 йилда Тошкентда очилган Туркистон халқ кутубхонаси (ҳозирги Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси) ўлкани ўрганиш билан шуғулланувчи барча тадқиқотчилар, айниқса маҳаллий ходимлар учун катта аҳамиятга эга бўлди. Кутубхона ташаббускор библиофиллар (китоб мухбирлари) ва библиографларнинг кўрсатган фаолияти асосида ўлкани ўрганишга доир қимматли асар ва материаллар билан бойиб борди. Кутубхона очилиши вақтида фақат 1700 жид китоб бор эди, 1917 йилга келиб ундаги китоблар сони 80 минг жидга етди. Кутубхона фондида сақланаётган адабиёт ва манба мажмуаларидан «Ўрта Осиёга, айниқса Туркистон ўлкасига тааллуқли Туркистон асарлар ва мақолалар тўплами» жуда ҳам қимматли асар бўлиб, шу кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бу тўпламни тузиш ишларини кўзга кўринган рус библиографи В. И. Межов Петербургда 1868 йилдан бошлаб 20 йил давомида олиб борган эди. 1888 йилда «Туркистон тўплами»га кирган катта-катта жидларнинг сони 416 га етганда (булар 1867—1887 йилларда

тўпланган материаллар эди) ўлкадаги чор маъмуриятининг буйруғи билан «маблағ йўқлиги сабабли» бу ишлар тўхтатилган эди. В. И. Межов «Туркистон тўплами»га уч китобдан иборат систематик ва алфавит кўрсаткич тузган. 1872 йилда А. Л. Кун ва бошқа шарқшунослар машҳур «Туркистон альбоми» (Туркистон ўлкасининг этнография, археология, касб-ҳунар ва тарихига доир суратли альбом)ни тузиб тамомладилар. Бу нодир асар ҳозиргача ҳам ўз илмий қимматини йўқотгани йўқ. Альбом 1262 дона рангли ва рангсиз фотосуратлар ёпиштирилган 447 картондан иборат бўлиб, Россияда фақат уч кутубхона — император кутубхонаси, Фанлар академияси кутубхонаси ва Туркистон кутубхонасигина фахрлана оладиган, бадиий жиҳатдан ғоят ноёб асар эди.

1917 йилга қадар ўлкадаги илмий жамиятлар томонидан ҳаммаси бўлиб Рус география жамиятининг Туркистон бўлими «Ахбороти»нинг 13 жилди (1898—1917 йиллар), Туркистон археология ва ҳаваскорлар тўғарагининг мажлиси қарорлари ва ахборотларидан 21 тўплам (1896—1917 йиллар), Туркистон қишлоқ хўжалиги жамияти томонидан «Туркистон қишлоқ хўжалиги», журналидан 142 сон (1906—1917 йиллар), «Туркистон деҳқони» журналидан 60 сон (1915—1917 йиллар), Шарқшунослик жамияти Тошкент бўлими «Ахбороти»нинг 6 сони (1908—1909 йиллар), бундан ташқари яна илмий-тиббий жамиятларининг кўпгина протокол ҳамда асарлари ва бошқалар босиб чиқарилган эди.

Ўзбекистоннинг ва умуман бутун Туркистоннинг ёдгорликлари кўндан буён олимларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келарди. XIX аср давомида осори атиқалар устида археологик кузатишлар, қидирув ишлари олиб борилди. Бу соҳадаги ишлар П. И. Лерх, Н. И. Веселовский, В. А. Жуковский, В. В. Бартольд ва маҳаллий туркистоншунослардан М. С. Андреев, В. Л. Вяткин, А. Л. Кун, А. А. Семёнов ва бошқаларнинг номлари билан боғлиқдир.

Собиқ Туркистоннинг қадимий ёдгорликларини ҳисобга олиш ва текширишга марказдаги илмий муассасалар: император археология комиссияси, айниқса Рус археология жамиятининг Шарқ бўлими, шунингдек, 1903 йил апрелда ташкил қилинган Ўрта ва Шарқий Осиёни тарихий, археологик, лингвистик ва этнографик жиҳатдан ўрганиш қўмитаси ҳам эътибор берди.

Рус ҳаваскор коллекциячилари: Баршчевский, Вят-

кин, Добромислов, Кастальский, Комаров, Петров-Борзна, Пославский, Столяров, Терентьев, Трофимов ва бошқаларнинг тўплаган кўпдан-кўп маълумотлари ҳаммага машҳур эди.

Археология йиғмалари 1871, 1874, 1889 йилларда Тошкент, Самарқанд ва Фарғонада очилган музейларда сақланади.

Урта Осиё тарихига оид энг муҳим манбалардан бири Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» (X аср) асари Н. С. Ликошин томонидан рус тилига таржима қилиниб, 1897 йилда нашр этилиши (В. В. Бартольд таҳрири остида) катта аҳамиятга эга бўлди.

Қадимги меъморчилик ёдгорликларидан асосан Самарқанд ёдгорликлари ўрганилди. 1895 йилда Н. И. Веселовский раҳбарлиги остида ва меъмор А. В. Шчусев ва бошқа мутахассислар иштирокида Император археология комиссияси Гўри Амирни меъморчилик, декорация нуқтаи назаридан ўрганиш учун илмий сафар уюштирди. Бу илмий сафар ишларининг натижалари 1905 йилда ажойиб альбом ҳолида нашр этилди¹.

Урта Осиё чор Россияси тарафидан босиб олинганидан кейин Ўзбекистоннинг тарихи ва археологиясини ўрганиш билан бирга, бутун ўлкани этнографик жиҳатдан ўрганиш ишлари ҳам бирмунча кенгайтирилди. Бу ишларда шарқшунос мутахассислар билан бир қаторда, ҳаваскор ўлкашунослар ва мансабдорлар, кўпроқ ҳарбийлар орасидан чиққанлар ҳам қатнашдилар. Улар Туркистон ўлка идора органларидаги хизматларининг берган имкониятидан фойдаланиб, халқ турмушини ўргандилар, турли жойларга бориб маҳаллий аҳоли билан алоқа боғладилар.

В. В. Бартольд, Н. И. Веселовский, В. В. Радлов, А. Н. Самойлович сингари машҳур шарқшуносларнинг айрим асарлари этнография нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эгадир. Туркистонда маҳаллий аҳоли орасида ишлаб келган рус шифокорларининг эълон қилган мақола ва маълумотларида ҳам этнографияга оид кўпгина қимматли маълумотлар бор.

Этнографик кузатишлар билан бир қаторда ўзбек халқининг турмуши ва маиший буюмлари (кийим-бош,

---

¹ Я. Ф. Фудомов. Ўзбекистонда археология. «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока», «Ўзбекистони сурх» бирлашган нашриёти, Тошкент, 1956, 7—8-бетлар.

зёб-зийнат, қурол-яроғ, уй-рўзғор буюмлари, ишлаб чиқариш қуроллари)дан коллекциялар тўплаш ишлари ҳам олиб борилди.

Халқ хўжалигини ўрганиш соҳасида ҳам баъзи ишлар амалга оширилди. А. Ф. Миддендорфнинг «Фарғона водийси» деган асари ва шунга ўхшаш бошқа жуда кўплаб асарлар ҳозиргача ҳам ўзининг илмий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ўзбекистон аҳолиси таркибини ўрганишга ҳам маълум даражада эътибор берилди. А. И. Пашино, П. С. Назаров, И. И. Краузе каби олимларнинг касб-ҳунар ишларини ўрганишга бағишланган асарлари босилиб чиқди.

ХІХ аср охири ва ХХ аср бошларида Ўрта Осиё гиламларига Россия ва Европа мамлакатлари жуда қизиқиб қолишди. 1908—1909 йилларда А. А. Боголюбов томонидан тузилган альбом босилиб чиқди. Бу альбомда жуда кўп хил гилам нусхалари (кўпроқ туркман гиламлари, қисман ўзбек гиламлари ва бошқалар) кўрсатилган эди. Боголюбов бу альбомда биринчи марта уларни илмий асосда таснифлашга уриниб кўрганди. Боголюбов альбомидан сўнг А. Фалькерзам, С. М. Дудин ва бошқаларнинг Ўрта Осиё гиламларини муфассал таърифлаган китоблари чоп этилди.

Ўлкани ўрганишда зарур талаблар олимлар олдига янгидан-янги вазифаларни кўндаланг қилиб қўйди. Бу вазифаларни ҳал қилиш учун катта-катта маблағ керак эди. Бироқ ўлкада давлат илмий-текшириш муассасалари деярли бутунлай йўқ эди. Бу ҳам ўлкадаги олимларни, умуман рус зиёлилари намояндаларини Москва ва Петербургдаги йирик олимларнинг қўллаб-қувватлаши билан ўлкада илмий жамиятлар туза бошлашга ундади. Илмий жамиятларнинг пайдо бўлиши бу ерда маҳаллий туркистоншунос ходимлар пайдо бўлганлигидан ва уларнинг ишларини ўзаро мувофиқлаш зарурлигидан далолат берарди.

Қисқа муддат ичида Туркистон илмий жамиятлари ўлкани ўрганиш тарихида мустаҳкам ўрин олдилар. Булардан баъзи бирлари фақат маҳаллий аҳамиятга эга бўлган жамиятлар (масалан, Ўрта Осиё олимлар жамияти, илмий-тиббиёт жамияти) бўлса, бошқалари Умумроссия илмий жамиятларининг бўлимлари (Рус география жамияти, Рус техника жамиятининг ҳамда табиёт,

археология, антропология ва этнография ҳаваскорлари жамиятининг Туркистон бўлимлари) эди.

1870 йилда Урта Осиё олимлари жамияти пайдо бўлди. Бу жамият ўз олдига Урта Осиё тарихи, географияси, этнографияси, статистикаси, иқтисодиётига оид маълумотларни тўплаш, ишлаш ва тарқатишни мақсад қилиб қўйган эди. Унинг биринчи очиқ мажлиси 1871 йил 28 январда бўлди.

Шу билан бир вақтда А. П. Федченконинг фаол иштироки билан табиёт, археология, антропология ва этнография ҳаваскорлари жамиятининг Туркистон бўлими очилди. Бўлим аъзолари орасида Н. А. Северцов, И. В. Мушкетов, В. Ф. Ошанин каби рус олимлари бор эди. Бўлим 1879 йилда «Табиёт, археология, антропология ва этнография ҳаваскорлари жамияти Туркистон бўлимининг хотиралари» деган ўзининг биринчи ва сўнгги асарини босиб чиқарди. Бу тўпلامга кирган мақолалар орасида Н. А. Северцовнинг «Помир умуртқали фаунасидан маълумотлар» мақоласи, Н. Б. Тейхнинг ўлка иқлими таърифига бағишланган ишлари ва бошқалар диққатга сазовордир. Бўлим бу жамиятнинг Москвада 1872 йилда ташкил қилинган иккинчи политехника кўргазмасида Туркистон бўлимининг иштирок этини таъйёргарлик кўриш юзасидан катта ишлар олиб борди. Урта Осиё олимлар жамиятида бўлгани сингари, бу бўлим мажлисларида ҳам қимматли илмий ахборотлар ва маърузалар тингланди. Жамиятнинг 1878 йилда В. Ф. Ошанин раҳбарлиги остида ташкил қилинган илмий сафари натижасида Буюк Пётр тизма тоғлари очилди, Мугсув дарёсининг манбаларидаги музлик топилиб, унга А. П. Федченко номи берилди. Маблағ йўқлиги туфайли бўлим жуда катта қийинчиликларни бошидан кечирди ва тахминан 1893 йилда ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди.

Ўлкада ишлаб турган ҳаваскор археологлар 1895 йилда Туркистон археология ҳаваскорлари тўғарагига бирлашди. Фаннинг бошқа соҳаларида бўлгани сингари бунда ҳам тадқиқот ишлари режали ташкил қилинмасди, мутахассислар йўқлиги туфайли тадқиқот ишларини олиб боришга имкоқ ҳам йўқ эди. Археология ишлари асосан ёзув манбаларига қараб қадимги замон ёдгорликларини ўрганишдан, айрим археологияга оид манзилларни текшириб, аниқлашдан иборат бўларди, аҳён-аҳёнда археологияга оид қазилар ўтказиларди. Туркистон

археология ҳаваскорлари тўғараги аъзолари томонидан Фарғона тоғ тизмаларидаги Соймайлитош деган жойда тошга ўйиб солинган жуда кўп суратларнинг топиллиши, машҳур Бия-найман оссуарийлари ва ҳоказоларнинг очилиши фан солномаларига жуда ҳам муҳим илмий кашфиётлар бўлиб кирди.

Тўғарак аъзоларининг тўплаган ҳақиқий маълумотлари, илк марта топган материаллари ундан кейинги тадқиқотчилар учун ёрдамчи маълумот бўлди ва ўтмиш ёдгорликларининг замонлар ўтиши билан йўқолиб кетган кўплаб тафсилотларини, шу ёдгорликлар билан боғлиқ бўлган фольклор ва ёзма манбаларни қайд қилишга имкон берди.

Тўғарак аъзоларининг ўртага қўйган масалалари ва мулоҳазалари, гарчи мунозарали ва замон синовиغا бардош бера олмаган бўлса-да, ҳар ҳолда бутун давр учун шубҳасиз, катта аҳамиятга эга эди. Уларнинг бу ишлари тадқиқотчилик фикрининг ривожланишига туртки бўлди, унга илмий жамоат диққатини тортди. Машҳур рус шарқшуноси В. В. Бартольд тўғарак ишларига катта ёрдам кўрсатди.

Маҳаллий илмий ходимлардан бир гуруҳи (В. Ф. Ошанин, С. И. Жилинский ва бошқалар)нинг ташаббуси билан 1897 йил бошида рус география жамиятининг Туркистон бўлими ташкил қилинган эди. Бу жамият бўлими орқали Орол денгизи ва Балхаш кўли, Туркистон музликлари ва ҳайвонот дунёсини ўрганиш сингари жуда муҳим ишлар олиб борилди. Фойдали қазилмалар қидириб топилиб текширилди, Урта Осиёда zilзила сабаблари ва оқибатларини аниқлаш ишлари олиб борилди ва ҳоказо.

Туркистон қишлоқ хўжалик жамияти маҳаллий қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантиришга каттагина ҳисса қўшди. Жамият ҳозирги замон агрономия билими ва усуллари ташвиқот қилди, пахтачилик, ипакчилик, асаларичилик ва шунга ўхшаш соҳаларга оид янги адабиётлар тарқатди. Жамиятнинг ўлкада янги, яхшиланган ғўза навларини ўрганиш, кашф қилиш ва ёйишда ва умуман, пахтачилик хўжалигини самарали усулда олиб бориш соҳасида қилинган ишларни қайд этиб ўтмоқ керак. Жамият кўпдан-кўп қишлоқ хўжалик-саноат кўргазмалари ташкил қилди, қишлоқ хўжалик ходимларининг съездларини уюштирди. 1900 йилда Тошкентда қишлоқ хўжалик музейи очилди, контрол-

уруғчилик станцияси ва бошқа ёрдамчи муассасалар ташкил этди.

Ўлкада ҳаммаси бўлиб 15 га яқин илмий жамият иш олиб борди (фаол иш олиб бориб, фанда из қолдирган илмий жамиятлар назарда тутилади). Улар геология, география, зоология, ботаника, иқтисодиёт (қишлоқ хўжалиги, саноат), тарих, шарқшунослик, археология, этнография, антропология, илмий тиббиёт ва шу каби билим тармоқлари ва ёрдамчи илмий фанлар соҳасида тадқиқот ишларини олиб борганлар¹.

Мустамлака Туркистон шароитида илмий жамиятларнинг фаолияти маҳаллий аҳоли ўртасига ёйилмади. Илмий тиббиёт жамиятлари бундан бир қадар мустаснодир.

Ўлкада Фарғона тиббиёт жамияти (1892—1910 йиллар), Туркистон шифокорлар жамияти (1899—1909 йиллар), Туркистон тиббиёт жамияти (1900—1908 йиллар), Туркистон ўлка тиббиёт, табиатшунослар ва шифокорлар жамияти (1913—1922 йиллар) иш олиб борди. Бу жамиятлар махсус тиббиёт кутубхоналари барпо этди, шифокорлик ишларини ташкил этиш ва яхшилаш масаласини, кишиларнинг соғлиғи ва ҳаётига зарарли бўлган ўрта асрчилик қолдиқларига қарши кураш олиб бориш масалаларини ўртага қўйиб, уларни муҳокама қилди.

Тошкентда, Андижонда ва ўлканинг бошқа шаҳарларида (гарчи маблағ йўқлигидан жуда оз миқдорда бўлсада) янги тиббиёт марказлари, эркак ва аёллар учун амбулаториялар, касалхоналар очилганлиги, уларда текинга ёки жуда арзон нарх билан маҳаллий аҳолига тиббиёт хизмати кўрсатилганлиги тиббиёт жамиятларининг хизматидир. Шу тиббий муассасалар ўн мингларча бетобларга хизмат кўрсатди, буларнинг кўпчилиги умрида биринчи марта журъат этиб малакали тиббий ёрдам сўраб мурожаат қилган эди.

Илмий жамиятлар ҳузурида фаол ўлкашунослар, маҳаллий мухбирлар пайдо бўлди. Масалан, ўтган асрнинг 80—90-йилларидаёқ Туркистонда кўпроқ рус тадқиқотчилари, коллекциячилари ва илмий жамиятларнинг

---

¹ Бу жамиятларнинг фаолияти ҳақида батафсил қаранг: Лукин Б. В. «Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность», Ташкент, Изд-во «Наука», 1962.

таъсири остида осори атиқа ҳаваскорлари, қадимги ёдгорликларни тўплайдиган ҳаваскорлар етишиб чиқди. Булар орасида самарқандлик Мирзо Бухорий, Мирзо Абдуллонинг номи алоҳида ажралиб туради. Мирзо Бухорий жуда кўп археологик-нумизматик коллекциялар тўплаган бўлиб, буларнинг бир қисми Эрмитаж коллекцияларига кирган. Ажойиб санъаткор-хаттот Мирзо Барот Мулло Қосимов Самарқанд ва унинг атрофларидаги кўпдан-кўп қадимги замон ёдгорликлари суратини чизган. Улуғбек мадрасасининг ғоят аниқ эскизини тайёрлаган эди.

А. Л. Куннинг Искандаркўл илмий сафарида қатнашган Мирзо Абдулло Абдурахмон фанга қадимги тошларга ва қабр тошларига ёзилган хатлар қайд қилинган ажойиб кундалик дафтар қолдириб кетган.

Бухорода қадимги гиламлар, қўлёзмалар, нодир сопол идишлар тўплаган Муҳаммад Вафо тез орада машҳур бўлиб кетди. Ҳаваскор географлардан Олимхўжа Юнусов, Мирза Ҳаким ва бошқалар Рус география жамияти Туркистон бўлимининг ходимлари бўлиб ишлашарди (Булар ҳақида батафсилроқ маълумот кейинги бандларда берилади).

Туркистон ўлкасида туғилиб ўсган кишилардан анчамунчалари фойдали қазилмалар топиш ва уларни тавсифлаш, қадимги замон ёдгорликларини қидириб топиш ва шу каби ишларда қатнашдилар.

XX аср бошларида ҳам Туркистондаги илмий жамиятлар ўз фаолиятини давом эттирди. Рус география жамиятининг Туркистон бўлими ўлкани табиий-тарихий жиҳатдан ўрганиш, унинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, иқлимини тадқиқ этиш борасида каттагина ишлар қилди. Жамият бўлими томонидан олиб борилган ишлар орасида Л. С. Бергнинг (1876 – 1950) тадқиқотлари катта ўрин тутди. У 1899 – 1903 йиллар ичида Ўрта Осиёнинг энг катта сув ҳавзалари – Орол денгизи билан Балхаш кўлини тадқиқ қилиб чиқди. 1908 йилда Л. С. Бергнинг «Орол денгизи» деган монографияси босилди. Унда бу катта кўлни ҳар тарафлама ўрганиш натижалари баён қилинган ва улардан хулосалар чиқарилган. Л. С. Берг асарида сув режими ўзгариши ва денгиз сатҳи ўзгариб туриши муносабати билан Амударё ва Оролбўйи соҳилларига аҳоли жойлаштирилишига оид бой тарихий маълумотлар берилган.

Жамият бўлими Туркистон музликларини ўрганиш

соҳасида катта ишлар олиб борди. Г. Б. Леонов Талас Олатови музликларини, Н. А. Корженевский Селдара ва Қорасел музликларини тадқиқ қилди (булардан биринчисига Федченко номи, иккинчисига Мушкетов номи берилган), В. Г. Городецкий Заилий Олатов музликларини тадқиқ қилди.

В. Ф. Ошанин ўлка ҳайвонот дунёсини тадқиқ қилишни давом эттирди; Н. А. Зарудний Туркистон паррандаларини ўрганди; Б. А. Федченко ва унинг онаси О. А. Федченко ўлканинг ўсимлик дунёсини тадқиқ қилди. Бу ишлар натижасида жамият бўлимининг асарларида ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг 80 хил янги уруғ, тур ва кичик турларини таърифловчи маълумотлар эълон қилинди.

Б. А. Федченконинг 1915 йилда эълон қилинган «Туркистон ўсимликлари» деган асарида Ўрта Осиёда маълум бўлган 5030 дан кўпроқ ўсимлик хиллари кўрсатиб ўтилган.

Туркистонда бўлган zilzilаларни Б. Я. Короленко, Г. Б. Леонов ва бошқалар ўрганган.

Шарқшунослик жамияти Тошкент бўлимининг фаолияти (1901—1913) ҳам диққатга сазовордир. Бу бўлим ташаббуси билан ўлкада туб жой аҳолининг рус тилини ўрганиши учун бенул кечки курслар ташкил қилинган. Бу курсларда ҳунарманд-косиблар ва шаҳар аҳолисининг қуйи табақасидан бўлган бошқа кишилар ўқиган.

1906 йилда жамият бўлими С. М. Соловьёвнинг «Бошланғич ўқиш учун рус солномаси»ни нашр қилди, бунинг ўзбек тилига Н. С. Ликошин таржима қилганди. Бу асар 2700 нусхада бўлиб, рус-тузем мактабларига бенул тарқатилди. Бунда, албатта, умумий таълим мақсадигина эмас, шу билан бирга, сиесий мақсадлар ҳам кўзда тутилган эди. Тошкентда шарқшунослик ўқув юрти очиш йўлида қилинган ҳаракатлардан натижа чиқмади.

1907 йилда библиограф И. В. Дмитровский раҳбарлиги остида «Туркистон тўплами»ни тузиш ишлари янгидан бошланди. 1917 йилга қадар тўплам жилдларининг сони 394 га етказилган эди (ҳозир тўплам Алишер Навоий номи Ўзбекистон Давлат халқ кутубхонасида сақланади¹). Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, бу тўплам жуда ҳам қимматли ва нодир ёдгорлик ҳисобланади. Унда

¹ 1952 йилда Москвадаги Давлат халқ кутубхонасида «Туркистон тўплами»нинг яна 29 жилди топилди.

В. В. Бартольд

Ўрта Осиё ва унга қўшни бўлган Шарқ мамлакатларининг тарихи, археологияси, этнографияси, адабиёти, иқтисодиёти, маданият тарихи ва бошқа масалаларига оид кенг маълумотлар бор.

Ўрта Осиё тарихи ва археологияси ХХ аср бошидан чуқурроқ текширила бошланди. Бунда биринчи ва раҳбарлик ўрнида, шубҳасиз, ғоят билимдон олим, машҳур шарқшунос академик В. В. Бартольд (1869—1930) турган эди. У шарқ тилларини яхши билганидан ҳамини унинг илмий фаолияти марказида турган

Ўрта Осиё тарихинигина эмас, шу билан бирга, бутун «муслмонлар Шарқи» тарихига ҳам оид жуда кўп биринчи манбаларни пухта ўрганиш имкониятига эга бўлди.

Унинг «Туркистон мўғуллар хуружи даврида» (1898—1900 йиллар) сингари асарлари пухта тўпланган, тадқиқ қилинган, асл нусхали маълумотларга бойлиги жиҳатидан Ўрта Осиёнинг ўтмишини ўрганишда фанга қўшилган ғоят катта ҳиссадир. В. В. Бартольднинг «Улугбек ва унинг замони», «Туркистоннинг суғориш тарихига доир» номли асарлари ва бошқа кўп китоб, мақола, тадқиқот ва мулоҳазалари ғоят қимматли ва ўз аҳамиятини йўқотмаган асарлардир. В. В. Бартольдда катта ташкилотчилик қобилияти ҳам бор эди. Дарҳақиқат, Ўрта Осиёнинг тарихи ва археологиясини ўрганиш соҳасидаги бирон каттароқ тадбир В. В. Бартольд иштирокисиз бўлмаган.

Полковник А. Г. Серебренников тўплаган Ўрта Осиёни забт этиш тарихига оид 70 та катта-катта жилддан иборат маълумотлар Ўрта Осиёнинг 1839 йилдан 1876 йилгача ўтган давр тарихини ўрганишда маълум даражада қизиқарли манбадир. Булар Петербург, Москва, Оренбург, Тифлис ва Омск архив маълумотлари

асосида танлаб олинган. Булардан фақат 14 жилди нашр қилинган, холос.

Маҳаллий археологлардан В. Л. Вяткиннинг (1869 – 1932) ишлари диққатга сазовордир. Бу олим 1908 йилда Самарқанддаги машҳур Улуғбек расадхонасининг қолдиқларини очди, Самарқанд ёдгорликларини ўрганиш ва сақлаш билан шуғулланди, қадимги Афросиёб қўрғони ва унинг атрофларини тадқиқ қилди.

В. В. Бартольд ўзининг 1894 йилда босилиб чиққан «Туркистонда археологик тадқиқотлар масаласига доир» китобида ўлкани жиддий равишда ўрганиш ҳали олдимизда турибди, бу ишда бош ролни маҳаллий илмий кучлар ўйнамоғи лозим, деган эди. Унинг таклифи билан 1895 йили октябрь ойида Туркистон археология ҳаваскорлари тўғараги ва унинг низоми тасдиқланди. Низомда жумладан шундай дейилган эди:

1. Туркистон ўлкасидаги қадимги ёдгорликларни ўрганиш; а) уларни таърифлаб, ўлканинг археологик харитасида акс эттириш; б) археологик ёдгорликларни сақлаш; в) ҳудуд эгаларининг рухсати билан ундаги археологик ёдгорликларни қазииш; г) археологик материалларни нашрга тайёрлаш.
2. Тўғарак фахрий ва ҳақиқий аъзолардан ҳамда ҳамкор (ходим)лардан тузилади.
3. Тўғаракнинг ҳақиқий ва ҳамкорлик аъзолигига маҳаллий археология масалалари билан қизиқувчи, унга аъзолик бадалларини тўлаб турувчи ҳар бир киши сайлана олади. Сайланувчиларнинг унвонига, келиб чиқишига, миллатига ва жинсига қаралмайди.
4. Ҳақиқий аъзолар ўз ичидан бир йил муддатга бошқарма сайлайди. Бошқарма раис, котиб ва хазиначидан иборат бўлади.
5. Бошқарма тўғаракдаги ишларни олиб боради, қайси ёдгорликни қазииш, тадқиқ қилиш кераклигини аниқлайди, маҳаллий идоралар ва Россия археология комиссияси билан алоқа ишларини олиб боради ва ҳоказо.
6. Тўғаракнинг умумий мажлисларига ҳар бир қизиқувчи киши қатнаша олади.
7. Тўғаракнинг бўлимларини бошқа шаҳарларда ҳам очиш мумкин.
8. Тўғарак маблағи ҳақиқий аъзолар, ҳамкорлар тўлайдиган бадаллардан ҳамда археология ҳаваскорлари томонидан бериладиган ҳадялардан ташкил топади¹.

Тўғаракка Туркистон генерал-губернатори ба-

¹ А. Савдиев. XIX асрда Туркистонда тарих фани. Ўздавнашр, 1960 йил, 72-бет.

рон Б. А. Вревский фахрий раис қилиб сайланганди. Тўғаракнинг 108 аъзоси бўлиб, булар ичида В. В. Бартольд, Д. М. Левшин, Н. С. Ликошин, К. В. Аристов, В. Ф. Ошанин ва бошқа машҳур кишилар ҳам бор эди. Тўғаракда илғор кайфиятдаги рус зиёлиларининг таъсири кучли эди. Улар Ўрта Осиё тарихи ва қадимги ёдгорликларга ҳурмат билан қараб, жиддий илмий-текшириш ишларини жонлантириб юборган эдилар.

4. Рус шарқшунослигининг маҳаллий тарихчиликка таъсири

Рус шарқшунослиги ўзининг ғоят катта илмий фаолияти билан маҳаллий тарихчиликка шубҳасиз катта таъсир кўрсатди. Рус шарқшунослари Ўрта Осиё тарихи юзасидан жиддий тадқиқот ишлари олиб бориш билан бирга, бу ишга ерли тарихчи ҳаваскорларни ҳам жалб қилиш, улар билан ҳамкорликда иш олиб боришга ҳаракат қилди. Туркистонга келган шарқшунослар маҳаллий тарихчи ва ҳаваскорлар ўртасида юриб ва яшаб, Ўрта Осиё тарихи ҳақида муҳим маълумотлар ва асарларни тўпладилар ва шу ҳақда тушунтириш ишлари олиб бордилар. Тошкентлик тарихчи Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғли ўзининг «Тарихи жадида-и Тошканд» деган асарида Искандар тўра исмли бир рус олимнинг уйига келгани, у билан суҳбатлашгани ва Ўрта Осиё тарихига оид кўп саволлар бериб, баҳслашгани ҳақида ёзади. Искандар тўра аслида Александр Кун бўлиб, маҳаллий халқ қадимдан Александр исмини Искандар деб аташади. Фақат А. Куннинг эмас, балки Ўрта Осиёга келган барча шарқшуносларнинг ҳам халқ орасида юриб тарихга оид саволлар бериши, айрим масалалар юзасидан баҳслашишлари ҳамда уларга йўл-йўриқлар кўрсатишлари, шубҳасиз, ерли халқлар ўртасида тарихга қизиқиш ҳиссини оширди. Бундай баҳслашувлар, савол-жавоблар маҳаллий халқ ўртасида «диний тус берилган» археологик ёдгорликлар ва тарихий ҳодисаларни аниқлашга, уларнинг сирини очишга ёрдам берди.

Уша вақтда нашр қилинган «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости» ва бошқа газета саҳифаларидаги маҳаллий тарихчи ва ҳаваскорлар томонидан ёзилган ёдномалар, ёдгорликлар ҳақидаги кичик-кичик хабарлар ва мақолалар, археологик коллек-

циялар рус шарқшуносларининг маҳаллий тарихчиликка самарали таъсир кўрсатганлигини ва ерли халқ орасида ҳам тарихга қизиқиш авж олганлигини кўрсатади. Рус шарқшунослиги бу туйғу ва интилишларни қизгин қарши олиб, қўллаб-қувватлаганлиги Туркистон тарихчилигининг ривожланиши учун янги сарҳифа очиб берди.

Сатторхон Абдугаффоров ҳам рус шарқшунослигининг бевосита таъсири остида тарихчилар қаторидан ўрин олган. У 1876 йили Петербургда чақирилган III

халқаро шарқшунослар съездига А. Кун, Жўрабек, тошкентлик Муҳаммадқулов, Абдулла Ниёзов ва бухоролик Мусажон Саиджоновлар билан бирга Туркистон вакили бўлиб қатнашади. У Туркистонга русларнинг келиши билан ўлкага рус фани ҳам кириб келганлигини таъкидлаб, бу орқали Туркистон дунё фанидан янада кўпроқ баҳраманд бўлишига ишонч билдирди. У ўзининг бу нутқи билан съезд қатнашчиларининг диққатига сазовор бўлди. Рус тилини қунт билан ўрганган Сатторхон рус тилида «Россиянинг истилосига қадар Қўқон хонлигининг ички аҳволи ҳақида қисқача очерк» номли асарини ёзиб, «Туркестанские ведомости» газетасининг 1892 йил 26, 36- сониди ва 1893 йил 61- сониди бостирди. Асарда Қўқон хонлигининг маъмурий бўлиниши, бошқарув идоралари, шаҳар ва қишлоқдаги амалдорлар, уларнинг ҳуқуқлари, ҳоким ва бекларнинг меҳнаткаш халққа нисбатан тутган сиёсати, гуноҳкорларга бериладиган жазолар, қўшиннинг тузилиши, шунингдек, синфий курашлар, яъни Хўжанд ва Уратепада хонликка қарши кўтарилган қўзғолонлар, Тошкент ҳокими Мирзааҳмадга қарши халқ қўзғолони ва унинг қўзғолончилар талабига рози бўлиши, Қўқон хонлигининг чор Россияси тарафи-

Сатторхон Абдугаффоров

дан босиб олиниси каби масалалар ёритилган. Маҳаллий ўзбек тарихчисининг рус тилида шундай бир тарихий асар билан майдонга чиқиши рус шарқшунослигининг бевосита катта таъсирини кўрсатади. Бу асар рус шарқшунослиги учун ҳам катта аҳамиятга эга эди.

Рус шарқшунослари, жумладан, Н. И. Веселовский раҳбарлигида Ақром полвон Асқаров каби ҳаваскор тарихчи ва археологлар етишиб чиқди. Ақром Асқаров Тошкентнинг Россия томонидан босиб олинганига қадар Қўқон қўшинида ноғорачи эди. Тошкент босиб олингач, у 1870 йилларда Тошкентда ташкил қилинган кўрғазмаларда фаол қатнашди. Шарқшунослар таъсирида Туркистондаги ёдгорликларга қизиқиб қолади. Ўзининг ҳаваскорлиги ва қизиқувчанлиги билан бора-бора Туркистондаги фан аҳлига танила бошлайди. Ақром Асқаров 1884 йилда археологияга оид қазिश ишлари ўтказиш мақсадида Туркистонга келган профессор Н. И. Веселовскийга ёқиб қолади, ёрдамчи сифатида у билан бирга Бухорода, Фарғона водийсида ва бошқа жойларда ўтказилган археологияга оид тадқиқотларда қатнашади, тез фурсатда археология билимини ўзлаштириб олади. Шунинг учун ҳам у Н. И. Веселовскийнинг «тез фурсатда археологияга оид ишларни ўзлаштириб олди» деган юксак баҳосига сазовор бўлиб археология соҳасида маҳаллий халқ орасидан етишиб чиққан бирдан-бир фан арбоби – амалиётчи билимдон сифатида танилди. Ақром Асқаров Н. И. Веселовскийдан Туркистондаги археологияга оид ёдгорликларнинг қайси бири муҳим ва қайси бири устида иш олиб бориш зарурлигини сўраганда, у унга маълум кўрсатмалар бериб турди. Н. И. Веселовский Туркистондан кетгандан кейин Ақром Асқаров бир неча йил мустақил равишда археологияга оид тадқиқот ишлари олиб борди. Унинг фаолияти ҳақида маҳаллий ва марказий матбуотда ҳеч нарса ёзилмаган бўлса-да, аммо унинг тўплаган бой ва қимматли археологияга оид ашёлар тўплами ўша йиллар давомида ниҳоятда самарали ва кенг кўламда иш олиб борилганидан далолат беради. Ақром Асқаров 1891 йилда вафот этгач, унинг бой археологияга оид ашёлар тўплами жуда эҳтиётлик билан Петербургда олиб кетилиб, ҳозир ҳам Давлат Эрмитажида сақланмоқда.

«Туркестанские ведомости» газетасининг 1892 йил 31- сонидан босилган профессор Эварницкийнинг «Ақром Асқаровнинг археологияга оид ашёлар тўплами» номли

мақоласида берилган маълумотга кўра, ашёлар тўпламида 17 дона олтин пул, 1370 дона кумуш пул, 13 274 дона мис пул, неолит даврига оид тош болға, жездан ясалган сулуғ, жез ойна, жез искана, жез кетмонлар (мотига), турли жойларда тўпланган сополдан ясалган одам ҳайкаллари, бир бўлак нефрит, исирға, крест (бут), балдоқ, тумор, мис, сопол идиш ва шунга ўхшаш тарихий буюмлар бўлган. Ақром Асқаровнинг фан учун қимматли бўлган бу ашёлар тўпламига профессор Н. И. Веселовский ҳам катта баҳо берган эди. Россия археология жамияти 1887 йилда унинг археология соҳасидаги хизматларини тақдирлаб, уни кумуш медаль билан мукофотлади. Ўзи тўплаган тарихий буюмларнинг тарихнинг қайси даврига оид эканлигини идрок қила олмаган бўлса-да, оддий бир ўзбекнинг ўша вақтда тарихий нодир буюмларнинг фан учун катта аҳамиятга эга эканини тушунгани ҳолда, фан учун то умрининг охиригача тинмай хизмат қилиши рус шарқшунослиги фаолиятининг самараси бўлиб, бу рус шарқшунослиги учун ҳам, маҳаллий тарихчилик учун ҳам янгилик ва фойдали иш эди.

Ўрта Осиё, шу жумладан Қўқон хонлиги, Наманган ва Тошкентда яшаган, ўзбек халқининг тарихи, тилини ва урф-одатларини ўрганишда Владимир Петрович Наливкиннинг (1852—1918) ҳам қўшган ҳиссаси каттадир.

Унинг илмий фаолияти Ўрта Осиё халқлари тарихи, тилини ва этнографиясини ўрганишдан бошланди. У рафиқаси М. В. Наливкина билан ҳамкорликда «Фарғона маҳаллий аҳолиси аёлларининг турмуши ҳақида очерк» деган китоб ёзди. В. П. Наливкин рус олимлари ичида биринчи бўлиб, маҳаллий тилларни ўрганиб, маҳаллий тарихчилар қўлёзма асарларини ўрганган ва шулар асосида «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» ва «Русча-сартча ва сартча-русча луғат» ҳамда «Интиҳоб ут-таворих мамлакати Русия» («Россиянинг қисқача тарихи») китобларини ва 40 дан ортиқ илмий асарлар, мақолалар ёзган. Маҳаллий халқ тилини жуда мукаммал билганлиги сабабли уни ерли халқлар Жаҳонгир тўра деб атаганлар, у ҳам бир неча асарини Жаҳонгир тўра номи билан чоп этган.

Унинг 1885 йилда Жаҳонгир тўра номи билан ёзилган «Интиҳоб ут-таворих мамлакати Русия» номли асари бунинг ёрқин далилидир. Муаллифнинг «Бу фақир... забони ночор ва сухони ожиз бирлан таворих китоблари-

нинг таҳриридаги воқеаларни интиҳоб айлаб кўп тафсили келтирмай ижмоли бирла мухтасар баёнини қилардики, Русия мамлакатининг пайдо ва бино бўлганидан то охир замонигача мазкур вилоят ичра ўтган ҳодиса ва воқеликларни тасниф қилгай»¹,— дейишидан маълумки, у ўз асарини кўп адабиётлардан фойдаланган ҳолда ёзган. Бу асарнинг ерли аҳолини Россиянинг ўтмиш тарихи билан таништириш мақсадида ўзбек тилида ёзилиши ўз даври учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган бир ҳодиса эди.

Шундай қилиб, XX асрнинг 20-йилларига қадар олимлар ва туркшунос ҳаваскорларнинг кучлари билан Ўзбекистон ўлкасини ўрганишга доир анчагина материаллар тўпланган. Бироқ буларнинг орасида узук-юлуқ ва тасодифий материаллар анчагина бўлиб, кенг, илмий асосда умумлаштирилмаган эди.

Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон тарихини илмий асосда ўрганиш фақат асримиз бошларида ва ундан кейинги йилларда самарали ва фидокорона иш олиб бориш натижасида яратилди ва у янада чуқурлаштирилди.

5. Тарихий ўлкашуносликнинг 1917 йилдан кейинги аҳволи

Қадриятимиз ўз ўлкамиз тарихини ўрганишдан бошланиши ҳеч кимга сир эмас. Ётмиш йилдан ортиқ давр мобайнида биз ёш авлодга ўтмишимиз тарихини ўргатишда жуда катта чалкашлик ва хатоликларга йўл қўйиб келдик.

1917 йилгача яшаган шарқшунос олимлар ва маҳаллий тарихчиларнинг ўлкани ўрганишга бағишланган асарлари унутилди. Ўлка билан бевосита шуғулланганлар миллатчилик тамғасига дучор бўлдилар.

Собиқ ССЖИ Халқ таълими вазирлиги томонидан дорилфунунлар ва педагогика олий ўқув юртлири тарих факультетлари учун тавсия этилган «СССР тарихи» (1- том, энг қадимги замонлардан 1861 йилгача, ҳажми 70, 71 босма табоқ) дарслигида «Ўрта Осиё ва Қозоғистон»

---

¹ *Жаҳонгир тўра*. «Интиҳоб ут-таворих мамлакати Русия». Фарғона, 1885, 1-бет.

деган мавзуга атиги ярим варақ жой берилганлигини қандай баҳолаш керак?

Она диёримиз — ўлкамиз тарихини ўрганишга ёки шу вақтларга қадар тарихимиз ривожига муносабат шуми?

X — XII асрлардаёқ Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон жаҳоннинг энг маданиятли ўлкаларидан бири бўлган. Бу ерда машҳур математик, фалакитшунос, тарихшунос, файласуф ва табобат илмининг машҳур намояндалари етишган, уларнинг нодир қўлёзма асарларининг баъзилари республикамиздаги Шарқшунослик ва Қўлёзмалар институтларининг ҳужжатхоналарида ҳозирга қадар ўрганиш учун навбат кутиб ётибди.

Юқорида тилга олинган 32 бобдан иборат дарсликнинг 186- параграфида деярли тамоман Россиянинг Европа қисми тарихи ёритилган бўлса, Ўрта Осиё, Кавказорти, Қора денгиз бўйларидаги давлатларда феодализмнинг ташкил топиши мавзулари юзасидан ҳар бири 2,5—3 варақдан иборат 8 та сийқаси чиққан маълумот берилган, холос.

Дарсликнинг биринчи бўлимида «Ибтидоий жамоа тузуми» деган мавзу бор. Унда Россиянинг Европа қисмида палеолит, мезолит, неолит, энеолит даврларига доир манзил ва маконларнинг камлиги собиқ ССЖИ тарихи учун мисол бўла олмаганлиги ҳамда ўша ҳудудда қулдорлик тузуми ва унинг ривожига оид маълумотларнинг камлиги сабаблигина Кавказорти ва Ўрта Осиё танлаб олинган.

Бир мисол. Ўзбекистон ҳудудида мезолит (ўрта тош) даври милоддан аввалги 12 минг йилликдан 5 минг йилликкача давом этган бўлиб, ўша вақтда ибтидоий тасвирий санъат бошқа жойлардагига қараганда анча ривожланган. Форларда яшаган одамлар қоя тошларга қизил бўёқ билан нақш чизиб ёки ўйиб ёзиб, ажойиб ов манзараларини қолдириб кетганлар. Бундай нодир санъат обидалари Сурхондарёда Зараутсой, Жиззахда Такатош, Бухорода Сармиш, Қораунгурсой, Тошкент воҳасида Қоразов, Хўжакент, Паркент ҳудудларидан топиб ўрганилганлиги ҳақиқат. Бу Ўзбекистон халқларининг ибтидоий жамият тарихини ўрганишда гоят қимматли тарихий ҳужжатдир.

Термиз яқинидаги Айритомда тошга ўйилган бўртма расмлар, Хоразмнинг қадимги пойтахти — Тупроққалъадан чиққан ҳайкалу деворга ишланган расмлар ҳамда Сурхондарёдаги Холчаён, Далварзин тепадан топилган

гил ва ганчдан ясалган ҳайкаллар ўлкамиз халқлари қадимдан ўзига хос бетакрор усуллар билан юксакликка кўтарилган тасвирий санъат маданиятини аллақачон яратганлигини кўрсатади. Аммо бундай нодир топилмалар ўлкамиз фарзандларига таништирилмади.

1917 йилга қадар ўлкамизда ҳар хил фанларнинг ривожига ўз ҳиссаларини қўшиб келган анчагина маҳаллий кишилар фойдали қазилмалар топиш ва уларни таърифлаш, қадимги замон ёдгорликларини, осори-атиқаларни ўрганиш каби ишларни амалга оширганлар. Бундай ажойиб кишиларнинг номлари кейинчалик эсдан чиқариб юборилган. Масалан, ўлкамизда минерал бойликлар қидирган, қўرғошин ва феруза конларини топган хўжандлик Мулла Сангин, Чимкентда ўлкадаги биринчи рус-тузем мактабини очишда фаоллик кўрсатган, Қўқон шаҳар мактабида ишлаган ҳамда «Туркистон вилоятининг газети»да масъул муҳаррирлик қилган, Туркистон муаллимлар семинариясида ўзбек ва форс тилларида дарс берган, 1876 йилда Петербургда ориенталистлар III халқаро конгрессида маъруза қилган, ўлкадаги туб жой аҳоли орасида дунёвий билимларнинг тарқалишига катта ҳисса қўшган Сатторхон Абдуғаффоров, ўзбек археологияси ривожига ҳам катта ҳисса қўшган, нумизматик коллекциялар тўплаган, ҳозиргача бой коллекцияси Давлат Эрмитажиди тилга олинмаган самарқандлик Мирзо Бухорий, Мирзо Абдуллоларнинг номлари унутилди. Ваҳоланки, шу истеъодлардан бири — ажойиб санъаткор-хаттот Мирзо Барот Мулло Қосимов Самарқанд ва унинг атрофларидаги кўпдан-кўп қадимги замон ёдгорликларининг расмини чизган, Улуғбек мадрасасининг ғоят аниқ чизмасини тайёрлаган эди.

А. Л. Куннинг Искандаркўл илмий сафарида қатнашиб, фанга қадимги тошларга ва дахма тошларига ёзилган хатлар қайд қилинган жуда ажойиб кундалик қолдирган Мирзо Абдулло Абдурахмонни ҳам унутдик.

Тарихий ўлкашунослик фанининг содиқ ташкилотчиларидан бир Акромполвон Асқаров жуда ажойиб ёдгорликлар — Урта Осиёда энг қадимда зарб этилган танга-чақалардан 15 мингдан кўп коллекция тўплаган. Акромполвон археология фанига кўрсатган хизматлари учун Рус археология жамиятининг нишони билан мукофотланган. У Тошкентда 1890 йилда очилган Туркистон қишлоқ хўжалиги ва саноати кўргазмасига олий навли ғўза, пилла ва хом ипак, пилла қурти боқишда энг яхши нав деб топилган тут навларини қўйган.

Бухорода қадимги гиламлар, қўлёмалар, нодир сопол идишлар тўплаган Муҳаммад Вафо жуда машҳур бўлган. Ҳаваскор-географлардан Олимхўжа Юнусов, Мирза Ҳаким ва бошқалар Рус география жамияти Туркистон бўлимининг жонкуяр ходимлари эди. Жамоатчиликнинг олқишига сазовор бўлган мана шундай юзлаб ажойиб олимлар фаолиятини, уларнинг асарларини ҳозиргача ўрганилмай келинишини изоҳлаб бўладими? Бас, шундай экан, ҳозирги ёш авлод қадимги танга пулларнинг зарб этилиш тарихи, унинг аҳамияти ва савдо ривождаги ўрнини билиб олмас экан, ҳозирги пулларнинг ҳам моҳиятини тушунтириб бера олмайди. Нумизматика фанига бўлган қизиқиш жуда паст. Жумҳуриятимиз ҳудудидан топилган қадимги ва ўрта асрга оид танга пуллар кўпгина номаълум қадимги шаҳарлар «ёши»ни аниқлаб олишда катта ёрдам беради. Масалан, Бухоро, Термиз, Кат, Қува ва бошқа жойларда зарб этилган олтин, кумуш ва мис танга пуллар шу ҳудудда ташкил топган Хоразм, Канха, Фарғона, Даҳия, Кушан, Сўғд, Сомонийлар, Қорахонийлар, Темурийлар ва бошқа подшоликларнинг иқтисодий ҳамда сиёсий тарихини, айниқса бу давлатлардаги пул ҳамда ташқи ва ички савдо муносабатларини ўрганишда жуда қимматли ашёвий далил бўлиб хизмат қилади. Шуниси ачинарлики, 1917 йилдан сўнг то ҳозирги кунимизгача ўлкашунослик фани ўлкамиз тарихини даврма-давр ўрганишдан иборат ўз вазифасини бажармай, кўпроқ Россиянинг Европа қисмидаги ўлкаларни ўрганиш билан машғул бўлиб келаверади. Биз эса индамадик. Урта Осиё халқларидан бошқа деярли барча халқлар ўз тарихини озми-кўпми биладилар. Биз эса рус князларини, рус давлатини, Москванинг ташкил топиши ва унинг биринчи князи Юрий Долгорукий 1147 йилда Москвага асос солганини биламиз-у, аммо ўз она диёримизда милoddан олдинги III асрда Грек-Бақтрия давлатига асос солиб, биринчи танга зарб этган Диодот ҳақида ўйлаб ҳам кўрганимиз йўқ.

Она диёримизни араб босқинчиларидан ҳимоя қилган Ҳаким ибн Ҳошим (Муқанна) бошчилигидаги қўзғолон хусусида чала-чулпа маълумотга эга бўлган халқимиз Хоразмда арабларга қақшатқич зарба берган ажойиб қаҳрамон Хоразм шоҳи ёки Самарқанд ҳокими Гуракларнинг Қусам ибн Аббосга қарши олиб борган шиддатли жанглари, Шоҳи Зинда ансамбли билан

боғлиқ тарихий афсоналар ҳақида тасаввурга эгами? Йўқ, албатта.

Ўзбек мактабларида ўқувчиларимизга Дмитрий Донский ва унинг қаҳрамонлиги, рус давлати, иқтисодиёти, ички ва ташқи сиёсатини мароқ билан тушунтириб берсак-да, IX — X асрларда дунёга машҳур бўлган Сомонийлар давлатида етишиб чиққан илм-фан дарғалари-ю, ўз шеърини билан жаҳон афғор оммасини ҳайратга солган Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз каби забардаст даҳолар ҳақида деярли ҳеч нарса демаганмиз. Улар Шарқ поэзиясининг асосий хусусиятларини белгилаб берган бўлсалар-у, уларнинг ижодий фаолияти билан ўқувчиларни таништирмасак, нима деган одам, қандай ўлкашунос олим бўламиз?

Уша давр илм-фанини жаҳонга таратган Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний каби мутафаккир олимлар ҳаёти ҳамда ижоди тараққийпарвар инсоният томонидан ўрганилса-ю, биз нега ўрганишимиз мумкин эмас? Мана эндигина мустақилликни мустаҳкамлаб бориб, мактаб дастурларига алломалар ва қаҳрамонларимизнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятларини киритаётимиз.

Ўлкамизда ўзбек тилига давлат мақоми берилганда ўзбек тилининг қадимги тил эканлигини исботлаб беришда асосий манба Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарининг нечоғли улкан аҳамияти бор эканлиги озми-кўнми маълум бўлса ҳам бу даҳо мутафаккир ернинг думалоқлигини исботлаб, дунё хритасини чизиб қолдирганлиги ҳақидаги маълумотни ўрганишнинг вақти келмадимикин?

Ҳозирги кунда ўлкашунослик фани олдида қуйидаги энг масъулиятли вазифалар турибди: кўҳна Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Андижон, Наманган, Шаҳрисабз каби шаҳарлардаги саёҳат мазмунини тушунтирувчиларга тўғри илмий йўналиш бериш; вилоят, воҳа ва водийлардаги ўлкашунослик музейларига маълумотнома ва йўл кўрсаткичлар тайёрлаш; вилоят, воҳа ва водийлардаги ҳамда жумҳурият марказий архивидаги ҳужжатларни ўрганиш; Шарқшунослик илмгоҳи ва Қўлёзмалар илмгоҳида сақланиб турган 5000 дан ортиқ нодир қўлёзма асарларни ўрганиб, уларни аҳоли кенг оммасига етказиш.

Ушбу вазифалар амалга оширилса, мустақил давлатимиз Ўзбекистоннинг ҳақиқий ватанпарварларини тарбиялаб етиштиришга муносиб ҳисса қўшилган бўлади.

6. Ўлкашуносликнинг асосий манбалари

Ўлкашунослик беш асосий манбага: археология, этнография, топонимика ва архив ҳужжатлари ҳамда музей материалларига таяниб иш тутади.

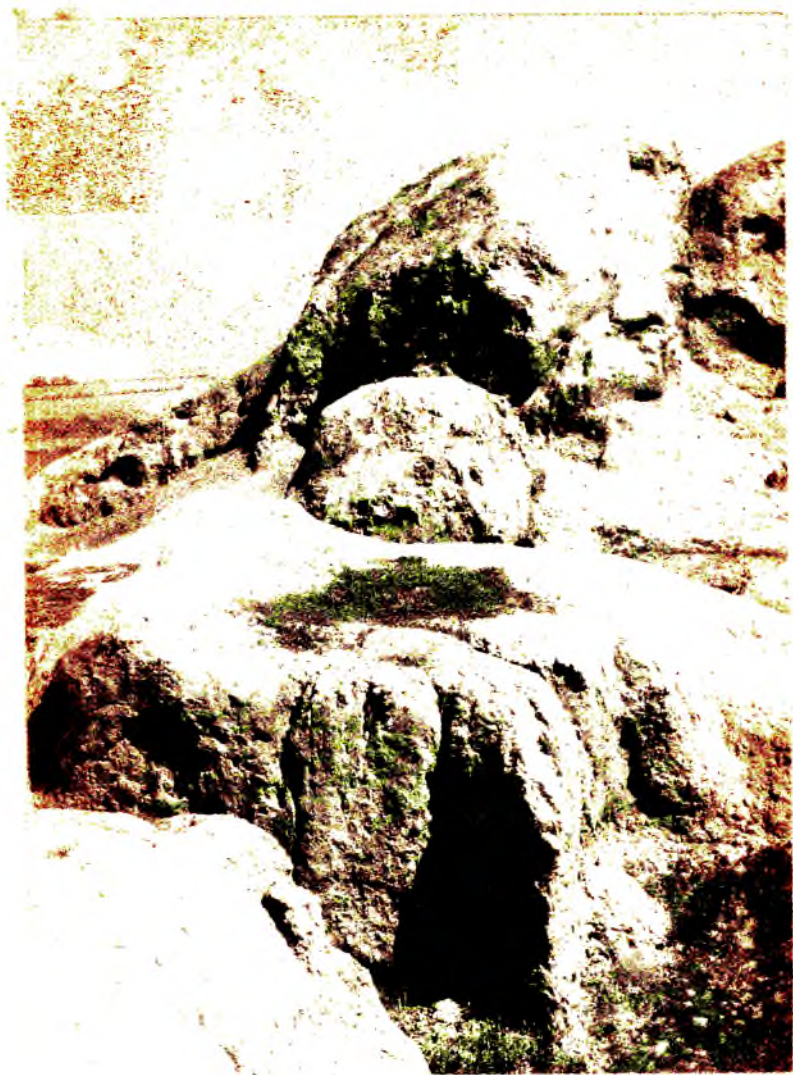
Қишлоқ, район, шаҳар ёки вилоят ҳудудининг тарихини ўрганишда шу манбалардан биронтаси ҳам диққат-эътибордан четда қолмаслиги лозим, бусиз ўлка тарихини мукамал ўрганиб бўлмайди.

Уша беш манбадан бири бўлган археология тўғрисида гап борганда, аввало мактаб тарихи курсининг қайси қисмида, қайси синфда ва қандай қилиб, қачон археологияга оид материаллардан фойдаланиш мумкин деган саволга жавоб бериш керак бўлади. Чунончи, V синф тарихи курсида Ўзбекистон халқларининг энг қадимги ибтидоий жамоа даври: одамлар тўда ҳолда яшаган давр, она уруғи (матриархат) даври, она уруғининг ривожланиши, калтаминорликлар чайласи, ота уруғи (патриархат) даври, темирнинг тарқалиши, сугоришнинг келиб чиқиши давридан бошлаб, қулдорлик жамияти, феодализм даври, ниҳоят XVIII асрнинг иккинчи ярмида феодализмнинг емирилиши ва капиталистик муносабатларнинг ривожланишигача бўлган жуда катта тарихий давр ўз ифодасини топган. Демак, бу курсда айрим тавхум тарихий тушунчалар ҳақида ўқувчилар маълум тасаввур ҳосил қилишида, тарихий фактларни ишонарли қилиб тушуштиришда археологияга оид материаллардан ўринли фойдаланиш жуда муҳимдир.

Ўқув қўлланмада «Ибтидоий жамоа даври» қисқа берилганлиги туфайли сўнгги йилларда яратилган баъзи асарлар ҳамда турли илмий адабиётлардаги хулосалар асосида Ўзбекистонда ибтидоий жамоа даврини қуйидаги майда даврларга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Ибтидоий тўда даври.
2. Она уруғи (матриархат) даври.
3. Она уруғининг ривожланиши.
4. Калтаминорликлар чайласи.
5. Ота уруғи (патриархат) даври, темирнинг топилиши ва ҳўжалиқда ишлатила бошланиши даври.

6. Сўнгий сугоришнинг келиб чиқиши ҳамда қулдорлик жамияти ва ниҳоят, феодализм даври Ўзбекистон мисолида беш манба – аввал археология, этнография, топонимика, архив ҳужжатлари, сўнг музей экспонатлари орқали тартибли равишда баён қилинади.

II. Ўлкашуносликда археология-нинг роли

1. Рус шарқшунослиги ва археология

2. Ўзбекистонда археология

I. Ибтидоий жамоа даври

II. Қулдорлик жамияти

III. Феодализм даври

1. Уқувчиларни археологияга оид материаллар тўплашга ўргатиш

2. «Ибтидоий жамоа тузуми» мавзусини ўрганишда археологияга оид материаллардан фойдаланиш

«Археология» сўзи латин тилидан олинган бўлиб, «архайос» — қадимги, «логос» — фан, яъни қадимги даврни ўрганувчи фан деган маънони билдиради. Археология — ўлкашунослик ва тарих фанларининг асосий манбаларидан биридир.

Дунё халқларининг бир неча юз минг йиллардан бери давом этиб келаётган тарихи бор. Лекин шу узоқ тарихий тараққиётнинг энг кейинги 5—6 мингинчи йилларидан бошлабгина ёзма асарлар бўлиб, ундан аввал халқларда ёзув ва ёзма тарих бўлмаган.

Ёзув пайдо бўлгандан кейин ҳам кўпгина воқеалар ёзилмай қолган, подшоларнинг буйруқлари, руҳонийларнинг диний таълимотлари, хазиналарнинг ҳисобкитоблари ҳамда турли урушлар ҳақидаги ёзма асарлар эса ўз замонасининг ишлаб чиқариш усуллари ва воситаларини, халқнинг маишатини етарлича акс эттирмаган.

Демак, қадимги шаҳар ва қишлоқлар қазиб кўрилганда, у ерлардан қадимги халқларнинг уй-жой қолдиқлари, уй-рўзғор асбоблари, зеб-зийнат буюмлари, эътиқод ёдгорликлари топилади; бу нарсалар эса ёзма тарихдаги маълумотларга қараганда ўша давр турмушини ҳар тарафлама ва аниқроқ ёритиб беришга ярайдди. Ёзма тарих пайдо бўлгунгача ўтган бир неча юз минг йиллик давр тарихини ҳамда ёзма тарих чиққандан кейинги давр ҳаётини тўла ўрганиш зарурияти ўша давр халқларидан қолган буюмларни текшириб кўришни тақозо этади. Бундай ёдгорлик буюмларини текширувчи фан археологиядир. Археология ибтидоий одамлар яшаган маконларни, синфий даврдан қолган шаҳар, қишлоқ ва мазорларни қазиб кўриб, тарихни аниқлайди.

Археологлар қазинма усули билан иш кўрадилар. Айниқса ёзувлар пайдо бўлмасдан бурунги давр тарихини археология қазинмаларида топилган буюмлар тўлдиради, археология қазинмасининг натижалари матбуотда кенг ёритиб борилади.

Катта қурилишларда ўтказиладиган ер қазиниш ишларида археология буюмларига эҳтиёт бўлиш юзасидан илмий гушунчиришлар ўтказилади. Археология фани ҳали бошқа фанларга қараганда ёш бўлишига қарамасдан, дунёда катта эътибор қозongan ва ҳаммани қизиқтирган фандир.

1. Рус шарқшунослиги ва археология

Тарихий маълумотларга қараганда, тарихчилик Урта Осиёда жуда ҳам қадимдан бошланган. Хоразмлик машҳур олим Берунийнинг ёзишига кўра, араб истилочилари Урта Осиёдаги маҳаллий олимларни йўқотибгина қолмай, маҳаллий тил ва маҳаллий ёзувдаги асарларни ҳам йўқ қилиб, ёндириб юборганлар. Шу сабабли энг қадимги замонларда ёзилган асарлар сақланмаган. Минг йил давомида ёзилиб келган тарихий асарлар жуда кўп. Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Бальамийнинг «Тарих табари таржимаси» каби асарлари ёзилганига минг йилдан ошди.

Лекин Урта Осиёда археология, юқорида айтилганидек жуда ёш фан. Россияда бу фан XVIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлиб, XIX асрда анча ривожланган. Уша вақтда олимлар Россия ерларида кўп топилган Урта Осиё қадимги танга пулларини тўплаб, уларни текшириб, Россия билан Урта Осиё халқларининг қадимдан иқтисодий алоқада бўлиб келганлигини исбот этдилар. XIX асрнинг иккинчи ярмида, Урта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин, бу ерга келган ҳар бир мутахассис ва саводли киши қалъалар харобасини, сунъий тепаларни, шаҳарлар харобаларини, қадимдан қолган бино харобаларини кўриб, уларнинг тарихини суриштира бошладилар. Натижада 1870 йилларда Тошкентда чиқа бошлаган газета ва журналларда бу тарихий ёдгорликлар ҳақида турли маълумотлар эълон қилина бошланди. Бундай харобаларни текшириш жараёнида, ҳатто «хазина» излаб баъзи тепаларни бузиб юборишга ҳам бордилар.

Бир гуруҳ тараққийпарвар рус зиёлилари — археология ҳаваскорлари ҳозирги тарих музейини ташкил этиб, ҳар жойда топилган археологияга оид ёдгорликларни бу ерга тўплашга

В. Л. Вяткин

В. А. Шишкин

ди. Бу ишга қозоқ, ўзбек, тожик, туркман ҳаваскорлари ҳам тортилди.

Ҳозир Тошкентдаги тарих, санъат ва табиат музейларида тўпланган бой археологияга оид ашёлар тўпламининг катта қисми ўша ҳаваскорлар томонидан XIX асрда йиғилган.

Бундан ташқари, улар бир қанча муҳим ёдгорликларда қазилма ишлари ҳам олиб бордилар. Бу борада, айниқса, археолог-шарқшунос В. Л. Вяткиннинг хизматлари алоҳида таъсирга лойиқдир. Рус шарқшунослари бузиб ташланган Улуғбек расадхонасининг изларини топиш учун кўп уриндилар, ниҳоят, Самарқандда истиқомат қилувчи В. Л. Вяткин қадимги васиқаларни ўрганиш асосида расадхонанинг ўрнини аниқлади. 1908–1909 йилларда бу жой археологик йўл билан қазилди ва расадхонанинг гилдирак шаклдаги биносининг курсиси, бинонинг бузилган гишт ва нақшлари ҳамда расадхонанинг саккиздан бир қисми топилди. Бу иш тарих фани учун катта кашфиёт бўлди. Шу билан бирга, археология ҳаваскорлари қадимги Самарқанддаги «Афросиёб» тепалигида бирмунча қазилмалар ўтказдилар.

XX асрнинг 20- йилларигача Урта Осиёда археология мустақил фан даражасига кўтарилмади. Археологлар археология ёдгорликларини маълум тарихий босқичдаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт натижаси деб баҳолай олмадилар, ишлаб чиқариш муносабатлари қандай бўлганини пайқай олмадилар, маданиятни ишлаб чиқариш тараққиёти ва ижтимоий муносабатлар маҳсули

деб тушуна олмадилар, балки уни биронта дин билан ёки бирорта «алоҳида иқтидорли шахслар» билан боғладилар. Сўнгра археология йўли билан топишган буюмларга фақат ёзма тарихни тасдиқловчи материал сифатидагина қараб, археологиянинг имкониятларини чегаралаб қўйдилар. Шунинг учун ҳам улар тарихнинг узоқ ўтмиш даврларини ўрганишга кириша олмадилар.

Натижада, археология ҳам, тарихшунослик сингари, идеалистик назария билан суғорилган ҳолда тарихчиларга жиддий ёрдам бера олмади.

2. Ўзбекистонда археологиянинг ривожланиши

Тарихчиликнинг катта ютуқларидан бири археологияга катта эътибор берганлиги билан белгиланади. Жамият тарихи ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожини ва шу асосда ишлаб чиқариш муносабатларининг турли даврда ўзгариб боришидан иборат эканлиги фанда эътироф этилгач, тарихни ижтимоий-иқтисодий тузумларга ажратиб давраш масаласи кун тартибига қўйилди.

Тарихчиликда бутун инсоният тарихи қуйидаги даврларга бўлиб ўрганилади:

1. Ибтидоий жамоа тузуми даври. 2. Қулдорлик даври. 3. Феодализм даври. 4. Капитализм даври.

Ҳозирги фаннинг аниқлашига кўра, кишилик жамияти тарихи бир миллион йилга яқинлаша боради. Шу узоқ даврнинг охири минг йилларидангина синфий жамият, яъни қулдорлик жамияти вужудга келган бўлиб, унга қадар ўтган даврлар ибтидоий жамоа даврини, яъни синф пайдо бўлгунга қадар ўтган даврни ўз ичига олади. Ўзбекистонда тарих фани ривож топгунга қадар, биринчидан, тарихни ишлаб чиқариш усулларига қараб давраштириш йўқ эди. Ўзбекистонда, умуман Урта Осиёда ибтидоий жамоа даври бўлганлигига шубҳа билан қаралган эди. Иккинчидан, Урта Осиёга аҳоли Эрон ва Шимолий Ҳиндистон томондан кўчиб келган, деб тахмин қилинар эди. Қулдорлик даври ҳам гўё бўлмаган, энг қадимги замонлардан тортиб, сўнги Бухоро амирлари замониғача Урта Осиё халқларининг ҳаётида ўзгариш бўлмаган, деб уқтирилар эди.

Тарихни давраштириш масаласининг қўйилиши тарихчилар ва археологларни ишга солиб юборди. Биринчи беш йиллик охиридаёқ собиқ ССЖИ тарихини,

шу жумладан, Ўзбекистон тарихини даврлаштириш масаласи юзасидан ёзма манбаларни ўрганишга киришиш билан бирга, археология ёдгорликларини қазиб топишга ҳам жиддий эътибор берила бошланди. Бу ишнинг бошида Москва, Санкт-Петербург ва Ўзбекистон археологлари: А. Ю. Якубовский, Г. В. Григорьев, С. П. Толстов, М. Е. Массон, В. А. Шишкин, Я. Ф. Ғуломов ва бошқалар турдилар. Биринчи иш Ўзбекистоннинг алоҳида районларида археологияга оид қидириш ўтказишдан бошланди.

Масалан, 1925—1930 йилларда Самарқандда В. А. Вяткин, 1926—1928 йилларда Термизда Б. П. Денике, 1929—1930 йилларда А. А. Потаповлар Фарғона водийсида ҳамда 1932—1933 йилларда Наманган вилоятининг Учқўрғон райони Норин дарёси бўйида электростанция қуриш тайёргарлиги муносабати билан Санкт-Петербург археологларидан Б. А. Латинин Фарғона водийсининг шимоли-шарқий районларида; 1934 йили Санкт-Петербург археолог Г. В. Григорьев Янгийўл районида; ўша йили профессор А. Ю. Якубовский бошлиқ Санкт-Петербург ва Ўзбекистон археологлари Бухоро вилоятининг шарқий қисмида, яна ўша йили археолог М. Е. Массон бошлиқ археологлар Оҳангарон водийсида жиддий археологик қидирув ишларини ўтказдилар.

1936—37 йилларда бу иш кенгайиб, қадимги Термиз шаҳрини қазиб юзасидан илмий ишлар кучайтирилиши билан бирга проф. С. П. Толстов бошчилигида Хоразмда, В. А. Шишкин бошчилигида Бухоро вилоятининг ғарбий қисмида янгидан текширишлар бошланди. Бу илмий сафарлар катта миқёсда уюштирилиб, буларнинг ҳаммасида Москва, Санкт-Петербург ва Ўзбекистон археологлари ҳамкорлик қилдилар. Бу илмий сафарлар 1939—1940 йилларда Ўзбекистонда суғориш соҳасида халқ қурилишлари бошланиши муносабати билан археология кузатишлари ўтказди, бу борада Фарғона водийсида катта натижаларга эришилди.

1. Ибтидоий жамоа даври

Ибтидоий жамоа даври маймунга яқин турган одам зотининг пайдо бўлишидан то жамиятнинг синфларга ажралишигача бўлган узоқ даврни ўз ичига олади.

1. Одамлар уруғ, аймақ ва оила деган

нар сани билмасдан ибтидоий (тўда) ҳолда яшаган давр. Бу давр одамлари тошдан қуроол ясаб, уни ишлатиб ва қуроолларни такомиллаштира борган сари, ўзлари ҳам ривожланиб борганлар. Бу қурооллар қўлда қўпол қилиб, кертиб ишланган, бир-икки хилдан ошмаган тош қурооллар бўлган. Ишлаб чиқариш техникаси жиҳатидан бу давр палеолит (қадимги тош) даври деб аталиб, қурооллар тараққиёт босқичи жиҳатидан шелль, ашель ва мустье деб аталади; бу уч давр палеолит даврининг қуйи ва ўрта босқичини ташкил қилади. Бу даврларда яшаган питекантроп (маймун одам), синантроп (хитой одами), гейделберг (германия одами), неандерталь типигаги одамлар тузилиши жиҳатидан одам билан маймун ўртасидаги ҳолатда бўлганлар. Улар тўда-тўда бўлиб яшаб, майда ҳайвон, ҳашарот, турли мева ва ўсимлик идизларини еб, кун кечирганлар. Улар сўзлашишни билмаганлар. Синантроп ашель техникасидан фойдаланган бўлса, неандерталь одами мустье даврига тўғри келади.

Энг қадимги одамлардан питекантроп Ява оролидан, синантроп Хитойдан, неандерталь одами Германиядан топилган.

Ўз-ўзидан узоқ тош даврларининг излари бизнинг Ўзбекистонда ҳам борми деган савол туғилади.

1955 йилнинг кеч кузида Тошкентдан ҳаммаси 15 км гарбда Шоимкўприк деган жойда Қорақамиш сувининг бўйидаги қадимги қатламлардан ашель давридан тортиб мустье ва ундан кейинги даврларда яшаган халқларнинг жуда кўп қурооллари топилиб, ҳозир республика тарих музейида сақланмоқда.

Жанубий Туркمانистонда, Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ районида ва Фарғонада, Қайроққум чўлида ҳам ашель даврининг баъзи қурооллари топилган. Демак, бундан тахминан 400—500 минг йиллар илгари Ўрта Осиё ва Ўзбекистонда ашель қуроолларини ишлатган ибтидоий, тўда ҳолатидаги одамлар яшаган.

Бундан кейин ер юзида узоқ давом қилган муз даври бошланади. Ҳаво совиб, табиат ўзгариб, кўп ҳайвонлар ўзини тоғлар орасига олади. Одамлар совуқ иқлимда чидашга ўрганади, у ёғочни ёғочга ишқалаб олов ҳосил қилиш йўлини топади. Олов кашф этилгач, одам унинг ёрдамида йиртқич ҳайвонларни тоғлардаги ғорлардан қувиб чиқариб, у ерларда макон тутади. Очиқ ерларда эса ертўлаларга, жарлар остига кириб яшайдилар. Оловда исиниб, пода-пода бўлиб ов қилиб кун кўрадилар

Ўзбекистон ҳудудида топилган тош қуроқлар

Бу даврда тош қуроқларнинг тури ва ишланиш техникаси анча яхшиланганлиги сабабли, одамлар ёғочнинг учини сихча қилиб ишлаш ҳамда суякдан асбоб ясашни ўрганадилар. Бу хил юқори техника даври ўрта палеолитда «мустье маданияти» даври деб аталади. Бу ашель давридан кейин келади. Бу даврда неандерталь одам яшаган. Булар ибтидоий тўда ҳолидан уруғ-аймоқ муносабатларига ўтишга яқинлашиб, бир оз сўзлашишни ҳам ўргана бошлаганлар. Бу давр кишилари жамоа бўлиб, катта-катта ҳайвонларни овлаш, бир жойда кўплаб яшаш орқасида тўда ҳолда уруғ тартибига кўча бошлаганлар.

1938 йили Сурхондарёдаги Бойсун тоғида жойлашган Тешиктош ғори текширилганда бу жой мустье даврида яшаган одамларнинг макони бўлиб чиқди. Ғорнинг қатламларида тошдан қилинган ўчоқнинг ўрни, кул қатламлари, кўмир, турли ҳайвон ва қушларнинг суяклари, мустье даврига хос қуроқлар кўп топилди. Булардан у давр одамлари кўпинча ов билан кун кўргани маълум бўлди. Ғорнинг бир ерида 8 – 9 ёшли бир боланинг тошга айланиб қолган калла суяги ҳам топилди. Бу ҳозирги замонамиздан тахминан 100 – 120 минг йиллар илгари яшаган неандерталь одамнинг калла суягидир.

1946 йилда Самарқанд вилояти Ургут районидаги Омонқўтон ғорида ўша давр одамнинг макони ва тош қуроқлари топилди. 1954 йилда Фарғона водийсининг Қайроққум чўлида ҳам бир неча ердан мустье даври

қуроллари топилган эди. Бундан ташқари, ашель даври тош қуроллари республикамизнинг яна бир неча еридан топилди. Навоий вилоятининг Навоий районидаги Учтут қишлоғи яқинида Воуш тоғининг жанубий ён бағрида, Фарғона водийсининг Қайрағоч қишлоғи яқинидаги Боқирғон дарасида, Исфайрам сойида, Пальман қишлоғи яқинида ҳамда Хўжахайр сойининг ўнг соҳилида, шу номдаги қишлоқ яқинида, шубҳасиз, қадимда Ўрта Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистоннинг географик шароити ибтидоий одамларнинг яшаши учун жуда қулай бўлган ва илк палеолит даврида унинг кенг ҳудудида одамлар яшаганлигини кўрсатади.

Кейинги йилларда бир қанча янги-янги ёдгорликлар топилиб текширилиши туфайли Ўзбекистон палеолитида мустъе даври жуда яхши ўрганилди. Мустъе маконлари Сурхондарё вилояти Бойсун районидаги Тешиктошда, Самарқанд вилоятидаги Омонқўтон ғорида, Тошкент вилоятининг Чирчиқ водийсидаги Хўжакент ва Обираҳмат ғорларида, Оҳангарон водийсидаги Кўлбулоқда, Бухоро вилоятидаги Учтутда, Фарғона водийси, Қальча ва Сўх атрофларида топиб текширилди¹. Булар Ўрта Осиёда топилган мустъе одамнинг қолдиқлари ва қуроллари бўлиб, уларнинг илмий аҳамияти ниҳоятда каттадир. Тешиктошда ўша давр одамнинг топилиши археология фанининг ниҳоятда катта ютуғи бўлиб, уни текширган профессор А. П. Окладниковга Давлат мукофоти лауреати деган унвон берилди. Тешиктош ғорида 1,5 м қалинликда 5 та маданий қатлам топилди. Қатламлар текшириб кўрилганда, уларнинг ҳар биридан диаметри 40 см, сатҳи 2 метрдан ортиқроқ келадиган гулхан қолдиқлари, 3 мингдан кўпроқ тош қурооллар ва тош синиқлари ҳамда қуш ва ҳайвонлар: каклик, каптар, ўрдак, қирғовул, суғур, тоғ эчкиси, кийик, қулон, қоплон, айиқ, сиртлон суяклари топилди. Тешиктош маконида учратилган топилмалар ичида энг муҳими майда бўлақларга бўлиниб кетган 8—9 яшар боланинг бош ва тана суяклари топилди. Машҳур антрополог олим М. М. Герасимов уни қайта тиклади.² Бу ноёб топилма мустъе одамнинг физик типини белгилашда жуда қимматли материал бўлибгина қолмасдан, бу билан бирга инсон-

¹ Я. Ғ. Фуломов. «Ўзбекистонда археология». 14-бет.

² А. В. Арциховский. Археология асослари. Тошкент, 1970 йил, «Уқитувчи» нашриёти, 270—271-бетлар.

нинг ягона аждоддан келиб чиққанини ва Ўрта Осиёда ҳам одамзод неандерталь босқичини босиб ўтганини исботлаб берди.

Демак, Ўзбекистонда ибтидоий (тўда) ҳолдан уруғчилик тузумига кўчиш босқичи бўлган мустье даврида аҳоли ғорларда ва очиқ ерларда макон тутиб ҳаёт кечирганлар.

1988 йили Ўзбекистон Республикаси ФА мухбир аъзоси Ўткир Исломов раҳбарлигида Фарғона водийсининг Сўх ва Шоҳимардон сойлари соҳилларида археологик тадқиқотлар олиб борилиб, катта натижаларга эришилди. Улар Селунгур ғоридан ўша замон тош қуроллари билан кўмилган одам суягини топдилар. Бу суяк мустье даври одамларининг суяклари бўлиб, на неандерталь ва на питикантропга ўхшамайди. Буни аниқлаш мақсадида ЮНЭСКО дан мутахассислар чақирилди. Улар бу суякни синчиклаб ўрганишиб, уни «фергантроп» одами деб топдилар. Бу эса фан оламида катта янгилик ҳисобланади.

1. Она уруғи даври (матриархат)

Мустье даврининг охирларига келиб ов қилинадиган қурооларнинг бирмунча яхшиланиши, оловдан фойдаланиш имкониятининг кенгайиши, узоқ атрофдаги аҳоли билан алоқа боғланиши натижасида маълум бир жойда ўтроқ ҳолда яшаган бир гуруҳ кишилар ўртасида қонқардошлик муносабатлари бошланади. Болалар фақат онани таниб, уруғ тепасида она туради. Шунинг учун бола ўзини она уруғининг боласи деб ҳисоблайди.

Ишлаб чиқариш имкониятларининг ривожига жиҳатидан бу давр мустье даврининг охиридан бошланади. Питекантропдан тортиб то неандерталь (бизда Тешиктош) одамигача ярим миллион йилдан ортиқроқ замон ичида ўзгариб келган одам типи бу даврда ҳозирги одам ҳолатига айланади. Олимларнинг ҳисоблаб чиқишига қараганда, бу даврнинг бошланганига 40 минг йилча бўлган, энди қуйи ва ўрта палеолит тамом бўлиб, юқори палеолит бошланади.

Юқори палеолит даврида аҳолининг тирикчилиги коллектив овчилик ва балиқчиликдан иборат бўлиб, тош ва суяк қурооларни яшаш ва ишлатиш техникаси жуда ривожланиб кетади.

Юқори палеолитда уруғчилик шароитида ов ва балиқчилик маҳсулотлари кўпайиб борган, дев, пари, жин ва худолар ҳақида турли афсоналар тўқила бошланган. Ўзбекистонда юқори палеолит даврининг деярли барча босқичлари маданиятидан дарак берувчи маконлар Тошкент яқинидаги Шоимкўприкда, Бойсун тоғларида Мачай ғорида, Амир Темур ғорида топилган. Бундан ташқари Самарқанд шаҳри ичида эски Иванов чорбоғида, Сурхондарё, вилоятида 15 га яқин юқори палеолит маконлари, Тошкент атрофида 3–4 та макон, Самарқанд вилоятида 5–6 та макон топилган.

Булар ичида Шоимкўприк ва Мачай ғори ёдгорликлари ўша давр ҳаёти ҳақида яхши маълумот беради. Юқори палеолитда яшаган одамларнинг асбоб ва маконлари кўп топилган бўлса-да, яхшироқ ўрганилгани Самарқанд шаҳридаги Комсомол кўли ҳудудида жойлашган Самарқанд маконидир. 1939 йилда очилган бу ёдгорликда Ўзбекистон фанлар академияси ва Самарқанд Давлат университетининг Д. Н. Лев бошлиқ археологик илмий сафарлари 1958 йилда қазилмалар олиб борди. Самарқанд макони учта маданий қатламдан иборат бўлиб, ундан бир неча ўчоқ қолдиқлари ва тош қуроолар: пичоқсимон пластинкалар, кескичлар, ёй, тигли қирғичлар, ботиқ тигли тош қуроолар ҳамда ҳайвонлар: ёввойи от, кийик, туя, қўй, қорамол суяклари топилди. Булардан ташқари, Самарқанд маконида юқори палеолит одами-нинг иккита пастки жағи топилди. Бу Тешиктошдан топилган неандерталь бола қолдиғидан кейинги иккинчи нодир топилма бўлиб, гарчи у сўнги палеолитга мансуб бўлса-да, генетик жиҳатдан Тешиктош одами билан боғлиқдир. Юқори палеолит даврига оид тош қуроолар Бухоро вилоятида Учтут қишлоғи атрофида, Тошкент яқинида Бўзсув I, Бўзсув II маконларида, Оҳангарон водийсида Кўлбулоқ маконида ва бошқа жойларда топилди.

2. Она уруғининг ривожланиши

√ Палеолит тамом бўлиб, мезолит даври бошланади. Мезолит ўрта тош даври бўлиб, қадимги тош даври (палеолит) билан янги тош даври (неолит)нинг орасида ўтган давр бўлгани учун шундай аталади. Бу даврда кишилар ўқ-ёйни кашф қилади, овчилик бирмунча

осонлашади, биринчи марта ит уй ҳайвони сифатида хонакилаштирилади. ✓

Ўрта тош асри, яъни мезолит даври яхши ўрганилган бўлиб, у даврда яшаган аجدодларимиз ибтидоий тасвирий санъат мўъжизаларини ярата бошлаганлар. Булар асосан горларга ва қоя тошларга қизил бўёқ ёрдамида ёки ўймакорлик усулида тасвирланган ов манзараларидир. Бундай ёдгорликлар Сурхондарё вилоятидаги Заравутсой дарасида, Жиззах вилоятининг Такатош мавзесида, Бухоро вилоятидаги Сармиш ва Қораунгурсойда, Тошкент вилоятининг Паркент, Чотқол тоғ тизмаларида, Хўжакент яқинида ҳамда Андижон вилоятининг Хўжабод тумани ҳудудидаги Имомота тоғ тизмаларида топиб ўрганилган. Улар орасида Заравутсой, Такатош ва Имомотадаги суратлар айниқса диққатга сазовордир. Заравутсой дарасидаги суратларда ёввойи буқаларда ов қилиш манзараси қизил бўёқлар ёрдамида гавдалантирилган. Бошқа бир манзарада овчилар гуруҳи ёввойи буқаларни ва тоғ эчкиларини ўраб олаётгани, ёпинчиқ ёпиниб ўқ-ёй ҳамда сопқонлар отаётгани тасвирланган. Такатошдаги суратлар эса қояга ўйиб ишланган. Бу ердаги манзаралардан бирида ўндан ортиқ овчи ёввойи буқа ва архарлар подасига камонлардан ўқ узаётгани ифодаланган. Ўртага — кўринарли жойга бир аёлнинг расми катта тарзда солинган. Расмда итлар ҳам бор. Бу, шубҳасиз, одам кўлига ўрганган дастлабки ҳайвоннинг тасвиридир.

✓ Мезолит даврида яратилган тасвирий санъат асарлари орасида Хўжабод тумани ҳудудидаги Имомота ғори ичида топиб ўрганилган асарлар алоҳида ажралиб туради. Шулардан бири қоя тошга ўйиб ишланган жигарранг кўринишдаги тасвир бўлиб, унда шохлари бир неча бор қайрилиб кетган, бири-биридан улкан архарлар ва уларнинг ўртасида янада кўзга ташланарли қилиб ишланган дулдул от тасвиридир. Бу мезолит даврига оид топилган биринчи нодир сурат саналади.

✓ Ғорга кириш жойида тошга ўйиб солинган араб ёзувидаги битиклар ҳам мавжуд, аммо бу ёзувлар бугунги кунда ўз қиёфасини йўқотган, ҳатто ўқиб бўлмайдиган даражага келиб қолган. Ғорнинг кираверишида бир

---

¹ А. В. Арциховский. Археология асослари. «Уқитувчи» нашриёти, 1970 й., 272-бет.

масжид бунёд этилган, унинг ғишлари худди Бухородаги Исмоил Сомоний мақбараси ғишларига ўхшайди, бу масжид ҳам IX асрларда қурилганлигидан далолат беради. Ушбу масжид орқали ғорга кирилади. Ғор ичкараси тоғ дарасига ўхшаб узоққа чўзилган. Ғорга Имомота қишлоғида истиқомат қилувчи зиёли Анваржон Ҳосилов ёрдамида кирдик. 250 метр узунликдаги шнурга чироқ ўрнатиб, чамаси 200 метрлар ичкарига киргач, от суратига дуч келдик.

Имомота қишлоғи аҳолиси ўртасида бу от ҳақида турли хил афсоналар мавжуд. Шу қишлоқлик 76 ёшли Фозил ота тилидан ёзиб олинган бу ҳақдаги афсона айниқса диққатга сазовор: «Болаларим, мен 14 ёшлигимда шу масжид даҳлизи орқали ғорга кириб, ўша от расми солинган жойни ўз кўзим билан кўрганман. Бундай чиройли отни ҳали ҳаётимда кўрган эмасман. Аммо бу расмдаги чиройли отни жонли кўрганлар ҳам бўлган экан. Буни қаранг-ки, ўшандай киши билан отам раҳматли суҳбатлашган экан. Имомота — тоғли қишлоқ. Отамнинг айтишича, қишлоқнинг юқориси — то Ўттиз адиргача бўлган жойларга лалмикор буғдой экилган. Қишлоғимиздаги деҳқонларнинг деярли ҳаммаси кеч кузда ва эрта баҳорда ўша жойларга буғдой экканлар.

Кунлардан бир кун қариялар орасида мана шу ғордан бир дулдул от чиқиб, ўтлаб, кечқурун ғойиб бўлиб қолганлиги ҳақида гап кетади. Бир деҳқон: «Менинг буғдойимнинг анча жойини от еб кетибди, оёғининг изи қолибди, ҳар куни от буғдойимни еб қўяётир, бу ўша от бўлмасин тағин», деб қолади. Шунда улар: «Бўлмаса пойла — у ўша отми ёки бошқасими, билиб оласан», деб маслаҳат беришади. Деҳқон отни пойлай бошлабди. Бир куни эрта тонг ўша чиройли ёлдор дулдул ғордан чиқиб буғдойзорга кириб, ўтлаб қорнини тўйғаза бошлабди. Деҳқон эса отнинг чиройлилигига маҳлиё бўлиб, буғдойини еганига ҳам ачинмабди. Ниҳоят, от ортига қайтиб, ғорга кираётганида, деҳқон ҳам унинг изидан кетма-кет ғорга томон юра берибди. От ғорга киргач, ғойиб бўлибди. Деҳқон ғор ичига кириб, чархга йиғ ясаб ўтирган, юзларидан нур ёғилиб турган бир қарияга дуч келибди. Деҳқон салом берибди, чол алик олгач, ўтиришга жой кўрсатиб, нима сабабдан унинг бу ғорга кирганини сўрабди. Шунда деҳқон от воқеасини, яъни шу ғордан чиққан от эккан буғдойини еб қўяётганини айтибди. Чол: «Хафа бўлманг, ўғлим, отим келтирган

Чуст манзилгоҳлари

зарарини тўлайман, манг олинг», деб қириб ўтирган тиг қириндисидан бир ҳовуч берибди. Аламзада деҳқон чол олдидан шахд билан чиқиб кетаётиб, қириндини тўкиб юборибди. Ғордан ташқарига чиқиб қараса, белбоғига ёпишиб қолган озгина қиринди ялтираб турган эмиш. Не кўз билан кўрсинки, у олтин экан. Деҳқон афсусланиб, дарҳол ғорга қайтиб кирмоқчи бўлган экан, ғорнинг оғзи ёпилиб қолибди. Шу воқеа бўлиб ўтгандан буён кўркам дуддул от ғордан чиқмай қолган экан».

Шундай ҳақиқат, ривоят ва афсоналарга бой бўлган ҳудудимизда мезолит даврида чизилган қоя тошлардаги суратлар — қадимги тасвирий санъатнинг бу каби ёдгорликлари мустақилликка эришган Ўзбекистоннинг ибтидоий жамоа тарихини чинакамига ўрганишда ғоят қимматли тарихий ҳужжат бўлиб хизмат қилади.

3. Калтаминорликлар чайласи

Неолит (янги тош) даврига ўтиш, асосан тошни силлиқлаш ва тешиш усулларини расм қилишдан бошланади. Бу даврда одамларнинг катта ютуқларидан бири сопол идишлар ясаш бўлди. Кўпчилик халқ бу даврда дарё, кўл ва денгизлар бўйида, аксарияти қум устида чайла қуриб яшаган. Булар асосан ўтроқ бўлиб, фақат овчилик ва балиқчилик билан кун кечирганлар. Шунинг учун сопол идишларнинг таги текис эмас,

юмалоқ ёки тухум учига ўхшаш бўлган. Ўзбекистонда Бойсун тоғларидаги Мачай, Амир Темур ғорларида, Узбой атрофида ва Қорақалпоғистондаги Ёнбош қалъа атрофларида неолит даври маданиятининг қолдиқлари топилган. Бу маконлар ичида энг диққатга сазовори Қорақалпоғистондаги калтаминорликлар чайласидир.

Профессор С. П. Толстов бошлиқ Хоразм археология илмий сафари 1937 йилда қидириш ишлари олиб бориб, Жанубий Қорақалпоғистондаги Қизилқум ичида қолиб кетган қадимги обод ерларда ғоятда кўп ва аҳамиятли ёдгорликларни топиб текширди. Бу ёдгорликлар орасида энг қадимгиси калтаминорликлар чайласи бўлиб, унда сўнги даврларнинг ёдгорликлари ҳам яхши сақланган.

Қизилқум саҳросидаги қум тепаликлар орасида Ёнбош (Жонбос) қалъа номи қир устида эрамиздан 300—400 йиллар илгари солинган қалъа бор. Ўша қирнинг жануб томон этагида шамолда бузилиб нураётган тақирлар тагида кул, сопол синиқлари, майда тош қуроолар ва бошқа нарсалар кўриниб қолган.

1940 йили ўша жой қазилганда, у ерда қум тепасини текислаб, ходалар ва қамишдан жуда катта чайла қурилганлиги аниқланди.

Профессор С. П. Толстовнинг тахминига кўра, деб ёзади марҳум академик Я. Ғ. Ғуломов, бу чайлада 100—120 одам она уруғи оиласи тартибида яшаган. Чайлада қумни ўйиб ишланган 20 дан ортиқ ўчоқ бўлган. Ҳар бир ўчоқ атрофида балиқ суяклари, кийик, ёввойи чўчқа, қирғовул, сув қушларининг суяклари, ўрдак, ғоз тухумларининг пўчоқлари, ёввойи жийда данаклари, чақмоқтошдан ясалган майда пичоқсимон асбоблар; тошни силлиқлаб ишланган болғасимон асбоб, сопол идиш синиқлари ва шунга ўхшаш нарсалар кўп бўлган. Бу жойда ҳали металл, уй ҳайвонлари, қўлда экиладиган экин қолдиқлари йўқ.

Чайлада топилган нарсаларнинг ҳаммаси бу жойда қадим замонда сув бўлганлигидан далолат беради. Бу атроф бир замонлар кўл ва ботқоқ бўлган, унда ёввойи жийда данаклари бўлган, чақмоқтошдан ясалган майда пичоқсимон қуроолар топилган жой атрофида пахта дарахлари ўсган чакалакзорлар ва қамиш ўсадиган тўқайлар бўлган. Чайлани шу материаллардан ясаганлар. Балиқ суягининг кўнлиги бундаги одамларнинг асосий касби кўлда балиқ овлаш ва тўқайда овчилик қилишдан иборат бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Металлнинг йўқлиги, уй ҳайвонлари ва деҳқончилик аломатларининг йўқлиги — булар ҳали она уруғи босқичида яшаганлигидан дарак беради. Бу чайла аҳли бундан 5000 йилларча муқаддам янги тош (неолит) даврининг охирида яшаган. Бу Ўзбекистонда она уруғи тартибининг охири ҳисобланади.

4. Ота уруғи даври. Металлнинг тарқалиши

Бу давргача одамлар табиатдаги бор нарсаларни тутиб ва териб еб, тирикчилик қилиб келганлар. Улар чорва боқишни ҳам, экин экишни ҳам билмаганлар.

Овчилик ва балиқчиликнинг ривожланиб бориши натижасида кишилар аввал мисни ва кейинроқ мисга қалайни қўшишдан чиққан жез (бронза)ни ишлата бошлаганлар.

Туркманистонда Копетдоғ этакларидаги сойлар қуйи оқимида Анав, Қаҳқа, Чача, Намозгоҳ каби тепалар металл янги тарқалган замонда пайдо бўлган энг қадимги ўтроқ деҳқон аҳоли яшаган қишлоқлар харобаларидан иборатдир. Бу вақтда Хоразмда Калтаминор чайласидаги каби катта-катта тўда бўлиб яшаш даври ўтиб, аҳоли майда гуруҳларга бўлиниб, сув тошқинлари чегарасида жуда ибтидоий деҳқончилик ва бир оз чорвачилик билан

Бронза даври кишиларининг машғулоти

кун кўрган. Улар Туркменистондаги сингари сойнинг қуйи оқимида бўлмасдан, балки дарё тошқинлари кетидан тентираб юргани учун уларнинг турмуши анча қолоқ, уйлар ҳам омонат чайлалардан иборат бўлган. Бу хил ҳали мустақкам ўрнашмаган деҳқон ва чорвадорлар маданияти биринчи марта Хоразмда ўша Калтаминор чайласи яқинларида аниқлангани учун «Тоза боғёп маданияти» деб аталган. Қарийб шу хил маданият Моҳондарё ҳавзасида ҳам топилди. Моҳондарё Зарафшон дарёсининг қуриб қолган бир ирмоғи бўлиб, Қоракўл районининг шимолидаги чўлда унинг (Моҳондарёнинг) излари ҳали йўқолиб кетмаган ва унинг бўйларида ўша ибтидоий давр қишлоқлари ва мазорлари мавжуд. Бу жой профессор Я. Ғ. Ғуломов томонидан 1950 йилдан бошлаб текширилган. Бу жойдаги қишлоқларнинг сув тошқинлари ўтган жойларидаги тақир устида жуда кўп чайлалар ўрни бўлиб, унда бино излари кўринмайди. Лекин идиш, қуроқ ва бошқа нарсалар уларнинг ўтроқ аҳоли бўлганлигидан дарак беради. Бунда ибтидоий очиқ қишлоқлар ва уларда тошдан, жездан ишланган қуроқлар, зеб-зийнат буюмлари шунчалик кўпки, у жойларни текшириш келгусида катта натижалар бериши мумкин.

Қоракўл шаҳарчасидан қарийб 15 км шимоли-ғарбда Замонбобо кўли бўйида ўша давр аҳолисининг катта қабристонни топилиб текширилди. Мазорларда ўликларнинг оёқ-қўлини букиб, ғужанак қилиб, чан томонга ёнбошлатиб кўмганлар. Шу тариқадаги 41 та мазор очилди, улардан баъзиларида эр ва хотин бирга дафн этилган. У замонда она уруги даври битиб, ота уруги ҳукмрон бўлган ва эркакнинг ҳўжаликдаги ва оиладаги роли ортган, хотин унга хусусий мулк қатори тобе бўлиб қолган давр эди. Шунинг учун эр ўлса, хотинини ҳам ўлдириб бирга кўмиш одат бўлган.

Мазорларда идишлар, ўқлар, зеб-зийнат буюмлари, баъзи қуроқлар, ҳатто жез ойналар ўликнинг ёнига қўйилган. Лаҳад қилиб кўмиш ўша вақтда амалда бўлган. Шунга яқин бир жойдан топилган иккинчи бир қабристонда ҳам ўликларни юқоридагидай ғужанак қилиб кўмганлар. Топилган суяклар ёнида жез исирғалар, қимматбаҳо тошлардан маржонлар, жез билакузуклар топилган.

Бу жойдаги қишлоқлар атрофида экин ерлари бўлгани, тошқинларни бирлаштирувчи кичик ариқлар

Ибтидоий ҳунармандчилик ва тўқимачилик

қазилганлиги аниқланди. Бу ерларда жанубий Туркманистон тепаларидаги сингари бўёқли сопол идишлар ишлаб чиқаришни билганлар, кулоллик чархи ишлатилган, суғориб деҳқончилик қилиш вужудга келган.

Наманган вилояти Чуст шаҳарчаси ёнидаги «Бувана мозор» деган жойда ҳам шундай қишлоқ топилган. У ердаги аҳоли атрофдаги булоқ сувларидан фойдаланиб, деҳқончилик қилиб, ўтроқ ҳолда қишлоқ-қишлоқ бўлиб яшаганлар. Чустликларнинг сопол идишлари Туркманистон ўтроқ деҳқонлариники сингари бўёқли, хилма-хилдир. Жездан қуйма буюмлар кўп ишлатганлар. Хом гиштлардан ертўла уйлар қуриб яшаганлар. Бу қишлоқ аҳолиси бундан қарийб 300 минг йил муқаддам, темир даврига кўчишда ҳам уша жойда кун кечирганлар.

Худди шундай қишлоқ Андижон вилояти Қўрғонтепа районидаги Далварзинтепада ҳам топилган. Буларнинг ҳар иккиси ҳам бир хил бўлиб, бу аҳвол жез даврида Фарғона сойлари сувидан фойдаланиб деҳқончилик қилувчи ўтроқ деҳқонлар қишлоғи кўп бўлган, деган хулосани чиқаришга имкон беради.

Жез даврида бундай обод бўлган Хоразм, Моҳондарё районлари, Чуст, Далварзин ва Кучуктепада олиб

Бронзадан ҳарбий қурол ясаш.

борилган археологияга оид қазिशмалардан шу маълум бўлдики, Чуст маданиятини яратган қадимги деҳқонлар атрофи деворлар билан ўралган мустаҳкам қишлоқларда нахса ёки хом гиштлардан қурилган уйларда яшаганлар. Масалан, қадимги Чуст қишлоғи харобасида узунлиги 286 метр, эни 2–3 метр ва баландлиги 1,5 метрча келадиган ташқи девор қолдиқлари очилди. Шундай девор қолдиқлари Далварзинда ҳам 200 метр масофада топилиб, унинг эни 4,6 метр, баландлиги 2,5 метр келади. Далварзинтепада атрофи девор билан ўралган арк харобаси топилиб, деворининг узунлиги 130 метрга ва баландлиги 2,5 метрга тенг. Далварзинтепанинг шарқий қисмида ҳатто 80 м масофада эни 4 м ли тош йўл очилди. Булардан ташқари, бу ерда бир неча тўрт бурчакли пахса деворли уйлар ҳам топилди.

Далварзинда топилган 900 га яқин тош ўроқ, Чустдан топилган тош ва жез ўроқ, 415 тош ёрғучоқ, дон учун қовланган 17 та ўра ҳамда куйиб кўмирга айланган арпа, буғдой, тарик, сули донлари ва бошқа ашёлар қадимги далварзинликлар ва чустликлар асосан деҳқончилик билан шуғулланганлигини кўрсатади. Археологияга оид топилмалар: суяқдан ясалган моки, қадоқ тошлар, урчуқлар, жез игна ва бигизларга қараб ҳукм қилганда, аҳолининг турмушида тўқувчилик ва тикувчилик ҳам

маълум роль ўйнаганлигини кўрамиз. Чустликларда ҳам, далварзинликларда ҳам маҳаллий дегрезлик ва мискарлик анча тараққий қилган. Чунки бу ёдгорликлардан жуда кўп металл буюмлар: жез, ўроқ, пона, пичоқ, камон ўқларининг пайконлари, найза учлари, зеб-зийнатлар, жез ойналар, билагузуклар, исирғалар, чўлпилар, мунчоқлар ҳамда турли хил жез буюмлар қўйиладиган тош қолиплар, шунингдек, дегрезлик қўрасининг қолдиқлари топилганлиги бунинг яққол далилидир. Чуст маданиятига мансуб ёдгорликлардан топилган гулдор сопол буюмлар кулолчиликнинг ҳам анча ривож топганлигидан гувоҳлик беради. Сопол идишлар шакли хилма-хил, улар асосан товоқ, кўза ва хумча, тувак, қозон ва кўпгина бошқа хил идишлардан иборат. Сопол идишларнинг сиртига қизил бўёқ берилиб сайқалланган. Уларнинг бир қисми қора бўёқдан турли хилдаги геометрик чизиқлар билан нақшланган. Агарда Чуст маданиятига мансуб ёдгорликларда чиққан топилмалар юқорида қайд этилган чорвадор қабилаларга мансуб моддий маданият қолдиқлари билан солиштирилса, бронза даврида ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган аҳолининг маданий жиҳатдан чорвадор қабилаларга нисбатан анча устунлиги маълум бўлади.

Демак, жез даврида халқ ўзи экин экиб, ўз қўлида ҳайвонларни урчитиб тирикчилик ўтказиш йўлига ўтган. Бу нарса жамият тарихида жуда катта иқтисодий ва

ижтимоий бурилиш эди. Ерга экин экиш, қўш қўшиш каби асосий хўжалик ишлари фақат эркакларнинг қўлидан келадиган иш бўлиб, бу нарса эрнинг, яъни отанинг оилада ҳукмронлик ҳолатини мустаҳкамлайди. Она ўз уруғидан ажралиб, эрнинг уруғига ўтади. Бола отаники ҳисобланиб, меросни ҳам отадан олади.

Ҳозирги замон деҳқончилиги ва чорвачилигининг асоси ўша жез даврида, тахминан ҳозирги замонамиздан 4000 йиллар аввал вужудга келган. Миср, Ироқ, Жанубий Туркменистон каби мамлакатларда ундан ҳам илгарироқ вужудга келган.

Бундан кейин жамият воҳаларда ўтроқ деҳқонларга, дашт ва тоғларда эса кўчманчи чорвадорларга ажралади. Чорваси кўпайганлар ўтлоқ излаб, молини ҳайдаб, жойдан-жойга кўчиб юришга мажбур бўлиб қолади. Хуллас, Фарғона, Сурхондарё водийларида сўнги бронза даврига мансуб атрофи мудофаа деворлари билан ўралиб, мустаҳкамланган қишлоқлар харобаларини топиб текшириш бронза даврида ўтроқ деҳқонлар яратган маданиятни ўрганишда жуда бой ва қимматли материаллар беради.

5. Суғоришнинг келиб чиқиши

Хоразмда Калтаминор, Тозабог'ёп маданиятлари излари, Амударёнинг тошқин сувларидан фойдаланиб яшаган халқнинг маданиятли эканлиги, бу ерда ва Мохондарё ҳавзасида тошқин сувларни чуқур ерларга тортиб тушириб, унда тариқ, арпа, кунжут, қовоқ, буғдой етиштирилганлиги кўринади. Суғориш каналларининг йўналиши ўша ибтидоий жамоа тузуми даврида одам яшаган ерлар билан боғлиқ. Тошқин сувлар тартибга солиниб, улар канал ҳолатига келтирилганлиги маълум бўлди.

Фарғона каби тоғ сойлари билан боғлиқ ерларда сойларнинг оёқларида тошиб ётган сувларни бошқариш йўли билан деҳқончилик қилинган.

Энг эски деҳқончилик жойлари ҳам аввало шу тошқинлар атрофида вужудга келган. Демак, ибтидоий жамоа одамлари канал қуриш усулини билмаганлар. Фақат дарё тошқинларидан ҳосил бўлган табиий сувлардан фойдаланганлар. Хуллас, асримизнинг бошларигача бутунлай қоронғи бўлган ибтидоий жамоа даври фақат археология фанининг ютуқлари натижасида

бирмунча ёритилди. Ашель маданияти давридан тортиб то синф ва давлатлар вужудга келгунча, тўғрироғи, Урта Осиёда илк ёзма тарихий маълумотлар пайдо бўлгунгача ўтган бир неча юз минг йилни ўз ичига олган даврда ўлкамиз халқлари дунёдаги ҳеч бир халқнинг ибтидоий давр тарихидан қолишмайдиган бой тарихга эга эканлиги маълум бўлди.

II. Қулдорлик жамияти даври

Бундан 3000 йилча илгари одамлар темирни оловда эритиш йўлини топиб, уни ишлата бошлаганлар. Бу даврда ишлаб чиқариш имконияти шу даражага етадики, бир кишининг меҳнатидан унадиган даромад унинг бир ўзини боқишгагина эмас, балки бир неча кишини боқишга кифоя қила бошлайди. Деҳқончиликда ва чорвачиликда урушда қўлга туширилган асирлар зўрлаб ишлатилади. Улар қулларга айлантирилади. Натижада қулдорлик жамияти келиб чиқади, жамият кўпроқ қул меҳнатига таяна бошлайди

Ўзбекистонда ва умуман Урта Осиёда бу босқичнинг бўлиб ўтган-ўтмаганлиги ҳалигача мутлақо текширилмаган эди. Қадимги Хоразм ерларида, Ғарбий Бухоро чўлларида Улуғ Ватан уруши арафасида ўтказилган археологияга оид текширишлар бу масалага равшанлик киритди. Шу тариқа Амударё ва Зарафшон этакларида чўлга айланиб ётган катта майдонларда археологияга оид тадқиқотлар ўтказилган вақтда бу ерлар қадимги қалъалар, кўшклар ва шаҳарларнинг вайроналари билан, улар орасидан ўтган қадимги суғориш каналлари излари билан тўла эканлиги бирмунча аниқланди.

Археологияга оид текширишларнинг аниқлашича, Хоразмнинг гарбида, Қорақум ичларида бундан 2500—2600 йиллар илгари жуда катта қалъалар бино қилинган. Улар ичида иморатлар солинган, аҳоли бу қалъалар атрофида Амударёнинг қадим Сариқамиш кўлига кириб кетган тармоғи бўлмиш Довдон суви тошқинларини бошқариб, унда деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Ҳозирги Қорақалпоғистон тупроғида ҳам аҳвол шундай бўлган.

Бундай улкан қалъаларнинг хом гиштан бино қилиниши, тошқин сувларини тартибга солиб, суғориш каналлари қурилиши бу даврда Урта Осиёда қадимги Шарқ давлатлари тишидаги давлат бўлганидан дарак

беради. Айни замонда Греция ва Эронда майдонга келган ёзма маълумотларда милоддан бурунги VII асрда Ўрта Осиёдаги Саклар давлати билан Ғарбий Эрондаги Мидия давлати ўртасидаги Жанубий Туркменистон ерларида ҳукмронлик қилиш учун кураш боргани, Эронда Аҳамонийлар давлати вужудга келгунча бу жойлар Хоразм давлатига қарам бўлгани ҳақида сўз боради.

Буни Ғарбдаги буржуа шарқшунослари писанд қилмаган эдилар. Аммо археологияга оид текширишлар бу ҳолнинг ҳақиқат эканлигини тасдиқлади ва жуда кўп янги муаммоларни ўртага ташлади.

Бундан 2100 йилча бурун Ўрта Осиёга келиб кетган Хитой сайёҳи Чжан Цяннинг маълумотларига кўра, «Даван» деб аталган Фарғонада 70 га яқин катта ва кичик қалъалар, 300000 га яқин аҳоли бўлиб, бу ерда беда, узум етиштирилган ва йилқичилик кенг ривожланган.

Катта Фарғона канали қурилишида ўтказилган археологияга оид кузатишлар ва кейинги йилларда ўтказилган махсус илмий сафарлар натижасида эса Фарғона водийсида ашель ва мустье даврларида одам яшаганлиги, кейинги тараққиёт натижасида жез даврида Чуст ва Далварзин каби ибтидоий қишлоқлар бўлгани аниқланди.

Бундан кейинги ўтроқ маданият сойларнинг этагидаги тошқинлар ва кўллар орасида кенг тарқалиб, ҳозир Сирдарёга яқин чўлларда бу даврнинг харобалари кўп учрайди.

Фарғонанинг Чжан Цян сафаридан кейинги даврда қандай бўлганлиги ҳақида ёзма маълумотлар йўқ, лекин археология бу хусусда кўп маълумотларни аниқлаб бераётир.

Кўпгина буржуа шарқшунослари Ўрта Осиёдаги қадимги маданиятни йўққа чиқариб, бу ерларда маданият фақат Эрон давлати таъсири остида вужудга келиб, кейинроқ Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) истилоси ва умуман греклар ҳукмронлиги таъсирида тараққий қилган, сўнгра яна харобаликка юз тутиб, фақат араблар истилосидан сўнг ислом дини таъсирида яна кўтарилган деган фикрни илгари сурар эдилар. Хоразмда, Ғарбий Бухоро чўлларида ва умуман бутун Ўзбекистонда археология ёрдамида топилган нарсалар ва далиллар эса Ғарбнинг бу уйдирмаларини фош қилиб ташлади.

Эронийлар ва греклар истилосигача ҳамда ундан

Науснинг умумий кўриниши

кейин бўлган моддий маданият четдан келган таъсирнинг яққол излари эмас, албатта. Эрон пуллари Македониядан келган, бу ерда расм бўлган баъзи идиш шакллари архитектура ёдгорликлари топилган, аммо буни четдан келган моддий маданият таъсири туфайли Урта Осиё маданиятида кескин силжиш вужудга келган деб бўлмайди.

Урта Осиёда қулдорлик даврининг юқори тараққиёти Парфия, Греция, Бақтрия ҳамда Кушон каби маҳаллий ҳукмронлар замонида пайдо бўлди. Бу замонда қалъалар бино қилишда, суғориш каналлари қуришда, ҳунармандчилик, шаҳар ҳаёти, йўл ишлари, ички-ташқи савдо ҳамда санъатда жиддий кўтарилиш юз берганлигида синфий муносабатларнинг кескинлашганлиги кўринади. Бу ҳолат ёлғиз Хоразмда топилган археологияга оид ашёлардангина эмас, балки бутун Урта Осиёда ўтказилган ва ўтказилаётган текширишлардан ҳам яққол кўриниб туради.

Илгари Урта Осиёнинг маданий-сиёсий ва иқтисодий алоқалари ҳақидаги тарғибот фақат Эрон ҳамда Олд Осиё билан муносабат, «Эрон таъсири» деган гаплардан нарига ўтмас эди. Хоразм ва Бухоро вилоятида ўтказилган археологияга оид қазилар Урта Осиё халқлари

Науснинг ички кўриниши.

Россиянинг марказий районлари, айниқса Волга дарёсининг ҳавзасида бўлган давлатлар билан жуда қадимдан мунтазам алоқада бўлиб келганини кўрсатади. Далилий маълумотлар қадимдан бошланган бу алоқанинг илгари етарлича ўрганилмай келинганини кўрсатади. Бу алоқанинг кўшигина қирралари келажакда яна ҳам равшанроқ текширилиши шубҳасиздир.

Оташпарастлик зардушт (зароастризм) динининг ривожини Эронда эмас, Урта Осиёда бўлганлиги археологлар томонидан исботланди. Буни қазийшмадан топилган далилий маълумотлар тасдиқлади. Милодимиздан бир неча аср бурунги ёдгорликларни текшириш муҳим нарсаларни очмоқда. Чунончи, академик Я. Г. Фуломов 1936 йили Хоразмнинг Манғит районидаги Қубба тоғ устида зардуштийларнинг қабристонини топти. Унда катта хом ғиштлардан қурилган 60 метрли тор бино харобаси ичида бениҳоя кўп одам суяклари топилди. Суякларнинг кўмиклари гажилган, баъзи майда суяклар мутлақо йўқ. Суякларни алақадан тўплаб, бинонинг ичига ташлай берганлар. Кейинчалик алоҳида кишиларнинг суякларини сополдан ясалган махсус қутилар (оссуарийлар) ёки остодонларга солиб, ўша бинода сақлайдиган бўлганлар.

Қабр тоши (V – VI асрлар)

Эрамизнинг II асрига оид Капқир тепадан топилган сопол ҳайкалча.

Археологлар зардуштийларнинг муқаддас китоби саналган «Авесто»да ҳам қадимги юнон ёзувларида айтилган маросимга дуч келганлар. «Авесто»да айтилишича, қадимги зардуштийлар ўликни ерга кўмишни, сувга ташлашни, ўтда куйдиришни қаттиқ гуноҳ деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун ўликни узоқдаги яланғоч қоялар устига элтиб ташлаганлар. Уни йиртқич ҳайвон ва қушлар еб кетганидан кейин унинг суяклари узоқ вақт қуёш таъсирида қолиб тозалангач, йиғиб олинган ва бояги бино — «новус»да сақланган. Суякларни оссуарийларда сақлаш одати кейинги замонларгача, яъни Ўрта Осиёда мусулмончилик кенг тарқалгунча давом этган. Бу хилдаги суяклар солинган сопол қутилар ҳозир Ўрта Осиёнинг кўплаб жойларидан топилмоқда.

Қорақалпоғистонда Жонбос (Ёнбош) қалъасини қазишда зардуштийларнинг оташкадаси, яъни ўтга топинадиган ибодатхонаси топилган. Қалъанинг дарвозасидан кирилгач, тўғри кўчанинг икки томони зич иморат бўлиб, кўча бориб қалъанинг тўрида шу оташкадага тақалади. Унинг ёнида қалъанинг ҳокими турадиган катта бино қолдиғи топилган. Оташқаданинг ташқари хонаси атрофига супалар қилинган. Уртада ерда овқат қолдиқлари, суяклар, данаклар, синиқ идишлар

Эрамизнинг I – II асрларига оид Қўрғонтепадан топилган шахмат то-
жисимон сопол идишлар.

жуда кўп топилган. Ичкари хонанинг деворлари узоқ ёнган оловдан ялтираб қорайиб кетган бўлиб, уйнинг нариги томонидаги майдончада бениҳоя кўп кул сақланиб қолган. Бу кулдан қисман оловхона уйнинг ичидан ҳам топилган. Демак, ичкарида муқаддас олов тўхтовсиз ёниб турган, зиёратга келганлар ташқари хонада супаларда ўтирувчи махсус дин арбоблари — «атрабон»ларга ўз ҳадыларини бериб, улар орқали «оловнинг дуосини олиб» қайтганлар. Археология маълумотлари ва турли эътиқодлар тўғрисида сақланган хотираларнинг ҳаммаси зардушт динининг ватани ҳамда «Авесто» китоби майдонга келган жой Урта Осиё, яъни Хоразм ва Балхда бўлиб, 200 кийик терисига зарҳал ҳарфлар билан ёзилган бу китоб, 1992 йили Душанбеда оддий қоғозда нашр этилди ва ҳақиқатдан ҳам унинг Ватани ўлкамизда эканини тасдиқлайди.

Милодимиздан аввалги III асрдан бошлаб Урта Осиё ва Шимолий Ҳиндистон Грек-Бақтрия давлати, сўнгра

Милодимиздан аввалги II – I асрларга оид Сурхондарёдан топилган сопол ҳайкалчалар

Кушон ҳамда Эфталит давлатлари қўл остида бўлган; ўша замондан бу икки мамлакат орасида маълум муносабат бошланган. Мавжуд ёдгорликлар бу тўғрида жуда кўп маълумот беради.

1933 йили Термиз районида, Айритом деган жойда, будда дини ибодатхонасининг харобаси топилган. Ибодатхонада будданинг ҳайкали ва бошқа ибодатхона қисмлари қаторида тошдан ясалган одам ҳайкаллари топилган; улар musiқа чалувчи, ҳадылар ташувчи эркак ва аёл ҳайкаллари бўлиб, ибодатхонанинг ташқи томон карнизи шу ҳайкаллар билан безатилган. Ҳайкалларнинг қиёфасида, кийимларида Ҳиндистонга хос белгилар ёрқин бўлиб, бу санъат икки мамлакат орасидаги муносабатларнинг самарасидир.

II асрда Кушон давлати будда динини Ҳиндистондан Урта Осиё ва Шарқий Туркистонга тарқатиб, уни давлат дини даражасига кўтарган. Ўзбекистонда, айниқса унинг жанубий районларида ва Шарқий Туркистонда топилган кўплаб буддизм ёдгорликлари ўша даврга қарашлидир.

III асрда Эронда моний дини вужудга келди, лекин у узоқ сақланмади, унинг тарафдорлари Урта Осиё ва Шарқий Туркистонга қочиб ўтиб, кўпроқ савдо йўли устидаги шаҳарларда бу динни тарқатдилар.

Баъзи археолог олимлар Урта Осиёда топилган

кўплаб сураткашлик ва ҳайкалтарошлик ёдгорликларидаги тасвирларнинг мураккаблигига қараб, уларни моний дини билан боғлашга ҳаракат қиладилар. Аслида бу ҳол Кушонлар ҳукмронлиги даври (I – III асрлар) – қулдорлик тузумининг Урта Осиё шароитида энг ривожланган даври бўлганлиги билан боғлиқдир. Бу даврда, бир томондан, қабилаларнинг ўтроқликка кўчиб, суғориладиган ерларда жойлашиш жараёни кучайган бўлса, иккинчидан, қулдор аристократия жамоалар ерини тортиб олиб, ўзлаштира бошлайди, шу тариқа жамоалар ўз ичидан бузилиб, бутун-бутун қишлоқлар қулдор аристократ «деҳқон»ларга тобе бўлиб қолади. Бу феодализмнинг куртаклари эди.

III. Феодализм даври

Экин майдонларининг кўпайиб бориши, хусусан суғориладиган ерларнинг кенгайиши, қишлоқларнинг кўпайиши, ер ҳосилдорлигини орттирувчи сунъий ўғитларнинг яратилиши, сувни баланд ерларга кўтарадиган чархпалакларнинг ва сув тегирмонининг кашф қилиниши, пахта экинининг тарқалиши, мева навларининг яхшиланиши йўлидаги муваффақиятларнинг ҳаммаси замонанинг ишлаб чиқарувчи кучларини ўстириб юборган ва уни янги феодализм муносабатларга олиб келган янги ижтимоий воқеа бўлди.

Бундай муҳим шароитда кушонларнинг салтанатига путур етиб, инқирозга юз тута бориши билан бирга ички зиддиятларга мувофиқ диний оқимлар ўртасидаги муносабатларнинг ҳам мураккабланиши мумкин эмас эди.

III асрдан бошлаб қулдорлик даврининг шаҳарлари харобаликка юз тутиб, иқтисодий ҳаёт асосан алоҳида воҳаларга, қишлоқларга кўчади. Ер аристократияси – «деҳқон»лар қишлоқларга, ариқлар бошига келиб, кўшқлар бино қилади. VI асрга келиб улар қуллардан қуроли йигитлар – чокарлар сақлаб, атрофдаги қишлоқ аҳолисини ўз фойдасига ишлатиб кун кечиради. Шу тахлитда Милонинг I асрининг 25 йилидан то IV асрининг 50-йилларига қадар ҳукм сурган марказлашган кучли Кушон давлати тугаб, ҳар қайси шаҳар атрофидаги воҳада алоҳида-алоҳида мустақил ҳукмдорлар пайдо бўлади, уларнинг бошида «деҳқон»ларнинг вакили туради.

Ҳозир Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Жиззах, Фарғона водийсидаги ва бошқа кўплаб шаҳарлар атрофидаги суғориладиган ерларда баланд-баланд «оқтепалар» бор. Археологияга оид қазилмалар, буларнинг ҳаммаси феодалларнинг хом ғиштдан солинган феодал кўшкларининг харобасидан иборат бўлиб, «деҳқонлар» яшаб ўтган жойларнинг қолдиқлари эканлигини кўрсатади. Академик Я. Ғ. Фуломовнинг кузатишлари бундай кўшкларнинг ҳозиргача сақланиб келганлигини кўрсатади.

Феодаллашиш жараёнида ички урушлар, халқ кўзғолонларини бостириш учун кескин чоралар кўриш натижасида анча вайронагарчилик, қирилишлар бўлиб, бутун-бутун районлар вақтинча бўшаб қолган. Шунга қарамай, ишлаб чиқарувчи кучлар ривожда маълум силжишлар бўлган. Шу силжишларни маданият соҳасида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Хоразмда Тупроққалъа (IV аср) кўшкени қазилганда у ердан «подшолар зали» деб аталган зал топилган. Залнинг атроф деворларига тахмон сингари равоқлар ишланиб, уларнинг ҳар бирига турли қиёфадаги кишиларнинг ҳайкаллари ўрнатилган. Ҳайкаллар ниҳоятда юқори дид билан ишланган. Профессор С. П. Толстов «Бу залда Хоразмда Офрий хонадонига мансуб подшоларнинг ҳайкали ота-боболар руҳига сиғиниш тариқасида акс эттирилган», деб айтади. Бу жойда ҳайкаллардан ташқари, турли бўёқли девор суратлари ҳам бўлиб, ундаги манзараларда денгиз тўлқини, балиқлар, йиртқич ҳайвонлар, созанда қизлар сурати ва бошқа нарсалар тасвирланган. Бу саройдан Хоразм шоҳларининг ёзма ҳисоб-китоб архиви ҳам топилган. Булар қадимги Хоразм ёзуви билан тахтага ва чармга битилган.

1938 йили VI – VIII асрларга оид Хоразм пулларидаги ёзувлар ёрдамида уларнинг кўпгина асослари аниқланган. Умуман, Тупроққалъадан топилган архив ёзуви фанга жуда кўп янгилик берган.

1934 йили Самарқанд яқинидаги Муғтепадан Панжакент ҳокими Деваштичнинг VIII асрдаги архиви топилди. Архивдаги сўғдийча ва арабча хатлар асосида сўғд ёзувининг хусусиятлари аниқланди, бу эса тарих фанига анча равшанлик киритди. Бунга Хоразм архивининг кўшилиши эса Урта Осиёдаги ўша замон ҳаёти ва маданиятига доир кўп масалаларни аниқлаш имкониятини яратди.

Кейинги йилларда Сурхондарё вилоятида «Болаликтепа» деган жойни қазиб жараёнида унинг бир зали деворлари одам суратлари билан безатилган ибодатхона эканлиги маълум бўлди. Унда зеб-зийнатли кийимлар кийиб, қўлларида қимматли қадаҳлар тутган ва тавозе билан аллақандай бир ишорат кўрсатиб турган эркак ва аёл суратлари шубҳасиз, моний мазҳаби ибодатхонасида ўтказилаётган маросимдан дарак беради. Бу бино V аср охирига тегишли деб топилди.

1937 йилдан бошлаб то 1956 йилга қадар Бухородан 40 км ғарбдаги чўлда Варахша шаҳрининг харобалари текширилган. Бу ерда VII – VIII асрларда Бухоро хукмдорлари солган Рачфандун саройининг харобалари топилган. Унда 3 зал ва бир айвон очилган. Айвоннинг олди томони ўймакор ганчдан қилинган дабдабали тоқи ва равоқлар билан безатилган, ичкари томони аллақандай мева боғларини, ов манзараларини тасвирловчи бўртма ганч суратлар, булбуллар, дулдул отлар ҳайкали билан безатилган.

Залларнинг бирида оқ фил минган кишилар филга ҳужум қилаётган аллақандай афсонавий йиртқич ҳайвонлар, қонлонлар билан олишиб тургани, иккинчи залда рум қўшинлари, яна бир деворда устига олтин тахт қўйилган қанотли туя ва бошқа кўп ажойиб нарсалар ранг-баранг бўёқлар билан тасвирланган.

Қадимги Панжакент харобаси марҳум профессор А. Ю. Якубовский бошчилигида қазилганда, у ерда ҳам VII – VIII асрларга доир шундай бино топилган. Деворларга бўёқли суратлар солиниб, уларда дафн маросими, базм ва аллақандай диний бир маросим тасвирланган.

Туироққалъа, Болаликтепа, Варахша, Фаёзтепа, Панжакентларда топилган расмларнинг санъати ва тасвирларининг бойлиги илк феодализм маданиятининг ўз замонасида анча ривож топганлигини ва мулкдорлик даврида анъанавий равишда тараққий қилиб келган тасвирий санъатнинг бу даврга келиб авж олганини тасдиқлайди. VIII асрда араблар истилосидан кейин бундай санъатга ҳам аҳамият берилган.

Бу даврда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик, хусусан, идишларни сирлаш ва нозик шиша буюмлар ишлаш ривожланди.

Шаҳарларнинг қулдорлик, илк феодализм давридаги ва сўнги асрлардаги тарихий топографияси,

архитектура ёдгорликлари ва бошқа ўрта аср иншоотлари ҳозирги кунда анча яхши ўрганилган. Эски Урганч, Эски Марв, Бухоро, Хива, Самарқанд ва бошқа бир қатор шаҳарларнинг тарихига бағишланган махсус асарлар майдонга келди. Булардан ташқари, Самарқандда Гўр Амир мақбарасидаги мазорларнинг очилиши, Улуғбек расадхонасининг қайта тикланиши (1941, 1948, 1967), Шаҳрисабзда Амир Темур томонидан солдирилган бир даҳманинг 1933 йилда очилиши ва ҳоказолар кўпчиликнинг эътиборини ўзига жалб этди.

Гарчи Улуғбек расадхона (обсерватория)си 1908 йили топилиб, унинг ер остидаги секстант қисми қазиб очилган бўлса-да, бу ёдгорликнинг ер устидаги шакли қандай бўлгани номаълум эди. Расадхона 1948 йилда В. А. Шишкин бошчилигида қазилиб, унинг қандай бўлганлиги аниқланди. Уни Бобур Мирзо уч қаватли азамат бино деб таърифлаган эди. Археологлар қазииш ишлари олиб боришлари натижасида бино тўғарак шаклда эканлиги, ичкараси жуда кўп қисмларга бўлинганлиги, ҳозирги Самарқанд мадраса ва мақбаралари сингари ранг-баранг кошнлар билан безатилганлиги аниқланди. Шу маълумотларга асосланиб, архитектор В. А. Нильсен расадхонанинг ташқи кўринишини тахминий равишда чизиб берди.

Шундай қилиб, республикамизда кенг кўламда олиб борилган археологияга оид тадқиқотлар туфайли халқимизнинг узоқ ўтмиши, суғориш соҳасида асрлар давомида орттирган тажрибалари очиб берилди.

Кенг кўламда республикамизда олиб борилаётган археологияга оид тадқиқотлар туфайли Ўзбекистон археологиясининг деярли ҳамма даврларига: палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронза ва темир даврлари ҳамда антик дунё ва ўрта асрларга оид жуда кўп хилма-хил ажойиб моддий маданият ёдгорликлари топиб текширилди. Археологияга оид текширишлар натижасида тўпланган бой ва қимматли моддий манба Ўзбекистон халқларининг қадимги тарихини ёритиш имконини берибгина қолмай, балки ўрта асрлар тарихи, шунингдек, шаҳарлар «ёшини» аниқлашга ҳам катта ёрдам берди.

Ўзбекистонда археология фанининг ривожланишида йирик рус олимлари: А. Ю. Якубовский, С. П. Толстов, М. Е. Массон, А. П. Окладников, В. А. Шишкин, биринчи ўзбек археологи, академик Яҳё Ғуломовнинг хизматлари бениҳоя каттадир. Атоқли олим ўзининг қисқа ва

мазмундор ҳаётида тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги даражасига кўтарилди. Истеъдодли олимнинг фан соҳасидаги фаолиятлари учун унга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби деган юксак унвон берилди.

Олимнинг ижодий фаолияти ҳам ўзига хосдир. У 1926 йилда Тошкентдаги Ўзбекистон эрлар билим юртини, 1930 йили Самарқанддаги Педагогика академиясини тамомлади. 1931 – 1932 йилларда Тошкент педагогика техникумида ўқитувчи бўлиб ишлади. Ёшлик чоғидаёқ

кенг илмий жамоатчиликнинг эътиборини қозонди. Илмга, тарихга чанқоқлигини сезган машҳур ўлкашунос археолог В. Л. Вяткин уни ўзи раҳбарлик қилаётган кўҳна Афросиёбда олиб борилаётган қазилмаларда иштирок этишга таклиф этди. Я. Ғулумов мустақил археологик тадқиқотларни илк бор 1936 йили қадимги Хоразм ерларидан бошлади. 1933 – 1940 йилларда Ўзбекистон қадимги давр ва санъат ёдгорликларини муҳофаза қилиш қўмитаси (Ўзкомстарис)да илмий ходим, сўнгра илмий котиб бўлиб ишлади. Я. Ғулумов 1940 – 1943 йилларда собиқ СССР Фанлар Академияси Ўзбекистон бўлими Тарих, тил ва адабиёт институти археология бўлимининг мудирини ва 1943 йилдан Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институтининг қадимги ва ўрта асрлар тарихи сектори мудирини, институт директори вазифасини

Фаёзтепада топилган будда ҳайкали

Академик Я. Ғ. Ғуломов

бажарувчи (1956–1959 йиллар) бўлиб ишлади. «Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача» мавзуда докторлик диссертациясини ёқлади. Я. Ғуломов 1936 йилдан то умрининг охиригача бир қанча археологияга оид (Тошкент, Бухоро, Фарғона, Хоразм ва бошқа) отрядларга раҳбарлик қилди. Я. Ғуломов 4 жилдли «Ўзбекистон ССР тарихи», 2 жилдлиқ «Самарқанд тарихи» асарларининг муаллифларидан. Я. Ғуломовнинг Ўзбекистоннинг суғорилиш тарихига доир илмий ишлари

қадимги деҳқончилик массивлари (Амударё, Зарафшон, Қашқадарё ва бошқа дарёларнинг қадимги ўзанлари)ни аниқлаш ва ундан халқ хўжалиги мақсадлари йўлида фойдаланишда катта илмий аҳамият касб этади. Я. Ғуломовнинг Ўзбекистон водий ва воҳаларида олиб борган археологияга оид тадқиқотлари Ўзбекистонда қадимги тош даврлари: палеолит, мезолит, неолит, энеолит, жез ва темир даврларини ўрганишда муҳим роль ўйнади. Я. Ғуломов бир қанча халқаро конференция ва симпозиумларда муҳим илмий докладлар билан қатнашди. У ажойиб ташкилотчи ва педагог ҳам эди. Халқлар Дўстлиги орденли Низомий номи Тошкент Давлат педагогика институтида Ўзбекистон тарихи ва археологиясидан маърузалар ўқиб, кўпгина ҳозирги замон талабига жавоб берадиган педагог кадрлар етиштирган. 4 томлик «Ўзбекистон ирригацияси» тарихига оид масалаларни ёритишда фаол иштирок этган. Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош таҳрир ҳайъати аъзоси бўлган.

Яҳё Ғуломов бағри кенг ва меҳрибон, ғамхўр одам эди. Ўз шогирдларига фан сўқмоқлари қийинчиликларини енгиш йўлларини, илмий изланиш услубларини, давр талабларини изчиллик билан қабул қилиш ва уни амалга оширишда фаол қатнашишларини ўргатиш билан ҳам

республика олимлари орасида катта обрў-эътибор қозонган.

Ўлкани ўрганишда, айниқса Ўзбекистон водий ва воҳаларининг тарихини, этнографиясини, археологиясини, топонимикаси ва нодир қўлёзма асарларини ўрганишда тарих факультети студентлари учун Я. Ғуломов асарлари дастурамал бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Уларнинг қунт ва матонат билан олиб борган археологияга оид тадқиқотлари туфайли жаҳон аҳамиятига эга бўлган қатор моддий-маданият ёдгорликлари кашф этилди.

1. Ўқувчиларни археологияга оид маълумотлар тўплашга ўргатиш

Ўлкашуносликни ўрганиш учун ўқитувчи ўлка ва ўлкашунослик нима, уни қайси илмий ва оммавий адабиётлардан ўқиб ўрганиш мумкин, ўлка музей экспозицияларида, архив ҳужжатларида ўз ўлкасига оид қандай маълумотлар бор ва ниҳоят, ўлкашуносликнинг биринчи манбаи бўлган археология ҳақида батафсил маълумотга эга бўлиши лозим.

Ўқувчиларнинг археологияга оид илмий сафарлар таркибида иштирок этиши жуда катта таълим-тарбиявий аҳамиятга эгадир. Студент ва ўқувчиларни археологияга оид ишларга жалб қилишдан аввал уларни бу ишга пухта тайёрлаш зарур. Қандай ёдгорликлар археологияга оид ёдгорлик саналади, археологияга оид ёдгорликларни қидириш турлари ва услублари нималардан иборат каби саволларга жавоб берилади, мутахассис-археологлар билан учрашувлар ўтказилади, археология ҳақида ўқилган адабиётлар таҳлил қилинади. Музей экспозицияларида намойиш қилинган материаллар билан адабиётда акс эттирилган археологияга оид материаллар таққосланади. Ўқувчилар томонидан ўрганиладиган объект картадан кўрсатилади ва йўналишлари чизилади. Натижада студент ва ўқувчилар археологияга оид ёдгорликларни ўрганишдан асосий мақсадлари ва вазифалари нималардан иборат эканлигини билиб оладилар. Тадқиқот ишларини қаердан бошлаш ва қандай ўрганишни эса ўлкашунослик тўғарақларидаги машгулотларда муҳокама қиладилар.

Тўғарақ машгулотларида: 1) тарихий, моддий ёдгорликнинг жойи ва географик шароити; 2) ёдгорликнинг

номи ва турлари (қўрғон, шаҳарча, макон ва бошқалар); 3) ёдгорликнинг умумий таърифи (унинг ҳажми, сақланиш ҳолати ва бошқалар); 4) ёдгорликларни квадратларга бўлиб, ўша жойлардан, яъни ер устидан топилган топилмаларни дафтарга батафсил қайд қилиш ва тош қурооллар, сопол синиқлари расмларини дафтарга тушириш ишлари муҳокама қилинади.

Булардан ташқари яна: а) маҳаллий аҳоли шу ёдгорлик ҳақида нималарни билиши, бу ҳақда афсоналар борлигини аниқланг. Бўлса, сўзлаб беришлари илтимос қилинади ва улар ёзиб олинади; б) агар ёдгорлик ўша маҳаллий халқларнинг авлод-аждодларига тегишли бўлса, у ҳолда бирор маданий қатлами қолганми, унинг чуқурлиги, эни ва бўйи, қидириш жараёнида топилган топилмалар ён дафтарга ёзиб борилади; в) топилган маълумотларнинг даври аниқланади; г) топилмалар янгими ёки олдинги топилмаларни тўлдириш учун хизмат қилишини аниқлаш (бу ёдгорлик археологияга оид картанинг қайси нуқтасида жойлашган). Агар янги бўлса, вилоят музейи ёки тарихий обидаларни сақлаш ва муҳофаза қилиш қўмитасига хабар қилиш вазифалари ҳам юклатилади.

Ўқувчиларга янги археологияга оид ёдгорликларни қидириб топиш ишларида иштирок этиш жуда қизиқарлидир. Бу ўқувчиларни мустақил ишлаш ва ижод қилишга ўргатади. Демак, қиш бўйи олиб борилган тайёргарлик ишлари биринчи марта мустақил равишда ўз ўлкасидаги қўл ва дарё бўйларида археологияга оид тадқиқот ўтказишга имкон беради. Ўқитувчи бу ишни мунтазам олиб бориши керак. Вилоят музейларида археологияга оид каталоглар мавжуд. Шунга қараб ўқитувчи қайси ёдгорликни кўриш ва кузатиш мумкинлигини аниқлайди ва кузатиш режасини ишлаб чиқади.

Археологияга оид ёдгорликлар ҳақидаги адабиётлардан, музей экспозицияларидан ўрганилган маълумотларни бошқа манбалар билан, яъни топонимик, ёзма манбалар, архив ҳужжатлари билан солиштириш янги археологияга оид ёдгорликларни қидириб топишга имкон беради. Ўрганиш манбаи қилиб олинган районнинг, овул, қишлоқ, шаҳарчаларнинг топонимикаси ўрганилиб, уларнинг маъноларини англаувчи луғат тузилса, кейин у номлар археологияга оид карталарга туширилса, ўша жой тарихини ўрганиш жуда қулай бўлади. Бу луғат «Ўзбекистон халқлари тарихи»даги

маданиятга тегишли мавзулардаги қишлоқ, шаҳарларга қўшимча қилиб, ўз ўлкасидаги жой номлари келтирилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Археологияга оид янги ёдгорликларни қидириб топишда қадимги аҳоли яшаган шаҳар ва қишлоқлар ҳақидаги йирик асарлар ҳам қимматли манба бўла олади.

Ўрта Осиёнинг деярли барча жойларида мавжуд бўлган «оқтепалар» ҳақида маълумотлар тўплаш ҳам археологияга оид ёдгорликларни қидириб топишга киради. Бу баланд-паст «оқтепалар»нинг ҳаммаси хом ғиштдан солинган феодал кўшкларининг харобаларидан иборат бўлиб (сунъий сугориш ишлари ривожланиб, ер эгаллиги пайдо бўла бошлагач, «деҳқон» «деҳ» — ер, «қон» ёки «ҳоқон» — эгаси, яъни катта ер эгаси маъносида ишлатила бошлаган вақтлар — даврлар ўтиши билан бу сўз оддий, ер билан ишловчи кишиларга нисбатан айтиладиган сўзга айланган), «деҳқонлар» яшаб ўтган жойларнинг қолдиқлари эканлигини кўрсатади. Қидиришда ибтидоий одамлар қаерларда ва қандай шароитларда ҳаёт кечирганликлари ҳам ҳисобга олинади. Улар ов қилиш қулай, сувга яқин бўлган ерларда, хусусан, булоқ, кўл ва дарё бўйларида ҳамда ғорларда яшаганликлари учун ўша жойлар текширилиб кўрилади. Агар шундай жойлардан палеолит, мезолит, неолит ва бронза даврларига оид маълумотлар топилса, демек, бу ерларда ибтидоий одамлар ҳаёт кечирган деган хулосага келинади ва шу жойда археологияга оид қизиқмалар ўтказилади. Бу жойларнинг тупроқлари ҳам табиий тупроқдан ажралиб туради. У ерда куйгансимон тупроқ, куйган ўтинларнинг кўмирга айланган қолдиқлари, кул ва куйган суяк қолдиқлари ва ҳар хил меҳнат қуроллари топилди. Масалан, 1938 йили Сурхондарё вилояти Бойсун тоғидаги Тешиктош ғори текширилганда бу жой мустье даврида яшаган одамларнинг макони эканлиги аниқланди. Ғорнинг қатламларида тошдан қилинган ўчоқнинг ўрни, кул қатламлари, кўмир, турли ҳайвон ва қушларнинг суяклари, мустье даврига хос қурооллар кўп топилди. Топилмалардан у давр одамлари кўпинча ов билан кун кўрганлиги маълум бўлди. Шунга ўхшаш тош қурооллар Ургут районидаги Омонқўтон ғоридан ҳам топилди.

Мезолит даври одамлари кўпроқ дарё ва кўл бўйларида истиқомат қилганлар. Масалан, Чирчиқ дарёси бўйларида, Сўх воҳаси атрофида, Бўзсув бўйларида

ҳамда Оҳангарон воҳасидаги Кўлбулоқ атрофида шу давр одамлари яшаганлар.

Айниқса, жамоа хўжаликлари ҳудудларида катта-катта бинолар қуриш мақсадида котлован (пойдевор ётқизиш учун чуқурлик)лар қазилаётганда, янги ГЭСлар, кўллар қурилаётганда ибтидоий одамларнинг ёки қадимги ва ўрта аср шаҳарларининг қолдиқлари топилди. Афросиёбдаги айрим ёдгорликларнинг топилишига Тошкент – Самарқанд шоҳ йўлининг қурилиши сабаб бўлган эди. Шунинг учун ҳам бундай қурилишлардан олдин қурувчилар ўртасида тушунтириш ишлари олиб борилади. Эндиликда мактаб ўқувчилари ва олий ўқув юрти талабалари бу ишларда фаол қатнашмоқдалар. Ернинг устидами ёки остидами биргина археологияга оид топилмаларнинг топилиши ўша ер ёки унга яқин бўлган бирор жойда ёдгорлик борлигини билдиради. Йўқ бўлиб кетган ҳайвонлар турларининг сақланиб қолган суякларининг топилиши шу ҳайвонлар гавдасининг тузилишини ўрганиш учун нақадар аҳамиятли бўлса, меҳнат воситаларининг қолдиқлари ҳам йўқ бўлиб кетган ижтимоий-иқтисодий формаццияларни ўрганиш учун шу қадар аҳамиятлидир. Иқтисодий даврлар бир-биридан нималар ишлаб чиқарилгани билан эмас, балки қандай ишлаб чиқарилгани билан, қандай меҳнат воситалари ила ишлаб чиқарилгани билан фарқ қилади. Меҳнат воситалари кишининг иш кучининг нақадар ривож топганини ўлчайдиган бир меъёр бўлибгина қолмай, балки меҳнатнинг қандай ижтимоий муносабатда амалга ошганини ҳам кўрсатади. Меҳнат воситалари дейилганда асосан ишлаб чиқариш қуроллари назарда тутилади.

Уқитувчи раҳбарлигида ўтказилган турли хилдаги илмий сафарлар ва экскурсия ҳамда саёҳатлар натижасида топилган археологияга оид топилмалар мактабга қўйилгач умумлаштирилади, ўлкашунослик тўғарагида ўрганилади, унинг материалларидан мактабда кўргазмалар ташкил қилинади ва мактаб ўлкашунослик музейи фондига экспозиция сифатида ўтказилади. Ўқув жараёнида эса унумли далилий маълумотлар сифатида фойдаланилади.

Кейинги йилларда Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институтининг тарих факультети талабалари Ўзбекистон Фанлар академияси тарих ва археология илмий-тадқиқот институтлари ходимлари билан ҳамкорликда бир неча марта археологияга оид илмий са-

фарларда бўлиб, қазилмаларда фаол иштирок этдилар. Бу қазил ишлари талабаларда археология фанига бўлган жуда катта қизиқиш уйғотди. Уларнинг бевосита ёрдами билан тарих инсон ва жамият фанларини ўқитиш услубияти кафедраси қошида ўлкашунослик музейи ташкил қилинди. Ҳозир факультетдаги (кундузги, кечки ва сиртки бўлимлар бўйича) 2000 дан ортиқ талаба ўз ўлкаларининг тарихи бўйича реферат ёзмақдалар. Тўнланган бу реферат материаллари умумлаштирилиб, жонажон ўлкамиз тарихини ўрганиш, тарих ва инсон ва жамият фанларини ўқитишда самарали фойдаланиб келинмоқда.

2. «Ибтидоий жамоа тузуми» мавзуини ўрганишда археологияга оид маълумотлардан фойдаланиш

Бу мавзуни ўрганиш жараёнида ўқувчилар Ўзбекистон тарихидаги ибтидоий жамоа тузуми билан, шунингдек қадим замонлардаги шарқий славянлар ҳаёти билан танишадилар.

Ибтидоий жамоа тузуми дунёдаги барча халқлар тараққиётида мавжуд бўлган асосий, бошланғич даврдир. Бу ҳамма ижтимоий-иқтисодий тузумлардан кўра энг узоққа чўзилган тузум бўлиб, у юз минг йиллар давом этган. Ибтидоий жамоа тузумининг бошланиши одамнинг пайдо бўлиш вақтига (тахминан милоддан 700 минг йил илгариги даврга оид), унинг охири (синфлар ва давлатнинг пайдо бўлиши) эса турли халқларда турлича кечган бўлиб, уларнинг ҳар қайсисининг ривожланиши шароитларга қараб белгиланади. Бу мавзуни фақат археологияга оид манбалар асосидагина ўқувчиларга муваффақиятли тушунтириш мумкин. Чунки ибтидоий жамоа тузуми ҳамдўстликнинг турли вилоятларида турлича кечган. Масалан, Закавказье, Урта Осиё, Шимол, Қора денгиз бўйлари ҳудудида милоддан аввалги 1- минг йилликдаёқ қуддорлик давлатлари вужудга келган. Россиянинг бир қанча халқларида (Шимол, Узоқ Шарқ халқларида) эса ибтидоий жамоа муносабатларининг қолдиқлари то асримизнинг бошларигача сўқланиб қолган.

Ўқувчилар жамоа муносабатларидаги ўзгаришларга қараб, ибтидоий жамоа тузумининг даврлантирилиши

билан танишадилар. Ўзбекистон тарихида дунёдаги барча халқларнинг тарихий ўтмишида биринчи ва энг узоқ давом этган босқич — ибтидоий жамоа тузумининг асосий хусусиятлари ҳақида, ибтидоий жамоа тузумининг қулдорлик тузumi билан алмашиниши (Ўрта Осиёда Хоразм ва мамлакатимиз жануби — водий ва воҳаларида ёки феодал тузumi билан алмашуви сўғд, сак, массагет ва бошқа бир қанча халқларда) қонуниятлари ва унинг прогрессивлиги тўғрисида тушунча ҳосил қилиш иши тугалланади.

«Ибтидоий жамоа тузumi» мавзусини ўрганиш натижасида ўқувчиларда Ватанимиз қадимги тарихга эга экан, деган тушунча аниқ археологияга оид далиллар билан мустаҳкамланади. Бу ўринда ўлка материалидан фойдаланиш — қадрдон қишлоқ, шаҳар, район, колхоз, совхоз ҳудудларида бўлган археологияга оид қазилмалар ҳақида, жуда қадимги замонда унинг ўрнида нималар бўлганлиги тўғрисида гапириб бериш ёки жонли далиллар келтириш жуда муҳим роль ўйнайди. Шу тариқа ўқувчилар онгида қадрдон ўлка — овул, қишлоқ, район, шаҳар (жамоа ва давлат хўжаликлари)нинг янги қиёфаси яратилади, ўлканинг узоқ ўтмиши ҳақидаги билим уларнинг бугунги тасаввурларига қўшилади.

«Ибтидоий жамоа тузumi» мавзусини ўрганиш учун мактаб тарих дастурида 6 соат ажратилган. Биз буни қуйидагича тартибда ўрганишни мақсадга мувофиқ деб биламиз:

1-дарс. Мамлакатимизнинг энг қадимги аҳолиси.

2-дарс. Уруг жамоаларининг маконлари.

3-дарс. Ўрта Осиёдаги қулдорлик давлатлари.

4-дарс. Қадимги Хоразм халқлари.

5-дарс. Қадимги замонда Ўрта Осиё халқлари.

6-дарс. Қадимги замонда ўлкамиз.

Биз юқоридаги 6 соат дарсдан намуна учун биринчи ва олтинчи дарслар билан таништириб ўтаемиз.

1-дарс. Мамлакатимизнинг энг қадимги аҳолиси

Дарсда ўқувчиларнинг энг қадимги одамларнинг ҳайвонлардан асосий фарқлари ҳақидаги, меҳнатнинг ибтидоий одамларни камол топтиришдаги роли, уларнинг аста-секин такомиллаша бориш жараёнлари тўғрисида олган билимлари такрорланади ва мустаҳкамланади; ўқувчилар Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги одамлар ҳаётининг излари билан танишадилар.

Дарс бошланишида унинг ўқув вазифаси ўқувчиларга тушунарли қилиб ифодалаб берилади. Тажриба шуни кўрсатадики, ўқув вазифасининг аниқ ифодалаб берилиши ўқувчилар диққатини тўплайди ва янги материални яхшироқ ўзлаштириб олишни таъминлайди.

Мана шу дарсда ўқув вазифасини бир неча савол воситаси билан ифодалаш мумкин, ўқувчилар бу саволларга дарс давомида ёки машғулот охирида жавоб беришлари керак.

Сўраладиган саволлар қуйидагича бўлиши мумкин: археолог-олимлар мамлакатимиз ҳудудининг қайси жойларида энг қадимги одамларнинг изларини топганлар? Ўзбекистоннинг қайси жойларида бундай излар кўп топилган? Ибтидоий одамлар ҳайвонлардан нима билан фарқ қилади? Нима учун энг қадимги одамлар тўда-тўда бўлиб, кейинроқ уруғ бўлиб яшаганлар? Нима учун ибтидоий одамлар ҳаётида табиий шароит айниқса катта аҳамиятга эга бўлган? Ўқувчининг жавобларидан сўнг ўқитувчи бу саволларга кимлар қандай жавоб берганлигини изоҳлайди, ўзи ўтган шу мавзу юзасидан қисқача хулоса қилади ва уни янги мавзуга боғлайди.

Янги материални ўрганиш режаси

1. Ўлкамиз ҳудудидаги ибтидоий одамлар.
2. Улкан музлик ва одамлар ҳаётининг янги шароитлари.
3. Ибтидоий одамларнинг манзиллари.
4. Уруғчилик тузумининг пайдо бўлиши.

Биринчи мавзунинг асосий мазмуни қадимги дунё тарихи курсидан ўқувчиларга маълум бўлганлиги сабабли уни суҳбат услуби билан ҳал қилиш мумкин. Суҳбат қуйидаги режага мувофиқ ўтказилади: энг қадимги одамларнинг ҳайвонлардан асосий фарқи нимадан иборат? Энг қадимги одамларнинг меҳнат қуроллари қанақа бўлган? Тош қуроллар деганда нимани тушунасиш? Нима учун энг қадимги одамлар якка-якка ҳолда яшамай, балки тўда-тўда бўлиб яшаганлар? Одамларнинг ўсиб, камол топа боришида меҳнат ҳал қилувчи роль ўйнаганлигини нима билан исбот қилиш мумкин? Юқоридаги саволларга ўқувчилар тўғри жавоб берсалар, ўтган мавзуларни яхши ўзлаштирган бўлади-лар.

Иккинчи мавзу, яъни улкан музлик ҳақида, табиий шароитлар, унинг таъсирида ҳайвонлар дунёсининг ўзгаришлари тўғрисида, бу ўзгаришларнинг одамга

Чақмоқ тошдан ясалган ўқей учлари, бигизлар ва мрамардан ясалган тасвир бўлаги

қандай таъсир кўрсатганлиги хусусида ўқитувчи ҳикоя қилиб бериши зарур.

Музлик даврдан илгариги замонда кўпгина ҳайвонлар ўзгариб кетган ҳаёт шароитларига мослаша олмай, қирилиб кетган. Меҳнат сабаб бўлган-у, одам омон қолган, меҳнат эса қуроғлар яшайдан бошланган. Меҳнат натижасида одам ўсиб, камолга етган. Қийинчиликлар билан курашиш уни чиниқтирган ва ўстирган. Одамларнинг музлик давридаги совуқ, табиий шароит билан курашувида қозонган ғалабасининг асосий сабаби — одамларнинг меҳнат қилиш ва меҳнат қуроғлари яшаш қобилиятига эга бўлишидир.

Оловдан фойдаланишни билиб олиш фоят катта аҳамиятга эга бўлган. Хўш, оловдан фойдаланишни билиб олишнинг энг қадимги одамларга қандай нафи

Кушон даврига оид топилмалар

теккан? Бу саволга ўқувчиларнинг ўзлари жавоб беришлари мумкин.

Учинчи мавзучани кўриб чиқишда ўқитувчи табиий картадан фойдаланиб, мамлакатимиз ҳудудидаги энг қадимги одамлар яшаган манзилларни (тахминан 500—100 минг йиллар илгариги) кўрсатади.

Ҳамдўстликка аъзо давлатлар ҳудудида наридан-бери йўнилган тош қурооларга эга бўлган (юқори палеолит даври) энг қадимги одамларнинг манзиллари мавжуд бўлган ҳудуд жуда кенг (Арманистон, Абхазия, Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон ҳамда жанубий ва марказий минтақадаги бошқа районлар — Дон, Жанубий Днепр, Волга, Обь, Енисей, Лена дарёларининг оқимлари, Байкал кўли атрофлари). Ўқув қўлланмасида гап борадиган ибтидоий одамларнинг манзиллари ҳақида ўқувчиларга сўзлаб бериш билан бирга, уларни маҳаллий ўлка ҳудудидаги энг қадимги одамларга оид, уларнинг манзилларини аниқлашга доир ўтказилаётган археологияга оид қазилмаларнинг материаллари билан (агар шундай қазилмалар ўтказилган ёки ўтказилаётган бўлса) таништириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бу ўринда ўқитувчи қуйидаги археологияга оид материалларга мурожаат қилиши лозим.

1938 йили археологлар Урта Осиёда қадимги тош, яъни мустье давридаги одамлар манзиллини биринчи марта кашф этдилар. Бу манзил тоғларда, чуқур дарада, Тешиктош ғорида, Сурхондарё вилоятининг Бойсун тоғлари атрофидан 400 м баландликда эди. Кенг ғорда (20×21 м) ернинг турли қатламларида жуда кўп меҳнат

Милодимизнинг I—
II асрларига оид
бронза ойна ва бу-
юмлар

қуроллари ва ҳайвонларнинг суяклари, 300 дан ортиқ тошдан ишланган буюмлар, 2,5 мингдан кўпроқ чақмоқ-тош парчалари, ўн мингдан ортиқ суяк синиқлари, кўпинча илик суяклари топилган. Шу топилмаларга қараб одамларнинг юзларча йиллар ёрда яшаганликларини, уларнинг айиқ, буғу, қуён, тоғ эчкиси ва бошқа ҳайвонларни овлаганликларини аниқлашга муваффақ бўлинди.

Бир вақтлар Тешиктошда яшаган одамлар ҳаммадан кўра кўпроқ тоғ эчкиларини овлашган. Бу ов катта қийинчиликлар билан боғлиқ бўлган: тоғ эчкилари баланд тоғ районларида, кириб бўлмайдиган дараларда яшаган, улар аранг кўринадиган қоятош чўққиларига бемалол сакраб ўтадиган ҳамда бошқа ҳайвонлар ва одам чиқа олмайдиган тоғ четларига ўтиб кета оладиган бўлган. Ҳатто такомиллаштирилган ўқ отадиган қурол

мавжуд бўлган ҳозирги вақтда ҳам тоғ эчкиларини овлаш жуда қийин. Хўш, ҳатто ҳали ўқ-ёйи ҳам бўлмаган ибтидоий овчилар тоғ эчкиларини қандай овлашган? Чамаси, тоғ эчкиларини изма-из бориб топишган, сўнгра овчиларнинг катта гуруҳи уларни қуршаб олишган ва қоя дарасига ёки бирорта чуқурга ҳайдаб туширишган, сўнгра уларни тош ва йўғон таёқлар билан ўлдиришган бўлса керак.

Дарснинг тўртинчи мавзучаси қисқача ёритилади. Уқитувчи ўқув қўлланмасининг мазмунига мувофиқ равишда меҳнат қуроallarининг такомиллашуви ва янги уруғ жамоаларининг пайдо бўлиши тўғрисида гапириб беради.

Уқитувчи ўқув қўлланмаси матнига қараб ўқувчиларга уй вазифаси берар экан, худди шу жойда уларга ўқув қўлланмасида баён этилган савол ва топшириқларни ўқиб чиқишни буюради. Керак бўлганда эса (масалан, харитадан фойдаланиб ишлаш, маҳаллий материаллардан, яъни археологияга, этнографияга, топонимикага оид ва архив ҳужжатларидан фойдаланиш ва шу кабилардан) қўшимча равишда баъзи маслаҳатлар ҳам беради.

Уқувчиларга Оҳангарондаги Кўлбулоқ, Шайтонтепадаги одамлар манзили тахминан қайси даврга ва Тешиктош ғоридаги манзил қайси замонга оид эканлигини аниқлашни таклиф этадиган қўшимча топшириқларда маълум қийинчиликлар туғдириши мумкин.

Хўш, топшириқни бажаришга қандай ёндашиш мумкин? Даставвал бу манзиллардан қандай меҳнат қуроallари топилганлигини аниқлаш зарур (ўқув қўлланмасига қаралсин). Ҳар учала манзил ибтидоий одамларнинг тўда-тўда бўлиб яшаган даврини аниқлашга имкон беради. Шу билан бирга, Шайтонтепадаги манзил анча илгариги замонга, Кўлбулоқ ва Тешиктош ғоридаги манзил эса бир қадар сўнги замонга, яъни мустье даврига оиддир, чунки ўқув қўлланмасида кўрсатиб ўтилганидек, шу жойда анча такомиллашган ва хилма-хил тошдан ясалган қуроallар топилган. Кейинги дарсда бу масалани таҳлил этиш вақтида ўқитувчи археологияга оид қазилма ишлари ўтказилганда Шайтонтепада топилган муз давридан бурун (500—1000 йиллар аввал), Тешиктош ғорида эса энг катта музлик замонида (100—40 минг йиллар илгари) яшаган ҳайвон суякларидagi фарқларга ҳам диққатни жалб этади.

6- дарс. Қадимги замонда ўлкамиз

Ўқувчи дарсда жонажон ўлканинг қадимги тарихи билан танишади. Мавзунинг илгари ўрганилган асосий далил ва тушунчалари мана шу дарс материаллари асосида аниқлаштирилади ва мустаҳкамланади.

Ўқув қўлланмасидаги биринчи бобга доир хулосада келтирилган энг муҳим умумлаштирувчи хулосаларга алоҳида эътибор бериш зарур. Бундаги энг асосий хулосалар: а) меҳнат қуроқларининг такомиллашуви ва хўжаликнинг ривожлана бориши ижтимоий тузумда ҳам муайян ўзгаришларга сабаб бўлган (бу хулоса ибтидоий жамоа тузумининг ривожланиши маълумотлари асосида ўқувчиларга аниқ ва ишонарли қилиб очиб берилади); б) синфлар пайдо бўлиши билан давлат – меҳнаткаш халқ устидан зулм ўтказадиган алоҳида ташкилот вужудга келади; в) қулдорлик тузуми шундай бир ижтимоий тузумки, унда икки асосий душман синф – мутлақо ҳуқуқсиз ва хусусий мулкдан маҳрум қуллар синфи билан бой-бадавлат қулдорлар синфи мавжуд бўлиб, асосий бойликгина эмас, балки қулларнинг ўзлари ҳам қулдорларга қарашли бўлган.

Бу дарсни турли хил услубий вариантларда ўтиш мумкин. Бирор вариантни танлаш кўп жиҳатдан ўлка материалининг хусусиятлари ва материалнинг ўқитувчи қўлида мавжуд бўлиши билан белгиланади.

А в а р и а н т и

Маҳаллий материал мавзунинг сўнгги дарсида яхлит ҳолда мавзунинг асосий мазмунини такрорлаш ва умумлаштириш билан бирга ўрганилади.

Дарснинг қуйидаги тахминий режасини тавсия қилиш мумкин:

1. Ватан харитасида энг қадим замондаги бизнинг ўлка.

2. Ўлка ҳудудида энг қадимги одамларнинг манзилгоҳлари ва уруғ жамоаларининг маконлари.

3. Ўлка ҳудудида ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши.

4. Қадим замонда қўшни мамлакатлар ва ўлкамиз ривожланишидаги умумий хусусиятлар.

Ўқувчиларни маҳаллий ўлка тарихи билан таништиришга киришилари экан, янги археологияга оид қазилар ўтказилиши, ҳозирча ер бағрида яшириниб ётган янги

сирларнинг очилиши мумкинлиги тўғрисидаги гоёни амалга ошириш муҳимдир.

— Сизлар мана шу ерда турибсизлар, — дейди ўқитувчи ўз шогирдларига, — оёқларингиз остидаги ерда эса, эҳтимол, ҳали кашф қилинмаган нарсалар бордир. Ҳали қилинмаган кўпгина ишлар сизларнинг зиммангизга тушади. Археологияга оид қазилар ўтказиш учун алоҳида билим ва маҳорат талаб этилади. Биз тарих дарсларида археологларнинг ишлари билан танишган эдик. Бу ҳақда ўлкашунослик тўғрисидаги машғулотида ҳам айрим муҳим масалаларни муҳокама этганмиз, тўғрими? Мана энди сизлар ўлкамиз ҳудудида археологлар ўтказган қазиларни ҳам билиб оласизлар.

Лекин археология билан шуғулланиш бирдан эсга келиб қолган ерни қовлай бериш, деган гап эмас. Бунда ҳам махсус руҳсат, ҳам билим ва тажриба бўлиши зарур. Кимки археологияга қизиқадиган бўлса, бундан буён ўлкашунослик тўғрисидаги иштирок этсин, шунда ўзи ҳам археологияга оид қазиларда қатнаша олади.

Хўш, ўлкамизнинг энг қадимги тарихи ҳақида бизга нималар маълум!» — деб савол беради ўқитувчи. Кейин эса энг қадимги замондаги Ватанимиз харитасида бўлган маҳаллий ўлка ҳақидаги тегишли маълумотларни келтиради.

Айрим саволларни кўриб чиқиш давомида илгари ўтилган материал ҳам такрорланади: айтилган вақтда ўқувчиларнинг билими текширилади ва унга баҳо қўйилади. Масалан, иккинчи мавзучани ўрганишда ўқувчилар ибтидоий жамоа тузумининг умумий тавсифини ва унинг асосий даврларини эсга оладилар.

Сўнгра ўқитувчи ўқувчиларни ўлка ҳудудидаги археологияга оид қазиларнинг натижалари билан (агар шундай қазилар ўтказилган бўлса) таништиради, тегишли археологияга оид объектларнинг қайси даврга тааллуқли эканлигини мустақил аниқлашни уларга тақлиф қилади.

Ўқитувчи учинчи мавзучани таҳлил этишда ибтидоий жамоа тузумининг емирилиш шарт-шароитлари ҳақида, синфларнинг вужудга келиши ва мамлакатимиз тарихида дастлабки давлатларнинг ташкил топиши тўғрисида гапириб беради.

Дарснинг охирида инсоният ижтимоий тараққиётидаги дастлабки икки босқичга умумий тавсиф берилади, ибтидоий жамоа тузумидан синфий жамиятга ва давлатга

ўтишининг прогрессивлиги кўрсатиб берилади (агар тегишли маълумотлар мавжуд бўлса, буни жонажон ўлка тарихи асосида кўрсатиб бериш мақсадга мувофиқ бўлур эди).

Б в а р и а н т и

Дарс жонажон ўлканинг археологияга оид ёдгорлик-лари мавжуд бўлган мактаб ёки шаҳар ўлкашунослик музейида ўтказилади.

Андижон вилояти, Хўжаобод туманидаги 6-ўрта мактаб тарих фани ўқитувчиси Қораш Аҳмедов раҳбарлигида 1967 йилда тарих ва ўлкашунослик музейи бунёдга келди. Бир қанча дарслар, шу жумладан, «Мамлакатимиз ҳудудидаги ибтидоий жамоа тузуми» мавзусидаги дарс ҳам шу музейида ўтказилади. Ўқувчилар бир неча йил аввал Ойим посёлкаси яқинидаги Далварзиндан топилган жез даврига оид маълумотларни мактаб музейида таҳлил қилишади.

В в а р и а н т и

Бутун мавзунинг ўрганиш жараёнида айрим дарсларда эса ҳар бир дарснинг ўрганилаётган масалалари муносабати билан маҳаллий маълумотдан фойдаланилади.

Масалан, ўқитувчи «Мамлакатимизнинг энг қадимги аҳолиси» мавзусини ўтадиган дарсида ўқувчиларни ўлка ҳудудидаги ибтидоий одамларнинг манзилгоҳлари, археологияга оид қазилмаларнинг маълумотлари билан таништиради. «Уруғчилик жамоаларининг манзилгоҳлари» дарсида қадимги деҳқонлар ва чорвадорлар ҳаёт кечирган чайлалари ҳамда манзилгоҳларининг археологлар томонидан топилиб, аниқланган ва қазилмалар натижасида топилган археологияга оид маълумотлар билан танишиб чиқади.

Бу ҳолда сўнги дарс бутун мавзу мазмуни юзасидан — ўқув қўлланмаси материаллари бўйича (1-бобга доир хулосага ҳамда 1- бобни такрорлаш учун саволлар ва топшириқларга қаралсин) такрорлаш-умумлаштириш машғулоти тариқасида ўтказилади. Шу билан бирга ўқувчилар ўқув қўлланмасида 1-бобни такрорлаш учун қисқача ифодаб берилган саволларга мувофиқ дарсга тайёрланадилар, ammo хулоса матнини ўқимайдилар. Чунки ўқувчиларнинг ўзлари мавзуга оид бўлган хулосаларни пухта ўйлаб кўришлари, такрорлаш-умумлаштириш машғулотида мустақил равишда хулосалар

чиқаришлари ва шундан кейингина буларни хулосалар матни юзасидан мустақкамлашлари керак.

Хулоса матнидан фойдаланиб ишлашда турли вариантлар: а) такрорлаш-умумлаштириш машгулотида хулосалар матнини анализ қилиш; б) такрорлаш-умумлаштириш дарсининг мазмунини уйда бажариладиган иш жараёнида хулосалар матни бўйича мустақкамлаш; в) такрорлаш-умумлаштириш дарсига тайёрланиш жараёнида ўқувчиларнинг ўлка материалларидан мустақил фойдаланиши каби ишларнинг самарадорлигини тажриба жиҳатдан текширишни давом эттириш.

Дарсинг тахминий режаси

1. Энг қадимги одамлар ҳаётида меҳнат қандай роль ўйнаган?

2. Нима сабабдан ибтидоий жамоа тузуми дунёдаги барча халқлар тараққиётида мавжуд бўлган асосий босқич ҳисобланади? Ибтидоий жамоа тузуми ўз тараққиётида қандай асосий босқичларни босиб ўтган?

3. Ибтидоий жамоа тузумининг асосий хусусиятлари қандай? Бу асосий хусусиятларни ўлкамиз (район, вилоят, шаҳар) ҳудудидаги археологияга оид қазилмалар ҳақидаги маълумотлар билан исботлаб беринг.

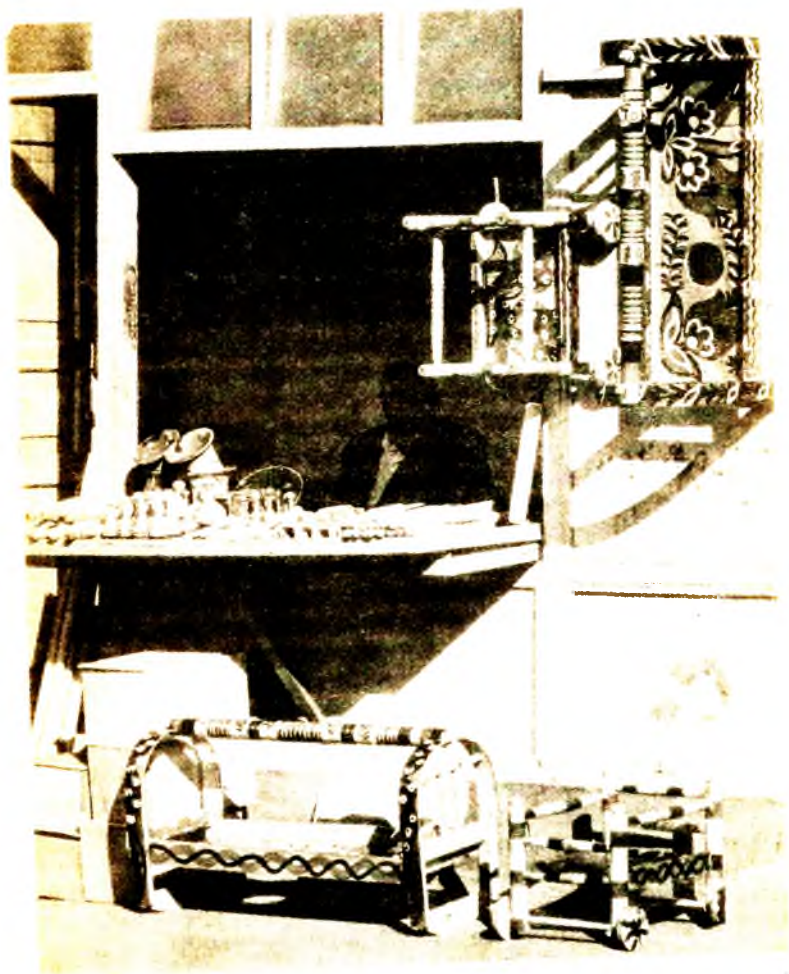
4. Диний эътиқодлар қачон ва нима учун вужудга келган? Бу эътиқодларнинг моҳияти нимада? Қадимги эътиқодларнинг қандай сарқитлари ҳанузгача учраб туради?

5. Нима сабабдан ибтидоий жамоа тузуми емирилган, нима учун синфлар ва давлат вужудга келган? Мамлакатимиз ҳудудида бўлган энг қадимги қулдорлик давлатларини харитада кўрсатинг. Бизнинг ўлкада қандай қадимий давлатлар бўлган?

6. Қулдорлик тузуми ибтидоий жамоа тузумидан нима билан фарқ қилади? Нима сабабдан бу тузум инсоният жамияти тарихида олға қараб қўйилган қадам ҳисобланади? Буни мамлакатимиз тарихидан олинган маълумотлар билан исботлаб беринг.

Уй вазифаси: Ўқув қўлланмаси. 1-бобга доир хулоса: «Қадимги замонда Урта Осиё халқлари» ҳамда ўз ўлкангиз ҳудудидан қадимги халқлар ҳақидаги маълумотларни ўрганиб келинг.

Демак, юқоридаги дарслардан кўриниб турибдики, қолган барча мавзунини ўқишда ўлка материалларидан унумли ва ўринли фойдаланиш мумкин экан.

III. Ўлкашуносликда этнография- нинг аҳамияти

---

1. Ўзбек халқи тўғрисидаги этнографияга оид дастлабки маълумотлар
2. Ўзбек этнографияси
3. «XIV – XVI асрларда маданиятнинг ривожланиши» мавзусини ўқишда этнографияга оид маълумотлардан фойдаланиш услублари

Этнография (этнос — халқ, грапто — ёзиш) — халқ ҳақидаги фан бўлиб, у халқни ўрганувчи, таърифловчи фан ёки халқшунослик фани деб ҳам юритилади. Бу фанни айрим вақтларда «этнология» (лотин тилида «этнос» — халқ, «логос» — сўз, тушунча, фикрлаш) деб ҳам аташган. Баъзи олимлар этнография билан этнология ўртасида маълум даражада чегара борлигини таъкидлайдилар. Баъзи олимлар эса буни инкор этадилар. Аксинча, бу икки фан ўртасида ҳеч қандай чегара йўқ, балки уларнинг бири иккинчисини тўлдиради, изоҳлайди.

Этнография дунё халқларининг маданиятини, маиший ҳаётини, келиб чиқиши (этногенези)ни жойлашиши (этник географияси)ни ва маданият тарихини, ўзаро алоқа ва муносабатларини ўрганувчи фандир.

Этнография тарихий фанлар, айниқса, археология, антропология, география ва тилшунослик билан бевосита боғлиқдир. Бундан ташқари, у ёзма манбалар, географик ҳужжатлар, моддий ва маиший материаллардан ҳам фойдаланади. Мана шу хусусиятлари билан этнография бошқа тарихий фанлардан фарқ қилади.

Инсон ақл-заковати ва қўли билан яратилган ҳамма нарса маданият этнографиясидир. Маданият ҳам ўз навбатида иккига бўлинади. Транспорт, архитектура иншоотлари, кийим-кечак, зеб-зийнат, қуро-л-яроғ, меҳнат қуроллари ва шу кабилар моддий маданиятни ташкил этади. Инсоннинг илмий фаолияти билан яратилган санъат, адабиёт, ёзма манбалар, фан, фалсафа, оилавий ҳаёт, диний маросимлар, диний эътиқодлар ва шу кабила маънавий маданиятга киради.

Этнография фақат моддий маданият билан маънавий маданият ўртасидаги асосий фарқларнигина ўрганиб қолмай, балки улар орасидаги ўхшашлик ва умумий қонуниятларни ҳам ўрганади.

Бу қонуниятларни тадқиқ этиш эса инсониятнинг умумий тарихий тараққиёти қонунларини билиш имконини беради. Этнографлар олдида турган кенг ва хилма-хил масалалар этнография фанини бошқа яқин фан соҳалари билан узвий боғлабгина қолмай, унинг ўзини ҳам бир қатор ихтисосларга бўлиб юборди. Булар хўжалик ва техника тарихи, халқ меъморчилиги ва тасвирий санъат, урф-одат ва маросимлар, оилавий тузум, кийим-кечак ва уй-рўзгор, ижтимоий ва маиший турмуш ихтисослари ва ҳоказолар. Лекин, одатда, этнография

айрим қитъалар, мамлакатлар ёки халқларга қараб, масалан, Африка, Австралия, Америка, Европа, Урта Осиё халқларини ўрганиш, шунингдек, янада торроқ доирада рус, украин, озарбайжон, тожик, ўзбек халқлари ва этнографияга оид гуруҳларни ўрганиш бўйича ихтисосларга бўлинади. Бундай тор ихтисосчилик асосида этнография фани турмуш йўсинидаги ҳодисаларни бевосита кузатиш усулларига таяниб, инсоният тарихининг ҳамма босқичлари — энг ибтидоий шаклларида то ҳозирги замондаги кўп қиррали, юқори маданиятли турмуш йўсинларигача ўрганади.

Этнографларимиз этнография фанининг ҳамма соҳасида пешқадам бўлиб бормоқдалар. Баъзи этнографларнинг асарлари фақат фан нуқтаи назаридангина эмас, балки амалий масалаларни ҳал қилиш жиҳатидан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Этнографик билимлар халқларнинг гоят бой маданият меросидан фойдаланиш имкониятини беради. Этнографларнинг марказий вазифаларидан бири барча халқларга хос янги турмуш тарзининг умумий хусусиятларини ўрганишдан иборат. Ижтимоий ва оилавий турмушдаги янги прогрессив формаларни тадқиқ қилиш ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга катта ёрдам беради.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилиб, уни мустаҳкамлаётган ҳозирги шароитда унинг ўтмиш анъаналарини, наврўз сингари қадимий байрамларни нишонлаш жонажон ўлкамиз янги фуқаросини камол топтириш имконини беради.

Бундай мураккаб жараёни илмий жиҳатдан аниқлаш ва ўрганиш этнографларнинг асосий вазифаларидан биридир.

1. Ўзбек халқи тўғрисидаги этнографияга оид дастлабки маълумотлар

Этнограф олимлар олдида турган муҳим вазифалардан бири — халқларнинг келиб чиқишини, улар ҳақидаги этнографияга оид маълумотларни тўплаш, йиғиш, умумлаштириш ва тадқиқ қилиш ҳамда шулар асосида илмий хулоса чиқаришдан иборатдир. Масалан, ўзбек халқининг келиб чиқиши ва халқ бўлиб шаклланиши жуда ҳам мураккаб жараёни бошидан кечирган. Кўп вақтлардан бери тадқиқотчилар орасида ўзбек халқининг келиб чиқиши тўғрисида ҳар хил, айрим ҳолларда

чалкаш фикрлар ҳукм суриб келмоқда. Кўплаб тадқиқотчилар бу мураккаб ва чалкаш масалани ечиб бериш устида иш олиб бормоқдалар.

Маълумки, «ўзбек» этник номининг келиб чиқиши Дашти қипчоқда ташкил топган Оқ Урда ва Шайбон улусида, яъни Сирдарё, Орол денгизи ва Волга бўйлари оралигидаги кенг ҳудудда кўчиб юрган, XIV асрдан бошлаб ўзбеклар деб юритилган турк-мўғул қабилалари билан боғлиқдир.¹

Бу қабилалар XV аср давомида ниҳоятда зўр ҳарбий-сиёсий кучга эга бўлган давлат ташкил қилиб, XVI асрнинг бошларидан Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигида Урта Осиёга, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди-га бостириб киради ва ўрнаша бошлайди.

Айрим тадқиқотчилар ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихини мазкур истило даври билан боғлаб, ўзбек халқининг шаклланиши XV – XVI асрлардан бошланади, деган мутлақо нотўғри фикр юритиб келган эдилар. Йирик олимлар, чунончи, С. П. Толстов, А. Ю. Якубовский, Я. Ғ. Ғуломов, А. Асқаров, Б. Аҳмедов, И. Жабборов ва бошқалар ўзбек халқининг бошланғич ядроси Урта Осиёда қулдорлик даврида яшаган қадимги сўғдийлар, хоразмийлар, сак қабилалари ва уруғ-аймоқчиликни унутган, кейинроқ кўчманчиликдан ўтроқ деҳқончиликка ўтиб сарт номини олган, туркий тилда сўзлашувчи чигил, қорлуқ, яғмо, тухси, арғу каби қавмлардан иборат эканлигини, ўзбек элатининг шаклланиши асосан XI – XII асрларда тугаганлигини ва XVI аср бошларида пайдо бўлган кўчманчи Шайбоний ўзбекларнинг ўзбек халқининг қадимги ядросига аралшиб кетиб, унга фақат ўз номинигина берганлигини асосли далиллар билан исботлаб берганлар.

Кейинчалик кенг миқёсда ўтказилган археологияга оид ва антропологияга оид тадқиқотлар, бизгача етиб келган юнон, араб, форс ва хитой муаллифларининг ва бошқа сайёҳларнинг жуда ҳам ноёб ахборотлари ўзбекларнинг Фарғона, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё водийларида, Хоразм ва Тошкент воҳаларида яшаган қадимий авлод-аждодларининг этнографияга оид

---

¹ Қаранг: С. А. Токарев. «Основы этнографии», М., 1968 й. ва И. Жабборов «Ўзбек халқи этнографияси», «Фан» нашриёти, Т., 1964 йил.

қиёфасини тўлиқ бўлмаса ҳам кўз олдимизга келтиришга имкон беради.

Урта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудида Россия Фанлар академиясининг ва Ўзбекистон Фанлар академиясининг тарих ва археология институтлари томонидан уюштирилган кўп йиллик самарали ишлар натижасида ўзбекларнинг авлод-аждодлари қадимдан ўтроқ, йирик суғориш иншоотларига асосланган деҳқончиликка, мустақил, ўзига хос юксак маданиятга эга бўлганлиги исбот қилинди. Бу ҳолат баъзи тадқиқотчиларнинг Урта Осиё халқлари гўё тарихий халқ эмас, уларнинг маданияти Эрон ва бошқа мамлакатларнинг маданиятига тобе, бу гўзал ўлкада узоқ ўтмишда фақат кўчманчи, ёввойи қабилалар яшаган, деган ҳар хил даъволарни фош қилди ва пучга чиқарди. Ҳолбуки, ирқий «назарияни» тарғиб қилувчи баъзи олимларнинг узоқ аждодлари ибтидоий маданиятга энди эришган бир пайтда қадимги Хоразмда Чирикработ, Бобишмулла, Қўйқирилган қалъа, Тупроққалъа каби ёдгорликлардан қазиб топилган ажойиб архитектура, санъат ҳамда ёзув дурдоналари, Болалитепа ва Панжакентда кашф этилган ҳар хил маросимларни тасвирловчи ранг-баранг расмлар, Варахшанинг гўзал ганч ҳайкал ва безаклари, бутун антик давр ичида қурилган ҳашаматли шаҳар ва қалъалар, дабдабали суғориш иншоотлари, бепоеън экинзорлар ўзбек ва бошқа Урта Осиё халқларининг узоқ ўтмишда ниҳоятда зўр иқтисодий ва маданий тараққиётга эга эканлигини яққол кўрсатиб турибди.¹

Узоқ асрлар давомида шаклланиб келган юқори даражадаги маданий замин бўлмаганда, илк феодализм даврида, яъни IX - XII асрларда бутун Урта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистонда фан ва маданият гуркираб ўсиб, жаҳонга Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абунаср Форобий каби фаннинг кўп соҳаларини мукамал эгаллаган улуғ сиймоларни етказиб бериши мумкин эмас эди.

Урта асрнинг энг йирик олимларидан истеъдодли тилшунос Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» номли ноёб асарида ўзбек халқининг энг қадимги туркий тилда гапирувчи аждодларидан бири бўлган чигил қабилалари Искандар Зулқарнайн юриш қилган

¹ Қаранг: И. Ж а б б о р о в «Ўзбек халқи этнографияси» Т., 1964, 18-бет.

даврдаяқ кўп нуфузли этнографияга оид гуруҳлардан ҳисоблангани ҳақида маълумот беради.¹

XI асрнинг етук шоири ва олими Юсуф Хос Ҳожиб томонидан яратилган, ўз даврининг зўр бадий асари ҳисобланган «Қутадғу билиг» нинг ана шу чигил қабиалари тили асосида ёзилганини ва бундай ажойиб асар агар узоқ асрлар давомида иқтисодий, маданий бирлик негизида дунёга келган умумий бир тил бўлмаган ҳолда пайдо бўла олмаслигини ҳам эътиборга олсак, у вақтда ўзбек халқининг тили ниҳоятда узоқ тарихга эга эканлигига ишончимиз комил бўлади.

Маҳмуд Кошғарий ўз асарида илк ўрта асрларда ҳам туркча, ҳам сўғдийча сўзлайдиган, яъни икки тилли бўлган ва фақат туркча гапирадиган кишиларнинг жуда кўплигини, лекин фақат сўғдийча сўзлайдиган кишиларнинг мутлақо йўқлигини ҳамда туркий тиллар эски тилларни сиқиб чиқарганлигини айтади. Демак, ўзбек халқи милодимиздан аввалоқ муайян бир ҳудудда ўзига хос мөддий ва маънавий бирлик ярата бошлаб, аста-секин тил жиҳатидан ҳам умумийликка эриша бошлайди. Натижада, юқорида айтилганидек, XI – XII асрларга келиб ўзбек халқи асосан шаклланади.

Археологияга оид ва антропологияга оид кашфиётлар натижасида тўпланган маълумотлардан ташқари, ўзбек халқининг авлод-аждодлари тўғрисидаги баъзи палеоэтнографик маълумотларни ёзма манбаларда ҳам учратиш мумкин. Қадимги хоразмийлар, сўғдий ва сақлар ёки массагетлар ҳақидаги айрим маълумотлар антик давр муаллифлари — милетлик Гекатей, Страбон, Геродот, Арриан ва Птоломей асарларида, қадимий форсий ёзувлар ва бутун Ўрта Шарқда тарқалган муқаддас китоб — «Авесто» да мавжуд.

Милодимиздан олдинги II асрдаги Хитой элчиси ва сайёҳи Чжан Цяннинг Даван (қадимги Фарғона) ва Кангюй (Хоразм) давлатлари ҳақида қолдирган баъзи маълумотлари ҳам этнография жиҳатидан диққатга сазовордир. Афсуски, ислом дини тарқалгунча, яъни VII – VIII асрларгача бўлган даврни ёритиш учун маҳаллий ёзма манбалар йўқ.²

¹ Маҳмуд Кошғарий. «Девону лугатит турк» («Турк сўзлари тўплами»). I жилд, Тошкент, 1960, 10-бет.

² Қаранг: Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов. Ч. I. Ереван, 1957.

Араб истилоси даврида тарихий асарлар ва уларнинг муаллифлари ваҳшийларча йўқ қилиб ташланганлиги ҳақида Беруний хабар қилади. Араб истилоси арафасига оид бўлган ёдгорликлар (Тунроққалъа, Бололитена, Варахша, Панжакент) дан тонилган бой, деворга ишланган расмлар, ҳар хил ҳайкал ва ўймакор безаклар ажойиб санъат дурдоналари бўлибгина қолмай, ўша даврда яшаган халқнинг хўжалик фаолияти, этник тузилиши, моддий ва маиший турмуши, урф-одатларини ўрганишда муҳим ва биринчи даражали тарихий этнографик манба бўлиб хизмат қилади.

Араб истилосидан кейинги асрга оид этнографик маълумотлар маҳаллий ва араб ёзувчи-сайёҳларининг асарларида мавжуд. IX – XII аср муаллифларидан Ибн Хурдадбех ал-Балхий, ал-Истахрий, Ибн Ҳавқал, Масъуддий Ёкут сингари йирик географ ва сайёҳатчилар, маҳаллий муаллифлардан файласуф, мусиқашунос Абу Наср Форобий, машҳур қомусчи олим Абу Райҳон Беруний ва буюк табиб Абу Али ибн Сино, этнограф, географ, тарихчи олим Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний ҳамда номаълум муаллиф яратган «Худуд ал-олам» сингари асарларда Ўзбекистон ҳудудидаги ўша даврда яшаган аҳоли тўғрисида баъзи этнографияга оид лавҳалар келтирилган. Маълумки, Чингизхон ҳукмронлиги даврида мўғуллар салтанати мисли кўрилмаган даражада кенгайиб кетди. Улар босиб олган ўлкаларини ваҳшийларча талади, шаҳар ва қишлоқларнинг кулини кўкка совурди. Қўл остидаги ўлкаларда ниҳоятда оғир зулм ўтказди. Европа монархлари ва Рим папаси даҳшатли, жаҳонни ларзага солган Чингизхон билан савдо, сиёсий ва дипломатик муносабатлар ўрнатишга қизиқишди. Биринчи бўлиб, «Татарлар ўлкасига» га папа Иннокентий IV 1245 йилда францискалик Иоанна Плано Карпини бошчилигида монархлардан иборат элчиларни юборади. Худди шу мақсад ва шу йўл билан 1249–1251 йилларда сафар қилган Плано Карпини ватандоши Вильгельм Рубрук асарида ва венециялик Марко Поло (Рим папасининг топшириғи билан келган) асарларида ҳам (улар Хитойга Ўрта Осиё орқали ўтишган) ўлкалар ҳақида этнографияга оид маълумотлар келтирилганлар.

Қудратли ва кенг салтанат ташкил қилган буюк саркарда Амир Темур ва унинг тахт ворислари ҳукмронлик қилган даврда Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон

йирик маданият марказига айланди ва унинг бошқа мамлакатлар билан ҳар томонлама алоқалари кучайди. Бу даврга оид қизиқарли баъзи этнографияга оид маълумотларни испан элчиси рицарь Руи Гонзалес де Клавихонинг асарида, рус солномаларида, маҳаллий муаллифлар Низомиддин Шомий, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқаларнинг асарларида учратиш мумкин. Темур давлати ҳукмронлик қилган давр ҳақида ҳамда кўп юртларни босиб олиб ва ўз бошидан кечирганларини ёзиб қолдирган (буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг замондоши) йирик давлат арбоби, андижонлик Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Воқеаий Бобурий» ёки «Бобурнома» деб номланган асарида этнографияга оид маълумотлар ҳам келтирилган.

XVI аср бошларида Ўрта Осиёни босиб олган кўчманчи ўзбекларнинг этник таркиби, жойлашган ҳудуди, турмуши ва урф-одатлари ҳақида Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг «Тарихи Абулхайрхоний», Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома» ва Абдулхайр Фазлуллоҳ Рузбеҳоннинг «Меҳмонномаи Бухоро» номли асарларида этнографияга оид қимматли маълумотлар келтирилган.¹

Ўрта Осиёда ўзбек хонликлари пайдо бўлганидан кейин марказлашган рус давлати билан улар орасида мунтазам равишда савдо ва дипломатик муносабатлар ўрнатилди бошланади. XVI асрнинг фақатгина иккинчи ярмидаёқ Ўрта Осиёдан Русияга 8 марта элчилар юборилган бўлса, XVII асрда Хива хонлигидан 12 марта, Бухородан эса 13 марта элчилар жўнатилган. Бунга жавобан рус давлати ҳам ўз элчиларини ўзбек хонликларига юборади ва уларга дипломатик вазифалардан ташқари, мазкур ўлкалар тўғрисида ҳар хил маълумотлар тўплаш ҳам тоширилади. Рус элчиларининг, тўплаган маълумотлари ҳозир ҳам илмий жиҳатдан ўз қимматини йўқотмади.

Бу соҳадаги ташаббусни дастлаб 1558 йилда Хитойга Ўрта Осиё орқали савдо йўлини аниқлаш мақсадида Москвага келган Англия савдо компаниясининг вакили Антоний Женкинсон бошлаб берди. У Москва ҳукумати ёрдамида Астрахань ва Каспий денгизи орқали Хива ва

¹ Бу ва бошқа манбалар ҳақида батафсил қarang: Б. А. Аҳмедов Государство кочевых узбеков. -- М., 1965; Историко-географическая литература Средней Азии. -- Тошкент, 1985.

Бухорога боради. Қишни ўша ерда ўтказиб, 1558 йилда Москвага кетаётган Бухоро ва Хива элчиларига Англия савдо компанияси ўз вакили А. Женкинсонни қўшиб юборади. У ўз мақсадига эриша олмаган бўлса-да, Ўрта Осиё ҳақида анчагина маълумотлар тўплади.

Россия билан Ўрта Осиё ўртасидаги муносабатлар айниқса XVIII асрда Буюк Пётр даврида кучаяди. Россия иқтисодий жиҳатдан ривожланиб, хом ашё манбаи ва саноат маҳсулотлари сотадиган янги бозорларга муҳтож бўлиб қолади. Шу муносабат билан Ўрта Осиёга ҳар хил дипломатик ва савдо вакиллари юбора бошлайди. Пётр I Ўрта Осиёни ўз таъсирига олиш мақсадида иккита илмий сафар уюштирди. Илмий сафарнинг биттасига князь Александр Бекович-Черкасскийни, иккинчисига Иван Бухгольцни бошлиқ қилиб тайинлайди. Бу илмий сафарлар мағлубиятга учраган бўлса-да, Пётр I то умрининг охиригача ўз мақсадидан воз кечмади. Унинг буйруғи билан 1718 йилда Каспий денгизини текшириш учун янги илмий сафар тузилади ва 1720 йили Каспий денгизининг биринчи харитаси яратилади. Келаси йили Бухорога рус элчиси бўлиб келган Флорио Беневени Хивага ҳам бориб, фақат 1725 йилда Пётр I ўлимидан сўнг Россияга қайтган ва бу мамлакатлар тўғрисида географияга оид тарихий ҳамда этнографияга оид маълумотлар олиб келган.¹

Кўхна Хоразм аҳолисининг XVIII аср ўрталаридаги турмуши тўғрисидаги этнографияга оид муҳим маълумотларни 1740—1743 йилларда Дмитрий Гладишев ва Иван Муравин бошчилигидаги Орол денгизи ва Хива илмий сафари ҳамда 1753 йилда Самара савдогари Даниил Рукавкиннинг Хивага қилган саёҳати даврида тўплаган маълумотларидан олиш мумкин. 1774 йилда Оренбург чўлларида қозоқлар томонидан асир олинган рус унтер-офицери Филипп Ефремов асирликдан қочиб, Қўқон, Марғилон, Қашқар, Ёркент, Тибет, Ҳиндистон ва Англия орқали 1782 йилда Россияга қайтиб келади ва кўрган-билганларини ёзиб қолдиради. 1781 йилда Бухорога элчи бўлиб келган Мендиёр Бекчурин ва 1794—1796 йилларда Бухорога саёҳат қилган Т. Бурнашевнинг ҳикоялари ҳам бор. Шу даврдаги Хива хонлигига оид тарихий ва этнографияга оид маълумотлар хоннинг

¹ Қаранг: С. В. Жуковский. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. II т., 1915, 78—86-бетлар.

таклифи билан Хоразмга келган кўз шифокори, майор Бланкеннагелнинг ёзиб қолдирган хотиралари ҳам мавжуд.

Ўзбек халқ этнографиясига оид маълумотлар тўплаш XIX асрнинг биринчи ярмида Н.Н.Муравьев, А.Ф.Негри, Н.В.Хаников Г.И.Данилевскийлар олиб борган кузатишлар Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбекларнинг этнографиясини ўрганишдаги дастлабки илмий қадамлар бўлди.

1819–1820 йилларда Хива хонлигига саёҳат қилган капитан Н.Н.Муравьев ўз таассуротларини асар тарзига келтириб катта иш қилди. Н.Н.Муравьев асарининг баъзи бобларида бевосита ўзбекларнинг табиати, диний эътиқодлари, урф-одатлари, маърифати, кийим-кечаги, уй-рўзғори, уруғ-аймоғи каби этнографияга оид соф маълумотлар келтирилган. Унинг айтишича, Бухоро томондан келган ўзбеклар асосан тўрт тоифадан — қиёт-қўнғирот, уйғур-найман, қангли-қипчоқ, пўкисманғитдан иборат; ҳар битта тоифа мустақил ҳоким — иноқга эга, аммо уларнинг энг каттаси қиёт-қўнғирот иноқидир. Унинг кўрсатишича, Хива хонлигидаги қабилавий ўзбеклар кўчманчи бўлган. Уларнинг кўпчилиги қора уйларда яшаганлар, аммо бой уруғдошлари ўтроқ сарт сингари катта пахса девор билан ўралган уйларга эга бўлган.

1820 йили Бухорога жўнатилган А.Ф.Негри бошчилигидаги дипломатик миссия қатнашчиларидан Э.А.Эверсман, Х.Пандер, П.Яковлев, Будрин ва полковник Г.Мейендорфларнинг китоб ва хотиралари ниҳоятда бой тарихий этнографик маълумотга эга, Г.Мейендорфнинг турли тилларда нашр қилинган «Оренбургдан Бухорога саёҳат» номли китобида Бухоро хонлигининг географик ўрни, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, давлат тузилиши, аҳолиси ва унинг машғулоти, қишлоқ хўжалиги, суғориш тизими, ҳунармандчилиги, ички ва ташқи савдо, оила ва хотин-қизларнинг турмуши ҳақида қимматбаҳо маълумотлар келтирилган. Бу борада айниқса 1833–1841 йилларда Оренбург губернаторининг махсус топшириғига биноан ишлаган истеъдодли ёзувчи, фольклорчи, этнограф, врач ва адабиётшунос, машҳур лексикограф В.И.Даллнинг олиб борган илмий ишлари диққатга сазовордир.

Чет эл муаллифларидан бири — форс тилини яхши билган инглиз саёҳатчиси Александр Борис 1831—

1832 йилларда Бухорода туриб, муҳим сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва этнографияга оид материаллар тўплайди. Борис ёзиб қолдирган саёҳатномада ўзбеклар ҳақида ниҳоятда қизиқарли маълумотлар мавжуд.

1840—1850 йиллар ичида Қозоғистон ва Ўрта Осиё халқларининг этнографиясини илмий жиҳатдан ўрганишда талантли ака-ука Николай ва Яков Ханиковларнинг хизмати катта. Яков Ханиковнинг 1851 йилда нашр қилинган «Орол денгизи ва Хива хонлиги харитасига изоҳнома» асарига этнографияга алоҳида эътибор берилган. Унинг ишларига П.П.Семёнов ва И.В.Мушкетовлар юксак баҳо бердилар.

Этнографияга оид муҳим маълумотлар 1843 йилда Хива хонлигига дипломатик миссия аъзолари билан келган полковник Г.И.Данилевский, Ф.Н.Базинер асарларида ҳам келтирилган.

Уша даврларда атоқли шарқшунос олим В.В.Григорьев Оренбургда истиқомат қилган ва у Россияда биринчи бўлиб Шарқ халқлари тарихи курсини ўқита бошлади. Унинг 200 дан ортиқ илмий ишлари орасида Ўрта Осиё халқларига, жумладан, ўзбекларга тегишлилари ҳам мавжуд.

1851 йилда Оренбургга келиб саёҳат қилган В.В.Вельяминов-Зернов ҳам ўзбек халқига оид бир қанча қизиқарли тарихий асарлар яратган.

1858 йилда полковник Н.П.Игнатъев бошчилигидаги Хива ва Бухорога юборилган йирик дипломатик миссия ҳам анча самарали иш олиб борган.

Турк тилларини яхши билган машҳур венгр шарқшунос олим Арминий Вамбери 1863 йили дарвеш либосини кийиб, савдо карвони билан Хива, Бухоро, Самарқанд ва бошқа Ўрта Осиё шаҳарларига саёҳат қилади. Сайёҳ олимнинг Ўрта Осиё ҳақида ёзган асарларида маҳаллий аҳоли, шу жумладан, ўзбек халқи этнографиясига оид қизиқарли маълумотлар бор. У ўзбек уруғлари ҳақида гапириб, биринчи бўлиб «ўзбек» сўзининг келиб чиқиши тўғрисида мулоҳаза юритади. А.Вамбери 32 ўзбек қабилаларининг рўйхатини беради ва уларнинг кийим-кечаклари, таомлари, ўйин ва мусиқа асбоблари, урф-одатлари ва диний маросимлари тўғрисида ҳикоя қилади. Асар муаллифи айрим бўрттириш, хатоларга йўл қўйганлиги учун уни шарқшунос олимлар, жумладан, В.В.Бартольд анча танқид қилган.

Шундай қилиб, бу айрим жасур ва билимли сайёҳ

ҳамда элчиларнинг самарали меҳнати туфайли XIX асрнинг биринчи ярмига келиб ўзбеклар тўғрисида этнографияга оид дастлабки муҳим илмий ишлар пайдо бўла бошлайди.

Рус шарқшунос олимлари форс-тожик ва араб тилларида битилган қўлёзма асарларни ўргандилар ва унинг маълумотларини ўзбек халқ этнографиясини ўрганишга татбиқ қилдилар.

Ҳақиқатан ҳам XVI — XIX аср ўрталаригача бўлган давр ичида маҳаллий муаллифлар томонидан яратилган тарихий асарларда баъзи муҳим этнографик лавҳалар бор. Истеъдодли тарихчи, шоир ва мусиқашунос Ҳофизи Таниш Бухорийнинг «Абдулланом», тарих, тиббиёт ва адабиёт соҳасида танилган давлат арбоби Абулғози-хоннинг бир неча бор чет тилларга таржима қилинган «Шажараи турк ва мўғул» ҳамда «Шажараи тарокима» каби асарлари мавжуд. Машҳур ўзбек тарихчилари Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Оғаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёнийларнинг «Фирдав ул-иқбол», «Риёз уд-давлат», «Зубда ут-таворих», «Жомиъ ул-воқеоти Султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳиди иқбол», «Шажараи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи» каби асарларида XVII асрнинг II ярмидан то XX аср бошларигача Хоразм ва қўшни юртларда рўй берган тарихий воқеалар юксак маҳорат билан тасвирланади. Ўзининг бой мазмуни, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий маълумотларнинг кўплиги ва ранг-баранглиги билан ажралиб турувчи бу тарихий асарлар ўша даврдаги ўзбек халқи этнографиясини ўрганиш учун муҳим манба бўла олади.

* * *

Ўрта Осиёни, шу жумладан, Ўзбекистонни Россия босиб олиши туфайли ўзбек ва бошқа Ўрта Осиё халқлари билан рус халқи ҳамда унинг «инқилоб» тўфонлари бўсағасида турган ишчилар синфи ўртасида бевосита алоқалар ўрнатилганлиги бу тарихий воқеанинг асосий прогрессив оқибати ҳисобланади. Илғор рус олимлари ва ўлкани ўрганувчилар мустамлакачилик режимининг оғир шароитида, маҳаллий маъмурларнинг жаҳолатига бардош бериб, ўзбек, тожик, туркман қирғиз ва бошқа Ўрта Осиё халқларининг иқтисодиёти, тарихи, турмуши ва маданиятини ўрганиш борасида ҳормай-толмай иш олиб бордилар. Улуғ рус демократ танқидчи-

си В. В. Стасов булар ҳақида: «Россия тадқиқотчиларининг вазифаси Ўрта Осиё мамлакатларидаги ҳозиргача маълум бўлмаган бадиий ва этнографияга оид дурдоналар ҳақида Россия ва Европа учун умумий маълумотлар беришдан иборат эди. Чунки Россия бу мамлакатлар билан қадим замонлардан буён алоқада ва яқин муносабатда бўлиб, уларнинг ўзаро таъсири узок ўтмишдан буён давом этиб келмоқда»¹ — деб ёзган эди.

Ўзбек халқининг этнографиясини ўрганиш билан шуғулланган Н. П. Остроумов, Н. С. Ликошин сингари тадқиқотчилар ўлкадаги мустамлакачилик маъмурларининг вакиллари бўлиб, ўз асарларида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини тарғиб қилдилар. Бироқ буларнинг асарларида ҳам маҳаллий аҳолининг турмуши, маданий ҳаётига доир далилларга асосланган бир қанча диққатга сазовор маълумотлар бор. Ўрта Осиё юришлари даврида В. В. Радлов, А. П. Федченко, А. Л. Кун, М. А. Миддендорф каби тадқиқотчилар катта ва самарали меҳнат қилдилар. В. В. Радлов Ўрта Осиё халқларининг тили, этнографияси ҳақида маълумотлар тўплаган; Ўрта Зарафшон водийси бўйлаб саёҳат қилиб, қизиқ-қизиқ очерклар ёзган.

А. П. Федченко ўз рафиқаси билан ўзбек халқ этнографиясига оид жуда кўп маълумотлар тўплаган ва «Қўқон хонлигида» деган асарини ёзган.

1917 йилдан илгариги тадқиқотчиларнинг ишларини мужассамлаштирган умумий монографияларда ҳам ўзбеклар ҳақида қимматли маълумотлар тўпланган.

Этнографияга оид маълумотларни сақлаш ва кенг оммага етказишда илмий журналлар, статистик бошқармаларнинг справочник ва тўпламлари ҳамда «Туркистанские ведомости» газетасининг хизматлари ҳам катта бўлди.

Илмий жамиятлар ва тўғарақлар ичида ўзбек этнографиясини ўрганишда Рус география жамияти ва унинг Туркистон бўлими, Туркистон археология ҳаваскорлари тўғараги, табиёт, антропология ва этнография ҳаваскорлари жамияти Туркистон бўлимининг фаолияти алоҳида эътиборга сазовор.

Шундай қилиб, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида ўзбек этнографиясини ўрганишда илмий жиҳатдан диққатга сазовор бир қанча ишлар

¹ Қаранг: В. В. Стасов. соч. т.н. СПб., 1894, 696-бет.

пайдо бўлиб, жиддий тадқиқотчи олим ва ўлкашунослар сафи анча кенгайди. Улар ўз асарларида ўзбек ва бошқа Ўрта Осиё халқлари маданий ва маиший турмушининг хусусиятлари, ижтимоий ва оилавий тузумнинг ўтмиш ва ўз замонасидаги шакллари, урф-одатлари, уруғ-аймоқ ва қабилавий тузуми, диний эътиқодлари ва этнографияга оид бошқа хусусиятларини таърифлаш билан бирга уларнинг маъносини илмий жиҳатдан ҳам шарҳлашга интиланганлар. Лекин ўз даврининг ҳукмрон ғоялари таъсири остида бўлган бу тадқиқотлар маълум масалаларни ёритишда бир қадар чекланган эди. Буржуа этнография фанига хос мужмаллик бу соҳага деярли тааллуқли бўлмаган юзаки ишларнинг келиб чиқишига йўл очиб берганлигини ҳам унутмаслик керак.

Ижтимоий масалаларни шарҳлашда ўтмиш тадқиқотчиларининг ожизлиги, субъективизми, баъзан ирқий концепцияларнинг ҳукм сурганлиги уларнинг кўп асарларида ҳам ўз аксини топган. Аммо ўша даврнинг олим ва ўлкашунослари орасида озодлик, гуманизм ва демократик ғоялар билан суғорилган шахсларнинг борлиги диққатга сазовордир. Улар тўплаган далилий маълумотнинг қиммати эса бениҳоядир.

2. Ўзбек этнографияси

Ўз илмий фаолиятини жуда ёшлигидан бошлаган ва 1920 йилда ташкил этилган Ўрта Осиё Давлат университетига келиб ишлаган этнограф профессор Н. Г. Маллицкий, машҳур олимлар М. С. Андреев, А. А. Семёнов, А. А. Динаевлар кейинги йилларда ҳам илмий ишларини давом эттирдилар ва Ўрта Осиё халқлари ҳақида кўпгина тарихий-этнографик асарлар яратдилар. Улар ўз билимларини халқ хизматиغا бағишлаган бўлсалар-да, дастлабки йилларда уларнинг дунёқараши ва методологиясида буржуа фанига хос баъзи хатолар маълум даражада сақланиб қолди. Бу ҳол ўша даврда ёш мутахассисларни тайёрлашда ўз аксини топди. Эски олимларнинг олий ўқув юртларида таълим бериши туфайли 20-йилларда, ҳатто 30-йиллар бошида этнография фанининг вазифалари ҳақида мужмал, ноаниқ тушунчалар маълум даражада тарқалган бўлиб, тадқиқотчиларнинг диққат марказида деярли ўтмишга оид масалаларни ўрганиш турган эди. Аввалгидек, турар жой ва уй-рўзғор, кийим-кечак ва таомлар, оилавий ва

ижтимоий турмуш диний эътиқодлар ва этнографияга оид бошқа масалаларни бир-биридан ажратилган ҳолда ўрганиш ва уларни ижтимоий турмуш ҳамда ишлаб чиқарувчи кучлар билан бевосита боғлиқ эканлигини кўрсатмаслик ўша даврда пайдо бўлган илмий ишларнинг асосий камчилигидир. Ижтимоий воқелик ҳар бир тадқиқотчи этнограф олдига мутлақо янги, ривожланиш даврига хос вазифаларни, чунончи, ҳар бир халқнинг хўжалиги, ижтимоий тузуми ва маданиятидаги хусусиятларни ўша даврнинг нуқтаи назаридан қараб ўрганиш вазифасини қўйган эди.

Асримизнинг дастлабки йилларидаёқ фан ва маърифат органлари Туркистон республикаси ҳудудида этнографияга оид тадқиқотларни ўтказишга катта эътибор берди. 1918 йилда очилган Туркистон халқ дорилфунунида ўзбек этнографиясидан махсус курс ўқитила бошлаши ва бу курс бўйича дастурнинг босилиб чиқиши мазкур фикримизга далил бўла олади.

Ўрта Осиёда 1920–1924 йилларда ўтказилган аҳоли рўйхатининг ташкилотчиси ва фаол қатнашчиси И.П.Магидович диққатга сазовор иш қилди. У ўзининг аҳоли ўртасида тўплаган тарихий этнографияга оид маълумотларига асосланиб, ўзбек халқи қабилаларининг рўйхати ҳамда уларнинг қисқача этнографияга оид тавсифини берди. Мамлакатимиз аҳолисининг қабилавий таркибини ўрганиш комиссиясининг аъзоси И.И.Зарубин ҳам ўзбек этнографияси ҳақида материаллар тўплаб, баъзи мақолалар чоп этган эди. Шу йиллари ажойиб географ ва этнограф профессор Н.Г.Маллицкий ўзининг маърузалари ва илмий географик асарларида ўзбекларнинг уруғ-аймоғи ва уларнинг этнографияга оид тавсифини берди. Бутун умрини Ўрта Осиёда ўтказган,

С. П. Толстовнинг «Қадимги Хоразм маданиятини излаб» номли китобининг муқоваси

IX -- X асрларда ясалган устунлар

маҳаллий тилларни тўлиқ эгаллаган ва ниҳоятда кўп асарлар яратган истеъдодли тадқиқотчилар М.С.Андреев ва А.А.Семёновлар ҳам ўзбек этнографиясини ўрганишда муҳим ҳисса қўшдилар. 1920 ва 1921 йилларда М.С.Андреев бошчилигида шимолий Фарғона ва Самарқанд вилоятида ўтказилган этнографияга оид илмий сафар ниҳоятда бой маълумотлар тўплаган эди.

30-йилларга келиб атоқли рус олимларидан С.П.Толстов ва Л.П.Потапов ўзбек халқи ва Ўрта Осиёдаги бошқа халқларнинг этнографиясини ўрганиш ишларини жонлантириб юборди. Бу олимлар ўтмишнинг ижтимоий тузум шакллари ва сарқитлари масаласини илмий нуқтаи назардан ёритиб, капитализмгача бўлган ишлаб чиқариш муносабатларига доир ёритилмай келган кўпгина масалаларни ойдинлаштирдилар. Мазкур тадқиқотчилар Урта Осиё халқлари этнографиясини ўрганишга маҳаллий шароитни ҳисобга олган ҳолда ёндашдилар.

Ҳукуматимизнинг фанни ҳар томонлама ривожлантириш ҳақида кўрсатаётган доимий ғамхўрлиги туфайли эски этнография марказлари ташкилий жиҳатдан мустаҳкамланибгина қолмай балки янги этнография марказлари ҳам барпо этилди. Бу марказлар олий ўқув юртларида ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган даражада таълим олган янги этнограф кадрлар билан таъминланди.

Ўзбекистон ҳудудида урушдан аввалги йилларда катта этнография ишларини ўтказиш дастлаб Ўрта Осиё давлат дорилфунунида ҳамда Қадимги ёдгорликлар ва санъатни муҳофаза қилиш қўмитасида, шунингдек,

Тошкент, Самарқанд ва Бухоро музейларида марказлашган эди. Кейинчалик, 1943 йилда ташкил топган Ўзбекистон фанлар академияси, чунончи, тарих ва археология институтининг этнография бўлими келажакда этнографияга оид тадқиқотларнинг маркази бўлиб қолди.

Ҳамдўстликда истиқомат қилувчи барча халқларнинг, шу жумладан, ўзбекларнинг моддий ва маънавий маданияти, халқ санъати ва фольклорининг хусусиятларини аниқлаш учун уларнинг этнографиясини ўрганиш 1917 йилдан кейинги дастлабки йилларда, айниқса урушдан кейинги даврларда жуда кенг авж олди.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси тарих ва археология институтининг 1950 йилдан бошланган Фарғона этнография илмий сафари кейинроқ Тошкент воҳаси ва бошқа вилоятларда ўтказган илмий сафарлари бунга мисол бўла олади.

Ўзбек халқининг этнографиясини ўрганиш соҳасида марказий этнографияга оид муассасалар ҳам кенг миқёсда иш олиб бормоқдалар. Бу муассасалар ҳар йили йирик илмий сафарлар ташкил этиб, маҳаллий этнографлар билан ҳамкорликда иш олиб бормоқдалар. Москва ва Санкт-Петербург этнографлари томонидан ташкил қилинган илмий сафарлар бир неча йиллардан буён Жанубий Ўзбекистон ва Зарафшон водийсида ўтмишда ярим кўчманчи бўлган ўзбеклар қабиласини уларнинг илгариги ва ҳозирги турмуш тарзини ўрганиш устида иш олиб бормоқда. Бу илмий сафарларнинг ишларида ўзбек этнографлари ҳам иштирок этмоқдалар.

Хоразмда чорак асрдан кўп вақтдан бери иш олиб борган. С.П.Толстов раҳбарлигидаги археолог — этнографларнинг илмий сафари Ўзбекистон халқларининг турмуш ва маданиятини ўрганишда янги саҳифа очди. Бу илмий сафар асосан, қадимги Хоразм маданияти ёдгорликларини ўрганиш билан бирга Хоразм воҳасидаги ўзбекларнинг этнографиясини ҳам текширди. Урушдан кейинги даврда илмий сафар таркибида икки ўзбек этнография гуруҳи шимолий ва жанубий Ўзбекистон этнография гуруҳлари тузилди. Бу гуруҳлар олдига воҳадаги ҳозирги ўзбек аҳолисининг моддий ва маънавий маданиятини муфассал ўрганиш қўйилди. Илмий сафар кўп йиллар давомида олиб борган ишларининг ажойиб самараларини бир неча жилдан иборат китобларда ёритиб берди.

Сополли тепадан топилган ҳар хил буюмлар

Сурхондарё вилоятидаги Бузрак тепадан топилган X – XI асрларга оид сопол идишлар

Хоразм илмий сафари Ўзбекистон ҳудудида яшовчи, лекин ўша вақтга қадар бутунлай унутиб қўйилган қорақалпоқ халқи этнографиясини ўрганиш соҳасида ҳам катта ишлар қилди. Илмий сафарнинг Қорақалпоғистон гуруҳига атоқли этнограф Т. А. Жданко раҳбарлик қилди. Олима қорақалпоқларнинг тарихий этнографиясига оид ажойиб асар яратди. Гуруҳ ишида маҳаллий этнографлардан С. Камолов, Қўсбергенов ва У. А. Шелекеновлар иштирок этдилар. Улар томонидан ёзилган кичик мақолалар Хоразм илмий сафари асарлари тўпламининг учинчи жилдида нашр этилди. Мазкур йирик илмий сафарларда бевосита иштирок қилиш маҳаллий ўзбек этнограф мутахассислари учун ажойиб бир мактаб бўлди. Бундан ташқари, маҳаллий миллат вакилларида бир гуруҳи Москва ва Санкт-Петербург шаҳарларидаги пешқадам этнографлар раҳбарлиги остида махсус таълим олиб қайтдилар.

Этнография фанига хос комплекс масалаларни бири-бирига боғлаб тадқиқ қилиш хусусияти ўзбек халқи этнографиясини ҳар томонлама ўрганишга имкон туғдирди. Бу имконият тадқиқотчилар олдига янги муҳим вазифалар қўйди.

1917—1990 йилларда пайдо бўлган хилма-хил ва мазмунли илмий тадқиқотлар ўзбек халқининг келиб чиқиши, хўжалик фаолияти, моддий ва маънавий маданияти, ижтимоий ва оилавий турмушини мукамал равишда умумийлаштиришга имкон беради.

Тўнтаришдан илгари ва ундан кейин ҳам анча вақтгача ечилмай келган, мужмал ва чуқур ўрганилмаган муҳим масалалардан бири ўзбек халқининг келиб чиқиши, унинг этник таркиби ва ўзбек миллатининг шаклланиш масалалари эди. Археолог ва тарихчилардан ташқари бу муаммоларни ҳал қилишда этнографларнинг ҳам хизматлари каттадир. Ўзбекларнинг этногенезига оид дастлабки илмий ишлар ичида далилий маълумотларга бой бўлган профессор Е. Д. Поливановнинг асарлари катта аҳамиятга эгадир.

Атоқли тарихчи — шарқшунослар А.Ю.Якубовский, А.А.Семёнов ва П.П.Ивановлар ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник таркиби масалаларига ўзларининг мазмунли асарларида анча ўрин берганлар. Бу муҳим масалаларни ёритишда Р. Г. Муқминова ва Б. А. Аҳмедовлар ҳам маълум ҳисса қўшганлар.

Замонамизнинг энг мураккаб ва муҳим муаммолари-

дан бири миллий масаладир. Ҳар бир халқнинг миллий шаклланиши, этник таркиби ва хусусиятлари, ўзаро яқинлашуви каби масалаларни чуқур тушуниш учун айрим этнографик гуруҳларни ҳар томонлама ўрганиш зарур. Ўзбекларнинг айрим қabila ва уруғларини тадқиқ қилиш ва уларнинг ўзбек миллатига сингиб кетиш жараёнини ўрганишда этнографлардан В.Г.Мошкова, К.А.Задихина, Б.Х.Кармишева, К.Шониёзов, Т.Файзиевларнинг илмий ишлари ҳам диққатга сазовордир. Миллатларнинг яқинлашуви масаласини фалсафий жиҳатдан ёритишда Қ.Ҳоназаров ҳам баъзи тадқиқотлар ўтказган эди. Ўзбек этнография гуруҳларидан лоқай, қорлиқ, қурама, Шимолий Хоразм ва Зарафшон водийсида яшовчи айрим қabilалар анча мукамал ўрганилган. Этнография гуруҳларини, асосан, тарихий-қиёсий услуб, этнографияга оид хариталар ёрдамида ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Жамиятда рўй бераётган ҳар бир воқеа негизда моддий неъматлар ишлаб чиқариш ётганлигини эътиборга олиб, халқларнинг хўжалик фаолиятини ўрганиш ҳам муҳимдир.

✦ **Ҳунармандчилик** ўзбекларнинг энг қадимги ва асосий хўжалик касбларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ҳунармандчиликни ўрганишда халқ ижодкорлигига зўр эътибор қилиниши табиий мискарлик, заргарлик, кулолчилик, ёғоч, ганч ва мармар ўймакорлиги, гиламчилик, каштачилик сингари анъанавий нозик санъат фақат этнографларнигина эмас, балки шу билан бирга жуда кўп санъатшунос тадқиқотчиларнинг ҳам диққатини кўндан бери жалб қилиб келмоқда. Ҳамдўстлик давлатларида, шу жумладан, Урта Осиёда олиб борилган археологияга оид қазилар нафис заргарлик ишлари билан милодимиздан аввалги III — II минг йилликларда шуғулланганликлари маълум бўлди. Заргарлик, айниқса, Грек — Бақтрия подшолигида, Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон, Шаҳрисабз ва бошқа ҳудудларда ривожланган. Заргарликда қуйиш, боғалаб (зарб бериб) ишлаш, ҳаллаш (олтин ва кумуш суви бериш), ўйиб, бўрттириб нақш ясаш, босиб (сиқиб) нақш солиш каби усуллардан фойдаланганлар.

Фаргона шеваларининг касб-ҳунар лексикасига бағишланган илмий тадқиқотлар ҳам ўзбек ҳунармандчилигини этнографик жиҳатдан ўрганишда муҳим манба бўла олади. Бу тадқиқотларда хусусан Собиржон

Улка тарихини ўрганишга доир китобларнинг муқовалари

Иброҳимовнинг асарларида кулолчилик, тандирчилик, шувоччилик, дегрезчилик, ижтимоий соҳаларидаги иш жараёни жуда кўп махсус атамалар анча батафсил таҳлил қилинган.

Ўзбек халқининг энг қадимий ва анъанавий касб-корларидан бири деҳқончиликдир. Деҳқонларнинг хўжалик фаолияти, ижтимоий иқтисодий муносабатлари, деҳқончилик билан боғлиқ урф-одатларини ўрганиш уларнинг ривожланиш босқичларини тасаввур қилишга ёрдам беради.

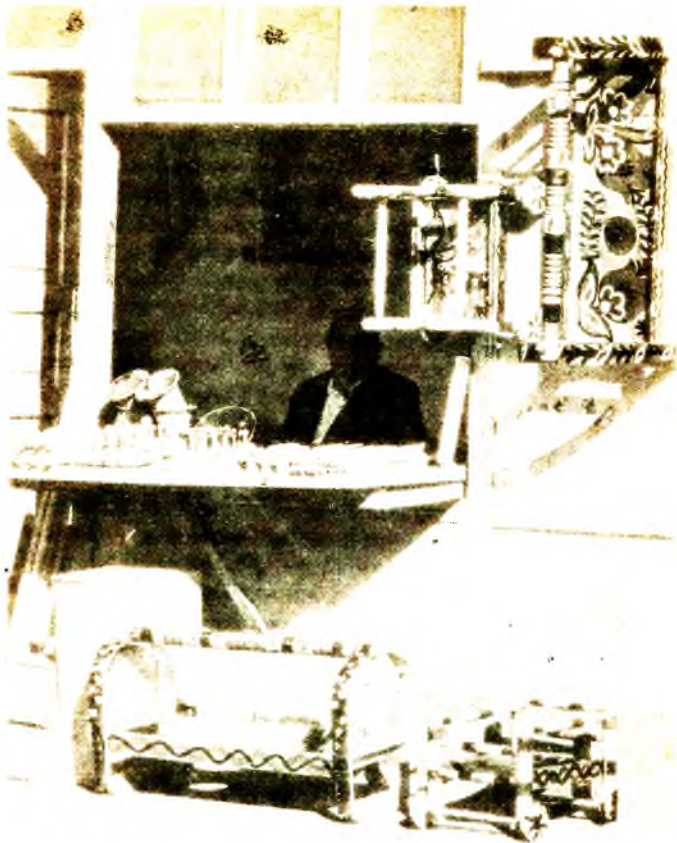
Халқларнинг миллий хусусиятлари уларнинг уйи, уй-рўзғори ва жиҳозлари, кийим-кечак ва таомларида айниқса ёрқин ифодаланади. Шунинг учун ҳам моддий маданият этнографларнинг диққат марказида туради.

Айниқса, ўзбек халқининг кийим-кечакларини ўрганиш этнография жиҳатидан анча муҳим аҳамиятга эга. Улар асосида ўзбек халқининг маданий савиясини, у яшаган географик муҳитни бир қадар белгилаш мумкин. Ўзбек анъанавий моддий маданияти тобора чуқур ўрганилмоқда. Айниқса, республика вилоятлари аҳолисининг ўзига хос миллий кийим-кечакларининг этнография атлас харитаси тузилган. Бу атласлар ўзбек этнографиясини ўрганишда муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Бу ўринда Россия Фанлар Академиясининг ташаббуси билан «Урта Осиё ва Қозоғистоннинг тарихий-этнографик атласи»нинг яратилиши жуда катта аҳамият касб этди.

Ўзбек халқининг маънавий турмушини тадқиқ қилишда этнографлардан ташқари фольклорчилар ва санъатшуносларнинг ҳам хизматлари бор. Ўзбек халқ театри, айниқса драма театри ҳамда оригинал жанрлардан бири бўлган қўғирчоқ театри ҳақида асарлар

Наманган шаҳридаги бешик ясаш устaxonаси

яратилди. Ўзбек халқ мусиқаси халқ ўйинлари кўп тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб қилди.

Ўзбек халқининг жуда бой ва ранг-баранг оғзаки ижодини ўрганиш унинг этнографияси билан бевосита боғлиқ бўлгани туфайли фольклор материалларида ҳам муҳим этнографияга оид лавҳалар тўпланди. Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти фольклор бўлими ҳужжатхонасида кўп йиллик илмий сафарлар натижасида тўпланган халқ ижодининг бой мероси этнографияга оид муҳим манба бўла олади.

Ўзбек этнографлари сўнгги йилларда республика-мизда яшовчи колхозчи деҳқонлар ва ишчиларнинг

Қўқон ўлкашунослик музейида сақланаётган бу сопол идиш кўзни қувонтиради.

ҳозирги турмуши ва маданиятини жамоа равишда ўрганишга катта эътибор бердилар. 1950 – 1953 йиллар давомида Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва археология институти томонидан Наманган вилояти Янгиқўрғон (Чортоқ) райони колхозларида ўтказилган этнографияга оид илмий сафарларда муҳим маълумотлар тўпланди. Бу маълумотлар асосида ёзилган О.А.Сухарева ва М.А.Бекжонованинг «Ойқирон қишлоғининг ўтмиши ва ҳозирги турмуши» деган асарида Ойқирон қишлоғининг қисқача тарихи, аҳолисининг ўтмишидаги этник тавсифи, касб-ҳунари, ер эгаллиги ва тавсифи муносабатлари, 1917 йилдан кейинги тарихий ўзгаришлар, колхозчиларнинг маданий-маиший турмуши акс эттирилган. Китобда жамоа ҳўжалигидаги оилаларнинг шаклланиши, оилавий муносабатлар ва турмушига алоҳида эътибор берилган. Бундай илмий сафарлар республиканинг кўпгина вилоятларида ўтказилди. Ўзбекистон этнографлари қишлоқ ҳўжалиги машинасозлиги саноатида банд бўлган ўзбек ишчилари турмушини бир неча йил давомида кузатиб қимматли маълумотлар тўпладилар. Бу маълумотлар асосида ёзилган этнографияга оид мақола ва саноат ишчиларининг шаклланиши тарихига бағишланган муҳим илмий ишлар диққатга сазовордир.

Сўнги йилларда ўзбек ишчилар синфининг маиший ва маданий ҳаётини акс эттирувчи бир қатор илмий ишлар майдонга келди. Ўзбекистонда яшаётган бошқа қардош халқлар этнографиясини ўрганишга ҳам катта аҳамият берилмоқда.

Ўзбекистон тарихига оид кўп жиллик йирик илмий асарнинг этнографияга бағишланган бўлимлари фаннинг сўнги ютуқлари асосида мутахассис тадқиқотчилар томонидан ёзилган «Жаҳон халқлари» туркумида босилиб чиққан икки жиллик «Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари» номли мукамал илмий асар деярли бутун этнографияга оид тадқиқотларнинг ютуқларини ўзида

муҳасамлаштирган. Этнография соҳасида бундай йирик тарихий асарларни яратишда маҳаллий тадқиқотчилар фаол иштирок қилган эдилар. Асарнинг «Ўзбеклар» номли бобини ёзиш ва таҳрир қилишда маҳаллий этнографлардан О.А.Сухарева, М.А.Бекжонова, И. Жабборов ва бошқалар қатнашганлар.

Ўзбек халқи этнографиясини ўрганиш соҳасида эришилган ютуқлар — маҳаллий тадқиқотчиларни янги, умумийлаштирилган йирик илмий асар ёзишга ундади. Маҳаллий муаллифлар томонидан тайёрланган маълумотлар 1972 йилдан бошлаб Ўзбекистон этнографларининг илмий тўпламида ёритила бошланди. 1917 йилдан илгари ва ундан кейин ўтказилган кўп сонли маълумотлар илмий сафарлар этнографияларга оид ҳар хил буюмларнинг тўпланишига имкон туғдирди. Ҳозирги кунгача тўпланган бу бой ашёлар республиканинг музейларида, айниқса, Тошкент, Самарқанд, Хива, шунингдек, Москва ва Санкт-Петербург музейларида сақланиб келинмоқда.

Шундай қилиб ўзбек халқининг этнографиясини ўрганиш юқори босқичга кўтарилди ва ажойиб ютуқларни қўлга киритди.

3. «XVI асрда Ўзбекистонда маданиятнинг ривожланиши» мавзусини ўрганишда этнографияга оид маълумотлардан фойдаланиш услублари.

Уқитувчи бу мавзу услубларини баён қилишдан аввал ўзбек этнографияси тарихи ўзбек миллатининг таркиб топиши, шаклланиши ва тараққиёти 1917 йилга қадар ўзбек этнографиясини ўрганишда рус шарқшунос олимларининг хизматлари, 20—30-йилларда ўзбек этнографиясининг равнақи ва келгуси истиқболлари ҳақидаги маълумотлар билан яхши танишиб чиқиши, шундан сўнггина ўтиладиган мавзунинг таълим ва тарбиявий вазифаси устида тўхталиб ўтиши керак.

Дарсининг таълим-тарбиявий вазифаси XVI асрдаги ўзбек маданиятининг ажойиб ёдгорликлари билан ўқувчиларни таништиришдан, бу ёдгорликларнинг яратилиши халқнинг буюк жасорати эканлигини кўрсатишдан иборатдир. Икки маданият: ҳоким синф маданияти билан меҳнаткаш халқ оммаси маданияти мавжуд эканлиги ва бу икки маданиятнинг курашини (худди ўша

даврга оид бўлган, шаклланиб келаётган ўзбек маданиятини) мисоллар билан кўрсатиш мумкин.

Дарс бошида синф ўқувчиларининг фаол иштирокида XVI асрдаги ўзбек маданияти тараққиётининг тарихий шарт-шароитларини қисқача таърифлаб бериш зарур. Бунинг учун синф билан суҳбат уюштириш керак. Суҳбат савол-жавоб услуби билан олиб борилади. Қани, ўқувчилар, ким айтади: XVI асрда ҳудудимизнинг тарихий тараққиётида қандай янгиликлар бўлган? Мамлакат хўжалиги қандай ривожланган? Унинг сиёсий тузумида қанақа ўзгаришлар рўй берган? Қайси ерлар қўшиб олинган? Марказлашган Темурийлар давлати қайси тоифаларни эзиш ҳисобига ривожланган ва мустаҳкамланган. Санаб ўтилган саволларга олинган жавоблар ва суҳбат тарзида ўтилган дарс XVI асрда мамлакат маданияти қандай тарихий шароитда ривожланганлигини тушуниб, англаб олишда ўқувчиларга ёрдам беради.¹ Уқитувчи ўқувчиларнинг берган жавобларини умумлаштириб, XVI асрда мамлакат тарихий тараққиётининг қуйидаги характерли хусусиятларини айтиб ўтади:

1. Темурийлар давлатида қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчиликнинг янада ривожланиши ва унинг айрим қисмлари ўртасида иқтисодий ва сиёсий алоқаларнинг ўсиши (иқтисодий ва сиёсий алоқаларнинг ривожланиши маданий алоқаларни ҳам кучайтирди: аста-секин умумўзбек маданияти таркиб топа борди).

2. Марказлашган Темурийлар давлатининг ташкил топиши ва мустаҳкамланиши; мустабид ҳокимиятнинг (Амир Темур замонида) ўрнатилиши.

3. Мўғул-татар хонларининг 240 йиллик истибдодидан Ўрта Осиёнинг узил-кесил халос бўлиши (бу эса мамлакатнинг ва унинг маданиятининг бундан кейинги тараққиёти йўлидаги кучли ғовни тугатди).

4. Деҳқончиликнинг ривожланиши тархонликнинг кучайиши, хўжаликнинг ривожланиши, ажойиб сарой масжидлар, архитектура ёдгорликларининг яратилиши, дегрезлик — қуювчилик ҳунарининг равнақ топиши — буларнинг ҳаммаси деҳқонлар билан ҳунармандларни эзиш ҳисобига бўлган.

---

¹ Бу дарсда берилган топшириқнинг (15 —) ўзлаштирилган-ўзлаштирилмаганлигини махсус текшириш тавсия этилмайди. Акс ҳолда маданият масалаларини ўрганишга вақт қолмайди.

5. Феодаллар билан деҳқонлар ўртасидаги синфий қурашнинг ўша замон оғзаки халқ ижодиёти ва адабий ёдгорликларда акс этиши.

6. Ҳиндистон, Кавказолди, Эрон, Туркия каби бир қанча ерларнинг ўз давлатига қўшиб олинishi, турли халқлар ўртасидаги алоқаларнинг кучайishi.

Сўнг XVI асрдаги Амир Темур давлати маданиятининг равнақини аниқ мисолларда ўрганишга ўтилади. Янги материал қуйидагича баён қилинади:

Янги материални ўрганиш режаси

1. Самарқанд – ўзбек маданияти маркази.

2. Урта Осиё рассомчилиги (Камолиддин Беҳзод миниатюраси).

3. Меъморчилик.

4. Дегрезлик ҳунарининг ривож топиши.

5. Китоб чоп қилишнинг бошланиши (Улуғбек расадхонаси).

6. Халқ оғзаки ижодиёти, унда халқ ҳаёти воқеаларининг феодал зулмга қарши норозиликнинг акс этиши.

7. Меҳнаткашларнинг ва ҳоким синфнинг турмуши.

Дарс материалининг кўплигини ҳамда қўлланмада тушунарли баён қилинганлигини эътиборга олиб, баъзи бир мавзучаларни ўқувчиларнинг уй топширигига ўтказса бўлади. Бу эса ўқитувчининг қўшимча тушунтириб бериши зарур бўлган мураккаброқ мавзуларни дарсда атрофлича таҳлил қилиш имконини беради.

Дарснинг турлича услубий вариантлари бўлиши мумкин.

А в а р и а н т и

Кинофильм бўлмаганлигидан ўқитувчи дарсни суҳбат элементларини аралаштириб, асосан оғзаки сўзлаб бериш (ҳикоя формасида) усули билан олиб боради. Бунда ўқув қўлланмасидаги расмлардан ва мактабдаги кўргазмали қуроллардан, мактаб ўлкашунослиги музейининг (бурчагининг) материалларидан фойдаланилади. Баъзи мавзучаларни (масалан, китоб босишнинг бошланишини) ўқувчилар мустақил ўрганишлари мумкин.

Ривожланиб бораётган ўзбек маданиятининг маркази бўлган Самарқанд пойтахти шаҳар эканлигини айтиб, ўқитувчи бизнинг кунларимизгача сақланиб келаётган

Регистондаги Шердор мадрасасининг рангдор ғишт деворлар билан қачон айлантириб тўсилганлигини эсга олишни ўқувчиларга таклиф этади.

Регистоннинг янги деворларини қуриш узоқ йиллар давом этган. Самарқанд ичкарасида ажойиб саройлар ва масжидлар қурилган.

Биринчи марта китоб босишнинг бошланиши ва Самарқанд қоғози ҳақида гапирилганда тахминан қуйидагича режага амал қилинади: а) қўлёзма китобларнинг чиройли бўлганлиги: б) Амир Темур замонида Самарқандда китобни чиройли рангли қилиб яратилиши в) Амир Темурнинг Сиоб бўйида қоғоз жувозларини ташкил этиши ва унинг Шаҳрисабздаги Оқсарой, Самарқанддаги Бибихоним, Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий каби бетакрор иншоотлар, масжид ва мадрасаларни қурдириши.

Синфда ёки уйда ўқув қўлланмасидан рангли китоб яратилишининг бошланиши ҳақидаги жойни мустақил суратда ўқиб чиқиб, қуйидаги саволларга жавоб тайёрлашни ўқувчиларга тоншириш мумкин.

1. Дастлабки босма китоблар чоп этилишининг қандай аҳамияти бўлган?

2. Самарқандда биринчи матбаачилар кимлар?

3. Улардан бирига қўйилган ҳайкал қаерга ўрнатилган?

Агар вақт қолса, Амир Темур ўз фаолиятини қандай давом қилдирганлиги ҳақида қўшимча суратда ҳикоя қилиб бериш мумкин. У ўз умрининг сўнгги йилларини Самарқанд атрофида барпо этган Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд, Боғи Шамол, Чинни хона каби боғлари ҳақида сўзлаб бериш керак. Темурийлар даврига оид Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний», А.Навоийнинг «Хамса», Бобурнинг «Бобурнома», А.Жомий каби ўнлаб алломаларнинг асарлари ва уларга мусаввир Камолиддин Беҳзоднинг чизган бениҳоят гўзал суратлари тўғрисида сўзланади, улар ҳалол ўзбек халқига бағишланган. Китобларда ўзбек халқининг юксак маданияти ҳақида қомусий фикрлар баён этилади.¹

Заҳириддин Муҳаммад Бобур грамматикасининг биринчи саҳифаси тўғридан-тўғри алифбодан бошлана-

---

¹ Қаранг: Ўзбек шеърояти антологияси, Т., 1961

ди. Иккинчи саҳифада алифбо тескари тартибда, юқоридан пастга қараб босилган (афтидан, ҳарфларни ўрганувчи болалар бу ҳарфларнинг қандай жойлашувидан қатъи назар уларнинг ёзилишини осон билиб олсин учун шундай қилинган бўлса керак). Сўнгра имло, турлаш ва турланишдаги хилма-хил машқлар берилган. Алифбо адабий парчалар билан тамом бўлади. Бу ерда меҳнаткаш халқни иззат-ҳурмат қилиш, уни севишга доир парчалар берилган.

Бу китоб бизнинг замонамизгача атиги бир нусхада етиб келганки, у ҳам Парижда сақланмоқда.

XVI асрдаги сиёсий публицистика билан танишиш ўқувчиларга феодал идеологиясининг муҳим хусусиятларини тушуниб олишга ёрдам беради. Ўз тайёргарлиги жиҳатидан кучли бўлган синфда ўқув қўлланмасига қўшимча равишда Темурнинг «Темур тузуклари» тўғрисида, Темурнинг Боязид билан олиб борган «Ёзишмаси» тўғрисида «Зафарнома» тўғрисида гарчи қисқача бўлсада, ҳикоя қилиб бериш тавсия этилади.

Шарофиддин Али Яздий кимларнинг сиёсий қарашларини ифода этганлигини ўқувчиларнинг ўзлари аниқлаганлар, унинг маслаҳатлари феодаллар кенг доираларининг манфаатини кўзда тутганлиги ҳақида ўзлари умумий хулоса чиқарганлари маъқул.

XVI асрга тааллуқли «Зафарнома» китоби тўғрисидаги ўқитувчининг гапларини ўқувчилар мароқ билан тинглайди. Бу асар қўлланмада кўрсатилишича, XVI асрдаги шаҳар аҳолиси бой табақаларининг ахлоқий ва ҳаётий қоидалари мажмуасидан иборат бўлган.

«Зафарнома» нинг асосий ғоялари нималардан иборат бўлган? Худои таолога ишонилигани каби — дейилган бу китобда, подшога ҳам итоат этмоқ зарур. Кимда-ким подшога қаршилик кўрсатса, ўша одам худонинг амрига ҳам итоат қилмаган бўлади.

Бу китобда Темур Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб олгач, ўз давлатини сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлаш мақсадида қатор қурултойлар ўтказгани, шунингдек Темур томонидан қарши, Қорабоғ, Самарқанд ва бошқа жойларда ўтказилган қурултойларда шахзодалар, бош амалдорлар, маъмурий раҳбарлар, ҳарбий бошлиқлар ва зодагонларнинг бошқа вакиллари иштирок этган, бу қурултойларда мамлакат ва давлатнинг хўжалик соҳасидаги ҳамда ҳарбий аҳвол ҳақидаги энг муҳим масалалари муҳокама этилганлиги, мамлакат

ва давлат учун зарурий ҳисобланган ишларни бажариш тўғрисида қарорлар қабул қилингани ва муҳим тадбирлар белгиланганлигини ҳам батафсил ёзган. Бу китобда Темур тузуқлари ҳақида ҳам фикр юритилган.

Китобда рўзғор тутиш ҳақида, уй тутиш бозордан у-бу нарсалар сотиб олиш ва бошқалар ҳақида ҳам маслаҳатлар берилган.

Сўнгра ўқитувчи энг йирик тарихий воқеалар ўша йилларнинг халқ ижодида қандай акс этганини ва феодал зулмга қарши норозилик билдирилганини (ўқув қўлланмаси, 8-мавзу гапириб беради).

Дарсда ўрганилган материални мустаҳкамлаш учун дарс жараёнида ёки унинг охирида режа тузиш мақсадга мувофиқдир. Охирида ўқувчилар режага кирадиган саволларни тузадилар, керак бўлса ўқитувчи ўқувчиларга таклиф қилинган саволларни маҳаллий маълумотларга суянган ҳолда аниқлаштириб беради. Натижада ўқувчилар қуйидаги тахминий ёзма режага эга бўладилар:

XVI асрда маданиятнинг тараққий этиши

1. Самарқанд ўзбек маданиятининг маркази:

а) Расадхонанинг қурилиши;

2. Ўзбек тасвирий санъати (Камолиддин Беҳзод).

3. Ўзбек меъморчилиги:

а) Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбараси, Самарқанддаги Бибиҳоним масжидининг қурилиши;

б) Самарқанддаги Шоҳизинда ансамблининг ажойиб безаклари;

в) Шу даврда ўз ўлкангизда қурилган қандай ҳашаматли биноларни биласиз?;

г) Шундай гўзал миноралар Бухоро ва Хивада ҳам борми? (Бу кўркам ва ҳашаматли биноларнинг қайси даврда қурилганлигини аниқланг);

д) 1365 йилги Чиноз билан Тошкент ўртасида бўлган Хусайн билан Темур тўқнашган жангни нима учун «Жангчилой» деб аташган?

4. Дегрезлик (қуювчилик) касбининг ривож топиши.

а) девор тешар тўплар:

5. Китоб чоп қилишнинг бошланиши.

6. Халқ оғзаки ижодида халқ ҳаёти воқеаларининг ва феодал зулмга қарши норозиликнинг акс этиши.

Уйга топшириқ: ўқув қўлланмаси, 8-мавзусини қайтариш учун юқоридаги саволларнинг ҳар бирига намунада берилганидек жавоб топиб ўз ҳақидаги маълумотлар қўлланмада таърифланган бу ажойиб нозик санъат асарлари ёдгорликлари тасвирий санъат, меъморчилик, дегрезлик, китоб чоп этиш каби ҳунарларнинг ҳаммаси меҳнаткаш халқ қўли билан яратилганлигини, уларнинг зўр маҳоратини ўқувчиларга ёрқин мисоллар ёрдамида уқтириш зарур.

Қолган мавзуларни ҳам шу тарзда этнографияга оид маълумотлардан фойдаланган ҳолда баён этиш тавсия этилади.

IV. Топонимика — ўлка тарихини ўрганишнинг асосий манбаларидан бири.

1. Топонимика тушунчаси ва унинг моҳияти ҳақида
2. Ўлка тарихини ўрганишда топонимикага оид маълумотлар тўплаш ва улардан фойдаланиш
3. Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари топонимикасини ўрганиш
4. Самарқанд вилояти топонимикаси ва уни ўрганиш
5. Сирдарё вилояти топонимикасидан Ўзбекистон халқлари тарихи дарсида фойдаланиш
6. Хоразм вилояти топонимикасидан дарсда фойдаланиш
7. Фарғона водийсидаги қишлоқ, шаҳар номларининг келиб чиқиш тарихини дарс жараёнида ўрганиш.

1. Топонимика тушунчаси ва унинг моҳияти ҳақида

1917 йилга қадар топонимика мустақил фан сифатида ўрганилмай, унинг вазифасини тарихий география фани бажариб келарди.

Топонимика географик номлар, киши исмларини ўрганадиган фан сифатида майдонга келди. Топонимикани «замин тили», яъни ер тили деб ҳам аташади. Топонимика атамаси лотин тилидан олинган бўлиб, «топос» — жой, «оном» ёки «онима» — ном, умуман жой номини ўрганадиган фан деган маънони билдиради. Географик номлар ва замин қаърида ўрганилмаётган номлар, инсонларга қўйилган исмлар топонимиканинг ўрганиш манбаи ҳисобланади. Топонимика икки объектдан: микро ва макро топонимлардан иборат бўлиб, микротопонимика — грамматик жиҳатдан майда объекتلарни, яъни «турдош отларни», микрообъектларнинг номларини, макротопонимика эса атоқли отлар, яъни йирик объектларнинг номларини тадқиқ қилади.

Ҳозирги вақтда топонимика фақат катта ва йирик объектларнинг: тоғлар, ўрмонлар, водийлар, воҳалар, шаҳарларнинг номларинигина эмас, балки кичик объекتلарнинг — маҳаллалар, даралар; жарликлар, анҳорлар, дарё ирмоқлари, ариқлар ва кўлларнинг номларини ҳам ўрганмоқда.

Географияга оид атамалар турдош отлар топонимика таркибига тўлиғича кирмайди, аммо улар топонимикани ўрганишда катта аҳамиятга эгадир. Номсиз «объект» — топоним эмас. Топонимика географияга оид жойларни эмас, балки уларнинг номларини ўрганади.

Топонимиканинг тилшунослик, тарих, география, археология ва бошқа фанларга алоқадорлиги унинг муҳим хусусиятларидандир. Топонимикага оид маълумотлар тадқиқ қилинаётганда тарихий маълумотларга, айниқса археологияга оид текшириш натижаларига суянган ҳолда иш кўриш зарур. Чунки топонимика кўпинча тарихий далилларга ва исботларга муҳтож. Масалан, бирор ёдгорликнинг номини ўрганиш учун, албатта, унинг қайси даврда яратилганлигини ва нима сабабдан шу ном берилганлигини тарихий давр шароити, муҳити нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш талаб этилади. Тадқиқотнинг ёзма манбаларга кўпинча археологияга оид маълумотларга суянган ҳолда иш кўриш усули

номларнинг қўйилган даврини аниқлашга ва номларнинг пайдо бўлишини ўрганишга қўл келади.¹ Бир номнинг ўзгаришини кузатмоқ учун бирмунча вақт кетади.

Шуни унутмаслик керакки, географик номлар ижтимоий ҳодиса бўлиб, жамият тараққиёти билан мустаҳкам боғлиқдир. Маълум бўлишича, ҳар бир район топонимикаси мураккаб тарихий жараён билан боғлиқ бўлиб, ер остида кўплаб маданий қатламлар мавжудлиги уни синчиклаб тадқиқ қилишни талаб этади.² Топонимика методологиясига мувофиқ уни фан сифатида ўрганиш учун топонимларнинг пайдо бўлишига доир маълумотлардан фойдаланиш, номларнинг мавжуд бўлган барча формаларини аниқлаш, ном ва атамаларни ўша жой билан боғлиқ ҳолда танлаш ва энг муҳимларини ўрганиш зарур.

Топонимик асосларга вақт, манбалар ва йўналишлар бўйича жойларга аҳолининг кўчиши, ўрнашиши киради. Топонимлар аниқ тарихий жараён бўлиб, у аҳолининг кўчиши, маданий, иқтисодий ва тил муносабатлари билан вужудга келди, сўнг тарқала бошлайди. Топонимика жамиятнинг муомала воситаси бўлган тилни, унинг иқтисодиётини, маданиятини ва тарихий тараққиётини ўрганиш жараёнида ўсиб, ривожланиб боради.

Топонимик номлар манбаи ва уларни ўрганишда қўлланилган услуб ва усулларнинг тўғрилигини аниқлаш мақсадида ёзма ва бошқа манбалар қўлёзмалар, акт материаллари, аҳоли жойлашган чегараларни акс эттирувчи бош (асосий) ва махсус хариталар ҳамда илмий сафар хариталари билан солиштириб чиқилади. Топонимикада ҳам, моддий ва маданий ёдгорликлар ўрганилганидек, оддийдан мураккабга, яъни бугунги кундан асрлар ичкарисига кириб бориш зарур. Билиш мураккаб диалектик жараёндир, чунки бу усул билан маданий қатламларнинг энг қадимийсидан бошлаб, то навқиронигача номларнинг манбаи аста-секинлик билан очилади ва номларнинг «ёши» аниқланади. Ўз навбатида топонимик номлар тарих учун ҳам бебаҳо манбадир. Географик номлар узоқ муддатли бўлиб, маълум ҳудуддаги у ёки бу

---

¹ Қаралсин: В. А. Никонов. Пути топонимического исследования. Принципы топонимики. М 1962,15-17-бетлар.

² Қаралсин: В. А. Никонов. Введение в топонимику. М., 1965, 15—17-бетлар.

халқнинг тили ҳақида гувоҳлик беради. Номлар маълум бир аҳолининг ҳамжиҳатлиги ёки тарқоқлигига ҳам боғлиқдир.

Ибтидоий жамоа тузуми даврида номлар жуда кам бўлган, кейинчалик аҳоли пайдо бўлиб, қўйилган номлар ҳам кўп вақтлар ўтиши билан бошқа номларга ўзгартирилиб юборилган ёки бутунлай йўқ бўлиб кетган. Ёзма манбалардаги топонимикага оид маълумотлар таҳлил қилинганда буни яққол кўриш мумкин. Бу воқеани ҳозирги вақтда ҳам аниқ кўришимиз мумкин. Айрим шаҳар ва қишлоқларнинг эски номлари ўрнига янги номлар қўйилади, бу эски ном нима учун йўқотилди-ю, нима учун янги ном қўйилди, бунинг сабабларини ҳам аниқлаш мумкин.

Ўтмишда эса янги заминдор (ер эгаси) пайдо бўлиши билан кўпинча аҳоли эски географик номлар ўрнига шу заминдорнинг номини қўйишган. Диалектологиядан фарқли ўлароқ топонимикага оид маълумот тўплашда, жойларнинг номларини ўрганишда аҳолидан ёнпасига сўраш услуби қўлланилади. Фақат шундай услуб билангина турли даралар, кичик сой ва анҳорлар, жарликлар, кўллар ва бошқа шунга алоқадор бўлган номларнинг миқдорини аниқлаш мумкин, холос. Шундай жойларнинг ҳаммаси аҳоли яшайдиган жойларнинг картасига ёки аҳоли жойлари рўйхатига киритилмаган, эҳтимол киритилмаса ҳам керак. Топонимиканинг энг катта хизмати шундаки, у ҳужжатхона ҳужжатларини синчиклаб ўрганиш, халқ оғзаки ижоди асосидаги айрим томонлар ва ниҳоят ҳеч қандай манбаларда акс эттирилган номаълум жойларни бизга маълум қилади. Топонимикага оид маълумотлар йиғишда ва жой номларининг келиб чиқишини ўрганишда этнография ҳам катта роль ўйнайди.

Топонимиканинг айрим тоифалари ва тизимлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўрганиш йўли билан топонимларни тавсифлаш топонимик тадқиқотларнинг асосини ташкил этади. Кўпгина мутахассис топонимистлар маҳаллий топонимларни ҳар томонлама регионал тадқиқ қилишга катта эътибор берадилар. Бунда, албатта, микро ва макро топонимикани ўзаро таққослаш зарур. Топонимика вазифаларини аниқлар эканмиз, маълум жойнинг географик номи тарихи тўлароқ, шу ўлкада яшаган халқлар тарихи билан боғлиқ ҳолда аниқланишини унинг асосий мақсади қилиб олишимиз

зарур. Бундан ташқари, топонимикага оид тадқиқот маълумотларидан фойдаланилаётганда ўша ўлка халқларининг тилини ўрганиш, археология ва этнографияга оид маълумотларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Топонимикага оид тадқиқот олиб борилаётган районнинг табиий географиясини, ўтмиш тарихини, тил тарихини яхши билиш шарт. Топонимикани ўрганишда юқоридагиларга амал қилинган тақдирдагина тадқиқотчи ўз мақсадига эришиши мумкин. Тадқиқотни топонимикага оид маълумотнинг яратилган даври ва тарихини аниқлашдан бошлаш керак.

Ҳозирги вақтда топонимистлар жой номларини фақат этимологик ва семантик жиҳатдангина эмас, балки сўз ясаши жиҳатидан ҳам таҳлил қилмоқдалар. Антропоним кишининг исми, фамилияси, лақабини (масалан, Маҳмуд Кошғарий, Мунис Хоразмий), антропонимика киши исми, шаҳар, қишлоқ, овул ва шу каби жойларнинг номидан олинган топонимларни (масалан, Тошкентбой, Қўқонбой, Хўжақул), этнопоним эса қабила, уруғ-аймоқ номига қўйилган номларни (масалан, Қозоқбой, Қирғизбой, Ўзбек) ўрганади.

Далварзин, Қўнғирот, Нукус, Митан ва ҳоказоларни истисно қилганда, барча топонимлар икки ва ундан ортиқ таркибий қисмдан (компонентдан) иборат. Бундай қараганда ҳеч қандай қўшимчасиз фақат бир сўздан иборатдай туюладиган Жиззах, Қўқон, Ёзёвон, Ғалча каби топонимлар аслида икки компонентдан тузилган.

Бироқ, Қарши (сарой, қаср), Ҳисор (қўрғон), Бухоро (бихара — ибодатхона), чим (қўрғон), ён (бекат), ёп (канал) каби номлар мустақил топонимлар шаклида учрайди. Баъзан эса қум, зах, супа каби географик атамалар ҳам ҳеч қандай қўшимчасиз топонимлар ҳосил қилган. Бироқ ана шундай биргина географик атамадан гузилган номлар кўпинча шу топонимларнинг халқ оғзида қисқартирилган шакли бўлиб чиқади. Масалан, Қумқишлоқ дейиш ўрнига Қум; Захариқ дейиш ўрнига Зах, Супатена дейиш ўрнига Супа деб қўя қолишади. Бироқ ҳеч қандай қўшимчасиз Тол, Пидана (ялпиз), Янтоқ, Тулки каби номлар маънавий жиҳатдан аслида бу ўсимлик ва ҳайвонларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаслиги, кўпинча тамомила бошқа сўзларнинг фонетик жиҳатдан ўзгариши натижасида шу шаклни олган бўлиши мумкин.

Юқорида айтилганлардан шундай хулосага келиш мумкин: топонимика уч принципга асосланади: 1) топо-

нимларнинг пайдо бўлиш тарихини ўрганиш; 2) топонимларнинг географияга оид маълумотларини аниқлаш; 3) асосий қидирилатган топонимларнинг барча номдагиларини илмий асосда алоҳида-алоҳида ўрганиб, улардан хулоса чиқаришдир. Бу принциплар қўлланманинг муқаддимасидан то хотимасигача ёритиб берилган.

Ўзбекистон топонимикаси

Географик номларни уларнинг келиб чиқиши ва тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганиш, уларни классификация қилиш нисбатан яқин вақтларда бошланган. Бу соҳада атоқли топонимикачи А.Х.Востоковнинг хизмати каттадир. У Россиядаги дарё номларини уларнинг охириги қўшимчаларига қараб гуруҳларга бўлади ва бу қўшимчалар ҳозир бирон маънони англатмаса ҳам қадимги халқлар тилида маълум маънони билдирган бўлса керак, деб тўғри хулосага келади. А.Х.Востоковнинг фикри XIX аср охири — XX аср бошларидаги баъзи бир топонимикачиларнинг асарларида ўз ривожини топди.

XX аср бошларида топонимик тадқиқотлар анча кенг қулоч ёйди. 2-жаҳон урушидан олдинги даврда олимлардан А.И.Соболевский, Н.Я.Марр, С.В.Веселовский, В.В.Бартольд, В.П.Семёнов-Тяншанский, В.Г.Шостакович топонимика соҳасида айниқса самарали ишлар қилдилар. Урта Осиё, жумладан, Ўзбекистон топонимикасини ўрганиш соҳасида В.В.Бартольдининг хизматларини алоҳида қайд қилиб ўтиш керак. Урушдан кейинги йилларда топонимика ривожига катта бир ўсиш даври бўлди. Эндиликда топонимика соҳасида айрим олимларгина эмас, балки бутун-бутун олимлар жамоаси иш олиб бормоқдалар.

Эндиликда ўлкамизда топонимик тадқиқотлар авж олдирилмоқда. Топонимикага, унинг назариясига доир кўпгина асарлар яратилди.

Бир неча ўнлаб ёш олимлар ҳам топонимика соҳасида самарали иш олиб бормоқдалар. Чунончи, Т.Нафасов «Қашқадарё топонимикаси», Ш.Қодирова «Тошкент микротопонимикаси», Э. Бегматов эса антротопонимика — киши номларини ўрганиш соҳасида илмий иш олиб бормоқдалар.

Урта. Осиё, жумладан, Ўзбекистон топонимларини ўрганиш ҳам узоқ тарихга эга. Ўзбекистон топонимикасини ўрганишда машҳур рус шарқшунос олимлари ҳамда

тарихчилари: В.Л.Вяткин, Н.Ф.Ситяковский, Л.Н.Соболев, В.В.Бартольд, С.П.Толстов, П.П.Иванов. М.Е.Массон, О.А.Сухарева ва бошқалар бу соҳада жуда катта ишларни амалга оширдилар.

Республика жой номларининг келиб чиқиши тарихини ва милаат, қabila, элат, уруг-аймоқ номларининг келиб чиқиш тарихини (этногенезияни) ҳамда географияга оид атамаларни ўрганишда Я.Ф.Фудомов, Р.Н. Набиев, А.Р.Муҳаммаджонов, Ф.Абдуллаев, С.Иброҳимов, Ўзбекистонда биринчи топонимик картотека тузишда иштирок этган Х.Т.Зарифов; этнонимлар — Э.Фозилов М.Шоабдурахмонов, Х.Дониёров, Р.Қўнғиров; географлардан Х. Ҳасанов, С.Қораев кабиларнинг ишлари диққатга сазоводир.

2. Ўлка тарихини ўрганишда топонимик материал тўплаш ва улардан фойдаланиш

Топонимик маълумот тўплаш услублари

Топонимикани ўрганиш маълумот тўплашдан бошланади. Бу иш одатда ўлкашунослик бўйича тадқиқот олиб борилаётган микрорайон қишлоқ, овул, колхоз-совхоз ҳудудида, кейинчалик маъмурий район ҳамда вилоят ва ниҳоят жонажон ўлка миқёсида амалга оширилади. Топонимик маълумот йиғиш ишини бошлашдан аввал маълумотларни қандай ва қаерлардан тўплаш ҳамда кимлар билан қандай мавзуда суҳбатлар ўтказишнинг ҳеч бўлмаганда тахминий иш режаси ва дастури ишлаб чиқилиши шарт. Мана шу режа ва дастур асосида пухта тайёргарлик ишлари олиб борилади, сўнг дала тадқиқот ишларига ўқувчи ва студентлар жалб қилинади. Далада тадқиқ ишларини амалга ошириш жараёнида аҳолидан эшитган ҳикоя, афсона ва ўтмиш ҳақидаги суҳбатларни ҳамда бошқа материалларни мунтазам ёзиб борадиган махсус дафтар бўлиши шарт. Шундан сўнг суриштириш ва суҳбат натижасида олинган маълумотларни тадқиқ қилишда топонимик тоифалар бўйича махсус картотекалар тузилади. Кейин шу асосда луғатлар тузилади. Кейинчалик тадқиқотчиларнинг фикрини ҳисобга олган ҳолда бир типдаги оммавий топонимларни синчиклаб ўрганиш катта аҳамиятга эга. Тадқиқ қилинган ва тўпланган топонимик маълумотлар ўлкашунослик музейларида аниқланади. Шунингдек, бу маълумотлар махсус

кутубхоналарда алоҳида бўлим қилиб сақланади. Топонимик маълумотлар тўплаш кўпинча шу ўлка тарихини ўрганиш иши билан параллел ҳолда олиб борилади. Туристик саёҳатларда ва походларда, илмий сафарларда қатнашган, шунингдек музейлар, археологик ёдгорликлар, тарихий обидалар ва архитектура ёдгорликларига борган ўлкашунослар археологик, этнографик маълумотлар билан бир қаторда топонимик маълумот ҳам тўплайдилар.

В. А. Никоновнинг «Введение в топонимику» (М., 1965) асарида топонимика бўйича тадқиқотни қандай олиб бориш, уни нимадан ва қачон, қаердан бошлашнинг услуби ва усуллари аниқ кўрсатиб берилган.

Демак, топонимика ўлкашуносликнинг ажралмас бир қисми ҳисобланади. Тарихий ўлкашунослик фани эса тарих фанининг бир бўлими сифатида ривожланиб бормоқда. Бу фан ҳар бир ўлкашунос ва зиёлидан ўз ўлкасининг тарихини ҳар томонлама ва чуқур ўрганишни талаб қилади.

Ҳозирги вақтга келиб, ўлкашунослик бўйича олиб борилаётган тадқиқот ишлари билан бир қаторда унинг ажралмас қисми бўлган топонимика ҳам аста-секин ижтимоий фанлар қаторида ривожланиб бормоқда. Топонимик маълумотлар тўплаш ва ўрганишда тарих, география инсон ва жамият фанлари ўқитувчилари билан тилшуносларнинг ҳамкорликда ишлаши муҳим аҳамиятга эга.

Ўлка тарихини яхши ўрганмай туриб топонимик маълумотлардан ўлкашуносликнинг муҳим манбаи сифатида фойдаланиш ниҳоятда қийин.

Ўлкашунослик билан шуғулланадиган ўқитувчилар топонимикага доир адабиётлар билан яхши танишиб чиқишлари зарур. Ўзбекистон тарихини ўрганишда топонимик маълумотлардан фойдаланиш, топонимик ва географик лугатлар тузиш, мавжудларидан фойдаланиш дарс мазмунини янада бойитади. Биз шу мақсадда В. А. Никоновнинг «Введение в топонимику» ва «Краткий топонимический словарь» асарлари, Ҳ. Ҳасановнинг «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан», Ҳоди Зарифнинг «Лугат ва термин тўпловчиларга ёрдам», Э. М. Мирзаев ва В. Г. Мирзаеваларнинг «Словарь местных географических терминов» ва С. Қораевнинг «Географик номлар маъносини биласизми?» каби асарларидан фойдаланишни тавсия қиламиз. Бу асарларда

топонимлар ҳақида ҳар хил баҳслар ва мунозаралар юритилган бўлиб, ўлка тарихини ўрганишда ўқитувчига жуда қўл келади.

Топонимлардан ном олган буюмлар, ўсимлик, ҳайвонлар шу қадар кўпки, баъзан ҳатто уларнинг этимологияси тўғрисида ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Қўқон арава, бухори қовун, чуст пичоги каби сўзларда ўша жой номлари ҳамон эсга келиши мумкин. Бироқ академия (Афина яқинидаги чангалзор), вулкан (Тиррен денгизидаги Вулкано ороли номидан), жерси (Нормандиядаги шаҳар), кофе (Африкадаги Каффа ўлкаси номидан), олимпиада (Грециядаги энг баланд Олимп тоғи номидан), роман (Рим шаҳри номидан олинган) каби сўзларнинг ҳам аслида топонимлар эканини кўпинча хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Қуйида топоним номларга бир қанча мақоллар келтирамиз.

Кимёвий элементлар. Кўпгина кимёвий элементлар жой номлари билан аталган: америций (Америка), галлий (Франциянинг лотинча номи — Галлия), германий (Германия), гольмий (Швециянинг пойтахти Стокгольмнинг лотинча номи — Гольмия), европий (Европа), индий (Ҳиндистон), лютеций (Парижнинг лотинча номи — Лютеция), полоний (Польша), рутений (Россия), иттрий (Швециядаги Иттербо қишлоғи) ва ҳоказолар.

Қитъалар (материклар) ва денгизлар номларидан ҳосил бўлган топонимлар. Австралия — грекча «Жанубия қуруқлик» деган сўз. Антик дунё олимларининг фараз қилишича, жанубий ярим шарда номаълум қуруқлик Терра аустралис инкогнито бўлиши керак эди. XVII аср ўрталарида бу қуруқлик кашф этилгач, инкогнито (номаълум) сўзи тушиб қолади ва жанубий ерни Терра Аустралис дея бошлайдилар. Бир вақтлар уни «Янги Голландия» деб ҳам атаганлар. XIX асрдан эътиборан қисқача Австралия (Жанубия) шакли қарор топди.

Европа — осури тилида эреб — «кун ботиш», «қоронғулик», «ғарб» демақдир.

Осиё — русча Азия, хитойча Ясия, японча Адзия. Бу ном дастлаб Гомер дostonларида тилга олинган. Миллоддан олдинги V асрда Геродот асарларида Осиё деб ҳозирги Туркиянинг ғарбий қисми англашилган. Хуллас, Осиё номи Ўрта денгиз соҳилларига хос атоқли отдир. Бора-бора бу ном шарқий ерларга ҳам ёйилиб, умумла-

шиб кетади ва аввали Қуйи Осиё, сўнгра Буюк Осиё номлари, XVIII — XIX асрларда Кичик Осиё, Ўрта Осиё, Марказий Осиё сингари айрим қисмларни англатувчи номлар пайдо бўлади. Осиё номининг маъноси турлича манба ва адабиётларда турлича изоҳланган: Азия шаҳри номидан, философ Азия исмидан, Азия водийси номидан келиб чиққан деб фараз қилинади, осури тилида асу «кун чиқиш томон». «Шарқ» маъносида қўлланилган.

Қора денгиз — жанубий халқлар томонидан берилган ном. Қора сўзининг «шимол», «салқин» деган маъноси ҳам бор. Унинг суви қорамтир бўлгани учунгина Қора денгиз дейилади деб изоҳлаш нотўғри. Милодимиздан аввалги IX — VII асрларда юнонлар Қора денгизни ёки мамлакатимизнинг жанубига жойлашган бу денгизни «узоқ шимол» деб ҳам атаганлар.

Қизил денгиз — арабча «Баҳри ахмар, грекча Эритрея. Афсонага кўра, Эрон шоҳи Эритр (Қизил қалпоқ) босиб олган ва Нил томон канал қазитган экан. Бошқача изоҳи ҳам бор: қирғоқларида қизғиш сув ўтлари ва чиғаноқлар кўп бўлганидан шундай ном олган.

Ўрта денгиз — Европа, Африка ва Осиё ўрталарида жойлашган денгиз. Грекча Медитеррано — «Ўрта ер» сўзларидан русчага айнан таржима қилинган, ўзбекча шакли шундан қисқартириб олинган. Тарихий шарқ манбаларида кўпинча Рум денгизи, Шом денгизи номлари билан ҳам машҳур бўлган.

Ўлик денгиз — Ғарбий Осиёдаги кўл. Суви жуда шўр ва унда ҳаёт йўқлигидан «ҳаётсиз», «жониворсиз», «ўлик денгиз» деб аталган.

Лотин Америкаси — Марказий ва Жанубий Америкада испан ва португал тиллари тарқалган. Бу тиллар лотин ёки роман тиллар гуруҳига киради. Бу ерда яшовчи халқларнинг асосий қисми лотин тилида сўзлашганлиги учун шундай номни олган.

Балқон — Европадаги ярим орол. Туркий тилларда балқон, балхан «тоғ», «тоғли ер» деган маънони англатади. Туркменистондаги Балхан номини турклар Европага кўчирган бўлиши ҳам мумкин (В. Ф. Минорский).

Босфор — Қора денгиздан Ўрта денгизга ўтадиган ерда жойлашган бўғоз. Туркияда кўпинча Бўғоз, Истанбул бўғози, Қора денгиз бўғози деб аталади. Босфор хонанча «буқа» деган сўз. Афсонага кўра, гўё бу бўғоздан буқалар сакраб ўтган эмиш. Аммо яна бошқа ҳақиқатга

яқинроқ изоҳ ҳам бор. Қадимда бу бўғоздан сузиб ўтадиган кема эгалари бож ҳақини қорамол билан тўлаганлар, шу-шу «буқа тўланадиган бўғоз» номини олган.

Арабистон — Ғарбий Осиёдаги ярим орол. «Араб» аслида «чўл» деган сўз, шундан «чўлликлар», «кўчманчилар» — араблар сўзи ҳосил бўлган, сўнгра «араблар ери» Арабистон пайдо бўлган.

Австрия — аслида немисча Остеррейх: ост — «шарқ», рейх «ўлка», яъни «шарқий ўлка» деган маънони билдиради.

Англия — Ғарбий Европадаги Буюк Британия давлатининг номи; V — VI асрларда континентал Европадан шу ерга сузиб ўтган англ қабилалари номидан олинган.

Ўсимлик ва ҳайвонлардан олинган номлар.

Апельсин — голландча «хитой олмаси» демакдир.

Йоркшир — чўчқа зоти (Англиядаги Йоркшир графлиги номидан).

Каштан — буклар оиласидан бўлган дарахт, Кичик Осиёдаги Кастан шаҳри номидан олинган.

Махорка — Голландиядаги Амесофронт шаҳри номидан олинган бўлиб, дастлаб амерфор, кейинчалик амерфорка, кейин мафорка ва ниҳоят, махорка деб атала бошланган. Европада махорка чекиш айрим кишиларга зарарли деб тушунтирилгач, кашандалар чекишини ташлай олмай бурунларига ҳидлай бошлаганлар ва уни носовой табак (бурнаки) деб атаганлар. Урта Осиё халқлари эса бу тамакини ишлаш технологиясини анча мураккаблаштириб, уни эндиликда бурунга ҳидлаб эмас, балки тил остига ташлайдиган бўлганлар. Унинг номи тобора ўзгариб, ҳозирги нос формасини олган.

Симментал — қорамол зоти (Германиядаги водий номи).

Сардина, «сардинка» — балиқ (Сардиния ороли номидан олинган).

Геология ва география атамаларидан олинган топонимлар. Топонимлар минераллар орасида айниқса кўп учрайди. Буни қуйидаги мисоллардан кўриш мумкин: австолитминерал (Австралия), агат (Ўзбек тилида ақиқ дейилади) — қимматбаҳо тош (Сицилиядаги Акаита дарёси номидан), адуляр — минерал (Альп тоғларининг Адул тизмаси номидан), алебастр — оқ гипс (Мисрдаги алебастр шаҳри ва тоғи номидан), альмандин — қимматбаҳо тош (Кичик Осиёдаги Албанда шаҳри),

алясцит – гранитга ўхшаш қаттиқ тош (Аляска), арагонит (Испаниядаги Арагония пасттекислиги номидан), байкалит (Байкал кўлидан), бирмит – каҳрабонинг бир тури (Биржа номидан), индерит – минерал (Қозоғистондаги Индер тоғлари номидан), мусковит минерал (Москва давлатининг қадимги номидан, Московия), сурик бўёқ (Сурия номидан), туямунит – минерал (Фарғона водийсидаги Туямўйин кони номидан), ферганит (Фарғона) ва ҳоказолар. Хазорасп – минг от, Сариосиё – бош тегирмон, Гўрлан – кўр ва ланг сўзларининг бирикувидан ташкил топган. Ҳиндикуш – ҳинд, куш – ўлим, деган маънони билдиради.

Газламалар. Бостон – АҚШдаги шаҳарнинг номидан, Жерси – Нормандия-Франция қирғоғи яқинидаги орол номидан, Сарпинка – Саратов областидаги Саропта деган номдан келиб чиққан.

Антропонимика - Туркий «Ахмет», арабча «Аҳмад – мақтовли, мақтовга сазовор» деган маънони англатади, ундан Аҳметов деган фамилия вужудга келган; Бахмет – туркий «бой» ёки Ахмет арабча Аҳмад сўзларининг қўшилишидан Бахметов фамилияси вужудга келган. Сабур (Сабуров) – туркий «сабр», арабча «собир» (чидамли) сўзларидан олинган. Мамон – туркий мўмин (қобил, беозор, юввош маъноларида) сўзидан олинган Мамонов фамилияси шундан келиб чиққан. Полвонов – туркий тилларда «полвон», форсча – «пахлавон» (ботир, қаҳрамон маъносида) сўзларидан олинган, кейинчалик русча «ов» қўшимчаси қўшилиб Полвонов фамилияси келиб чиққан. Саймон – туркий «саймон» (абжир, чаққон, дадил маъноларида) – Саймонов фамилияси шундан олинган. Дашиктуркий «дашук» – «ташук» (димоғдор, кеккайган маъноларида) сўзларидан «Дашков» фамилияси, курдюк – туркий «кудурук» – «кузурук» – «қуйруқ» сўзларидан русча «Курдюков» фамилияси келиб чиққан ва ҳоказо.

Озиқ-овқат номлари. Лағмон (хитойча) – «лағ» – узун, «ман» – хамир, «узун хамир» деган маъноларни билдиради. Бутерброд (немисча) – гўшт ва нон ёки нон ва ёғ деган маъноларни билдиради. Пирог – қора қалпоқларда «бурек», татарларда эса «чийбурек», ҳар иккисида ҳам гўштли пирог деган маъно бор. Бу сўзнинг ўзағи «бур» ўрамоқ, чулғамоқ маъноларини билдирувчи феълдан ясалган, русча «пирог» сўзи шундан келиб чиққан.

Ичимликлар номлари. Топонимларда ичимликлар номлари ҳам маълум даражада ўз аксини топган, масалан: боржоми — минерал сув (Грузиядаги курорт шаҳарнинг номи), есентуки — минерал сув (Шимолий Кавказдаги курорт шаҳарнинг номи), Тошкент минерал суви (Тошкент шаҳарининг номидан олинган) ва ҳоказо.

Булардан ташқари, республикамизнинг барча овул, қишлоқ, посёлка, водийлари ва воҳалари ҳамда вилоятлари номлари ҳам топонимлар бўлиб, уларнинг кўпчилиги ҳали тўла ўрганилмаган. Ўрганилганларидан VII — X синфларда Ўзбекистон халқлари тарихи дарсида фойдаланиш катта ҳам таълимий, ҳам тарбиявий аҳамиятга эгадир. Бу усулда топонимикага оид маълумотлардан фойдаланиш ёшларни тарбиянинг ажралмас қисми бўлган эстетик, ватаншарварлик руҳида тарбиялашнинг негизи бўлиб хизмат қилади. Биз қуйида Ўзбекистон халқлари тарихи курсини ўқитишда Тошкент воҳаси топонимикаси ва улардан дарсда фойдаланиш намунасини келтираемиз.

Тошкент воҳаси топонимикаси ва улардан дарсда фойдаланиш

Топонимикага оид маълумотлардан фойдаланиб ўтиладиган бир соатлик аралаш дарс режа — конспекти.

Дарсни ташкил қилиш: а) ўқувчилар билан саломлашиш ва синфнинг дарсга ҳозирлигини кузатиш; б) ўқувчилар диққатини дарсга жалб этиш.

Утган мавзу: «Реакция йилларида Ўзбекистон» мавзуси юзасидан ўқувчиларга бериладиган саволлар:

1) Қайси йиллар реакция йиллари дейилади?

2) Янгича юксалишга нима сабаб бўлади?

3) Ўзбекистоннинг қайси жойларида халқ ҳаракатлари бўлиб ўтди?

Бу саволларга ўқитувчи ўқувчилардан жавоб олгач, ўзи қисқача мавзуга яқун ясайди ва уни янги мавзуга боғлайди.

Янги мавзу: «Биринчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон».

Дарснинг мақсади: ўқувчиларни Ўзбекистон меҳнаткашларининг 1916 йилдаги миллий озодлик ҳаракати билан таништириш, бу ҳаракат Россияда етилган тангликнинг натижаси эканлигини тушунтиришдан иборат.

Дарс ўтиш услуби: ўқитувчи суҳбат усулидан фойдаланган ҳолда материални баён қилади: ўқувчилар мустақил иш бажарадилар.

Кўргазмали қуроллар. «Биринчи жаҳон уруши», «Ўзбекистонда 1916 йил кўзғолони» ва Ўзбекистоннинг сиёсий хариталаридан фойдаланилади.

Россия давлати тарихи курсини бу мавзу билан боғлаб олиб бориш учун дарсни қуйидаги саволлар асосида суҳбат ўтказишдан бошлаш мақсадга мувофиқдир: 1. Чор Россиясининг урушга тайёр эмаслиги нимада кўринди? 2. Уруш Россиянинг иқтисодиётига қандай таъсир қилди? 3. Биринчи жаҳон уруши қандай оқибатларга олиб келди? 4. Россия давлат тўнтариши учун вазият вужудга келганлигини далиллар билан исботлаб беринг.

Ўқитувчи суҳбатнинг охирида дарсга хулоса қилиб, 1917 йилнинг бошларига келганда Россиянинг иқтисодий аҳволи кескин оғирлашганлиги, узоққа чўзилиб кетган уруш чор Россиясининг иқтисодиётини анча издан чиқарганлиги, бу ҳол халқ оммасининг аҳволини мушкуллаштириб юборганлиги, Россияда тангликнинг етилишини тезлаштирганлиги, биринчи жаҳон уруши даврида Ўзбекистонда кенг қулоч ёйган миллий озодлик ҳаракати ана шу тангликнинг кўринишларидан бири бўлганлигини дарсни умумлаштириш жараёнида ўқувчиларга тушунтиради.

Биринчи жаҳон уруши ва тангликнинг етилиши. Бу мавзунинг ўрганиш вақтида дарсликдаги матн устида ўқувчиларнинг мустақил ишлашини уюштириш зарур. Ўқувчиларга қуйидаги саволлар берилади: 1. Биринчи жаҳон уруши Ўзбекистон меҳнаткашлар оммасининг аҳволига қандай таъсир қилди? 2. Биринчи жаҳон уруши даврида Ўзбекистондаги тангликнинг етилиши нималарда кўринди? 3. Ўзбекистонда 1916 йилдаги халқ кўзғолонининг бошланишига нима сабаб бўлди?

Ўқитувчи ўқувчиларнинг жавобларини эшитиб бўлгач, биринчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда ижтимоий ва миллий зулм анча кучайганлигини тушунтиради. Уша даврда Ўзбекистоннинг энг муҳим саноат хом ашёси — пахта етказиб берувчи ўлка сифатидаги ўрни яна ҳам ўсди. Рус капиталистларининг манфаатларини кўзлаб, пахтага бозор нархидан 20 фоиз кам мажбурий нарх белгиланди, ваҳоланки, саноат молларининг, ғалла

ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи ҳаддан ташқари ортиб бормоқда эди. Бу ҳол меҳнаткашларнинг аҳволини янада мушкуллаштириб юборди. 1916 йилда қаҳатчилик бўлди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида авж олиб кетган феодал, капиталистик ва мустамлакачилик зулми синфий зиддиятларни ғоят кескинлаштириб юборди. Ишчи ва деҳқонлар орасида чоризмнинг сиёсатидан норозилик бениҳоя кучайди. 1915 йилнинг охири — 1916 йилнинг бошларида мамлакатда вазият жуда кескинлашди.

Ўзбекистонда 1916 йилги халқ қўзғолони ва унинг аҳамияти. Бу масала дарсликдаги доимий маълумот асосида тўлиқ очиб берилади. Қўзғолоннинг қандай давом этганлиги «Ўзбекистонда 1916 йил қўзғолони» харитасидан кузатиб борилади.

Материални тушунтириш жараёнида ўқувчиларнинг эътиборини қуйидаги муҳим ҳолатларга жалб этиш керак.

Ўрта Осиё тарихида халқ ҳаракати ҳали ҳеч қачон 1916 йил қўзғолони давридагидек кенг қулоч ёймаган эди.

Қўзғолон чоризмнинг миллий-мустамлакачилик зулмига қарши қаратилган бўлиб, фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқларни қўлга киритиш учун бошланган ҳаракат эди. Бу қўзғолон Ўзбекистон халқлари тарихидаги муҳим воқеалардан бири ҳисобланади.

Мустамлакачиликка қарши, империализмга қарши ҳаракат бўлиб бошланган 1916 йил қўзғолони айна вақтда антифеодал характерга ҳам эга эди; бу ҳол қўзғолончиларнинг бойларнинг ер-мулкига, судхўрлар ва савдогарларнинг уйларига қилган ҳужумларида ўз ифодасини топди.

1916 йилги қўзғолон халқ қўзғолони эди. Бу ҳаракатда кенг халқ оммаси, аввало, деҳқонлар ва шаҳар камбағаллари қатнашди. Шаҳар ва шаҳар агрофларида маҳаллий ҳунармандлар ва ишчилар, қишлоқ жойларда эса камбағаллар ва батраklar қўзғолонга бошчилик қилдилар. Асрлар бўйи асоратда яшаган аёлларнинг қўзғолонда иштирок этиши — бу ҳаракатнинг муҳим хусусиятларидан бири эди.

Қўзғолон, умуман олганда, прогрессив миллий озодлик ҳаракати тусини олди. Айрим районларда (масалан, Жиззах уезида) фирибгар унсурлар бу қўзғолоннинг характерини ўзгартиришга ва ундан ўзларининг синфий

манфаатлари йўлида фойдаланишга уриндилар, аммо улар бунга муваффақ бўла олмадилар. Уларнинг миллий адоватни авж олдириш ва умуман русларга қарши қўзғолон кўтариш йўлидаги уринишлари ҳам тамомила барбод бўлди.

Қўзғолонга қарши чиққан маҳаллий феодаллар ва буржуазиянинг халққа қарши қаратилган фирибгарона йўли қўзғолон вақтида батамом аён бўлди. Қўзғолон кунларида маҳаллий аҳоли меҳнаткашларининг миллий буржуазиядан юз ўгириши ҳақиқатда ниҳоясига етди. Бу жараён 1905—1907 йиллардаги тўнтариш давридаёқ бошланган эди.

Қўзғолон Россияда етилиб келаётган тангликнинг натижаси бўлди ва, ўз навбатида, ана шу тангликнинг янада чуқурлашиб кетишига ёрдам берди. Бу қўзғолон чоризмнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги мустамлакачилик сиёсатига қаттиқ зарба берди. Қўзғолон Еттисув ва Закаспий вилоятларига ҳамда Қозоғистоннинг дашт вилоятлари — Акмолинск, Семипалатинск, Уральск ва Тўрғай вилоятларига ҳам ёйилди. Бу вилоятларда қўзғолончилар сони неча ўн минглаб кишига етди.

Халқ оммасининг тазйиқи натижасида чор ҳукумати 1916 йил 30 июлда фармон чиқариб, мардикорликка сафарбарлик муддатини 15 сентябргача кечиктиришга мажбур бўлди. Бу — чоризмнинг қисман ён берганлигидан далолат берар эди. Ҳукмрон доиралар Кавказдаги сафарбарликни бекор қилганидек, Туркистонда ҳам бундай сафарбарликни бекор қилмоқчи эдилар. Аммо чор маъмурлари маҳаллий аҳоли чиқишидан, хусусан қуроли қўзғолондан кейин бу ён беришни Россия ҳукуматининг заифлигидан бoshқа бир нарса эмас, деб талқин этишдан қўрқар эдилар. Чор ҳукумати мардикорликка одам олиш ишларини тўла миқдорда амалга ошира олмади. 1917 йил 1 мартгача Туркистондан жами 123 минг киши, яъни мўлжалланган миқдордаги кишиларнинг ярмидан камроғи мардикорликка олинди¹.

Шу муносабат билан бошланган қўзғолон миллий озодлик ҳаракатининг ривожланишида, Туркистон халқларининг синфий онгини уйғотишда муҳим бир босқич бўлди. Уқитувчи бунинг оқибатида Туркистонда ижтимоий ва миллий зулмнинг тобора зўрайиб бораётганлиги,

¹П. А. Ковалёв. Тыловые рабочие Узбекистана в годы первой мировой войны. Т., 1957, 82-бет.

империалистик уруш йилларида кучайиб кетган феодал, капиталистик ва мустамлакачилик зулми халқ оммасининг аҳволини тоқат қилиб бўлмас даражада огирлаштирганини, халқ оммасининг эзувчиларга қарши курашга отлантирганлигини уқтириши билан бирга жойларда кўтарилган миллий озодлик ҳаракатлари ва ғалаёнлар бўлган жойлар ҳақида тушунча бера бошлайди. Бу қўзғолон ва ғалаёнлар миллий озодлик ҳаракатларидан бири эканлиги кўрсатилади. Қўзғолон кўтарилган жойлар ва бу мавзуда учрайдиган номларнинг топонимикаси ўрганиб борилади.

Демак, бу соҳада учрайдиган номларнинг келиб чиқиши, маъноси шу соҳада илмий тадқиқот олиб борган олимларнинг асарларидан фойдаланилган ҳолда ўрганилади.

Уқитувчи «Биринчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон» мавзусини баён қилиш жараёнида ижтимоий ва миллий зулмга, капиталистик ва мустамлакачилик зулмига қарши миллий озодлик учун кураш олиб борган шаҳар ва воҳалар номларининг келиб чиқиш тарихи ҳақида қисқача тўхтаб ўтади. Асосий эътиборни ҳар бир жойнинг номи ва унинг маъноси, ўз тарихи борлигига, биринчи эшитганда маъносиздай туюлган номлар чуқурроқ қаралса кўпинча кутилмаган мазмун беришига қаратади. Шунини айтиш керакки, мазкур жойга номи берилган ўсимлик ёки ҳайвон йўқ бўлиб кетган, бу жойларда яшайдиган халқлар эса бошқа бир ерларга кўчиб кетган бўлиши ҳам мумкин, бироқ жой номи деярли ўз ҳолича қолаверади. Бошқача қилиб айтганда, географик номларнинг маъносига қараб бу ерларда қадимда қандай ҳайвонлар яшагани ёки қандай ўсимликлар ўсганини айтиб бериш мумкин. Мана сизга бир мисол. Бир вақтлар Ўрта Осиёда қулон деб аталган ёввойи отлар уюр-уюр бўлиб юришган. Қулонни овлай бериб, қириб юборишган. Ҳозирги вақтда қулон Туркманистондаги Бодхиз қўриқхонасида қолган, холос. Лекин Қулонсой, Қулонбоши, Қулонтёпа каби жой номлари ана шу қимматли жониворнинг бир замонлар кўп бўлганлигидан далолат беради. Булон деган ҳам ҳайвон бўлган. Қулон ва булон тўғрисида халқ оғзида мана шундай шеър бор:

Қулон юрмас ерлардан.
Қувиб ўтиб боради,
Булон юрмас ерлардан
Қалқиб ўтиб боради.

Булонни бундан 9 аср олдин Маҳмуд Кошғарий «Қипчиқлар мамлакатда бўладиган катта гавдали ҳайвон» деб таърифлаган. Аслида булон русча «лось» деб аталадиган катта буғудир. Булон, Булonti каби жой номлари ана шу ҳайвонлардан қолган эсдалиқдир.

Бошқа бир мисол. Сўксўк – саксовул. Мунис Хоразмий Хоразмда тўхтовсиз урушлар натижасида эл-юрт хароб бўлганини тасвирлаб, бундай деб ёзган эди: «Бу жиҳатдан Хоразм диёрида кахат ва гило шоинг бўлди... Хивакнинг (яъни Хиванинг) олий иморатлари мунҳадим (вайрон) бўлиб, ўрнига сўксўк ва юлгун кўкарди». Демак, бу ўсимлик номи Бухоро вилоятнинг Қоракўл районидаги Сўксўк деган қишлоқ номига кўчган.

Республикамизда ўзбекча номлардан ташқари арабча, тожикча, мўғулча номлар ҳам кўп учрайди. Қашқадарё вилоятида Майманак деган қишлоқ бор. Майманак арабча сўз бўлиб, «ўнг» томон, «ўнг қўл» деган маънони билдиради. Фарғона водийсидаги Поччаота сойидан чиқарилган бир ариқ Барангар дейилади, бу ном эса мўғул тилида (барангдор) «ўнг қўл, ўнг томон» деган маънони билдиради. Самарқанд вилоятидаги Булунғур райони ва каналининг номи мўғулча «лойқа сув» деган маънони англатади. Рег, Регинав, Регистон, Регзор деган жойлар номи форс-тожик тилидаги рег, яъни «қум» сўзидан олинган. Регистон шаҳарнинг қум тўшаб қилинган марказий майдони бўлган. Шунинг учун ҳам номларни ер тили дейишади. Жой номлари юзлаб, ҳатто минглаб йиллар яшайди. Бу номларнинг жуда кўпи ҳали ўрганилмаган. Уқитувчи ўқувчиларга сиз бу жойларни нима учун шундай аталар экан деб ўйлаб кўрганмисиз? Ўзингиз яшаб турган қишлоқ, шаҳар, колхоз-совхоз, ё бўлмаса ёнгинангизда оқиб ўтадиган ариқ, анҳор номининг маъносини биласизми? деган саволларни ўртага ташлайди. Мана шундай саволларга жавоб топ-тириш йўллари билан улар топонимик материалларни тўплаш йўлида мустақил тадқиқот олиб бориш ишларига жалб қилинади.

Уқитувчи янги мавзуни баён қилиш жараёнида учраган барча жойларнинг номлари қандай келиб чиққанлиги ва уларнинг маънолари устида тўхтаб ўтиши мумкин эмас, шунинг учун у ҳар бир янги мавзуни ўтаётганда катта-катта масалалар устида батафсил тўхталиб, микропонимлар билан мустақил ишлашни ўқувчиларнинг ўзларига топширса мақсадга мувофиқ

бўлади. Масалан, Тошкент шаҳрининг номи ҳақида ўқитувчи дарс жараёнида батафсил тушунтириб беради, лекин Тошкент шаҳрини, унинг тарихий жойлари, район, кўча ва маҳаллалари, даҳалари, ундан оқиб ўтадиган анҳор ва ариқлари, хиёбонлари қабиларнинг номлари ҳақида ўқувчиларга мустақил ўрганиб келишларини топшириши ҳам мумкин. Бундан ташқари, топонимларнинг талай қисми турли халқлар, қабилалар, ўзбек уруғлари ва уларнинг майда шохобчаларининг номлари билан аталган. Нукус, Қўнғирот, Кенағас, Метан каби уруғ номлари билан бирга Асака, Бойтўпи, Кал, Қул каби майда шохобчаларнинг номлари ҳам топонимларда ўз аксини топган. Бундай топонимларни илмий асосда ўқитувчининг ўзи айтиб бергани маъқул.

Узингиз бир ўйлаб кўринг, республикамизда 17000 дан ортиқ қишлоқ ва аҳоли яшайдиган пунктлар, 500 тага яқин қудуқ борлиги маълум. Одатда, Ўрта Осиёда сув ҳавзалари, жумладан кўллар кам деб келинарди, ҳолбуки биргина Тяньшань тоғларида 12000 сой ва жилғалар оқиб тушиши, Сирдарё ёқасида 2118 кўл борлиги ҳисобга олинган.

Ҳар бир қишлоқ атрофида юзлаб жарлар, тепаликлар, қирлар, булоқлар, қудуқлар борки, уларни ҳар қандай мукамал харитадан ҳам топиб бўлмайди. Масалан, Зомин районидаги биргина Томтум қишлоғи атрофидан 300 дан ортиқ майда жой номлари ёзиб олинган бўлса, Тошкентдек азим шаҳар ва унинг воҳасидан қанча жойларнинг номини ёзиб олиш мумкин.

Ана шу айтилганларни назарга олиб, бу параграфда Тошкент шаҳри тарихи ва Тошкент воҳасидаги жойлар номларининг келиб чиқиш тарихи ҳақида (албатта ўрганилганларинигина) манбаларга асосланган ҳолда изоҳлаб ўтамиз.

Тошкент – қадимий ва навқирон Тошкент шаҳри Чирчиқ дарёсининг соҳилида бундан 2000 йил муқаддам вужудга келган. Академик Я. Ғ. Ғуломов раҳбарлигида Археология институтининг бир гуруҳ йирик илмий ходимлари Тошкент воҳасида олиб борган археологик текширишлар натижасида Тошкент шаҳрининг «ёши» ни аниқлаш мумкин бўлади¹.

Тошкент – Ўзбекистон жумҳуриятининг пойтахти ва

---

¹Я. Ғ. Ғуломов. «Тошкент неча ёшда». Совет Ўзбекистони, 1969, 12 июнь

Тошкент вилоятининг маркази бўлиб, Ўлкамизнинг энг йирик шаҳарларидан бири. У аҳоли сони жиҳатидан Москва, Санкт-Петербург ва Киевдан кейин тўртинчи ўринда туради. Тошкент — саноати юксак ривожланган, фан ва маданияти илғор, жуда кўп халқаро учрашувлар, конференциялар, фестиваллар ўтказиладиган жой, Урта Осиёнинг ўзига хос жанубий дарвозаси. У республиканинг шимоли-шарқий қисмида, Тяньшань тоғлари этакларида, денгиз сатҳидан 440—480 метр баландликда, Чирчиқ дарёси водийсида жойлашган. Чирчиқ дарёсидан бош олган ва бутун шаҳардан ўтадиган Бўзсув, Солор, Анҳор, Қорасув, Кайковус, Бўржар, Оқтепа, Қорақамиш ва бошқа каналлар унинг микроиқлимга ижобий таъсир кўрсатади. Иқлими континентал, йиллик ўртача температураси 13,3°; январнинг ўртача температураси —1,1°; июлнинг ўртача температураси +27,5°. Йилига 360—390 мм ёгин ёғади. Майдони 250 км². Шаҳарда 11 та район: Улуғбек, Шайхонтоҳур, Миробод, Юнусобод, Яккасарой, Бектемир, Собир Раҳимов, Сирғали, Ҳамза, Чилонзор, Акмал Икромов районлари бор.

Қадимги манбаларда ҳозирги Тошкент ўрнида 2000 йил илгари йирик обод шаҳар бўлганлиги қайд қилинган. Археологик қазилар натижасида Тошкент ҳудудидан 2000 йил илгари ясалган сопол идишлар, бронза, ойна ва турли мамлакатларнинг тангалари топилган. Бироқ ҳозиргача Тошкентнинг ўша даврдаги номи аниқланмаган. Тошкент V — VIII асрларда Чоч, Шош, Шошкент, Бинкент деб аталиб келган ва айни вақтда шу номдаги феодал давлатнинг пойтахти бўлган. Буюк ипак йўлида жойлашган Тошкент Европа мамлакатларининг Ҳиндистон ва Хитой билан олиб борган турли алоқаларида муҳим роль ўйнаган¹.

VI асрда турк хоқонлиги таркибига қўшиб олинган. Турклар шаҳарни забт этгач, унинг атрофини кучли мудофаа деворлари билан ўраб олганлар. Археологик қазилар вақтида топилган ишлаб чиқариш қуроли ва рўзғор буюмлари бу ерда юксак маданият бўлганлигидан далолат беради.

Бундан ташқари Тошкент ҳудудида VI—VIII асрларга оид бир қанча қасрлар харобаси (масалан, Тошкентнинг шимоли-шарқидаги Оқтепа тепалигида) сақланиб қолган.

¹Ўзбек Совет Энциклопедияси. Тошкент, 1978, 11-ж., 210-бет.

VIII аср бошларида Тошкент араблар босиб олади-лар: шаҳар аҳолиси арабларга қаттиқ қаршилик кўрсатганлар.

Тошкент ўзаро урушлар, қўзғолонлар, кўчманчи қабилалар ҳужумлари натижасида бир неча марта вайрон қилинган. IX асрда шаҳар олдинги ўрнидан шимоли-шарқ томонда – Бўзсув канали этагида барпо бўлган.

Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Қошғарий маълумотларига кўра, шаҳар XI асрдан Тошкент деб атала бошлаган.

IX – X асрларда Тошкент Сомонийлар давлати, X аср охирларидан XIII аср бошигача Қорахонийлар ва Қорахитойлар давлатлари таркибида бўлган. Қадимий манбалардан баён қилинишича, Тошкент бу даврда қалъа, ички ва ташқи шаҳардан иборат бўлиб, атрофи бир неча қатор мудофаа девори билан ўралган. Шаҳарда кулолчилик, ўқ-ёй, газлама, гилам, чодир ҳамда чарм маҳсулотлари ишлаб чиқариш ривожланган.

XIII аср бошида Тошкентни Муҳаммад Хоразмшоҳ босиб олади ва 1214 йили мўғул қўшинлари йўлини тўсиш мақсадида аҳолини кўчириб, шаҳарга ўт қўйдиради. Шаҳар бир неча вақтгача тикланмайди. Фақат Темурийлар давлати таркибига қўшиб олингандан кейингина қайта қурилади, 1404 йилда Улуғбек ихтиёрига мулк тарзида берилади. Кейинчалик Темурийлар ўртасида бошланган тахт учун курашдан фойдаланган мўғул хони Юнусхон Тошкентни ўз қароргоҳига айлантиради.

1501 йилда Шайбонийхон мўғулларни тор-мор этиб Тошкентни идора қилишни ўз амакилари – Суюнчхўжахон ва Кўчкинжихонга топширади. Уларнинг даврида Тошкент Ўрта Осиёнинг ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва маданий ҳаёт марказларидан бирига айланади¹.

XVI асрнинг биринчи ярмида Тошкентда катта қурилиш ишлари олиб борилади. Бир қанча сарой ва мадрасалар қурилади. Масалан, Бароқхон ва Кўкалдош мадрасалари Шайбонийхонлар даврида қурилган кўркам ва ҳашаматли бинолардандир. Ҳунармандчиликнинг ривожланиши савдо-сотиқ алоқаларининг кенгайишига олиб келади.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Қозон ва Астрахань хонликларининг босиб олиниши ва Рус давлатига қўшиб

¹ «Гулистон» журнали, 1981 йил, 12-сон, 18-бет.

Тошкент шаҳридаги Кўкалдош мадрасаси ва бозор майдони

олиниши натижасида Тошкент билан Москва ўртасида савдо алоқалари ривожланади, ҳар икки томон бирига элчилар юборадилар. 1576 йилда Тошкент Шайбонийхонлардан Абдуллахон қўл остига ўтади. Унинг ўлиmidан кейин эса Тошкентни Қозон хони Таваккал босиб олади (1599). 1613 йили Аштархонийлардан Имомқулихон қозоқларни тор-мор келтириб, Тошкентни қайтариб олади ва Тошкентга ўз ўғли Искандарни ноиб қилиб тайинлайди.

Бироқ Искандарни тез орада қўзғолон кўтарган тошкентликлар ўлдирадilar. Бундан ғазабланган Имомқулихон Тошкент аҳолисini қирғин қилади. XVIII аср бошида Тошкент учун Жунғория хонлиги билан Қозоқ хонлиги ўртасида кўн урушлар бўлади¹. 1723 йилда қозоқлар енгилиб, Тошкент Жунғор хони Галдан-Цирен қўлига ўтади. Бу даврда Тошкент аҳолиси узумчилик ҳамда полиз экинлари, буғдой, тарик, арпа, сули, зиғир, кунжут етиштириш билан шуғулланган.

Шаҳар расталарида ипак мато ип-газлама, зарбоф кийимлар кўн бўлган. Рус савдогарлари Тошкентга мовут, кундуз териси ва турли бўёқлар келтиришган.

¹Ўзбек Совет Энциклопедияси. Т., 1978. 11-жилд. 211-бет.

Тошкентдаги Шайхонтахур даҳасининг умумий кўриниши.

Тошкент билан Балх, Хива, Бухоро, Самарқанд, Қулоб, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлар ўртасида савдо-сотик ривожланган. Пул муомаласи у даврда ҳали яхши ривожланмаган эди. Тошкент аҳолисига хонлик галла ва қорамол билан тўланадиган махсус солиқ (ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдориди) солган. Жунғория хонлиги барҳам топгандан кейин (1758 йил) Катта ўрда ҳужумлари натижасида Тошкент кўп зарар кўради.

XVIII аср ўрталарида Тошкент тўрт даҳа (Себзор, Кўкча, Бешёғоч, Шайхонтахур) га бўлинган бўлиб, уларнинг ҳар бирини мустақил ҳоким бошқарган. Бу давр тарихда «Чор ҳоким» (тўрт ҳоким) номи билан машҳур. Шаҳарнинг девори (узунлиги 14 км) ва Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чигатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон, Бешёғоч, Қўқон, Қашқар, Қўймас деган 12 та дарвозаси бўлган.

XVIII асрнинг охирида Шайхонтахур даҳасининг ҳокими Юнусхўжа қолган уч даҳа ҳокимлигини ҳам ўз тасарруфига олиб, Тошкентда феодал тарқоқликка чек қўяди. Бир неча ҳарбий юришдан сўнг у Катта ўрдадан Тошкент атрофидаги қишлоқларни қайтариб олишга, Тошкент аҳолисига тинчлик бермаётган кўчманчи қозоқларни бўйсундиришга муваффақ бўлади.

1799 йили Қўқон қўшинлари Тошкентни қамал қилди, аммо тошкентликларнинг кучли зарбасига учраб, орқага қайтади. 1800 йили Юнусхўжа Қўқон хонлигига қарашли Қурамани босиб олади. Бироқ 1807 йили Қўқон

Тошкент шаҳридаги эски темир йўл вокзали

қўшинлари билан бўлган жангда Юнусхўжа енгилиб, Қурамани қайтариб беради. Юнусхўжа вафот этгач (1810 йили), Тошкентга унинг ўғли Султонхўжа ҳоким бўлади. Юнусхўжанинг ўлиmidан фойдаланган Қўқон хони Олимхон ўз укаси Умархон қўмондонлигида қўшин юбориб, Тошкентни эгаллайди ва унга Султонхўжанинг укаси Ҳамидхўжани ҳоким қилиб тайинлайди. Ҳамидхўжа Қўқонга бўйсунмай қўяди. Натижада Олимхон шахсан ўзи қўшин тортиб, Тошкентни Қўқон хонлигига узил-кесил қўшиб олади. Шундан бошлаб Тошкент ҳокими фақат Қўқон хони томонидан тайинланадиган бўлди.

XIX аср ўрталарида Тошкент Урта Осиёнинг Россия билан савдо-сотиқ қилувчи энг йирик марказига айланади.

Россия билан Урта Осиё шаҳарлари олиб бораётган савдо-сотиқнинг 40%и биргина Тошкентга тўғри келар эди. Ҳар йили Оренбург ва Семипалатинск шаҳарларига Тошкентдан пахта, пахта маҳсулотлари, ипак, гуруч, қуруқ мевалар, жун ва бошқа маҳсулотлар ортилган туя карвонлари жўнатилар эди. У ердан эса Тошкентга ип-газламалар, темир металл буюмлар, мўйна ва бошқалар келтириларди.

1865 йили Тошкент чор қўшинлари тарафидан босиб олинди. 1867 йилдан Туркистон генерал-губернаторлиги Сирдарё вилоятининг марказига айланди. Тошкент аҳолиси икки ёқлама — подшо мустамлакачилар ҳамда маҳаллий эксплуататорлар зулми остида қолди. Ижтимоий ва миллий мустамлака зулмининг авжга чиқиши натижасида Тошкент меҳнаткаш оммаси 1892 йилда қўзғолон кўтарди.

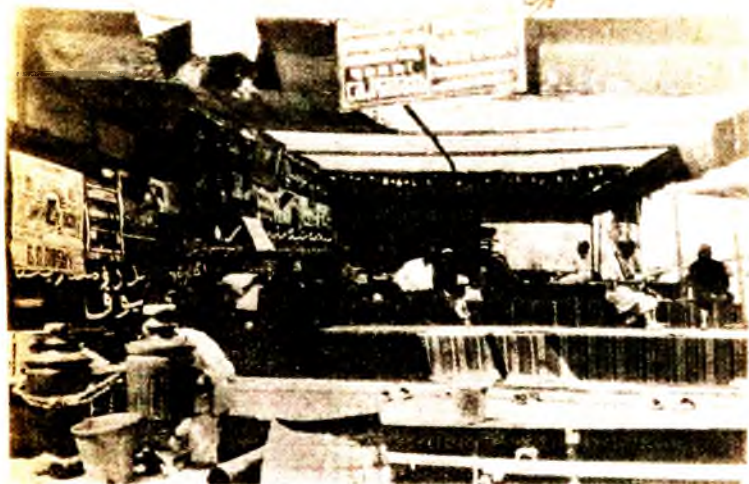
Хўжа Зайнуддин масжиди

1899 йили Закаспий темир йўли бу ергача етиб келди. 1905 йили эса Тошкентни марказий Россия билан боғловчи энг яқин йўл — Оренбург — Тошкент темир йўли қурилади. Тошкент асосий темир йўл узели, савдо ва транзит пунктига, кўп миллатли Туркистон ўлкасининг маъмурий-сиёсий марказига айланди. Шаҳарда янги саноат корхоналари ҳамда савдо муассасалари вужудга келди.

1813 йили Тошкентда III саноат корхонаси, жумладан 15 та пахта тозалаш заводи, 3,5 мингдан ортиқ ҳунармандчилик устахонаси, 22 рус ва чет эл савдо фирмаларининг бўлимлари, 186 та катта-кичик магазин бор эди. Тошкент аҳолиси, асосан, ҳунармандчилик, деҳқончилик, боғдорчилик ва савдо-сотик билан шуғулланар эди. Эски шаҳарнинг шарқ тарафида янги шаҳар барпо қилиниб, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар асосан Тошкентнинг шу қисмида рўй берган. Тошкентда саноат корхоналари ривожланиши туфайли маҳаллий капиталистлар синфи билан бир қаторда маҳаллий ишчилар синфи ҳам етишиб чиқа бошлади. Маҳаллий ишчилар синфи, асосан, пахта тозалаш, ёғ-мой, вино-ароқ, гишт, пиллакашлик корхоналари ва бошқа корхоналар ишчиларидан, темир йўл, трамвай ишчиларидан шунингдек, ҳунармандчилик устахоналаридан ёлланиб ишлаётган ишчилардан иборат эди. Тошкентдаги Бош темир йўл устахонаси (ҳозирги Тошкент тепловоз вагон ремонт заводи)нинг 800 ишчисидан 120 таси маҳаллий миллат вакили бўлган.¹ Туркистон пролетариатининг кўпчилиги ва илғор қисмини ташкил этган

¹Ўзбек Совет Энциклопедияси. Тошкент, 1978, 11- жилд, 212- бет.

Тошкент. Урдадаги Қизил чойхона

Тошкент ишчилари Россияда синфий кураш мактабини ўтган рус ишчилари таъсирида аста-секин сиёсий курашга жалб этила бошлайдилар. 1903 йили Тошкентда социал-демократик тўгарак тузилади. 1904 йили эса дастлабки маёвқалар ўтказилади, яширин босмахоналар ташкил қилинади ва «Искра» газетаси тарқатила бошлайди.

Тошкент меҳнаткашлари ҳам 1905—1907 йиллардаги Туркистон меҳнаткашларининг ғалаёнларида иштирок этдилар. Бутун Россия Октябрь иш ташлаши подшо ҳукуматининг энг «муштақам» ва сўнги таянчи бўлган армияни ҳам қўзғатди. Туркистон армиясида ғалаён ўсиб борди. Натижада Тошкент Тупроқ қўргони солдатларининг қуроли қўзғолони бўлди. 1912 йили Лена олтин конлари ишчиларининг отилишига жавобан Тошкент яқинида жойлашган Троицкий ҳарбий лагерь сапёрлари қўзғолон кўтардилар.

1916 йил 25 июнда подшо Николай II «империядаги бегона аҳоли эркакларини» мардикорликка сафарбар қилиш тўғрисида фармон берди. Туркистоннинг туб аҳолиси сафарбарликка қарши норозилик намойишлари ўтказди. Жойларда бу ҳаракат қўзғолонга айланди.

Тошкент. Университетнинг олдинги биноси

Жумладан, Тошкент меҳнаткаш оммаси 4 июлда қўзғолон кўтарди.

1917 йил 25 октябрга ўтар кечаси Петроградда қуроли қўзғолон бошланиб, муваққат ҳукумат ағдариб ташланди, ҳокимият ишчи ва солдат депутатлари Петроград Совети қўлига ўтди.

Ғалаёнда қатнашган ишчиларнинг ғалабалари тўғрисидаги хабар 27 октябрда Тошкентга ҳам етиб келди. Бу хабардан руҳланган ишчилар буржуа ҳокимиятига қарши қуроли қўзғолон кўтардилар. 28 октябрда қўзғолончилар қўмитаси тузилди. Қўмита Тошкент ишчилар ва солдатларининг қўзғолондан норози бўлган кучларга қарши курашига бошчилик қилди. Уша куни соат 6 да темир йўл устахонаси гудок чалиб, қуроли қўзғолон бошлашга сигнал берди. Қўзғолон 31 октябргача давом этди. Қўзғолон натижасида 1 ноябрда Тошкентда янги ҳокимият ўрнатилди. Лекин бу ҳокимият Туркистон халқларига озодлик келтирмади.

2-жаҳон урушигача беш йилликлар даврида Тошкентда бир қанча саноат корхоналари — «Қизил тонг» тикувчилик фабрикаси, «Уртоқ» тамаки фабрикаси, пойабзал фабрикаси, машинасозлик заводи, Тошкент тўқимачилик комбинати, металлсозлик заводи ва бошқалар қурилди. Ўзбекистон бўйича Тошкентда биринчи

бўлиб ГОЭЛРО режасини амалга оширишга киришилди. Бўзсув, Қодирия ва Бўржар ГЭС лари бунёд қилинди. 2- жаҳон уруши йилларида кўпгина ғарбий районлардан саноат корхоналари, олий ўқув юртлари, маданий-маиший муассасалар Тошкентга кўчирилди. Тошкент мамлакатнинг энг йирик саноат марказларидан бирига айланиб қолди. Иккинчи жаҳон уруши даврида Ўзбекистон Қизил Армиянинг қудратли арсеналига айланиб қолди.

Совет ҳукумати немис босқинчиларига қарши умумий ҳарбий сафарбарлик ўтказди. Ўзбекистоннинг ҳарбий хизмат ёшидаги мингларча аҳолиси, шу жумладан ўзбек ёшлари ҳам Ватанни ёвуз босқинчилардан ҳимоя қилиш учун уруш майдонларига жўнаб кетдилар. Ўзбек жангчилари Ватан уруш фронтларининг ҳаммасида кураш олиб бордилар. Минглаб жангчиларимиз Санкт-Петербург, Москва мудофааларида иштирок этдилар. Ўзбек жангчилари Украина, Белоруссия, Қрим, Болтиқ бўйи республикаларини озод қилишда қатнашдилар. Уруш даврида 118 минг ўзбек жангчилари ҳар хил давлат орден ва медаллари билан мукофотланди ва 65 киши «Қаҳрамон» унвонига сазовор бўлди.

Иккинчи жаҳон уруши майдонларида мингларча ўзбек ёшлари кўрқмас разведкачи, моҳир снайпер, довюрак танкчи, тўпчи, зийрак партизанлар сифатида донг чиқардилар.

Уруш йилларида ўзбек халқи фронтни қурол, озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлашда катта хизмат кўрсатдилар.

Ўзбек халқи Ўзбекистонга кўчириб келтирилган корхоналарни жойлаштириш, фронт талабини қондириш учун бир қанча янги корхоналар, завод-фабрикаларни ишга туширди. Бу корхона, завод-фабрикаларни ишга солиш учун энергетика базасини кенгайтириш учун Тошкент воҳасида 6 ГЭС, Фарғона водийсида иссиқлик электростанциясини қуриш, Чирчиқ ва Бўзсувда 5 ГЭС, Сирдарёни бўғиб Фарҳод ГЭС лари қурилди. Шундай қилиб, уруш йилларида Ўзбекистон саноатининг барча тармоқлари кенгайди.

Қишлоқ хўжалигида ҳам халқимиз фидокорлик намуналарини кўрсатди. Жамоа хўжалиги меҳнаткашлари ташаббуси билан 40 – 42-йилларда Шимолий Тошкент канали «хашар» йўли билан қурилиб, Москва, Санкт-

Петербург ва Тошкент аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминладилар.

Уруш ўзбек халқини оғир синовдан ўтказиб, юқори даражада чиниқтирди. Тошкент саноати 1943 йилда 1940 йилдагига нисбатан 3 баравар кўп маҳсулот берди. Украина, Беларуссиянинг ғарбий районларидан Тошкентга вақтинча кўчирилган аҳоли бошпана ва иш билан таъминланди.

Кўчириб келтирилган болаларга алоҳида ғамхўрлик қилинди. Бир қанча болалар уйлари очилди. Минглаб Тошкентликлар болаларни ўз қарамоғига олдилар. Тошкентлик Шоаҳмад ва Баҳри Шомаҳмудовлар ойласи 15 та турли миллат болаларини, Баҳрихон Ашурходиева 8 болани олиб парвариш қилдилар.

Урушдан кейинги йилларда Тошкендаги оғир саноат тармоқлари тез суръатлар билан ривожланди. Йирик саноат корхоналари — «Узбексельмаш», «Экскаватор заводи», «Таштекстильмаш», «Ташхлопкомаш», «Ташкенткабель», Тошкент ёғ-мой комбинати, Тошкент карборунд заводи, машинасозлик, электролампа ва электромеханика заводлари, йирик панелли уйсозлик комбинати ва бошқалар қурилди. Эски саноат корхоналари таъмирланиб янги асбоб-ускуналар билан жиҳозланди. Ялпи саноат маҳсулоти 1917 йилга қадар ишлаб чиқарилган маҳсулотга нисбатан 150 марта ўсди¹.

1966 йилги зилзиладан кейин Тошкент қардош республикалар ёрдамида, янги бош режа асосида қурилди. Тошкент биродарлашган шаҳарлар жаҳон федерациясининг аъзоси, биродарлашган шаҳарлар биринчи конференциясининг қатнашчисидир. 8 та чет эл шаҳри — Қарочи (Покистон), Патиала (Ҳиндистон), Тунис, Триполи (Ливия), Марокаш, Бамако (Мали), Скопле (Югославия) ва Сиэтл (АҚШ) билан биродарлашди.

Ҳозирги кунда Тошкент таниб бўлмас даражада ўзгариб бормоқда. Шаҳар лойиҳаси меъморлар томонидан қайта ишланиб, миллий услубдаги турар жой даҳалари қад кўтармоқда. Унинг кенг асфальтланган кўчалари, осмонўпар уйлари, ўнлаб маданият ва истирожат боғлари, юзлаб кинотеатрлари шаҳар меҳнаткаш оммасига хизмат қилмоқда.

Тошкент шаҳри ва унинг воҳаси иқлими мўътадил,

¹Узбек Совет Энциклопедияси, Т., 1978, 11- жилд, 213- бет.

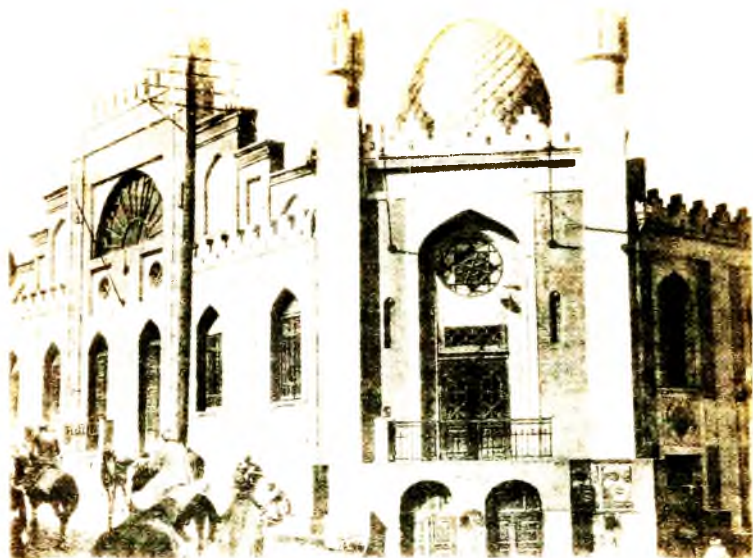
дарёлари серсув, тупроғи кимёвий элементларга бой бўлиши, бу воҳада суғорма деҳқончиликнинг қадимдан ривожланишига қулай шароит яратган.

Тошкент воҳаси, шу жумладан шаҳарни Чирчиқ дарёси об-ҳаёт билан таъминлайди. Чирчиқ дарёсининг ўнг соҳилини 120 та, чап соҳилини эса катта-кичик 41 та канал ва ариқлар ўз сувлари билан таъминлайди. Демак, бу ариқ ва каналларнинг гидротопонимикасини батафсил баён қилиш, бу топоним, гидроним ва этнонимларни илмий жиҳатдан таҳлил қилиш китоб ҳажмини янада кенгайтириб юборади. Шунинг учун биз Тошкент шаҳрининг асосий сув артерияси бўлган, Чирчиқ дарёсидан бош оладиган: Искандар, Заҳарик, Бўзсув, Анҳор, Кайковус, Солар, Қорасув каби каналлар, шаҳардаги айрим номларнинг топонимикаси ҳақида фикр юритамиз, холос.

Бўзсув — Тошкент шаҳрини оралаб ўтадиган канал номи. Н. Г. Маллицкий Бўзсувни «бузоқ суви» деб изоҳлайди. Оренбург областидаги Бузулук дарёсининг номини ҳам баъзилар Бузоқ сув деб аташади. Аслида эса Бўзсув сув рангига кўра шундай ном олган. Шуниси қизиқки, Чирчиқнинг бош ирмоқларидан бири Кўксув деб аталади, ҳақиқатан ҳам бу сув шишадай кўм-кўк.]

Солор сўзининг келиб чиқишини ҳам ҳар ким ҳар хил таҳлил қилади. Айримлар сипоҳ солор, яъни «бош қўмондон» номи билан аталган бўлса керак, деб тахмин қилишса, яна бирлари солор ариқ-бош ариқ, даврлар ўтиши билан айрим сўзлари қисқариб солор бўлиб кетган, дейдилар. Шуни айтиш керакки, Солор ариғи вақф ҳужжатларида Рудак шаклида ҳам қайд қилинган форс-тожик тилида ариқ, «ак» кичрайтириш аффикси бўлиб, «ча» қўшимчасига тўғри келади. Академик Я. Ғ. Ғуломов бу ариқ милодимизнинг бошларида қазилган аммо Солор, Кайковус номлари ҳалига қадар маълум эмаслиги, Афросиёб, Золариқ номлари ҳам кейинги асрларда «Шоҳнома» китоби таъсири остида майдонга келган бўлса керак, деган фикрни айтади.

Қорасув — Тошкент воҳасини сув билан таъминлайдиган ва Чирчиқ дарёсидан бош олувчи иккита канал — ўнг қирғоқ Қорасув ва чап қирғоқ Қорасув каналлари. Бу сўз форс-тожик тилида сиоб ёки сиёҳоб ҳам дейилади. Бу ном билан юритилувчи отлар республикамизда жуда кўп учрайди. Самарқанд вилоятида бундай ариқларни Сиоб деб юритишади. Сиоб сўзини ҳам баъзи олимлар

Тошкент. Эски шаҳар. Аброр Ҳидоятов номидаги театрнинг ҳозирги биноси

ўзларича ҳар хил таҳлил қиладилар. Афросиёб жарликларидан оқиб ўтадиган Қорасув — Сиобнинг номини си — об, яъни «ўттиз сув» ҳам дейишади. В. Л. Вяткин сўзи билан айтганда, Оқсув атамаси тоғ дарёларига тааллуқли бўлиб, Қорасув эса форс-тожикча Сиоб ёки сиёҳобқора сув деган маъноларни англатади.

Ҳақиқатан ҳам чашма сувлари туркий тилларда Қорасув деб юритилади. В. В. Бартольднинг таърифича, Сиоб туркча қора сув демакдир. Бобур эса бу ариқни Обираҳмат деб атаган. Ҳозирги даврда ҳам Сиобнинг бошланиши Қорасув деб юритилади. Айрим вақтларда Қорадарёни ҳам тожикчасига Сиоби калон деб, яъни катта Қорасув деб аташади.

Хадра — Тошкентдаги ҳозирги Хадра майдони. Я. Ғ. Гуломов, Ҳ. Т. Зарипов, Ҳ. Ҳасановларнинг фикрича, хадра — хадди роҳ «чегара, чекка» деган маънода бўлиб, хон ўрдасининг чегараси ҳисобланган. Ф. Абдуллаев эса хадра паст-баланд, ташландиқ, яроқсиз, ер маъносига адранг сўзини аста-секин бузиб талаффуз қилиниши натижасида хадра бўлиб қолган, дейди. Фикримизча, олдинги олимларнинг сўзи ҳақиқатга анча яқин. Хадра чегара маъносини англатади.

Бешёғоч сўзи масофани ўлчаш учун ишлатилган тош, фарсанг маъносини билдиради. Бу ўлчов (бир ёғоч 7—8 километрга тенг бўлган) ёғоч ўлчов сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин.

Бўржар. Илгарилари бу ерда бўри ёки чиябўри кўп бўлганлиги учун шу ном берилган дейилади. Айримлар эса бу ер жарликлардан иборат бўлиб, унда фақат бўрилар яшаган десалар, баъзи бировлар бу ном «бўз — оқиш ва жар» сўзларининг ўзгаришидан келиб чиққан, дейдилар.

Жангоб — Тошкент шаҳридаги ҳозирги А. Қодирий номли маданият ва истироҳат боғининг ўрни. Тўғриси, жангоҳ — «гоҳ» топоним ясовчи аффикс бўлиб, асл маъноси жой, ўрин, майдон демакдир; пойтахтимиздаги номозгоҳ гузари — жума кунлари ва ҳайитларда жамоат бўлиб намоз ўқиладиган жой бўлган. Тошкент даҳалари ана шу ерда жанг қилишган, деган фикрлар мавжуд, аммо бу жой фақат жанг эмас, хўроз, қўчқор уриштириб, ҳордиқ чиқарадиган жой деган таърифлар ҳам мавжуд.

Дархонариқ — мўгулча «дархон» сўзидан таркиб топган бўлиб, маъноси «мажбуриятлардан тўла озод қилинган» демакдир. Бундай номлар кўп учрайди. Масалан, Самарқанд вилоятининг Иштихон районида Бошдархон, Жўрабойдархон, Озоддархон, Наймандархон, Пўлатдархон, Қирқдархон деган қишлоқлар бор. Бу сўз ўзбек тилида «тархон» шаклида ишлатилади. Тархон — хоҳлаган нарсасини қила оладиган; ҳарбий хизматдан бутунлай озод кишидир. Тархонлар ҳар қандай жиноят қилсалар ҳам, тўққиз нафаргача афв этилган. Тархонлик XV асрда айниқса авж олган ва феодалларга кенг имтиёз беришнинг бир воситаси ҳисобланган. Темурийлар давлатида тархонлар қўлида йирик ерлар ва катта ҳокимият бўлган. Тархонлик Урта Осиёда ҳам сақланиб қолган. Баъзан айрим кишиларгина эмас, балки бутун бир шаҳар аҳолисига тархонлик ҳуқуқи берилган.

Арпапоя сўзи аслида арпанинг пояси ёки арпа экиладиган жой бўлмаса керак. Ҳ. Ҳасанов маълумотига кўра, Аропа деганда Ўрда четдаги хандақ тушунилган. Аропа аста-секин Арпапоя бўлиб ўзгариб кетган бўлиши мумкин. Аропа (Арофа) «баландлик» маъносидаги «арфа» сўзининг кўплиги бўлиши ҳам мумкин.

Анҳор атамаси арабча наҳр (дарё, канал) сўзининг кўплиги. Академик Я. Ғ. Ғуломовнинг фикрича, Бўзсув канали шаҳар ичкарасига кирган ҳозирги Семашко ном-

ли шифохона ёнида ғарбга — Кайковус номи билан, жанубга — Анҳор номи билан иккига бўлиниб кетган. Ҳар иккала канал милоднинг V — VI асрлари мобайнида қазилган.

Эски жўва — Тошкентдаги хон аркининг чеккасида, эски ҳарбий аслаҳалар сақланадиган омборхона — жевахона бўлган. Ҳақиқатан ҳам жеба (жиба) деганда совут ёки умуман ҳарбий қурол-аслаҳа тушунилган. Бу ўринда яна шуни ҳам айтиш керакки, тарихий манбаларда, хусусан вақф ҳужжатларида жўба «бозор» маъносида учрайди. Чунончи, X аср ёдгорлиги Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида Бухоро бозорларидан бири Жубаи баққолон, яъни Баққоллар бозори деб аталганлиги қайд қилинган.

Чақар деб шаҳар деворининг ташқарисидаги қалъа истехкомга айтилган. Яна шуни айтиш керакки, чаҳар деган мўгул уруғи бўлган, Мўғулистонда чаҳар деган жой ҳам бор. Филология фанлари доктори С. Д. Номинхонов Ўзбекистонда Чақар деб номланган қишлоқлардан еттитасини санаб ўтади ва бу қишлоқлар Чақар деган уруғ номи билан аталган, дейди.

Сағбон атамасининг маъноси «итбоқар» демакдир. Баъзи бировлар Тошкентнинг шимолий чеккасида Хаста Имом (ҳазрат имом) атрофида нон бозори бўлган, ана шу ерларда чорва маҳсулотларини қайта ишлайдиган кўнчилик каби бар қанча ҳунармандчилик корхоналари вужудга келган. Шу билан бир қаторда, мол олиб сотадиган жаллобларга хизмат қиладиган итбоқарлар (сакбон) ҳам бўлган. Кўча ва ариқ номи ана шундан келиб чиққан, дейишади. Соғбон, Соҳибон, яъни «Соҳиб»лар сўзидан келиб чиққан деган фикр ҳам бор. Бошқа бир тарихчиларнинг фикрича, Соғбон қадимги оташпарастилик эътиқоди билан боғлиқдир. Оташпарастилар марҳумни ерга кўмишмаган, чунки мурда ерни ифлос қилади, деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун улар ўликни қуш-қузғунлар еб кетсин, деб узоқроқ жойга олиб бориб ташлаганлар, шаҳар ичида махсус жойларда ит боқилиб, ўликларни ана шу итларга едирганлар, мурда суюқларини эса махсус идишларда — оссуари ёки останаларга солиб, кўмишган. Соғбон маҳалласида ана шу мақсадда ит боқилган. XVI асрнинг бошида Қумлоқ атрофида шайбонийлардан Суюнчхожахоннинг чорбоғи бўлиб, уни боғи Кайковус (Ориғ номи билан) деб аташган. Соғбон кўчасида унинг итхонаси (ов итлари)

Қорабура тайёрлаш

бўлган. Итбоқарлар ҳам ўша ерда турганлар, Сағбон сўзи шундан келиб чиққан деган ривоят ҳам бор, — дейди Б. А. Аҳмедов.

Қорасарой — Тошкент шаҳар дарвозалари ичида Қорасарой дарвозаси ҳам бўлган. Бу дарвоза дастлаб қопқа деб аталган (дарвоза сўзи форсча қопқа демакдир). Ана шу йўлда закотхона, закот саройи қурилган

нидан кейин дарвоза Қорасарой деб аталган.

Тахтапул — бу сўзнинг этимологияси тахта — ёғоч, пул — форс тилида кўприк, яъни тахта кўприк деган маънони билдиради. Бу ариқ қазилгач ундан ўтиш учун ёғоч ва тахтадан кўприк қурилган. Шундан сўнг ариқнинг ва ўша жойнинг номи ҳам Тахтапул бўлиб қолган.

Дамаччи — Тошкент шаҳридаги Тахтапул ариғидан ва Бўзсувдан сув олувчи ариқнинг номи Аччи ҳам дейилади. Маҳаллий халқ ариқнинг суви шўр бўлганидан шу номни беришган. Ҳақиқатан ҳам «ж» ловчи ўзбек шеваларида «аччиқ»ни «аччий» дейишади. Бу ариқ сувни пастликдан олганлиги сабабли дамбалар ёрдамида димланиб чиқади. Кекса отахонларнинг сўзларига қараганда, бу ариқни Дамариқ деб ҳам юритишар эканлар. Бу ариқ сувини Дамаччи каналига ва Аччисойга қуяди. Аччисойнинг суви ҳам шўр бўлганлигидан шу номни олганлиги шубҳасиздир.

Чиноз — Чиноз тарихий асарларда илк бор Чингизхон даврида, яъни Урта Осиёга мўғул-татарлар бостириб кирган йили тилга олинган. Баъзи бир тарихий маълумотларга қараганда, Сирдарё этакларидаги чин халқи боёнининг бир гўзал қизи бўлган ва бу гўзал қизга жуда кўп кишилар одам қўйган, лекин қиз уларни ёқтирмаган. Бир бойнинг ўғли бу қизнинг хуснини кўриб ҳушини йўқотган ва бу қиз ҳақиқатан ҳам Чин нозлик қиз экан дейди. Балки шу туфайли Чиноз деб аталган бўлса керак. Бундан ташқари, яна бир афсонада айтилишича, Чингиз

Сирдарё этакларидаги халқлар билан босқинчилик уруши олиб бораётганда бу ердаги чин қабиласидаги кишилар оз бўлса ҳам ботир ва қўрқмас эканлигини айтган. Шу туфайли Чиноз деб аталгандир. Рашиддиннинг «Жомиъ ут-таворих» асарида чинос деган мўғул қабиласи бўлганлиги эслатилади, аҳтимол мўғул-татарлар бостириб кириб, шу ерда чинос қабиласидан тарқаган қабила бу жойда яшаб қолгандир. Лекин бу ҳозирча аниқланган эмас, баъзи бир маълумотда чими оз, деҳқончилик қилса бўлади, яъни чим оз сўзидан олинган дейишади.

Чирчиқ — Сирдарёнинг ўнг ирмоғи, Тошкент воҳасини деярли шу дарё суғоради. Парк ёки Парак деб ҳам аталган. Оби турк варианты ҳам бор. В. В. Бартольд маълумотларига кўра, Чир номи биринчи марта Темур тарихида тилга олинди. «Бобурнома» да «Чир сийи» дейилган. «Абдулланомада» эса «Чир дарёси Чирчиқ номи билан кўпроқ машҳур» дейилади. Э. Мирзаев (СМГТ, 257-бет), Ҳ. Ҳасанов (УОЖНТ, 56-бет) «тезоқар», «шовуллаган» деб изоҳлайдилар. Чирчиқ водийсида Чирчиқнинг Қолган ўзани бор. «Қолган» сўзи гидронимлар таркибида (Масалан, Сирдарё Сирдарё вилоятида, Қолгандарё Фарғона вилоятида, Чирчиқ шаҳри эса Тошкент вилоятида) кўп учрайди.

Пискент — Тошкент воҳасининг қадимий шаҳарларидан бири. X аср географларининг маълумотларига қараганда, Илоқ давлати таркибига кирган. Пушти Маҳмуд тепалиги Пискентнинг дастлабки қисми бўлиб, у VI — VII асрларда шаҳар қиёфасини ола бошлаган. Шош (Тошкент) дан Фарғонага ўтган савдо йўлининг қулай жойлашганлиги туфайли IX — X асрларда бу ерда қадимий тарихчилар томонидан «Бискент» деб аталган шаҳарча пайдо бўлган, у «Йигирма хонадонли шаҳар» маъносини билдиради. Пискент ўз номини ўрта асрларда олган бўлиб, ўша вақтда шаҳарда йигирмата карвонсарой бўлган ва улар орқали Тошкентдан Қўқон, Хўжанд каби бир қанча шаҳарларга савдо йўли ўтган.

Паркент — бу қишлоқ Тошкентдан 50–60 километр узоқликда жойлашган. Қишлоқнинг Паркент деб номланиши ҳақида халқ орасида турли фикрлар ва афсоналар мавжуд. Айрим кишилар бу қишлоқ олдин бир неча қишлоқлардан иборат бўлиб, Паркент уларнинг бирлашишидан ташкил топган, десалар, бошқалар қишлоқнинг қоқ ўртасидан кесиб ўтган Паркент сойи сабабли

қишлоқ тенг иккига бўлинган ва шунинг учун унинг номи Паркент, яъни жуфт дейдилар. Лекин қишлоқ номининг асл маъноси ҳақида аниқ маълумотлар йўқ.

Искандар — бу Чирчиқдан биринчи сув олувчи каналнинг номи. 1889 йили бу канал ўрнида кичик бир «сарт» ариғи бўлган, бу ариқни подшо Александрнинг қариндоши Константин Романов қайта қурдириб, унга «Оқ подшо» Александр номини қўйдиради. У жой ободонлаштирилиб, аҳоли яшайдиган жойга айлантирилади ва ерли халқ одатига кўра Александрни Искандар деб юрита бошлайдилар. Ҳозирги кунга қадар ҳам шу ном билан юритилиб келинмоқда.

Бетагали — Тошкент вилоятида Бетагалисой, Бетагали деган жойлар мавжуд. Бетага сўзи майда ўт демақдир. Бу ўт бута-бута, яъни тўп-тўп бўлиб ўсади. Эҳтимол, бутака сўзи вақтлар ўтиши билан «бетага» бўлиб кетгандир. Бобур айтгандек, бетагани айниқса йилқи яхши кўради. Бетага еган йилқи яхши семиради. Бетагали яйловда юрган бияларнинг қимизи ёғли ва ёқимли бўлади. Бетагалисой ва Бетагали — Қўйтош деган жойларда ҳали ҳам йилқилар боқилади. Сирдарё ва Фарғона вилоятларида ҳам Бетагали — Қўйтош деган яйлов ва ясси тоғ бор.

Боғистон — Тошкент вилояти Бўстонлиқ районидаги қишлоқ Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг қишлоғи, у шу қишлоқда таваллуд топган (1404—1490) Ҳ. Ҳасанов Буғустон, яъни «Буғули ер» деб изоҳлайди. В. В. Бартольд «Эроннинг тарихий-географик очерки» асарида Боғистон деган жойни «Худо ватани» деб таржима қилган. (Ислом динидан олдин боғ сўзи эрон тилларида «худо» маъносини англатган, бу сўзнинг фоғ (фуғ) вариантлари ҳам бўлган.) Бу топоним «боғлар ўлкаси» деган маънода ҳам бўлиши мумкин. Профессор И. П. Петрушевский боғистон сўзини ана шундай изоҳлаган. Боғистон қишлоғида ташкил топган биринчи жамоа хўжалигига раис бўлган ҳурматли Сотиболдиева Зиннат опанинг фикрича, Боғистон «Боғи бўстон» деган сўздан келиб чиққан бўлиши керак.

Бурчмулла — Тошкент вилояти Бўстонлиқ районидаги қишлоқ. Баъзи бировлар Кўксув билан Чотқол сувлари қўшилган бурчакда бир мулла ўтирган экан, шунинг учун ҳам Бурчмулла, яъни мулланинг бурчи (бурчаги) деб аталган, дейишади. Аслида бу номнинг «мулла» сўзига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Иккала сўз —

мулла, бурч (бурж) сўзлари ҳам минора деган маънони англатади.

Газарма – Тошкент вилоят Бурчмулла яқинидаги қишлоқ (жой). XX аср бошларида бу ерда мис кони ишга туширилиб, конда ишлайдиган рус солдатлари учун Писком тизмаси ёнбағирларида Кўксувдан анча баландликда казармалар қурилган. Кейинчалик кон ишлатилмай қолади, лекин казарма сўзи Газарма шаклида жой номи сифатида сақланиб қолган.

Дегрезлик – Тошкентнинг қадимги маҳаллаларидан бири. Бозорга яқин, Хадра майдонида жойлашган. Тошкент қайта қурилгандан кейин Дегрез маҳалласининг кўп қисми бузилиб кетди. Бу ерда ҳозир фонтан, цирк ва бир қанча иморатлар қурилиб кетган. Дег(дек) қозон, дегрез – қозон қуювчилар, чўян қуювчи деган сўз. Маҳалла аҳолисининг асосий касби чўян, жез, абжуш – етти қотишма қуйиш бўлган.

Оқтепа – бу сўз «деҳқон» сўзи билан бевосита алоқадор. Деҳқон атамаси V – VI асрларда пайдо бўлган. Деҳқон илк ўрта асрларда йирик ер эгаси бўлган. Бу табақа то XI – XII асрларгача мамлакатда ҳукмрон синф бўлиб келган. XII асрдан сўнг деҳқон атамаси оддий қишлоқ меҳнаткашлари, деган маънони олади. Одатда феодал деҳқонлар тўғон бошида, атрофи девор ва ҳандақлар билан тўсилган мустаҳкам қўрғонларда яшганлар. Бундай қўрғонлар даврлар ўтиши билан вайрон бўлиб, харобаларга айланиб қолган. Бу харобалар ҳозирги вақтда «оқтепалар» деб юритилади. Масалан, Тошкент шаҳарида мана шундай 8 та Оқтепа мавжуд.

Дўрмон – Дўрмон, Дўрмонча, Юқори Дўрмон деган номлар Тошкент воҳасида жуда кўп учрайди. Бу сўз мўғул уруғларидан бирининг номи бўлиб, маъноси мўғул тилида «тўрт» демакдир. Бу сўзни баъзи кишиларнинг, олимларнинг афсонавий қаҳрамон Дурмон баҳодир номидан олинган дейишлари тўғри эмасдир.

Жаҳонобод – Тошкент вилояти Қибрай районидаги бир қишлоқ. Илгариги номи Нанай. 1966 йилда Ўзбекистонда янги ҳокимиятни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш учун курашда фаол иштирок этган Жаҳон Обидова номига қўйилган.

Нўғайқўрғон – Тошкент шаҳридан оқиб ўтган Солорнинг Жўн ариққа қуйиладиган жой атрофида ўрнашган қишлоқ. Ҳозир шаҳар ҳудудига қўшилиб кетган. Бу ерда дастлаб нўғайлар келиб ўрнашгани учун

шундай ном олган. Утган асрнинг бошларида Тошкент Қўқон хонлиги тарафидан босиб олингандан кейин Тошкентга кўчиб келган татарларга жой берилади. Қўқон хони Мадалихон ёки Муҳаммадалихон (1822 – 1842 йй.), ғарбда Жўйи тархон (ҳозирги Дарҳон) ариғидан шарқда то Қорасувгача, ундан жанубда Совуқ-булоқгача, шимолда Солор ариғигача бўлган ерларни татарларга инъом этиб, олиқ-солиқлардан озод қилади.

Обдон – Тошкент вилояти Пискент ҳудудидаги тоғ. Тожикча – об ва дон сўзларидан олинган бўлиб, «сувхона», сув кўп жой маъносини билдиради. Сув иншооти, сардобанинг кичикроқ тури ҳам обдон (овдан) дейилади. Урта Осиё ва Озарбайжонда обдон иншоотлари кўп бўлган.

Пасра – (фасра). Тошкентнинг Шайхонтахур даҳасидаги маҳаллалардан бирининг номи (шаҳар ташқарисидаги экин жойи). Солор ариғининг чап соҳилида Чирчиққа кетадиган темир йўл ёнида бўлган кичик экин майдони. Озроқ экин экиб олиш пасра дейилган. Баъзан томорқани ҳам пасра дейишади. Қашқадарё вилояти, Яқкабоғ районида ҳам Пасра номи қишлоқ бор.

Рудак – Тошкент шаҳрининг олтин камари, деярли шаҳарни оралаб ўтувчи Солор ариғининг эски номи. Руд – форс-тожик тилида «катта ариқ» деган сўз. Баъзан дарё ҳам руд дейилади. Бу атама эски асарларда, жумладан «Бобурнома»да учрайди. Рудхона сўзлари ҳам шу атамадан олинган. Рудхона – дарё ўзани. Я. Ғ. Ғулломовнинг маълумотларига қараганда, Хоразмда рудхона атамаси ишлатилган. Шундай қилиб, Рудак номининг биринчи қисми, яъни Руд «ариқ» сув деган сўз, «ак» эса топоним ясовчи аффиксдир. Буюк тожик шоири Рудакий тугилган қишлоқ ҳам шу ном билан аталади.

Сариғоч – (Сариғоч) – Тошкент яқинидаги қишлоқ. Қозоқлар Сарыағаш, яъни «сариқ дарахт» ҳам дейишади. Сариғоч топоними қуриб, сарғайиб бораётган дарахт (ўсимлик) номидан келиб чиққан.

Тейит – Юқори Чирчиқ районидаги қишлоқ. Тейит сўзи қирғиз – қипчоқлар уруғининг номи. Андижон вилояти Хўжаобод районидаги Қоратейит, Тейит, Саритейит қишлоқларининг номи ҳам ана шу этнонимлар билан боғлиқдир.

Туркман – Тошкентдаги собиқ «туркман бозори». Ўзбекистонда жой номи билан учрайдиган этноним. Баъзи бировлар (В. Г. Мошкова) Самарқанд ва Бухоро

вилоятидаги туркманларни туркман миллатига мансуб этник гуруҳ деб ҳисоблайдилар. К. Шониёзов эса бу туркманлар ўзларича мустақил этник гуруҳ бўлиб, ўзбек миллати таркибига киради, деб ҳисоблайди.

Хонариқ — Тошкент яқинидаги Тўйтепадан бошланадиган ариқ (канал). Бу ариқ ўтган асрнинг 40-йилларида Қўқон хони Мадалихон (Муҳаммадалихон) даврида қазилган ва хон шарафига шундай ном берилган.

Чотқол — Чирчиқ дарёсининг бош ирмоқларидан бири. Талас Олатовларидан бошланади. Чотқол қадимги форс-тожик тилида «қайин» демакдир. Чотқол дарёси бўйида тожиклар яшайди, шунинг учун шу ном билан аталади. Усимлик ва ҳайвонларнинг эски номлари ҳеч қандай қўшимчасиз ҳам топоним шаклида учрайди (Сўксўк, Дўлта, Қўлон ва ҳоказолар).

Пахта маҳалласи — Тошкент шаҳридаги маҳалланинг номи. Пахта маҳалласи дейилишига сабаб, ҳозирги маҳалла ўрнида пахта заводи бўлган. Бу жойлар аллақачон Тошкент шаҳрига қўшилиб кетган ва янги иморатлар қурилиб, катта бир маҳалла ташкил топган. Маҳалла ҳозир ҳам Пахта маҳалласи деб юритилади.

Қашқар — Тошкент шаҳар маҳаллаларидан бири. Бу жойни ўтган асрнинг 40-йилларида Шарқий Туркистондан қочиб келган қашқарликлар обод қилган. Манжурлардан енгилиб қайтган Қўқон хони Мадалихон билан бирга келишган. Улар Қўқон хонлигининг Тошкентдаги таянчи ҳисобланган. Кейинчалик Оққўрғон дарвозаси ҳам Қашқар дарвозаси номини олган. Қашқар маҳалласи 1966 йилги Тошкент zilzilасидан энг кўп зарар кўрган жойлардан бири бўлди. Ҳозир бу ерда кўп қаватли замонавий бинолар қад кўтарган.

Қурама — Тошкент вилоятидаги тоғ ва қишлоқнинг номи. Қурама сўзи ва қурамаларнинг келиб чиқиши масаласини профессор В. В. Решетов анча батафсил ёритиб берган. Қурама ҳақиқатан ҳам «аралаш — қуралаш» деган сўздир. В. В. Решетов бир қанча лингвистик, тарихий далиллардан, вақф ҳужжатларидан фойдаланади. Хўжа Аҳрорнинг вақф ҳужжатларида (ҳижрий 860 й.) қурама деган жой номлари тилга олинади. Демак, қурама деган сўз ва қурама халқи XV асрдаёқ мавжуд бўлган. В. В. Решетов қурамалар Оҳангарон воҳасига келиб ўрнашган даврда таркиб топган, улар туркий, мўғул ва бошқа элатларнинг чатишиб кетишидан вужудга келган, XV — XVI асрларда

эса қурамаларга сўнги марта кўчманчи ўзбеклар, ундан кейин эса қозоқлар келиб қўшилган, деган хулоса чиқаради. Оҳангарон воҳасидан бошқа ерларда ҳам қурамалар бўлган. В. В. Решетовнинг ёзишича, Тошкент билан Хўжанд орасидаги халқлар қурама деб аталган. Карки шаҳри халқи ҳам қурама дейилган. Аркин уругининг маъноси ҳам аслида қурама деган сўзни англатади. Самарқанд вилоятининг Хатирчи районида, Андижон вилоятининг Жалолқудуқ районида Қурама деган қишлоқлар бор.

Қурбақаобод – Тошкентнинг шимоли-ғарбидаги гузар-маҳалла. Н. Г. Маллицкийнинг маълумотларига кўра, бу жой зах, сизот бўлганлигидан қурбақалар кўп бўлиб, Қурбақаобод деган кулгили ном олган. Ҳозир бу жойга энг замонавий бинолар қурилиб, Бирлик даҳаси деб ном берилган.

Байтқўрғон – Қибрай районидаги қишлоқ. Чирчиқ дарёсининг ўнг қирғоғига жойлашган. Кексаларнинг сўзларига қараганда, қишлоқ атрофи қамишзор ва тўқайзорлардан иборат бўлиб, фақат бу ерда Байтибой деган бир қозоқ бойнинг қўрғони бўлган. Кейинчалик Қибрай ва Тошкентдан деҳқонлар кўчиб келишиб, уйлар солишиб, у ерни обод қилишган ва Байтибой номи билан Байтиқўрғон бўлиб қолган дейишади. Айримлари Байтиқўрғонга шаҳардан олимлар келиб, газалхонлик, яъни байтхонлик қилишган, шунинг учун шундай ном беришган дейишади.

Юнусобод – Тошкент шаҳрининг янги даҳаларидан бири. Бу жой 1917 йилдан кейин ташкил топган. Ўша қишлоқни барпо қилишда иштирок этган кекса косиб Абдулла ота Нуъмонов ва Ўткир ота Ҳошимовлар 1919 йилда тахтапуллик косиб Юнус исми киши ўша жойда чайла қуриб, атрофидаги бўш ётган ерларни ўзлаштириб олган. Кейинчалик кўпгина тахтапуллик кишилар қатори биз ҳам кўчиб келганмиз ва янги ер очиб деҳқончилик қилганмиз, дейдилар. Ўшаларнинг айтишларича, биринчи бўлиб қўриқ ер очган Юнус аканинг номи билан Юнусобод бўлиб қолган. Б. А. Аҳмедовнинг фикрича 1784 йили Тошкент ҳокими Юнусхўжа бу жойларни обод қилганлиги сабабли, унинг номи билан Юнус обод деб аталган.

Яланғоч – Тошкент шаҳридаги қишлоқлардан бири. Ҳозир бу ерлар Тошкент аграр дорилфунуни ва бир қатор замонавий бинолар қурилган обод жойлардан

бири. Бу номнинг келиб чиқиши ҳақида кексалар шундай дейдилар: «Илгарилари бу ерда на дарахт, на бир одам яшаган, шунинг учун бу ерни яланғоч, яъни ҳеч нарса йўқ» маъносида ишлатганлар, баъзилари бу ерда бир одам яшаган, у кийимсиз, яланғоч юрган, ҳатто ёз ойларида ҳам ўт (олов) ёқиб исиниб ўтирган, уни одамлар яланғоч девона ёки яланғоч эшон ҳам дейишар эдилар, аста-секин девона сўзи тушириб қолдирилиб, яланғоч бўлиб қолган дейишади.

Қонқус — Тошкент шаҳрини оралаб ўтувчи Анҳор ўз сувини ҳозирги кунда ҳам иккига, яъни «Қонқус» ва «Чала» ариқларига бўлиб беради. Қонқус ариғининг номи билан аталувчи қишлоқ ҳозирги Зангиота районидаги колхознинг идораси жойлашган ҳудудни ўз ичига олади. Қишлоқ тарихи шундай ҳикоя билан бошланади: «Қадим замонларда шу қишлоқда яланг оёқ, ёзин-қишин бир хил қийинчиликда яшайдиган бир камбағал бировларнинг ерида кетмон чопиб, тирикчилик қилган. Кунлардан бир куни қишлоқ оқсоқоллари — кел, шу бечора камбағал ҳам бир парча ерига эга бўлсин, умид билан орамизда катта бўлди-ку дейдиларда, қишлоқнинг бир четидан кўриқ ер берадилар. Бундан йигитнинг боши осмонга етади. Бироқ ерни ишлашга ҳеч нарсаси йўқ, ҳамёни қуруқ бу йигит шаҳарга тушиб икки йил мардикорлик қилади, чойхонада чой ташийди. Ниҳоят, 5—10 танга пул топиб белига тугиб, икки қоп қаттиқ нонни елкасига ортиб, қишлоғига келади ва ерга меҳр билан қарайди, қиш ва ёз демай ишлайди, ариқ қазийди, лекин йигитнинг ерига сув бермайдилар, ҳар ким камбағалнинг сувини йўлдан тўсиб, ўз ерларини суғораверади. Баҳор ўтиб ёз келади, ҳамма ерлар кўм-кўк, лекин йигитнинг ери қақраб ётади. Йигит ерига зўрға сув олиб келади, йил бўйи ариқ қазиб, бир ҳўплам сув учун юрак бағри эзилган йигитнинг ерига тасодифан силқинди — пайнак сув етиб бориб қолади. Фиғони фалакка кўтарилган йигит: «худога шукур, еримга сув келди, меҳнат сувимдан бир ҳўплай» деб қорни билан ерга ётади. Иссиқ кунда энтикиб, лаблари қақраган йигитнинг чанқоқлигидан лаблари лой сувга тегади-ю, йигит оғзидан лахта-лахта қон кетиб, шу ондаёқ жон беради». Шу сув учун қон қусиб, жон берган йигитнинг воқеасидан сўнг бу қишлоқнинг номи Қонқус бўлиб қолган ҳам дейишади. Фақат бугина эмас, бутун Қонқус ариғидан сув ичувчи меҳнаткашларнинг 1917 йилга қадар

умумий сув ва суғориш учун тортган азоб-уқубатлари йигит тортган азоб-уқубатлардан қолишмас эди. Қонқус қишлоғида истиқомат қилувчи 1903 йилда туғилган Холмат ота Раҳимовнинг ҳикояси ҳам диққатга сазовор. «Раҳматли отам вафот этганда мен 12 ёшли бола эдим. Бу воқеа 1915 йилнинг кўкламида содир бўлди. Отам Раҳим Чўнғаев деган бойнинг ерида корандачилик қилиб, тирикчилик ўтказар эди. Отам экин экадиган бойнинг ери ҳам шу Қонқус ариғидан сув ичар эди. Ерни суғориш мақсадида отам уйдан эрталаб чиқиб кетадилар. У энди-гина Қонқус ариғидан ўз экинига сув очадиган ариқ бошига бориб, сувга тушиб ариққа сув очаётганида Занги ота волостининг мингбошиси Бурхонбой келиб қолиб, ҳа нега сўроқсиз сув очдинг ялангоёқ, деб ҳақорат қила бошлайди. Отам индамайди. Нега индамайсан, карқулоқ, деб отдан тушиб, отамни қамчи билан қаттиқ савалайди. Мингбоши қўлидан отамни ажратиб ололмайдилар, мингбоши кетгач, отам калтак зарбидан бир неча кун ўтгач вафот этади» дейди. Хулоса қилиб айтганда, бу ариқдан ерларни суғориш шунчалик қийин бўлганки, ундан сув олиб келиб меҳнаткаш деҳқонлар ўз экинларини суғоргунча қон қусиб юборганлар. Шу боисдан ҳам меҳнат аҳли бу ариққа Қонқус деб ном берганлар. Аслида қонқус сўзи қишлоқ ариғи деган маънони билдиради. Масалан: Угом, Чотқол, Пском сўзларидаги гом, қол, ком — қўшимчаси сув деган маънони ифодалайди. Демак, Қонқусдаги қон сўзи — сув, қус — сўзи эса қишлоқ деган маънони билдиради.

Чалаариқ — бу ариқ ҳам Анҳордан сув олади. Чалаариқ тарихи ҳам Қонқус тарихига ўхшайди. Бу ариқдан сув ичувчи деҳқонлар то 1917 йилгача ўз экинларини тўлиқ суғорганларини билмайдилар. Чунки ариқ боши шаҳарга яқин эди. Ариқ бошида бойлар ва амалдорларнинг ери бор эди. Улар ўзлари турган жойнинг атрофидаги қўриқ ерларни ҳам ўзлаштириб олганлар-да, ариқдаги барча сувни ўзлариники қилиб олганлар ва ариқ охиридагилар билан ҳисоблашмаганлар. Натижада бу ариқдан сув ичувчи бошқа деҳқонларга сув етмас эди. Сув бошида Дўсимбой ҳожи деган бойнинг ери бўлиб, ҳамма сувни ўз ерига очиб олади. Натижада бу ариқдан сув ичувчиларнинг ери чала сугорилар эди. Шунинг учун бу ариққа Чалаариқ деб ном берилган.

Қорақалпоқ ариғи — Ёлланма қишлоғи ва Чиноз

худудларини сув билан таъминловчи ариқнинг номи. Бу номнинг келиб чиқиши ҳақида қизиқ ривоятлар бор. Биз улардан энг эътиборлисини келтирамиз. Шу қишлоқда ўсиб улғайган 1880 йилда туғилган Муҳаммад ота Хидиров шундай ҳикоя қилади: «Ўтмишда деярли Чиноз, Ёлланма қишлоқ ҳудудида Бўзсувнинг ўнг ва чап соҳилларига сув чиқариш жуда қийин бўлган. Шу сабабдан қишлоқ аҳли ариқ қазиб сув чиқаришни орзу қилиб юрган. Бўзсув ариғи ер сатҳидан анча пастда бўлганлиги сабабли ерли халқ қанча уринса ҳам Бўзсувдан юқорига сув чиқара олмаганлар. Юрт катталари энди қандай қилиб сув чиқарамиз, деб ўйланиб турганларида ораларида пайдо бўлиб қолган бир чўққи қора телпак кийган қорақалпоқ йигит от миниб олиб, қалин ёққан қор тепасидан из солиб берибди. Ариқ қазिशга келган деҳқонлар унинг оти изидан ариқ қазий бошлабдилар. Ниҳоят, сув ариқ бўйлаб оқибди ва ариққа из солиб берган йигит қорақалпоқ бўлганлиги учун шу йигитнинг миллатини улуглаб, ариққа Қорақалпоқ деб ном қўйишган дейишади. Бошқа бировлар бу ариқни қазишда жуда кўп қорақалпоқликлар қатнашган, ариқ қазиб тугатилгач, уларни қайгадир олиб кетишган, шу сабабли ариқни қорақалпоқликлар қазиган деб шу ном берилган дейишади. Б. А. Аҳмедовнинг таъкидлашича XVI асрда Сирдарёда истиқомат қилаётган Қорақалпоқларга маълум миқдорда тааллуқли бўлганлиги сабабли Қорақалпоқ номини олган бўлса керак.

Қўриқ – Янгийўл районидаги Турсунқулов номи колхоз ҳудудида жойлашган қишлоқнинг эски номи. У қишлоқда қозоқлар яшаган. Уларнинг ерлари жуда ҳосилдор бўлган. «Тош эксанг кўкараман, дейди, бироқ сув йўқ. Сув бўлса, қишлоқлар гулистон бўлади». Эл уруглари шу ҳақда ўйлаб, Бўзсувдан сув олиб чиқиш фикрига тушадилар. Улар тўпланишиб пул йиғадилар ва 1904 йилда Тошкент генерал-губернатори номига ариза ёзадилар: «Подшолик шу ишга 2000 сўмлик қарз берсин, икки йилда тўлаймиз» – дейдилар. Аризадан дарак бўлмайти, 1905 йилда яна катта пул тўлаб Оқподшо Николай номига ариза ёзадилар. Ойлар, йиллар ўтади, ундан ҳам жавоб келмайди. Шундан сўнг қишлоқ йигитлари тўпланишиб, «кўкрагимизда ёлимиз, билагимизда кучимиз бор. Уларнинг ёрдамисиз ҳам ўзимиз ариқни қазиймиз» – дейдилар. Юрт бошлиқлари бу ташаббусни олқишлайдилар. Пастдан юқорига сув чиқармоқчи

бўладилар. Оқсоқоллар маслаҳати билан ер остидан сув олиб келмоқчи бўлиб, ҳар 15—20 метр жойдан қудуқ қазийдилар. Ер остида бу қудуқларни бир-бирига боғлайдилар. Ойлар, йиллар ва оғир азобли кунлар бирин-кетин ўтади, азаматлар ўз ишларида охирига қадар изчил турадилар. Бироқ очлик кучаяди, қишлоқ ҳалқи бор бисотини, кўрпа-тўшагини, ҳатто бўйрасигача сотадилар. Кетмон чопган азаматлар, ер бағрини тилиб турган қаҳрамон йигитларнинг анча қисми очликдан қирилиб кета бошлайди, қолганларини эса қудуқ босиб ўлдиради. Ҳай аттанг! Меҳнатимиз шамолга совирилди, бир томчи сув деб, минг қатра қонимиз қурбон бўлди, азамат йигитлардан айрилдик, деб надомат чекишади чоллар. Қўриқ қишлоғи сувсизликдан хароб бўлади, халқи битади, лекин улар қазиган қудуқлари ўтмишдан аламли бир ёдгорлик бўлиб, айримларининг изи ҳозиргача сақланиб келмоқда.

Бўстонлиқ — Тошкент вилоятидаги қишлоқ. Бўстонлиқ «боғ-роғ» маъносидаги бўстон сўзидан кўра бўстон (бўзтўнли) деган уруғ номи билан аталган дейиш тўғрироқдир. Шу районда Чимбойлик деган қишлоқ ҳам бор (Чимбой — уруғ номи) — лик, — лиг аффикси кишиларнинг қайси қабила-уруғдан эканини ҳам кўрсатади: масалан, минг қабиласидан бўлган кишилар минглик деб аталган.

Заркент — Тошкент вилоятидаги қишлоқлардан бири. В. В. Бартольд араб географларидан Муқаддасий асарларида Шош вилоятида қайд қилинган Заранкату қишлоғини ҳозирги Заркент бўлса керак, деб тахмин қилади. Зар «олтин» бўлса, зер, зерин «қуйи», «этак» демақдир. Зеринкат бўлганда «Пастдаги қишлоқ», «Тоғ этагидаги қишлоқ» дейиш мумкин эди.

Қўйлик — Тошкент шаҳрининг чеккасидаги жой. Профессор Х. Ҳ. Ҳасанов Қўйликни «Қуйилик», «пастлик» деб изоҳлайди. Яна шуни айтиш керакки, Дўрмон уруғининг бир шохобчаси «қўйли» деб аталган Қўйли Қўйлик бўлиб кетган бўлиши мумкин. Бундан ташқари, мўғул саркардаларидан бирининг исми Қўйлик бўлган. Мўғул саркардаларининг номлари Урта Осиё топонимиясида анчагина сақланиб қолган. Бундан ташқари, ўша саркарда Қўйлик Тошкентга ҳам келган.

Оҳангарон дарёси — Сирдарёнинг ўнг ирмоғи. Мўғуллар келмасдан олдинги манбаларда Илоқ дарёси деб аталган. Дарё водийсида темирчилик ривожлангани

учун дарёни Оҳангарон, яъни «Темирчилар дарёси» деб атаганлар.

Тўйтепа – бу номнинг негизида тўй маъноси ётиши мунозара қилиниши мумкин. Турган гапки, бу номнинг тўй (свадьба), тўйкўл сўзларига даҳли йўқ. Дори ўт ва кулоллар ишлатадиган сопол идишлар ясаш учун ишлатадиган лой ҳам тўй дейилади. Сопол ясайдиган тупроқни «гил» деб изоҳлашга бир қадар асос бор. Аммо Маҳмуд Кошғарийнинг асарида бошқача изоҳ берилади:

«Тўй – аскарларнинг турар жойи. Хон тўйихон аскаргоҳи». Шунга асосланиб, Тўйтепа – «қалъатепа», «қўрғонтепа», «лашкартепа» маъносида бўлиши ҳам эҳтимол.

Тошкент шаҳрида бир қатор қадимги меъморчилик обидалари мавжуд. Булардан бири – Абдулқосим шайх мадрасасидир. Бу мадраса Абдулқосим эшон, Қорахон эшон, Маъдихон қози мадрасаси ҳам деб аталган. Ўрта Осиё меъморчилиги асосида XIX асрда ўша давр анъаналари билан қурилган тарихий ёдгорликдир. Ўзига туташиган масжид ва ҳаммом билан бирга қадимги Бешёғоч даҳасидаги маҳалла гузарини ташкил қилган. Дастлаб мадраса бир қаватли бўлган. 1864 йили ҳовли қисмида иккинчи қавати қурилган. Бинони безашда асосий эътибор бош фасадга қаратилган. У чорси пишиқ ғиштдан икки қаватли қилиб, шарққа қаратиб қурилган. Бош фасадни безаш мақсадида унинг икки ёнига бир хил равоқлар ишланган. Бош фасаднинг ўрта қисмида мадраса девори сиртидан 1,82 м. бўрттириб чиқариб, баландлиги 16 м. ли пештоқ ишланган. Унинг икки ёнида гулдаста минора қад кўтариб, уларнинг тепа қисмида XVI – XVII асрга хос мезана бор. Пештоқнинг олд ва ён томонлари то даҳана асосигача ва деворнинг кунгурадор қисми чорси пишиқ ғиштдан текис қилиб ишлаб чиқилган, унинг юқори қисми эса шарафа ҳамда китоба билан безатилган. Кўкалдош мадрасаси сингари бунда ҳам дарвозадан кираверишдаги чап томонда дарсхона, ўнгда масжид, тўрида хонақоҳ «Мўйи муборак» – деб аталади. Бу бино мадрасадан илгари 1820 йили қурилган. Дарсхона ва масжид томлари ўзаро кесишадиган равоқлар устига гумбаз қилиб қурилган. Ҳовлининг тархи – чорси 28×22 м. Комплексга кирган масжид кейинчалик бузилиб кетган. Мадраса 1983 йили таъмир қилинган. Унинг биносидан қадимги ёдгорликларни тарғиб қилиш уйи сифатида фойдаланилади.

Анбар биби мақбараси

Бу мақбара Зангиота қабристонидида жойлашган бўлиб XIV аср охири — XV аср бошларида қурилган ноёб меъморчилик ёдгорлигидир. Ривоятларга қараганда Зангиотанинг хотини Анбар биби (Қамбар она) қабри устига қурилган. Зангиота мақбарасининг жануби-ғарбида жойлашган. Анбар биби мақбараси пештоқ, зиёратхона ҳамда гўрхонадан иборат. Зиёратхона ва Гўрхонанинг усти қўш гумбазли. Гўрхонага оқ мраммрдан қабр тоши қўйилган. Унинг теварак сиртига арабий хатлар ва нафис гирих нақшлар ўйилган. Мақбара дастлаб 2 хонали бўлган, кейинчалик унинг олдига пештоқ қурилиб, кошинлар билан безатилган.

Бароқхон мадрасаси (XVI аср)

Бу ёдгорлик Зарқайнар кўчасида қурилган бўлиб, бир неча иморатлардан иборат. Дастлаб бинонинг шарқий бурчагидаги мўъжаз мақбара (кимга мансуб эканлиги номаълум) қурилган. Сўнг 1530 йили шайбонийлар сулоласининг Тошкентдаги ҳокими Суюнчхўжахон (1525 йили вафет этган) мақбараси қад кўтарган. Бу мақбара ҳовли тўридаги пештоқли хонақоҳдан иборат. Қўшқават гумбази бўлган. Ташқи — кўк гумбаз (мовий ранг кошин билан қопланганлиги учун шундай аталган) 1868 йилги зилзила натижасида бузилиб кетган. Бароқхон мадрасаси мемориал комплексининг 3-босқичини XVI аср ўрталарида Бароқхон қурдирган.

Жомеъ масжиди

Бу бино Уйгур кўчаси Ҳақиқат тор кўчаси 22- уйда жойлашган. Бу архитектура ёдгорлиги XV — XIX асрларда бунёд этилган. Жоме масжидини 1451 йилда Хўжа Ахрор Вале қурдирган. Чорсуда шакллашган Регистон ансамбли таркибига кирган. Унда жума ва ҳайит номозлари, хутбалар ўқилган. Шарқ томонидаги безаксиз дарвозадан кирилган. Ҳовлининг икки ёни бир қаватли, олд томони ровоқсимон айвонлардан иборат. XVIII асрда ҳовли атрофидаги айвонлар бузилиб кетган, кейин хужраларга айлантирилиб, қайта тикланган, 1886—88 йилларда асосий бино (хонақоҳ) ҳам қайта тикланган.

Зангиота комплекси

Тошкентдан 16 км жанубда XIV аср охири ва XX аср бошларигача қурилган бу ноёб комплекс ўз номи билан машҳур. Сўфийлик тарғиботчиси шайх Ойхўжа ибн Тожхўжа шарафига шундай аталган. Бу мақбарани Амир Темур қурдирганлиги ҳақида бир қатор ривоят ва афсоналар бор.

XVI асрнинг 60- йилларида қурилган ёдгорликдир. Шаҳарнинг энг йирик қадимий иншоотларидан бири бўлиб, уни Тошкент хонларидан бирининг вазири Кўкалдош қурдирган. Мадраса ўрта аср шаҳристонининг жанубий чеккасида қурилган. Ҳозирги кўча ўрни эса хандак бўлган. Бинони қуришда анъанавий композицияга риоя қилинган: чорси ҳовлиси кенг, ҳужралар ва очиқ айвонлар билан ўралган. Ҳовлининг П – симон йўллари ҳужра (дарсхона) ларни масжид билан улайди. Ҳужралар сони 38 та бўлган. Мадраса дастлаб уч қаватли бўлган. Бош фасади жанубга қараган. Дарвозадан кираверишда чапда масжид, ўнгда дарсхоналар жойлашган. Масжид ва дарсхоналарнинг усти ўзаро кесишган равоқлар устига ўрнатилган гумбазлардан иборат. Миёнсарой (вестибюль) етти гумбазли. Меъморлар мадрасани безашда асосан бинонинг олд томонига эътибор беришган. Сиркор парчин ва гирих нақшлар билан безатилган ҳашаматли пештоқнинг икки ёнига икки қаватли равоқ ишланган. Иккинчи қаватдаги ҳужралар фақат пештоқ икки ёнидагина сақланган. Олд томонининг чекка бурчаклари баланд гулдасталар билан тугалланган. Гулдасталар устида минорачалар бўлган. XVIII аср охирида мадраса қаровсиз ҳолга келиб қолган ва карвонсарой сифатида фойдаланилган. Кўкалдош мадрасасининг 1866 ва 1886 йилги zilzilалардан зарарланган пештоғи қайта тикланган. 1946 йилги zilzilадан ҳам қаттиқ шикастланган. Мадраса сўнгги марта 1930–1960 йилларда бутунлай қайта таъмирланган. Минораларнинг баландлиги 2- қават билан деярли бараварлаштирилган. Замонлар ўтиб бир неча бор таъмирланиши натижасида мадрасанинг ташқи кўриниши ўзгариб кетган. Мадрасанинг олд томонига анъанавий усулда, зинапоя ишланган. Кўкалдош мадрасаси 1991 йилдан Мовароуннаҳр мусулмонлари Диний идораси тасарруфида бўлиб таъмирлаш ишлари олиб борилмоқда.

Шайх Зайниддин бобо мақбараси

1214 йили Шайх Зайниддинга атаб солинган ёдгорлик Археологик текширишларга кўра, ёдгорлик ёнида жойлашган чиллахона XII – XIII асрларга, мақбара ўрнида бўлган хонакоҳ XIV асрга оид. Мақбара деворлари асоси XVI асрда қурилган, тепаси ва пештоқи XIX аср охири ва XX аср бошларида таъмир қилинган. Ёдгорлик пештоқ — гумбазли чўзинчоқ мақбара — хонакоҳлар типига мансуб. Чортоқ хонакоҳнинг тўрт томонида эшиклар очилган. Ташқи гумбаз баланд асосга ўрнатилган. Ёғоч дарвозага устанинг номи — «Миршаҳоб Абдумўмин ўғли» ўйиб ёзилган. Дарвоза тепасидаги дераза ўрнида ёғоч панжара сақланиб қолган. XIII — XIV асрларда мақбара атрофида қабристон вужудга келган.

Шайх Хованд Тахур мақбараси

Бу нодир мақбара Навоий шоҳ кўчасида жойлашган меъморий ёдгорликлардан бири. Мақбара шайх Умар Боғистонийнинг ўғли — Шайх Хованд Тахурга атаб солинган. XV асрда яшаган нуфузли руҳоний Хўжа Ахрор Шайх Хованд Тахурнинг авлоди бўлган. Мавжуд ёдгорлик XV асрга оид кўҳна мақбара пойдевори устига XVIII — XIX асрларда қурилган; бунда Мовароуннаҳрда XIV аср охиридан ривожланган икки хонали бўйлама мақбара — комплекс тархлари сақлаб қолинган. Ғарбдан шарққа йўналган ўқ бўйлаб бино юзасидан сал чиқиб турувчи кичик пештоқ, зиёратхона, сўнг гўрхона жойлашган. Хоналар гумбазлар билан ёпилган; гўрхона гумбази қўшқават бўлиб, 12 қиррали асосга ўрнатилган; зиёратхона меъморчилиги ўзига хос хонакоҳ бўлиб, саккиз равоқдан иборат. Дарчалардаги кошинкор панжаралар сақланиб қолган. Мақбара юпқа чорси пишиқ гиштдан терилган.

Қалдирғочбий мақбараси

Бу мақбара XV асрнинг 1- ярмида қурилган меъморчилик ёдгорлиги бўлиб, Шайх Хованди Тахур мақбарасидан шимолроқда. Мақбарани ким қурганлиги ва унга ким дафн қилинганлиги номаълум. Ривоятга кўра, бу ерга Қалдирғочбий исмли нуфузли аён, бошқа бир ривоятда Қалдирғочбиби исмли кифчоқ маликаси дафн этилган. Мақбарага жанубий томондаги пештоқсиз тахмонсимон

равоқдан кирилади. Хона чортоқ бўлиб, тўрт томонидаги тахмонлар орасида кичик ҳужралар ва ғиштдан ишланган айланма зина жойлашган. Бешта равоқ гажаклари пастак, бу услуб Тошкент мақбараларига хос. Мақбара деворлари тўртбурчак пишиқ ғиштдан терилган. Мақбаранинг 12 қиррали ташқи гумбази 1970 йили таъмир қилинган.

Каффоли Шоший мақбараси

Бу меъморий обида Зарқайнар кўчасида Ҳазрати Имом (Хастимом) номи билан машҳур бўлган имом Абу Бакир Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Каффол аш-Шошийга атаб қурилган. Дастлабки мақбара сақланмаган. Каффол Шоший мақбараси меъмор Гулом Ҳусайн томонидан 1541—1542 йилларда қурилган. Эшик тепасидаги китоба ва гумбазнинг пастки қисмидаги ёзувлар сақланган. Мақбара тархи чортоқ бўлиб, ўртадаги катта хона қўш қават гумбаз билан ёпилган. Мақбара бурчакларида икки ва уч қаватли саккиз ёқли ва тўртбурчак ҳужралар бор. Катта хонанинг уч томони пештоқли Мақбаранинг жанубий томонидан қадимги қабрли ҳовлига чиқилади. Мақбаранинг ташқи томонлари безаксиз. Мақбара 1960 йилда таъмирланган.

Ҳазрат имом комплекси

Ўз даврининг ўқимишли кишиларидан бири бўлган имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Каффол ал-Шоший (904—976) нинг қабри асос қилиниб бунёд этилган обида. Қабр ва унинг атрофида вужудга келган қабристон ҳамда меъморчилик ёдгорликлари комплекси (Кайковус боғи билан бирга) Ҳазрати имом номи билан аталади. Дастлаб, XVI асрнинг 30-йилларида иккита мақбара қурилган, каттаси Тошкентнинг шайбонийлар сулоласидан бўлган Хони Суюнчхўжахон мақбараси, деб тахмин қилинади. XVI асрнинг 50-йилларида бу бинолар Баракхон мадрасаси меъморчилик ёдгорликлари таркибига қўшилган. Уша даврда Ҳазрати имом қабри устида Каффол Шоший мақбараси бунёд этилган. XVI аср охирларида унинг қаршисида «Қўш» услубида Каффол Шошийнинг авлоди, Бобохожи мақбараси қурилган (бу бино 1939 йили бузиб ташланган). XVI асрда Хастимом комплексида сайргоҳ боғ бўлган (асрий чинорлар, қайрағоч ва бошқа дарахтлар, ҳовуз ва

айвонлар мавжуд эди), халқ сайиллари ўтказилган. XIX аср ўрталарида Баракхон мадрасаси рўпарасида Намозгоҳ (тиллашайх), Мўйи муборак мадрасаси, Жоме масжиди (сақланмаган) қурилган. XX аср бошларида 6 устунли 12 гумбазли Тиллашайх масжиди қайта қурилган. Ҳазрати имом комплексида Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси жойлашган.

Шундай қилиб, биз Тошкент шаҳри ва воҳасидаги топонимларни илмий асосда, тарихий ҳужжатлар, манбаларга суяниб, турли-туман номларнинг бир гуруҳининггина тарихини ўрганиб чиқишга муваффақ бўлдик. Агар сизлар ҳам ўз жонажон мактабингиз, колхоз, совхозингиз, қишлоқ ва районингиз ҳудудидаги номларнинг келиб чиқиши билан қизиқсангиз мана шундай топонимик маълумотларга эга бўласиз. Бу эса жонажон ўлка тарихини ўрганишда, уни севишда, олган билимларингизни чуқурлаштириш ва ривожлантиришда, ижодий изланишингизда сизга яқиндан ёрдам беради.

3. Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари топонимикасини ўрганиш

Дарсинг мақсади: Уқувчиларга араблар ҳукмронлигининг охири ва IX асрда Сомонийлар давлатининг ташкил топиши ва бу давлатни бошқариш ҳамда хўжалигининг юксалиши, феодал шаҳарларнинг равнақи, савдо алоқаларининг кенгайиши ҳақида тушунча берилади.

Кўргазмали қуроолар: «IX – XI асрларда Ўрта Осиё картаси»дан, Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асари ҳамда «Бухоро шаҳри архитектура ёдгорликлари» ни намоиш қилувчи рангли расмлардан фойдаланилади.

Янги мавзунинг режаси:

- а) араблар ҳукмронлигининг ағдариб ташланиши;
- б) сомонийлар давлатининг ташкил топиши;
- в) қишлоқ хўжалигининг юксалиши;
- г) феодал шаҳарларнинг равнақ топиши;
- д) савдо алоқаларининг кенгайиши.

Дарс ўтиш услуби: ўқитувчи материални баён қилишда суҳбат усулидан фойдаланади, ўқувчиларни ижодий изланишга ундайди, топонимик материалларни топиб, уларнинг маъносини мустақил ечишга ўргатади.

Суҳбат учун саволлар: 1. Араблар ҳукмронлигининг

қулашига асосий сабаб нима? 2. Сомонийлар давлати қачон ташкил топди ва унга ким асос солди? 3. Хўжаликнинг юксалишига нима сабаб бўлди? Қандай феодал шаҳарларни биласиз?

Янги мавзунинг конспекти. VIII аср охири — IX аср бошларида халифалик оғир сиёсий тангликка учради. Бўйсундирилган халқларни итоатда тутиш араб халифалари учун тобора қийин бўлиб қолди. Ўрта Осиё халқларининг тез-тез қўзғолон кўтариб туриши, халикнинг ўз ичидаги феодал урушлар араб халифалигини заифлаштириб қўйди ва мустақил маҳаллий давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Халифанинг Хуросондаги ноиб Тоҳир ибн Хусайн (у маҳаллий оқсуяк ер эгалари орасидан чиққан) 821 йилда ўзини мустақил ҳоким деб эълон қилди. Шу тариқа Тоҳирийлар сулоласи (821 — 873) га асос солинди ва бу сулола Хуросонда ярим асрдан кўпроқ ҳукм сурди. Тоҳирийлар даврида Ўрта Осиёнинг айрим вилоятларини 819 йилдан бошлаб Сомон хонадонининг авлодлари — Сомонийлар идора қила бошлади. Бир вақтлар Сомонийлар халифаликка қарши кўтарилган хавфли қўзғолонни бартараф этишда халифага ёрдам берган эдилар, ўша қўзғолон Самарқандда бошланиб, бутун Ўрта Осиёга ёйилган эди.

Тоҳирийлар сулоласининг халққа қилган жабр-зулми меҳнаткашларни қўзғолон кўтаришга мажбур этди. Қўзғолонга шаҳар ҳунармандларидан мисгарлар (саффорийлар) бошчилик қилди. 837 йилда Тоҳирийлар ағдарилиб, Хуросонда Саффорийлар давлати барпо қилинди. Бухоро Саффорийларга тобе бўлишни истамади. У сомонийларга мурожаат этиб, Бухорони ўз қўл остига олишни илтимос қилди. Наср Сомоний 875 йилда укаси Исмоилни Бухорога ҳоким қилиб юборди.

«Исмоил Сомоний бутун Мовароуннаҳрни ўз қўл остида кучли давлат қилиб бирлаштирди. Хуросондаги Саффорийлар давлатига барҳам берди ва бу ўлкани ўз давлатига қўшиб олди. Исмоил Сомоний замонида бу давлат ҳар томонлама кучайди. Шундай қилиб, IX аср охирларида Ўрта Осиё араблар истибдодидан тамоман халос бўлди. Пойтахти Бухоро бўлган мустақил феодал давлат ташкил топди ва бу давлатни Сомонийлар сулоласидан бўлган амирлар X асрнинг охирларига қадар идора қилиб келди.

Араблар ҳукмронлиги даврида меҳнаткаш қадарларни араблар ва маҳаллий феодаллар талаб келди-

лар. Аҳолидан турли солиқ ва жарималар ундириб олиш учун халқ оммаси хонавайрон қилинди. Шаҳарлар вайрон бўлиб, ҳувиллаб қолди. Мамлакат хўжалиги орқага кетди. Хонавайрон бўлган минг-минглаб қадоварлар шаҳарларда иш қидириб юрардилар. Лекин мамлакат араб истилочилари ҳукмронлигидан халос бўлгандан кейин ҳар ҳолда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши учун имкон туғилди. Янги-янги каналлар, тўғонлар, сув омборлари қурилиб, минглаб гектар ерлар ўзлаштирилди, мамлакат чегаралари мустаҳкамланди, деҳқончилик ва ҳунармандчилик: дегрезлик, мискарлик, темирчилик, кулолчилик, тўқимачилик, шунингдек, кончилик анча ривожланди. Яқин Шарқ мамлакатлари, Рус давлати, хазарлар, Волгабўйи булғорлари ҳамда Хитой билан савдо-сотик ишлари олиб борилди.

Бу даврда Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Урганч, Кеш (Шаҳрисабз), Марв ва бошқа шаҳарлар хўжалик ва маданиятнинг йирик марказларига айланди. Шаҳар маҳаллаларининг марказий қисмида ҳукмдорлар хонадони аъзолари ҳамда бой савдогарлар, руҳонийлар ва бошқа оқсуяклар ҳашаматли ҳовли-жойлар қурдилар, подшоликнинг қурол-яроғ, асбоб, эгар-жабдуқ ишлаб чиқарадиган махсус устахоналари ташкил топди. Шаҳарларнинг қиёфаси ўзгариб борди: янги иморатлар, ҳукумат идоралари, катта устахоналар, карвонсаройлар, мачит, мадраса ва бошқа бинолар қурилди. Ҳунармандчилик дўконлари, савдо расталари кўпая бошлади. Шаҳарларга атроф қишлоқлардан косиблар, савдогарлар ва бошқалар келиб жойлашди.

Ўрта аср шаҳарлари уч қисмдан иборат эди: шаҳар марказидаги ўрда (арк), унинг теварагини ўраб олган ички шаҳар (шаҳристон) ҳамда ташқи шаҳар (работлар) дан ташкил топган эди. Бир қанча работлар тез орада катталашиб, обод жойга айланди. Работларда катта-катта иморатлар қад кўтарди, бозорлар ва ҳунарманд-косиблар маҳаллалари пайдо бўлди. Бу ерда заргарлар, саррофлар, тўқувчилар, кулоллар, шишагарлар ва бошқа шу сингари косиб-ҳунармандларнинг уйлари ва дўконлари жойлашган эди.

Шаҳарлар билан бир қаторда қишлоқлар ҳам мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида катта роль ўйнайдиган бўлиб қолди. Мовароуннаҳр ва Хоразм воҳаларидаги кўпгина қишлоқлар тўқимачилик, кулолчилик мискарлик, дуррадорлик ва бошқа хил ҳунармандчиликда муҳим ўрин

эгалладилар. Чунончи, Бухоро вилоятидаги ҳозирги Зандона қишлоғи Сомонийлар замонида «зандонача» деб аталган ип газламаси билан Ўрта Осиёда ва кўпгина хорижий мамлакатларда ном чиқарган эди. Ҳар икки ўлканинг, яъни Мовароуннаҳр билан Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарларида сирланган сопол идишлар, чиройли ва нозик қилиб ишланган шиша идишлар ясалди.

Мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланиши ички ва ташқи савдонинг кенгайишига олиб келди. Пахтадан йигирилган ип ва тўқилган газламалар, кунжут ва чигит мойи, майиз, ўрик ва бошқа қуруқ мевалар узоқ мамлакатларга олиб кетилад эди. Дашти қипчоқ, Жанубий Сибирь ва Мўғулистондаги кўчманчи чорвадорларга эгар-жабдуқ, кийим-кечак, ўқ-ёй, қилич, бўёқ заргарлик буюмлари, дори-дармон, идиш-асбоб ва бошқа нарсаларни етказиб беришда Мовароуннаҳр асосий роль ўйнайдиган бўлди.

Фарғонанинг ҳунармандчилик маҳсулотлари – эгар-жабдуқ, кийим-кечак, шиша ва сополдан ясалган нозик буюмлар, мевалар ва Ғарб мамлакатларидан келтириладиган зеб-зийнат буюмлари, қурол-яроғлар Уш ва Ўзган шаҳарлари ва тоғ доволари орқали Кошғарга, ундан Хитойга олиб бориларди. Мовароуннаҳр бозорлари орқали Яқин ва Ўрта мамлакатларига ипак, кумуш, тери, жун, қўй, қорамол, туя кигиз, асал, турли хил мўйналар олиб бориларди.

Хоразмдан Устюрт ва Дашти қипчоқнинг ғарбий районлари орқали Волга бўйига, ундан Новгородга бориладиган карвон йўлида қудуқлар қазилиб, ҳар бир бекатда рабоблар бино қилинган эди. Волганинг юқори оқимидаги Булғор ва қўйи оқимидаги Ҳазар давлатларига ҳамда Русга Хоразм орқали Ўрта Осиёдан гуруч, қуруқ мева, пахта ва жундан тўқилган кийимлар, ширинликлар, гилам ва шу каби нарсалар, Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Ироқ, Афғонистон ва бошқа мамлакатлардан олиб келинадиган моллар чиқарилар эди. Булғор ва Хозар давлатларидан эса Ўрта Осиёга пўстинбоп қимматбаҳо терилар, мум, ўқ-ёй, балиқ елими, касторка мойи, булғори чарм, қарчиғай, қўй, сигир, асал, балиқ ва бошқа моллар олиб келинар эди. Ўрта Осиёда ишланган ва чет давлатлардан келтирилган ҳунармандчилик молларининг кўп қисми Ўрта Осиё шаҳарларидаги бозорларда сотиларди. Савдо муомаласида Тоҳирийлар ва Сомонийларнинг кумуш дирҳамлари юритилар эди.

Сомонийлар даврида ариқ очиш, сув омборлари ва тўғонлар қуриш, қалъалар ва мудофаа иншоотлари қуриш каби катта қурилишлар авж олдирилиши муносабати билан меҳнаткаш аҳолининг аҳволи янада оғирлашди. Бундай қурилишларда ҳар хонадондан бир киши йилига бир неча ой ҳашарчи сифатида сафарбар этилиб, текинга ишлаб беришга мажбур эди. Масалан, Бухоро воҳасини кўчманчи қабилаларнинг талончилик хуружларидан мудофаа этиш учун шу воҳа атрофи 783—831 йилларда баланд девор билан ўраб олинди. Бу иншоот «Девори кампирак» номи билан машҳур бўлиб, қарийб 400 км узунликда бўлган ва уни қуришда кўп минг ҳашарчи 49 йил меҳнат қилган. Унинг қолдиқлари ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган. Шунга ўхшаш узун мудофаа деворлари VIII асрда Самарқанд ва Тошкент воҳаларининг атрофида ҳам бино қилинган.

Меҳнаткаш халқни шафқатсиз эзиш ва жабр-зулм ўтказиш пировардида халқнинг сабр косасини тўлдирган. Халқ миллий зулмга чидай олмай ғалаён кўтара бошлаган. Масалан, 961 йилда Бухорода новвой Абубакир раҳбарлигида халқ қўзғолони бўлади. Бу қўзғолонда шаҳар камбағаллари билан бирга деҳқонлар ҳам иштирок этади. Қўзғолончилар Сомонийлар ҳукмдори амир Абдулмаликнинг саройини талаб, унга ўт қўйиб кетадилар.

Халқ қўзғолонлари гарчи енгилган бўлса ҳам, лекин мазлум халқнинг мустабидларга қарши курашида муҳим ўрин тутди. Бу қўзғолонлар феодал тузум негизига болта урди.

Феодал зулмнинг кучайиши, шаҳар ва қишлоқлардаги меҳнаткаш омма турмушининг ниҳоятда ёмонлашуви мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий қудратига путур етказди. Давлатнинг мустаҳкам эмаслиги, феодалларнинг марказий ҳокимиятга қарши кураш олиб бориши натижасида Сомонийлар давлати анча заифлашди. Бу давлат Қорахонийлар қўли остида бирлашган кўчманчи туркий қабилаларнинг зарбасига бардош бера олмади.

Мавзу батафсил баён қилинган, янги мавзу бўйича ўқувчиларнинг жавоблари умумлаштирилгандан сўнг ўқитувчи уларнинг диққатини феодал шаҳарлар ва улар номларининг келиб чиқиш тарихига жалб этади. Масалан, «Бухоро шаҳрининг архитектура ёдгорликлари» тарихини қуйидагича баён этиш мумкин:

Бухоро — қадимий, тарихий, ёдгорликларга бой

шаҳар. Наршахий Бухоронинг Нумижкат, Бумискат, Мадинат ус – Суфрия, яъни «Мис шаҳар», Мадинат ўт – тужжор, яъни «Савдогарлар шаҳри» деган номлари борлигини айтади: «Бухоро, – деб давом этади тарихчи, деган ном у номларнинг ҳаммасидан маъқулроқдир. Хуросон шаҳарларидан биронтаси ҳам бунчалик кўп номга эга эмас. Бир ҳадисда Бухоро номи Фоҳира бўлиб қолган. Чунки «Қиёмат» куни Бухоро шаҳри ўзида шаҳидларнинг кўнлиги билан фахр қилади» (БТ, 28- бет). Бухоронинг Фоҳира дейилиши динга қорилган афсона, албатта, иккинчидан, араб графикаси оқибатидир. Бухоро номи «Абдуллонома» ва бошқа бир қатор асарларда «Вихара» тарзида келтирилиб, оташпарастлар ибодат қиладиган жой таърифланади. Унинг этимологияси ҳам бор.

Халқда Бухоро – Боғора деган ривоят ҳам бор. Бухоро сўзининг этимологияси аниқ эмас.

Бухоро – санскритча вихара сўздан олинган бўлиб, «ибодатхона» маъносини билдиради, деган фикр бор. В. А. Лившицнинг фикрича, вихара сўзи сўғд тилида пархар шаклида кирган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, «Бухоро» сўзи бухор сўздан келиб чиққан бўлиб, ўтпараастлар тилида «илм макони» демақдир. Бу талаффуз уйғур ва хитой бутпараастларининг тилига яқиндир, чунки (уларда) сиғиниш жойлари бўлган маъбудаларни «бухор» деб атайдилар. Бухоро шаҳрининг номи аслида Лумижкат бўлган (Ҳофиз Таниш Бухорий, «Абдуллонома», 1- жилд. Т., 1966, 273- бет).

Бухоро топоними ёлғиз эмас. XI – XII асрларда Балх шаҳри атрофида Навбахор ибодатхонаси бўлган. Навбахор «эрта баҳор» эмас, балки «Янги ибодатхона» демақдир. Бухоро шаҳри этимологияси билан Ҳиндистондаги Бихар штатининг этимологияси бирдир (В. А. Никонов). В. В. Шостакович Сибирдаги Бухоро номи дарёни тилга олади.

Бухоро яқинида дул Бухоро (Жул Бухоро) номи қишлоқ бўлган. Бухоро вилоятларидан бири Бухорхитфар (Нажар – хатфар) деб аталган. (Бухоро ҳокимлари «бухорхудот» дейилар эди.) Бекобод яқинида Бухорлик, Жанубий Уралда Бухороча деган сой, Қашқадарё вилоятида (Китоб, Ғузор) Бухор – тўпор, Бухори, Хўжабурхори номи маҳалла, жойлар бор. Шундай қилиб, Бухоро компонентли топонимлар бир қанчадир. Қадимги туркий руник ёзувида (Култегинга бағишлан-

ган ёдгорликда) Вуқарак деган жой номи учрайди (Буқарақ сўзи улис – Бухоро эди). Бу жой номига С. Е. Малов бемалол Бухоро деб изоҳ берган. Академик Б. Я. Владимирцов ўша ёдгорликда Сўғд номи ҳам учрашини айтади ва Буқарақ ҳақиқатан Бухоро деган сўз бўлса, ўйрат (олтой) қаҳрамонлик эпосларида бухарин черик, яъни «Бухоро қўшинлари» деган сўзлар учрайди, деб ёзади (Б. Я. Владимирцов, «Географические имена орхонских надписей, сохранившиеся в монгольском», Доклады Академии Наук СССР, Ленинград, 1929, Доклады АН СССР, № 10, 171-бет). Баъзи бир тадқиқотчилар Бухоро сўзи санскритча эмас, балки эфталитча бўлса керак, деб ҳисоблайдилар. Бунда улар сўғдий ёзма ҳужжатида Бухоро сўзининг бош ҳарфи «П» билан ёзилганини далил қилиб келтирадилар (В. А. Лившиц, К. В. Кауфман, И. М. Дьяконов. «О древней согдийской письменности Бухары». Вестник древней истории, §- 1, 1954, 150 – 163-бетлар).

Бухоро ўзининг кўп асрлик тарихи мобайнида бир неча бор юксалиш ва инқироз даврларини бошидан кечирди, чет эл истилочиларининг қурбони бўлди.

Моддий маданият ва санъатнинг шунчалик хилма-хил ва турли даврга оид ёдгорликлари тўпланган бундай шаҳарлар жуда оз. Шаҳар Шарқ меъморлари яратган нодир архитектура ёдгорликлари билан бутун дунёга маълумдир.

Бухоронинг биринчи тарихчилари ёзиб қолдирган афсоналардан бирида Бухоро қалъаси Сиёвуш томонидан қурилган деб айтилади. Сиёвуш қадим замонларда илоҳий шахс сифатида ҳурматланган, кейинги даврларда яратилган шеърӣ афсонага кўра, Эрон шоҳи ва турк маликасининг фарзанди бўлган Сиёвуш Турон шоҳи Афросиёб томонидан ўлдирилган.

VI асрда шаҳар, юқорида таъкидланганидек, сўғдча ном билан Нумижкат деб аталган бўлса, VII – VIII асрларда Пухо, Бухо, Бугэ деб ҳам номланган. VII асрнинг иккинчи ярмида араб истилочилари Ўрта Осиёга, шу жумладан, Бухорога бостириб кира бошлайдилар. Амударёни биринчи бўлиб кечиб ўтган Убайдулла ибн Зиёд 674 йилда Тошкентни эгаллаб, Бухорога бостириб киради. 709 йилда Қутайба ибн Муслимнинг катта лашкари бой ва яхши мустаҳкамланган Бухорони эгаллайди. Ўша пайтгача шаҳарнинг тўрт, кейинчалик еттита дарвозаси бўлган.

VIII — IX асрларда Бухорода катта ўзгаришлар юз берди. 849—850 йилларда шаҳар атрофи II дарвозали девор билан ўралди. IX асрда маҳаллий Бухоро боёнлари Исмоил Сомоний (892—907) бошчилигида ташаббусни ўз қўлларига олдилар. Улар нисбатан марказлашган, амалда халифаликдан мустақил бўлган феодал давлат туздилар. IX — X асрларда у иқтисодий ва маданий жиҳатдан Ўрта ва Яқин Шарқнинг асосий шаҳарларидан бирига айланди.

Бу даврларда ижод қилган 30 га яқин шоирнинг номи тарихда сақланиб қолган. Абу Абдулло Рудакий ўша даврнинг энг улуғ шоири бўлган. Рудакийнинг бизга маълум бўлган энг ажойиб асарларидан «Шароб онаси», «Қариликка қасида» ларни тилга олиш, қайд этиш лозим. Ўрта асрнинг буюк энциклопедист олимларидан бири бухоролик Абу Али ибн Сино (980—1037 йиллар) эди. Ибн Синонинг асосий асарлари бўлган «Тиб қонунлари», «Шифо китоби», «Донишнома» ва б. қ. асарларида унинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари ифода этилган.

1220 йилнинг февралида Бухоро Чингизхон қўшинлари томонидан забт этилди. 1370 йилда эса Темур империяси таркибига кирди. XIV — XV асрлар мобайнида Бухоро диний марказ вазифасини бажарди. Улуғбек томонидан Бухорода (1417 йил) ва Ғиждувонда (1433 йил) қурилган мадрасалар феодал ҳукмдорнинг руҳонийларга эътиқоди билангина эмас, балки унинг олим сифатида маданий-маърифий фаолияти билан ҳам боғлиқдир.

XVI — XVII асрларда Бухоро сезиларли даражада гуллаб-яшнади. Шаҳар тубдан қайта қурилди, меъморчилик ансамллари пайдо бўлди. Бу иншоотларнинг кўплари бизнинг замонимизгача сақланиб қолган. Ноёб иншоотлар шаҳарда ўзига хос меъморчилик мактаби вужудга келганлигидан далолат беради. Қорахонийлар даврида қурилган Жомеъ масжиди харобалари ўрнида Калон масжиди (1514), унинг қаршисида эса Мир Араб мадрасаси (1530—1536 йиллар). Баланд Масжиди ва Хўжа Зайниддин масжидлари барпо этилди. Кўҳна Бухоронинг эскириб қолган кўплаб монументал бинолари қайта тикланди ва қисман таъмирланди. Шаҳар чеккаларида улкан Чор Бакр ансамбли, ҳовузлар, сардобалар, кўприклар, карвонсаройлар ва Баҳовуддин қишлоғида мақбаралар қурилди. Қалъа деворидан ташқаридаги Файзободда ажойиб хонақоҳ (1598—

1599 йиллар) қурилди. У чиройли гумбазга, ички томони эса икки қават, ганчга ўйилган гўзал нақшлар билан безатилган.

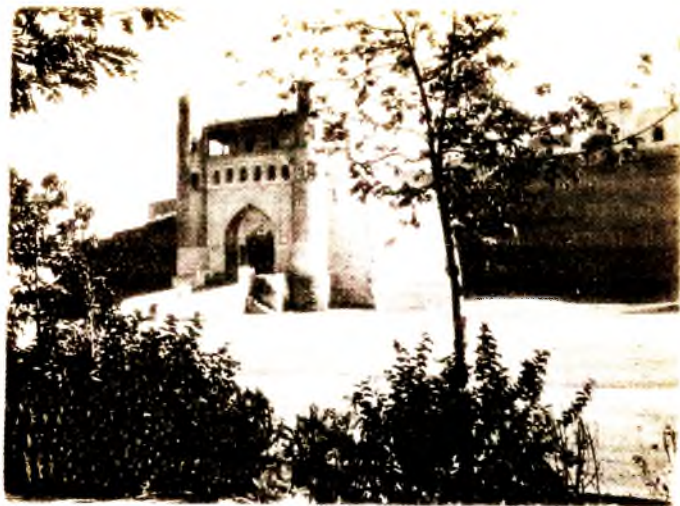
Бухоро жаҳондаги энг кўхна шаҳарлардан бири. Олимлар тахминида, айрим ёзма манбаларда шаҳарнинг «ёши» ҳар хил кўрсатилган эди, аммо Ўзбекистон Фанлар академиясининг Археология институти томонидан тарих фанлари доктори А. Р. Муҳаммаджонов бошчилигида олиб борилган археологик текширишлар натижасида Бухоронинг «ёши» 2300 йил эканлиги аниқланмоқда.

Бухоро арки — ҳукумат маркази бўлиб, унинг ҳоқими бухор-худот деб аталар эди. Наршахий ўзидан анча олдинроқ ёзилган манбага, яъни Абдулҳасан Нишопурийнинг «Хазойин ул-улум» («Илмлар хазинаси») деган асарига асосланиб ёзишича, Бухоро қалъаси жуда қадимий бўлган ва у тилларда дoston бўлиб қолган Сиёвуш ҳамда Афросиёб замонларида қурилган. Наршахий Сиёвуш ҳамда Афросиёб замонларида қурилган. Наршахий Сиёвуш қўҳандизнинг ичида, унинг шарқидаги дарвоза ёнида кўмилган, деган афсонани келтиради. Қўҳандиз (қалъа) нинг иккита дарвозаси бўлган. Шарқдаги дарвоза Ғурён дарвозаси деб, ғарбдаги дарвоза Регистон майдонига очилганлиги сабабли Регистон дарвозаси деб аталган.

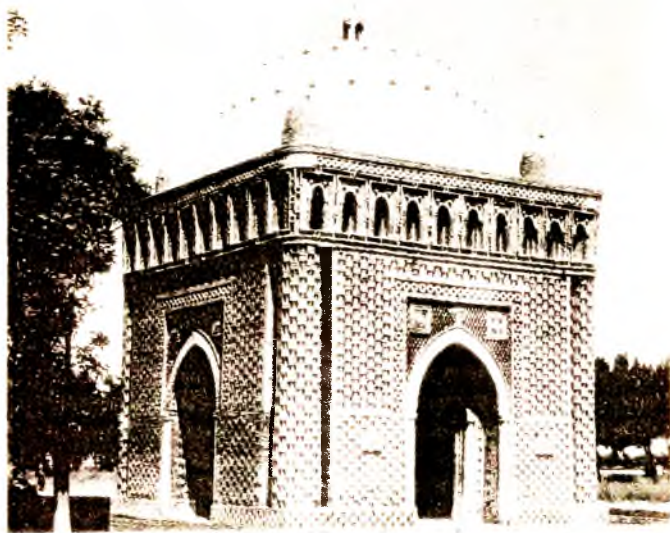
Бухоронинг режасига қараганда, бизнинг замонамизгача етиб келган майдони 34675 кв. метр, айланаси 780 метр бўлган. У 20 метр баланд тепалик устига қурилган. Ҳозир Арк майдони 4,2 гектар келади. Унинг тик девори пишиқ ғишт билан қопланган. Арк ҳамма томондан қўрғон девор билан гир айлангириб ўраб олинган. Бу девор сўнги II — III асрда қурилган. Араблар истилосига қадар аркда шаҳар ҳоқимлари — бухор-худотлар яшаганлар. Сомонийлар даврида (IX — X асрлар) Арк қайтадан қурилди ҳамда девор ва мезонлар билан мустаҳкамланди. Шимоли-ғарбий томондаги мезонининг ўрни ҳозиргача сақланган.

Қорахонийлар даврида (XI — XII асрлар) ва мўғуллар босқинчилиги вақтида (XIII аср) Арк бир неча бор вайрон қилинган. Аркнинг ҳозирги қиёфаси XVI асрда Шайбонийлар сулоласи даврида шаклланган. Ҳозир Арк вилоят ўлкашунослик музейидир.

Аркка кираверишдаги йўл аста-секин кўтарила бориб, узун йўлакдан Жомеъ масжидига олиб чиқади. Аркдаги бинолар XVII — XX асрларга, яъни Аштархонийлар ва

Бухоро. Арк

Бухоро. Исмоил Сомоний мақбараси

Мангитлар сулоалари даврига доирдир. Уша вақтларда Арк шаҳар ҳокимлари, кейинчалик хонлар, амирлар мансабдорлар ва ҳарбий бошлиқлар яшайдиган жой бўлган. XX аср бошларида Арк аҳолиси тахминан 3000 кишига етган. Аркдан шаҳар ва унинг теварак-атроф манзаралари ва тепаликлар кўриниб туради.

Исмоил Сомоний мақбараси (IX — X асрлар) — Ўрта Осиё меъморчилигининг ўзига хос аниқ ва муайян хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу меъморчилик ўз халқи ва унинг ғояси, дид-фаросати билан ифодаланган халқ усталарининг ижодидан иборат.

Биринчидан, IX — X асрларда қурилган Сомонийлар мақбараси ўша даврдаги бинокорларнинг маҳорати ва юксак бадиий дидидан далолат беради. Бу ёдгорлик 892—907 йилларда қурилган, деб тахмин қилинади. Мақбара шаҳардаги маданият ва истироҳат боғи ичида жойлашган. У куб шаклида бўлиб, яримшарсимон қубба билан ёпилган. Унга ҳусн бўлсин учун бурчакларига тўртта кичкина қубба ўрнатилган. Девори қалин (1,8 метргача) бўлганлиги туфайли бу ёдгорлик 1000 йилдан бери яхши сақланиб турибди.

Мақбаранинг фасади йўқ, тўрт томони ҳам бир хил. Бундай иншоотлар центрик композиция деб аталади. Мақбара квадрат шаклида бўлиб, пишиқ гиштдан қурилган. Ривоятларга кўра, бу мақбара Исмоил Сомоний томонидан отаси Аҳмад ибн Асад учун қурилган. Кейинроқ бу мақбара Сомонийлар хонадонининг даҳаси бўлиб қолди. Унга 907 йилда вафот этган Исмоил, кейинроқ мақбарага кираверишдаги ёзувга кўра, Исмоилнинг набираси — 914 йилдан 943 йилгача ҳукмрон бўлган Наср II ибн Аҳмад дафн қилинган. Бино ҳозирга қадар сақланиб турибди. Бу ёдгорликни хорижий давлатлар ҳам яхши биладилар.

Сомонийлар мақбараси содда, ажойиб зийнати ва асрлар давомида синовдан ўтган мураккаб гумбаз томли конструкцияни қўллаган бинокорларнинг муҳандислик маҳорати жиҳатидан жаҳон меъморчилигининг энг мукамал асарларидан бири ҳисобланади.

Чашмаи Айюб мозори (XII аср). Шаҳардаги маданият ва истироҳат боғи шу мазор ўрнида жойлашган. Бу ёдгорлик ғарбдан шарқ томон ёнма-ён жойлашган тўртбурчакли мураккаб тўртта бинодан иборат. Бу бинолар турли даврларда қурилган. Улардан энг қадимийси конуссимон баланд гумбаз билан қоплангандир.

Ривоятларга қараганда, иморатнинг бу қисмини Қоратонийлардан Арслонхон Вобкентдаги Минораи Калон билан бир вақтда қурдирган. Мозор ичидаги совуқ сувли чашма ҳозиргача бор. Ёдгорлик чуқур сойликда бўлиб, яқин вақтгача унда катта булоқ суви оқиб турар эди. Бу булоқ мозордаги қудуқ билан бирлаштирилган.

Бухоро. Чашмаи Айюб мазори

Қадимги ғарбий бино ёнига XVI асрда яна иккита бино қурилган. Қадимии бинонинг эшиги тепасига осиб қўйилган гулдор кошинга «бу бинони Темурнинг шахсан ўзи қурдирди», деб ёзилган. XVI асрнинг иккинчи ярмида бинонинг пастак пештоқдан иборат икки қуббали сўнгги тўртинчи қисми қурилган.

Тўрт бинонинг ҳар қайсисида бир-бирига ўхшамаган қуббалар бор. Улар ташқи кўринишлари ёки жануб томондан қараганда оригинал ва ўзига хосдир.

Мағоки Аттори масжиди (XII – XVI асрлар). Бу масжид шаҳар марказида жойлашган бўлиб, илгариги атторлар растаси ўрнига қурилганлиги туфайли Мағоки Аттори деб аталган. Масжид қарийб 6 метр ерга кириб туради, аслида кўп асрлар давомида аста-секин тупроқ қатламлари уюлиб, у кўмилиб қолган. Мағоки Аттори масжиди ёниқ типдаги масжидлардан бўлиб, томини 6 тош устун кўтариб туради.

Масжиднинг хиёбон томондаги жанубий пештоқи архитектуранинг ноёб асари ҳисобланади. Пештоқ ва унинг равоғи ҳар хил, чунончи, ўймакор ганч, сайқал берилган ғишт, кошин ўйиб нақшланган сопол ғиштчалар билан безатилган. Бинонинг шарқий томонидан кўтариладиган қисмида кенг тош зина бор. Зина жанубий пештоқ қурилгандан кейин қурилган. Бу зина учунгина эмас, балки намоз ўқиладиган жой ҳам бўлган.

Намозгоҳ масжиди (XII, XIV, XVI асрлар). Бухоронинг жануб томонида, шаҳар ташқарисидадир. Бундай масжидлар ҳайит кунлари шаҳар масжидлари намоз ўқувчиларни сиғдира олмаганлигидан шаҳар ташқарисига қурилган. Намозгоҳ масжиди ана шундай масжидлардан ҳисобланади.

Намозгоҳнинг пешайвон, галерея шаклида гумбазли биноси бўлган (XVI аср), унга нафис қоплама безакли пештоқ қурилган. Ғарб томондан бинонинг монументал қисми меҳробли қадимий деворга тақалган. Масжид нозик ўйма гулли сопол ғиштлар ва майда ғишт парчалар билан безатилган. Ҳозирги намозгоҳ масжиди ўрнида бир вақтлар ажойиб боғ ва ҳайвонотхона бўлган. Бу ер Шамсиобод деб аталган. Бу жойни тарихчи Наршахий ўз асарида тўла тасвирлаб ўтган.

Пои калон ансамбли – Минораи калон (1127) ёки Катта Бухоро минораси. Қорахонийлардан Арслонхон ҳукмронлик қилган даврда қурилган. Бу минора шаҳардаги энг баланд иншоотдир. Унинг баландлиги 46,5 метр, унинг қурилган вақтини (1127 йил) кўрсатадиган ёзув корпуснинг ўрта белидаги кошинлардан бирида қисман сақланиб қолган. Минора баланд, думалоқ устунсимон бўлиб, тепасида равоқли «фонусий» томи бор. Унинг ичида 104 пиллапояли айланма зинаси бор. Миноранинг юқори томони бир оз ингичкароқ бўлиб, цилиндр шакли гумбазида 16 та дарча бор.

Минорадан азон айтилган. Минорада душман пайдо бўлишини кузатадиган махсус пункт ҳам бўлган. Миноранинг қоровулхонаси ҳали ҳам бор, унинг сирти жимжимадор қилиб терилган пишиқ ғишт билан қопланган. Бухоро шаҳрининг ташқи кўринишида бу минора бадиий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Гумбазнинг зангори белбоғи XVI асрда ишланган кошинлардан иборат. Нақш билан ёзилган эски қисми XII асрда ясалган оч мовий тусдаги кошинлардан иборат бўлиб, Бухоро музейининг Ситораи – Моҳи хоса филиалида сақланмоқда. Минора корпусининг пастки қисми таъмирланди. У ўнбурчак шаклида бўлиб, устига минора қурилган.

Масжиди калон (Катта масжид) – жума намози ўқиладиган бу масжид 1514 йилда қурилган бўлиб, катталиги жиҳатдан Самарқанддаги Бибихоним масжиддан кейин иккинчи ўринда туради. У XII асрдаги эски масжид ўрнига қурилган. Масжид XV асрда қурила бошланиб, XVI аср бошларида (1514 йилда) битган. Масжид тўғри тўртбурчак шаклида ҳовлиси бўлган очиқ масжидлар туркумига киради. Масжиди калоннинг еттига эшиги бор. Асосий шарқий эшиги олдида ва ичида кенг айвонлар бор.

Масжиднинг умумий майдони бир гектар келади

Бухоро. Мир Араб мадрасаси

(127×78). Ҳовли галереяси 288 қубба билан қопланган, уларни 200 та устун кўтариб туради. Бу ҳам ноёб меъморчилик ёдгорликларидан биридир.

Мир Араб мадрасаси — шаҳарнинг марказий қисмида иккита гумбаз атрофидаги иморатлардан ажралиб туради (1530 йил). Улардан бири — Шимолий гумбаз тикланиб, унга ярим мовий кошин билан қопланган безак берилган, Жанубий гумбаз эса безатилмай қолиб кетган.

Мадрасага ҳашаматли баланд пештоқдан кирилади. Мадрасадаги бинолар худди Улуғбек мадрасасидек жойлаштирилган. Фақат дарсхона ўрнида гўрхона бор. Бу ерда яманлик шайх Абдулла (Мир Араб) ва унинг қариндошлари дафн қилинган. Ёдгорлик шунинг учун ҳам Мир Араб номи билан аталган.

Мадраса ҳовлисининг чор атрофини икки қаватли ҳужралар ўраб туради. Ҳужралар қаторини тўртта пештоқ ажратиб турибди. Бир вақтлар пештоқлар жуда баланд бўлган.

Улуғбек мадрасаси (1417 йил). Бу мадраса Темурнинг набираси: буюк астроном Улуғбек қурдирган уч мадрасанинг энг аввалгисидир. Тўғри тўртбурчак шаклида қурилган бу бинонинг ҳовлиси ва безатилган баланд пештоқи бор. Мадрасанинг олд томони икки қават қилиб қурилган, кираверишдаги миёнахонанинг бир томонида дарсхона, иккинчи томонида масжид, иккинчи қаватида кутубхона бўлган.

Мадрасанинг устки қисмини Исмоил ибн Тоҳир Исфаҳоний қурган. 1585 йилда бу бино қайта тикланган.

Кейинги йилларда ҳам у тез-тез таъмир қилиниб турган. Нақшларнинг таркибида юлдузсимон элементлар кўпчиликни ташкил этади. Буни астроном Улуғбекнинг касби-корига боғлаш мумкин.

Улуғбек мадрасаси дарвоза тавақаларига «**Билим олиш ҳар бир муслим ва муслиманинг бурчидир**» деган ибора ўйиб ёзилган. Мадраса ўз чиройи ва нақшларининг жуда гўзаллиги билан кишини ҳайратда қолдиради. Бу бино Ўрта Осиё меъморчилигининг равнақ топганлигини кўрсатадиган ёдгорликдир.

Абдулазизхон мадрасаси (1652 йил). Бу мадраса бадий безакларга жуда бой бўлиб, ўз аҳамияти жиҳатидан Ўрта Осиё меъморчилигида алоҳида ўрин тутаяди. Бу бино Улуғбек мадрасаси рўпарасида қурилган бўлиб, нафис меъморчилиги ва безатилиши жиҳатидан гўё Улуғбек мадрасаси билан рақобат қилаётгандек туюлади. Ҳолбуки, ҳар икки ёдгорлик қурилиши ўртасида икки асрдан ортиқ вақт ўтган.

Абдулазизхон мадрасаси оддий геометрик, юлдузсимон ва ўсимликларни тасвирлайдиган безаклар ўрнига анча мураккаб ва хилма-хил нақшлар билан ишланган. Бу ерда аждар ва семурғ қушнинг сурати бор. Мадрасада икки масжид бор, ёзгиси ҳовлида; дарвоза йўлагининг ғарбий бурчагида эса қишки масжид бор. Иккала масжиднинг ҳам девор ва шиплари жуда серҳашам қилиб безатилган.

Мадраса халқ меъмори уста Ширин Муродов иштирокида таъмирланган (1930 йил).

Болоҳовуз масжиди (1712 йил). У Арк қаршисида қурилган. Масжиднинг ҳужралари ва 20 та баланд ёғоч устунли айвони бор. У бир вақтлар шаҳарнинг жума намози ўқиладиган масжиди бўлган ва амир Бухорога келган пайтларида шу масжидда намоз ўқиган. Амир келганда Аркдан масжидгача гиламлар тўшалган. Болоҳовуз масжидига Регистон майдони томонидан қаралса, унинг пешайвони, майдон ён бошидаги минораси ва ўртасидаги чуқур ҳовуз кишида ажойиб таассурот қолдиради.

Чор Минор. Уни халифа Ниёзқул мадрасаси деб ҳам аташади. Бу ёдгорлик сўнгги вақтларда қурилган обидалар қаторига киради. У XIX аср бошлари (1807) да қурилган ва шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган. Ёдгорлик мураккаб меъморчилик намунаси бўлиб, пешайвон туридаги масжид, бир қаватли мадраса,

Бухоро. Абдулазизхон мадрасаси

ҳовуз ва ажойиб пештоқдан иборат. Тўртта баланд мезанаси бор. Улар минорага ўхшайди, шунинг учун ҳам Чор Минор мадрасаси деб аталади. Аслида эса булар шунчаки мезаналар бўлмай, фақат бинонинг бадиий безагидир. Улар Ҳиндистон масжидлари меъморчилигининг таъсири борлигини кўрсатиб турибди.

Лабиҳовуз (XVII аср). Қадимги Бухорода савдо майдонлари кўп бўлган. Улардан бири Лабиҳовуз ҳозиргача сақланиб қолган. Бу майдон шу ердаги катта (узунлиги 42 метр, эни 36 метр, чуқурлиги 5 метр чамаси) ҳовуз тufайли Лабиҳовуз деб аталган. Бу ҳовуз катта майдоннинг ўртасидадир. У 1620 йили қазилган. Ҳозирги вақтда ҳовуз таъмирланган. Майдоннинг тўрт томони ҳашаматли меъморчилик иншоотлари билан ўраб олинган, уни ғарбий томондан Девонбеги хонақаси, Лабиҳовуз масжиди, шарқий томондан Девонбеги мадрасаси ўраб турибди. Шимолий томонда эса 1578 йилда қурилган Кўкалдош мадрасаси бор. XVII асрнинг йигирманчи йилларида қурилган дастлабки икки ёдгорлик айниқса сернақш ва серҳашамдир. Бу ерда шаҳардаги тоқиларнинг ҳаммасини бир-бири билан боғловчи савдо кўчаси бошланади.

Бухоро. Лабиҳовуз, Кўкалдош, Нодир Девонбеги медресалари

Тим ва тоқлар (XVI аср). Бухорода энг йирик савдо иншоотларидан тўрттаси: Тоқи заргарон, Тоқи телпакфурушон, Тоқи саррофон ва Абдуллахон тими сақланиб қолган. Тоқлар шаҳристоннинг Лабиҳовуз майдонидан Регистон майдонигача борадиган асосий савдо кўчасидаги чорраҳаларда қурилган. Мунтазам саккиз бурчакли ички хонага маҳобатли гумбаз ёшилган. 16 дарчали бу гумбазнинг меридианал қовурғалари бор. Тоқи заргаронда ўттиздан ортиқ заргарлик дўкони ва устахоналар бўлган. Бу ерда ҳар хил зеб-зийнат буюмлари ясаб сотилган. Тоқи телпакфурушон кўчалар чорраҳасига қурилган. У олтибурчак шаклида бўлиб, марказий гумбазда дарчалари бор. Тоқи телпакфурушон илгари Тоқи китобфурушон деб аталган, чунки бу ерда китоблар сотилган. Тоқи саррофон икки кўча чорраҳасида бўлиб, улардан бири Регистон томонга қараб кетган. У шунинг учун Тоқи саррофон деб аталганки, унда кўпинча саррофлар ўтириб, чет эл пулларини алмаштирганлар ва пул майдалаганлар. Бухоронинг Абдуллахон тими ва тоқлари қадимий шаҳар қурилишининг обод, йирик кўчаларида сақланиб қолган элементларигина, холос. Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларидаги бирорта шаҳарда бунчалик маҳобатли (улуғвор) меъморчилик иншоотлари йўқ, деса бўлади.

Девонбеги хонақосининг олд томони Лабиҳовуз сувида ойнадек акс этиб туради. Шунинг учун бу ёдгорликни Лабиҳовуз деб ҳам атайдилар.

Шарқ томонда, масжид рўпарасида Нодир девонбеги мадрасаси (1622 йил) қад кўтарган. У карвонсарой сифатида қурила бошлаган бўлса-да, кейин қурилиш давомида мадрасага айлантирилган. Шунинг учун унинг режаси оддий ва мадрасалар режасига ўхшамайди.

Кўкалдош мадрасаси (1578 йил) — Лабиҳовуз майдонида жойлашган бинолар жумласига киради. Бу ёдгорлик Абдуллахон ҳукмронлик қилган даврда (1557–1558) қурилган бўлиб, Урта Осиёдаги энг катта мадрасалардан бири ҳисобланади. Мадрасанинг 160 хужраси бор. Мадрасанинг эшиги алоҳида эътиборга сазовордир. Эшик табақалари ёғоч пилакчалардан йиғилиб, елим ва михсиз чўп пона билан бириктирилган, тахта пилакчаларга нозик ва майда ўймакор гул солинган. Мадрасаларнинг девори одатда яхлит бўлади. Бу мадрасанинг эса очик айвончали болохоналари бўлган ва улар дурустгина безатилган. Ҳозир бу ерда вилоят давлат архиви жойлашган.

Шаҳарнинг ғарбий қисмида, шаҳар маданият ва истироҳат боғи дарвозасининг чап томонида бир-бирига рўпара турган иккита катта мадраса бор. Улар Қўш мадраса номи билан машҳур. Қўш мадраса Бухородаги ҳашаматли меъморчилик комплексларидан биридир. Шарқий томондаги Мадори хон мадрасаси (1566) ғарбий томондаги Абдуллахон мадрасасидан 22 йил илгари қурилган. Мадори хон мадрасасининг ҳажми кичикроқ, безаклари соддароқдир. Абдуллахон мадрасаси каттароқ, айниқса унинг сал қийшайган баланд олд пештоқи серҳашамдир. Ҳовли тўрт пештоқдан иборат. Унинг эшик табақалари Кўкалдош мадрасасининг эшигига ўхшатиб тахта пилакчаларидан ясалган. Шаҳарнинг шарқий қисмида, вокзалга яқин жойда икки мақбара: Сайфуддин Боҳарзий ва Буёнқулихон мақбалари бор.

Сайфуддин Боҳарзий мақбараси дин ақидалари тўғрисида асарлар ёзган ва 1262 йилда вафот этган шайхнинг номи билан боғлиқдир. Бу ёдгорлик икки бинодан, яъни зиёратхона ва гўрхонадан иборат. Илгари иккинчи хонада бадийий ўймакорлик ва сирли безакларнинг ноёб намунаси бўлган ёғоч сағана бўлган (XIV аср). Мақбаранинг ичига баланд миноралар гумбазидаги дарчалардан ёруғлик тушиб туради.

Буёнқулихон мақбараси (XIV аср). Бу мақбара 1358 йилда Самарқандда ўлдирилган мўғул хони чингизий Буёнқулихон қабри устига қурилган. Мақбара катта ва кичик хонага бўлинган. Мақбаранинг тўрт томонида нақшинкор устунлар бор. Девор ичидан қоронғи ва тор йўлак ўтади. Мақбаранинг ички ва ташқи томони рангбаранг бўёқ билан безатилган. Бу ерда зангори, кўк, бинафша ранг ва оқ бўёқларгина ишлатилган. Бўёқлар гоят тоза ва тиниқ. Ўша замонда пештоқ ҳам қурилган. Фақат у бинодан алоҳида қурилган. Мақбара пештоқи ҳам кошин билан безатилган.

1926 йилда мақбара таъмир этилди. Унинг баланд супа устига қурилганлиги яқинда аниқланди.

Зиндон — XVII аср охирларида Шаҳристоннинг шимоли-ғарбий бурчагидаги тепаликда (ҳозирги колхоз ўрнида) қурилган. Бино кўримсиз бўлиб, баланд ғишт девор билан гир айлантириб ўраб олинган. Зиндонга жанубий девордаги пастак пештоқдан кирилган. Кичкина ҳовли икки қанотли тош бинога олиб боради. Унг қанотнинг бошидаги хонага қарзини узолмаган кишилар қамалган. Бинонинг чап қанотидаги тўртинчи хона кишида оғир таассурот қолдиради. У қоровулхона орқасидаги 5 метрли чуқур ертўладир. Ер устидаги қисми дарчали қубба, ертўлага катта тешиқдан тушилади.

Зиндон ҳовлисидан маҳбуслар «пирининг» қабри ҳамда зиндоннинг шарқий ва шимолий томонларидан ўтадиган баланд тор йўлак бор. Ҳозирги вақтда зиндонга Бухоро ўлкашунослик музейининг экспонатлари қўйилган.

Ситораи моҳи хоса саройлари — шаҳардан 4 километр нарида, шаҳарнинг шимол томонида икки сарой бор. Улардан бири Бухоронинг энг охирги амири Саид Олимхоннинг саройидир. Бу сарой бир қаватли бўлиб «Г» ҳарфи шаклида қурилган. Бунда гарчи халқ усталари ўйма ганчкорликда ва деворларга сурат солишда ажойиб маҳорат намуналарини кўрсатган бўлсалар-да, амирларнинг мешчанлик дид-фаросатлари, уларнинг бир-бирига зид дабдабали, ҳашаматли суратларга ўчилиги ўз аксини топган. Амир саройни безаттиришда Европа меъморчилигига тақлид қилган. Бутун шу дабдаба-ю ҳашаматларга тақлид қилиб ишланган сурат ва нақшлар орасида Ситораи моҳи хосадаги «Оқ сарой» («Оқ зал») га берилган нардозлар халқ санъаткорлари ҳунарини кўз-кўз қилиб туради. Бу зални истеъдодли санъаткор уста

Ширин Муродов бир гуруҳ Бухоро усталари билан қурган. Ҳозирги вақтда Ситораи моҳи хосага Бухоро вилояти ўлкашунослик музейи бўлимнинг экспозициялари жойлаштирилган. Сарой ҳудудида санаторий очилган.

Ситораи моҳи хосада амирнинг отаси Аҳмад қурдирган иккинчи сарой ҳам бор. Бу бино сарой ҳаётининг ёдгорлиги бўлиб, тамоман бошқача режалаштирилган ва безатилган. Ҳозир бу иккинчи саройга болалар санаторийси жойлашган.

Қўш мадрасадан жанубда, замонавий бинолар қурилиши олиб борилаётган жойда унчалик катта бўлмаган Баланд масжид (XVI аср) қад кўтариб турибди. Масжиднинг қишки биноси билан ёғоч устунли айвони жойлашган пойдевори баланд бўлганлиги учун Баланд масжид деб ном олган.

Иморатнинг барча меъморчилик бойлиги ҳозирги пайтда унинг ички томони ҳисобланади. Олтин сув югуртирилган нафис гулли ялтироқ катакча тош тахтачалардан иборат баланд оч-яшил панель кишини завқлантиради. Пештоқчалардаги серҳашам ўсимлик суратидаги безак IV асрнинг «гулдор» гиламларига жуда ўхшайди.

Хожа Зайнулдин масжиди. Хожа Зайнулдин масжиди 1555 йилда қурилган. Биз бу ерда биринчи бўлиб масжид қурилиши билан шаҳар қурилиши ўртасидаги ҳамкорликни кўрамиз. Масжид асосий фасадининг икки томони унинг олдидан ўтадиган, тор йўлакни ҳисобга олиб қурилган, икки томони эса турар жой уйлари билан бир қаторда турибди. Икки олд томони айвонли, унинг олдида эса катта тош плиталари терилган катта ҳовуз бор. Масжиднинг ичи жуда чиройли қилиб безатилган. Унинг пештоқлари шундай маҳорат билан безатилганки, у ўша пайтдаги одамларнинг шундай юксак диди бўлганлигидан далолат беради ва уни кўрган киши ҳайратда қолади.

Бухорода катта қизиқиш туғдирадиган яна бир қанча ёдгорликлар бўлиб, биз энг асосийларинигина кўрсатиб ўтдик.

Ўқитувчи Бухоро шаҳридаги қадимий ёдгорликларни тушунтириб, шаҳарда катта қизиқиш туғдирадиган яна бир қанча меъморчилик ёдгорликлари борлигини, бу ерда энг асосийларинигина кўрсатиб ўтилганлигини қайд қилиб, суҳбатни яқунлагач, «мана энди биз Бухоро вилоятидаги қишлоқ ва районлар топонимикаси устида

Бухоро. Хожа Зайнуddин масжиди

тўхталамиз», деб ўқувчилар диққатини қуйидагиларга тортади:

Аскарча — Бухоро вилоятидаги қишлоқ. Аскарча — «кўшин — лашкар қишлоғи» маъносини билдиради. Шу райондаги Довуд қишлоғида қурол-аслаҳа тайёрланган.

Банд — Навоий районидаги қишлоқ. Бу сўз — тўғон, сув омбори деган маънони билдиради.

Янги бозор — Бухоро вилояти Бухоро районидаги қишлоқ. Бу номни ўрганишда ўша жойда яшаб хизмат қилаётган ўқитувчиларга, кексаларга ва архив ҳужжатларига мурожаат қилинди. Қишлоқни нима учун Янги бозор деб аташган? Бунга сабаб, Янги бозор қишлоғидан бир оз наридаги қишлоқда бошқа кичик бир бозор бўлган, бу бозорга турли томондан кишилар келиб савдосотиқ қилганлар. Бозор кенгайиб борган, эски бозор билан биргаликда янги бозор ҳам ривожланган. Шундан бошлаб қишлоқ Янги бозор деб атала бошлаган.

Сари кунда — Ромитон районидан 15 километр наридаги қишлоқ. Урганч чўли этакларида жойлашган. Кексаларнинг айтишларича, ўрта асрларда қишлоқ

ниҳоятда обод бўлган. Майдони кенг, бор-чорбоғи кўп бўлган. Шу ерда кунда боши, яъни сув боши бўлгани учун ҳам қишлоқнинг номини шундай деб атаганлар. «Сари» — тожикча (бош), «кунда» — сув, сув тақсимланган тўғон боши демакдир. Вақт ўтиши билан хусусий бойлик учун олиб борилган курашлар натижасида қишлоқ харобага айланган. 1920 йилда қишлоқда жами 6 хўжалик истиқомат қилган. Қишлоқ аҳолисининг кўнчилиги тожиклар. Кейинги йилларда қишлоқ таниб бўлмас даражада ўзгарди. Дастлаб 10 гектар майдонда омов билан деҳқончилик қилган сарикундаликлар бугунги кунда 300 гектардан ортиқ ерга экин экиб, фаровон ҳаёт кечирмоқдалар.

Чор работ — Бухоро вилояти Ғиждувон районидаги қишлоқнинг номи. Чор работ, яъни тўртта работдан иборат деган маънони англатади. Ҳозир ҳам қишлоқ тўрт қисмдан иборат бўлиб, улар халқ шеvasи билан қуйидагича номлар билан аталади: Шўро хўрхо (шўр овқат истеъмол қиладиганлар) — ёки тузлик овқат ейдиганлар маҳалласи; «Марказий кўча» ёки маҳалла; Пой лучҳо (оёқ яланглар), ёки камбагаллар маҳалласи; Ошпазҳо (ошпазлар маҳалласи).

Ҳозир ҳам Чор работ қишлоғи ва унинг 4 маҳалласи юқоридаги ном билан аталиб келинади. Бухоро вилояти Ғиждувон районидаги колхозда қуйидаги қишлоқлар бўлиб, улар **Чор работ** (тўрт работ), **Қўрғон** (қалъа), **Аррабон** (суви равон кетадиган ариқ; суви тез оқадиган ариқ) деб номланган (араблар яшайдиган қишлоқ бўлиши ҳам мумкин).

Кескин терак — Кармананинг номи, ҳозир Навоий деб аталади. Бу қишлоқнинг ҳам ўзига хос тарихи бор. Унинг Кескин терак деб аталиши тўғрисида шундай ривоят бор: бу ерда жуда кўп терак ўсган. Теракларни бир киши келиб кесиб олиб кетган. Шундан бери бу жой Кесган терак деб аталиб келар экан. Ерли халқ тилида «Кескин терак» дейилади.

Даббоки — Бухоро вилояти Қоракўл районидаги қишлоқ номи. Тожикча даббог — тери ишловчи, чармгар, даббоғи — терини ошловчи кесиб.

Етимак — Бухоро вилояти Шофиркон районидаги қишлоқ. Етимак (Ятимак) — «етимча», «етим бола»; «Етимак» (ятимак) деган оғирлик ўлчови бўлган; етим (ятим) сўзининг «қашшоқ», «батрак» маъноси ҳам бор.

Ёби ариқ — Бухоро вилояти Конимех районидаги

қишлоқ. Ёби (ёбу) ўзбек халқи таркибига кирган қадимий элат, қабила. Ёбиларнинг кўпчилиги асосан Зарафшон водийсида истиқомат қилган. Ёби қабиласи томонидан қазилган ариқ Ёби ариғи бўлган, сўнг қишлоққа ҳам «Ёби ариқ» номи берилган. Ҳозирда шу ном билан аталади.

Обдузд — Бухоро вилоятидаги ариқ. Обдузд — «сув ўғриси» ёки «ўғирланган сув» демакдир. Навбатини кутмасдан ўғринча сув оладиган киши обдузд дейилган. Баъзан бирон ёриққа ёки ўпқонга кириб кетиб, яна ер юзига чиқадиган жилға суви ҳам обдузд деб аталган.

Охших — Бухоро вилоятидаги қишлоқ номи. Тўғриси, Оқших бўлса керак. Туркман уруғларидан бири ших (шийх) деб аталган. Бир қанча уруғлар қора, оқ, баъзан кўк, сариқ каби турларга бўлинади. Бухоро вилоятида туркманлар кўп. Бу уруғ баъзан ўзбеклар орасида ҳам учрайди. Оқших сўзи бузилиб, Охших бўлиб қолган.

Оқтақир — Бухоро вилояти Томди районидаги овул. Тақир чўлда қиш-баҳорда сув тўлиб, ёзда қақраб ётадиган, ёрилиб-ёрилиб ётадиган яйдоқ майдонга айтилади.

Пешку — Бухоро вилояти Ромитон районидаги қишлоқ номи. Пеш «олд», «олд томон», куй — «кўча», «гузар», яъни кўча томон деган маънони англатади. Ҳозир шу номли район маркази.

Позагари — Бухоро вилояти Гиждувон районидаги қишлоқ. Поза тожикча омочнинг учига кийдириладиган чўян тиш, позагар (позарез) омоч тиши қуювчи уста деган маънони билдиради.

Патгачи — маъноси маълум эмас, лекин патта деган ўсимлик (бута) бор. Термиз шаҳри яқинида (Амударё бўйида) Паттакесар қишлоғи ҳам бор. Бу қишлоқ ҳам ана шу ўсимлик номи билан аталган. Сепатта — «уч патта», айрим мутахассисларнинг изоҳига кўра, «Патта» сўзи айрим кишиларга бериладиган ҳужжатларни ҳам билдиради. Шунинг учун бозорда ва гузарларда бож олувчи одамни «патгачи» дейишган.

Таллича — Бухоро вилояти Бухоро районидаги қишлоқ номи. Талл арабча сўз бўлиб, «тепалик» деган маънони билдиради. Бухоро вилоятининг кўп жойларида тепаликни талл дейишади. Таллича «кичкина тепалик» деган маънони билдиради.

Тароб — Бухоро вилояти ҳудудида жойлашган. Тарихий манбаларда Тароб қишлоғи Бухородан ҳам олдин

пайдо бўлган дейилади. Бу қишлоқ дастлаб Наршахийнинг «Бухоро тарихи»да тилган олинган. Бу қишлоқ аҳли 1238 йилда мўғулларга, кейинроқ эса маҳаллий бойларга, руҳонийларга қарши кўтарган қўзғолонлари билан машҳурдир. Тароб сўзининг этимологияси маълум эмас. Маҳмуд Таробий ҳам шу қишлоқдан чиққан.

Тошкент — Бухоро вилояти Қоракўл туманидаги қишлоқ номи. Қишлоққа тошкентликлар кўчиб келиб ўрнашгандан шундай ном олган.

Тоқи саррофон — Бухоро шаҳридаги бозор. Тоқ сўзи қадимий меъморчилик атамаларидан бири бўлиб, «аркли бино» маъносини англатади. Бухоро хонлигида усти ёпилган бозор тоқ дейилган. Масалан, Тоқи телпакфурушон — Телпак сотувчилар тоқи, Тоқи саррофон ҳам шундай бозор (раста)лардан биридир. Сарроф — «пул майдаловчи» демакдир. Урта асрларда Бухоронинг Кеш (Шаҳрисабз) дарвозаси яқинидаги бир маҳалла Расаттоқ (арабча «арк боши») деб аталган. Бу маҳалла қадимда ана шу ерда бўлган гумбазли бозор номи билан аталган бўлса керак, дейди тарихчи О. И. Смирнова.

Хумдонак — Бухоро вилоятидаги қишлоқ номи. Фишт, сопол буюмлар пишириладиган хумдон сўзига кичрайтириш аффикси «ак» қўшилиб ясалган топоним. Хумдонак «хумдонча қишлоқ» маъносини билдиради.

Хожа Таббанд — Бухоро гузарларидан бири. Маъноси безгакни боғловчи, йўқ қилиб ташловчи (даволовчи) демакдир. Жонли тилда Таббат бўлиб кетган. Гузарда хожа Таббанд мозори бор. Ривоятларга кўра, хожа Таббанд безгакни даволаган. Гузар ана шу хожа Таббанд номи билан аталиб келинмоқда.

Шоҳруд — шаҳар ариғи, Бухоро шаҳрини сув билан таъминлайдиган ариқ. Дастлаб Руди зар деб аталган. Араб географлари асарларида Наури зар шаклида қайд қилинган. Шайх Бохарзийнинг вақф ҳужжатларида (XIV аср) Руди шаўри Бухоро деб аталган. Кейинги асарларда Шоҳруд бўлиб кетган. Эронда ҳам Шоҳруд деган ариқ бор.

Шўристон — Бухоро вилояти Шофиркон районидаги қишлоқнинг номи. Шўристон — «шўр босган жой», «шўрхок» маъноларини билдиради.

Қулонхона — Бухоро вилояти Бухоро районидаги қишлоқ. Бир замонлар қулон кўп бўлганлигидан шундай ном олган бўлиши мумкин. Лекин қулон (қулончик)

уруғи вакиллари яшайдиган қишлоқ ҳам Қулонхона деб аталган бўлса ажаб эмас.

Қўтир булоқ - Вобкент районидаги қишлоқ. Қишлоқ қўтир касаллигига даво бўладиган булоқ ёнида жойлашганлигидан шундай ном олган.

Ғиждувон — Бухоро вилоятидаги шаҳар. Дастлаб Наршахий асарида тилга олинган. Бошқа тарихий манбаларда Ғиждувон шаклида ҳам қайд қилинган. Халқ оғзида Ғиждувон сўзини Ғужи девон — девлар, инс-жинслар кўп маъносида дейилса, айримлар Ғужи деҳгон — «Бир тўп қишлоқ» демақдир, деб тахмин қиладилар. Тўп қишлоқ дегани тўғри бўлса керак. Ҳар ҳолда этимологияси аниқ эмас. Баховуддин Нақшбанднинг устози Абдухлолиқ Ғиждувоний номига қўйилган деган фикрлар ҳам бор.

Ҳавзак дорисозлар — Бухоро вилояти Ғиждувон туманидаги қишлоқ. Бу топоним тожикча ва ўзбекча тил қоидалари асосида ясалган; ҳовузни тожиклар ҳавз дейишади («ак» эса кичрайтирувчи аффикс), доридармон тайёрлаб кун кўрган киши дорисоз дейилган. Ҳавзак дорисозлар «дорисозлар ҳовузчаси» демақдир, икки сўз орасидаги изафет эса тушиб қолган, тожикча Ҳавзаки дорусозон бўлиши керак.

Ўқитувчи ўқувчиларни Бухоро вилоятининг қишлоқ ва районлар тарихи топонимикаси билан таништириб чиққач, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларининг қишлоқ, районлари тарихи этимологиясини ўрганишга киришса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу ўринда ўқитувчи Қашқадарё вилоятидаги Губалак, Қарши, Китоб, Яккабоғ, Олақарга, Варганза, Чимқўрғон каби қишлоқ, шаҳар номининг келиб чиқиш тарихини ўша жойларда яшаб, ижод этган атоқли олимлар шоирлар, машҳур кишилар, Меҳнат Қаҳрамонлари, уруш фахрийлари, шунингдек тарихимизда муҳим роль ўйнаган кишилар номлари билан боғлаб ўрганиши керак.

Шунингдек, ўқитувчининг нима учун бу вилоят Қашқадарё деб номланган ва бу сўзнинг маъносини биласизми? каби саволларига ўқувчилар илмий ижодий жавоб топишда ота-оналари, маҳаллий қариялар, шу соҳага қизиқувчилар билан ҳамкорликда иш олиб бориши зарур.

Масалан, Қашқадарё сўзи қандай маънога эга? деган саволга қуйидагича жавоб олиш мумкин;

Қашқадарё — дарёнинг номидан олинган. У Қарши

воҳасини сув билан таъминлайди. Дарё қадимги вақтда Кошкируд деб аталган. Айрим тадқиқотчиларнинг (масалан, В. В. Бартольднинг) фикрича, Қашқадарё Кешкируднинг фонетик ўзгарган вариантыдир.

Баъзи олимлар топонимнинг асосини «қашқа» сўзи ташкил этади, қашқа «қақшамоқ, қуриб қолмоқ» деган маънони билдиришини айтади (А. Ишаев). Ҳ. Ҳасанов дарёнинг табиий хусусиятида ҳам қашқалик бор, Қаршидан кейин дарёнинг суви камайиб ўзани олачалоқ «қашқа ҳолига келади», деб ёзади. С. Қораев «қашқа» сўзининг бир неча маъносини келтиради. Этник ном: тиниқ, тез оқар, ёқасида ўсимлик ўсмайдиган яланг, ёлғиз тепа ва ҳоказо.

Дарё номидан вилоят номи вужудга келган, ҳозир ҳам шу ном билан юритилади.

Қарши — шаҳар номи. Қашқадарё вилоятининг маъмурий маркази. Қарши Ўзбекистоннинг энг кўҳна шаҳарларидан бири. У Грек — Бақтрия давлати давридан бери мавжуд. Шаҳар XIV асргача Нахшаб деб аталган. Араблар бу маҳаллий номни бузиб Насаф деб ишлатган бўлса керак. Ҳозирги Қарши XIV асрнинг биринчи ярмида воҳа ўртасида Самарқанд, Бухоро, Афғонистон, Ҳиндистон ва Шарқдаги бошқа қўшни мамлакатлардан келадиган йўллар устида қурилган. Чигатой наслидан бўлган Кепакхон (1309—1326) Қашқадарё водийсига ўрнашган эски Нахшабдан икки фарсах нарида ўзига сарой қурган. Сарой мўғул тилида Қарши деб аталади. Қарши «Шоҳ қалъаси» деган маънони ҳам билдиради, дейишади.

Губалак — бу қишлоқ Қашқадарё вилояти Косон районидаги колхоз ҳудудида жойлашган. Қишлоқ вилоят маркази Қарши шаҳридан 18 км шимоли-ғарбда, район марказидан эса 10 км жануби-шарқ томонда жойлашган. Қишлоқда 200 дан кўпроқ хўжалик истиқомат қилади. Аҳолининг миллий таркиби ҳам хилма-хил бўлиб, унинг асосий қисмини ўзбеклар ташкил этади. Айтишларича, қишлоқнинг ўрни бундан бир неча йил муқаддам чўл бўлган. Кўчманчилик билан шуғулланган одамлар аста-секинлик билан шу ерга келиб ўтроқлашиб қола бошлаганлар. Қишлоқ ёнида кўчманчи «араб» қабилалари келиб ўрнашган. Улар авваллари қапа ва ертўлаларда яшаганлар, сўнг гувала қуйиб, ундан уй қуриб олганлар. Шундан кейин бу қишлоқ номи «Гувалак» бўлиб қолган, кейинчалик Гувалак сўзи «Губалак» бўлиб кетган. Бу ном

Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам учрайди. Масалан, Фаргона водийсида гувалак номли бир неча жойлар бор.

Маҳмуд тепа — Қашқадарё вилояти Косон районидаги қишлоқ. Қишлоқнинг олдинги номи «Қорателпак» бўлган. Қишлоқ аҳлининг аксарияти қорателпак кийиб юрганидан шундай ном олган, дейишади. Кейинчалик одамлар чакалакзор ва тепаларни ўзлаштириб, янги қишлоқ барпо қилганлар. Ишбоши Маҳмуд исмли оқсоқол бўлган экан. Уша вақтдан бошлаб Маҳмуд ота ўзлаштирган тепа, кейинчалик Маҳмуд тепа деб атала бошлаган, қишлоқ номи эса ўз ҳолича қолаверган.

Китоб — Қашқадарё вилоятидаги шаҳар. Шаҳарни уч томондан тоғлар, яъни Зиёвуддин тоғининг давоми, Қўрғон тоғ, орқа тарафидан эса Тахта қорача тоғи ва шу тоғнинг давоми ўраб олган. Китоб номининг келиб чиқиши ўқийдиган «китоб» сўзидан эмас, балки тожик тилидан олинган «кифт» — елка, «об» — сув, яъни «елкадаги сув» деган маънони билдирувчи «кифтоб» сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам бу ном тўғри қўйилган, чунки Китоб районининг икки томонидан иккита дарё — Қашқадарё ва Оқдарё оқиб ўтади. Китоб райони жанубдан Шаҳрисабз райони, шимол ва ғарбдан Самарқанд вилоятига қарашли Жом деб аталган қишлоқ билан, шарқдан эса Тожикистон тоғлари билан чегараланган. Китоб райони кундан-кунга ривожланиб бормоқда. Китоб посёлкасида қурилган тўрт қаватли маъмурий бинолар ва қишлоқ хўжалик идораси, замонавий озиқ-овқат, кийим-кечак, пойабзал, бош кийимлар, атир-упа, уй-анжомлар, атторлик, «Бола-лар дунёси» дўконлари бинолари шаҳар кўркига кўрк қўшиб турибди. Шунингдек, 500 ўринли «Ўзбекистон 50 йиллиги» кинотеатри, меҳмонхона бинолари, «Пахтакор» спорт жамяти ва шу кабилар китобликлар хизматида. Китоб районида саккизта колхоз, тўртта совхоз бор. Буларнинг ҳаммаси дон етиштириш, чорвачилик билан шуғулланади. Икки совхоз, яъни «Қишлик» ҳамда «Паландара» совхозлари узумчилик, чорвачилик, сабзавот ва полиз экинлари, тамаки хом ашёси етиштиради.

«Қишлик» совхози Китоб районининг шимол томонидан жойлашган. Совхозни «Қайнар» деб ҳам аташади. Бундай аталишининг боиси шуки, қишлоқда катта чашма жойлашган. Бу чашма «Қайнар булоқ» деб аталади. Қайнар булоқ совхознинг энг юқорисида жойлашган.

Чашмадан бутун совхоз сув ичади. Қишлоқ қариялари чашма ҳақида кўпгина ривоятлар тўқишган. Чашманинг ўртасида икки туп дарахт ўсади. Қарияларнинг айтишича, агар шу дарахтни биров синдирса ёки унинг ёнида бирон ножўя иш қилиб қўйса, унинг кўзи кўр, қўли ёки оёғи шол, яъни жонсиз бўлиб қолар экан. Шунинг учун ҳам бу жойда ҳеч ким ножўя иш қилмайди. Фақатгина совхоз ишчилари булоқ суви тоза бўлиши учун гир атрофини бетондан девор қилиб устини ёпиб қўйишган. Совхоз ҳудудида бир неча сайргоҳ жойлар бор. Шулардан бири «Етти қиз ғори», «Аҳмад ғори», «Қирқ қиз» деган жойлар бўлиб, бу жойлар айниқса баҳорда кишининг баҳри-дилини очади.

Варғанза — Китоб районидаги қишлоқ номи. Маҳаллий аҳолининг кўпчилиги анорчилик билан шуғулланади. Айтишларича, бу ерга бошқа ерлардан келишиб анор ўғирлаб кетишган. Бу воқеа мунтазам тақрорланиб турган. Шунинг учун бу қишлоққа «варғанза», яъни анор ўғирланадиган жой, деб ном берган эканлар. Б. Аҳмедов таърифича «вар» сўзи сўғдийча бўлиб, «шамол», «ғанза» — кони, яъни шамол кони деган маънони билдиради. Ҳозир ҳам бу қишлоқ шу ном билан аталади.

Шаҳрисабз — Қашқадарё вилоятига қарашли шаҳар. Бу ном XVI асрда тилга олинади. Шаҳарнинг қадимги номи Кеш. XV — XVI асрлардаги тарихий манбаларда, чунончи, хожа Аҳрорнинг вақф ҳужжатларида ва «Бобурнома» да Кеш ва Шаҳрисабз номлари параллель ишлатилади. Шаҳрисабз — «Кўкаламзор шаҳар», яъни «Яшил шаҳар» демакдир. XIV — XV асрларда Амир Темур ва Улугбек даврларида Шаҳрисабзда қатор монументал бинолар — сароф, масжидлар, мақбара ва бошқалар қурилди. Бу иншоотларнинг харобалари ҳозирги вақтда ноёб меъморчилик ёдгорлиги сифатида сақланиб қолган.

Яккабоғ — Қашқадарё вилояти Яккабоғ районидаги шу номдаги аҳоли яшайдиган жой номи. Айтишларича, дастлабки вақтларда ҳозирги Яккабоғ райони ўрнида аҳоли кам бўлган. Буларнинг ҳам кўпчилиги кўчманчи халқ бўлиб, чорвачилик билан шуғулланган. Яккабоғ ҳудуди экин экишга қулай бўлган. У Ҳисор тоғига яқин бўлиб, чашма ва майда сой сувлари Яккабоғдан ўтади. Сувнинг бу жиҳатдан қулайлиги боғ-роғ барпо этишга олиб келган. Бу жойда олдин якка боғ барпо қилинган. Яккабоғ райони ҳудудида бир неча қишлоқ мавжуд.

Булардан бири Нўғайлидир. Нўғайлар ҳақида айтилган айрим гаплар ҳозир ҳам халқ ўртасида мавжуд. Иккинчи қишлоқ — Қатағон (қувилганлар), учинчи қишлоқ — Учтепа.

Чимқўрғон — Қашқадарё вилоятидаги қишлоқ. Чимқўрғон — чим девор билан ўраб олинган жой демакдир. Бу қишлоқ аҳолиси талончилардан сақланиш мақсадида ўз қишлоқларини атрофини девор билан ўраб олишган. Бу девор атрофида чуқур ҳандақлар қазиб, сув билан тўлатиб қўйишган. Қўрғонга кириб чиқадиган тўртта дарвоза бўлиб, уларга кўтарма кўприклар орқалигина кирилган. Аҳолиси қўрғон ташқарисида деҳқончилик қилган. Улар ўзларига тўқ ва мард кишилар бўлган. Қўрғонни ёв олиш мушкул бўлган. Қишлоқ аҳолиси қўрғонга сувни тоғдан сополдан ясалган қувурлар орқали келтиришган. Бунақа қувур ёт кишилар учун сир сақланган. Қувур ерга кўмилиб, бир учи тоғдаги булоқларга боғланган. Ривоятда айтилишича, бу қишлоққа ёв бостириб келади, лекин қўрғонга бостириб кириш имкониятини тополмай тўхтаб қолишади. Шу вақтда Чимқўрғон ҳокимининг чиройли қизи босқинчиларнинг лашкарбошисига хуфиёна ошиқ бўлиб қолади. У муҳаббат деб душман томонга қочиб ўтади ва сир сақланган сув йўлини айтиб беради. Бу ёвга қўл келиб, булоқ оғзини бекитишади. Сувсиз қолган халқ сотқинлик натижасида енгилади. Чимқўрғон босиб олиниб, деворлари бузиб ташланади. Сопол қувурлар эса ер тагида қолаверади. Уларнинг қолдиқлари ҳозир ҳам ўша кўмилган ердан топилмоқда. Чимқўрғон қишлоғи деворлари бузилиб кетса ҳам ўз номини сақлаб қолган.

Олақарға — шу номли қишлоқнинг келиб чиқиш тарихини бевосита шайх Ақлиқирон ота номи билан боғлашади. Аслида қишлоқ номи Олақарға эмас, Ақлиқирон отадир. Унинг тарихи XVIII асрдан бошланган. Қишлоқнинг икки томонидан иккита ариқ оқиб ўтади. Буларнинг бирини — Паст ариқ, иккинчисини — Катта ариқ дейишади. Ариқларнинг бўйида 2 та тепалик бор. Бу тепаликлардан бири ясси, иккинчиси баланд. Иккала тепалик ҳозир ҳам бор. Ясси тепалик катта ариқ билан бирлашган. Аслида авваллари бу тепалик ўрнида одамлар уй қуриб яшаганлар. Шу тепалиқдан 1961 йили катта хум топилди. Хумнинг ичида эски тангалар, камон ўқининг учлари топилди. Ақлиқирон ота вафотидан кейин қишлоқ шу шайх номи билан Ақлиқирон ота деб атала

бошлаган. XVIII асрда шайхга атаб масжид қурилган. Қишлоқ номи олдин Ақлиқирон, сўнг Алақар, кейинчалик Олақарга бўлиб, ўзгариб кетган. Масжид эса Ақлиқирон оталигича қолаверган. Бу масжид ҳозир ҳам бор. Ҳозирги вақтда ҳам қишлоқ Олақарга номи билан аталиб келинмоқда.

Бойбичакон — Қашқадарё вилояти Деҳқонобод районидоғи ош тузи кони. Бойбича — бойнинг катта хотини, баъзан бой хотин деган маънони ҳам англатади. Бойбичакон номи билан аталган қишлоқ ёнидағи туз конига ҳам шу ном берилган.

Шагарак — Қашқадарё вилояти Чироқчи районидоғи қишлоқ. Қашқадарё вилоятида истиқомат қилиб турган сарой қабиласи таркибига кирадиган қипчоқ сарой уруғининг бир қисмини шагарак дейишади. Зарафшон водийсида ҳам бу уруғ шагарак деб аталган.

Ўқитувчи Сурхондарё вилояти ҳудудидағи топонимлар тарихини ўрганишдан аввал Сурхондарё сўзининг этимологиясига ҳам қисқача тўхталиб ўтиши лозим. Вилоят номининг келиб чиқиш тарихи ҳақида тушунча берилгандан сўнг ўқувчилар диққати унинг районлари, қишлоқ, овуллари номлари тарихига жалб қилинади.

Сурхондарё — тожик тилидан олинган бўлиб, «сурх» — қизил, яъни Қизил дарё демакдир. Сурхондарё бош оладиган тоғ тизмалари, даралар, тоғ жинсларида қизил ранглар мавжуд. Сув бу жинсларни ўзи билан оқизиб келганлиги сабабли қизил тусли туюлади. Шунинг учун ерли халқ — қизил дарёни тожик тилида «Сурхондарё» деб аташган.

Термиз — Грек — Бақтрия давлати даврида Термиз «Таримита» номи билан, Македонскийнинг истилочилик даврида «Александрия» деб аталган. Сомонийлар даврида «Шаҳри сомоний» деб ҳам аталган. X асрнинг охирида шаҳар яна Термиз деб аталади. Термиз номи «Авесто» ёзувларида тилга олинади. Термиз шаҳри тарихи ҳақида айрим афсоналар мавжуд. Айтишларига қараганда, грек аскарлари шаҳарни бир неча кун қамал қилиб турган. Шаҳар мустаҳкам баланд девор билан ўралганлиги туфайли шаҳарни ололмай, охири ҳийла ишлатганлар — шаҳар бошлиқларини қўлга олиб, қаршилик кўрсатганларни эса катта бир масжидга қамаб, ўт қўйиб юборганлар. Шаҳар душманлар қўлига ўтгач, аҳоли масжиддагиларга ачинишиб, бирор киши ёки тирик жон қолдими? — деб чақирганлар. Шунда масжид ичидан

«Биз тирикмиз», деган садо чиққан. «Биз тирикмиз» деган сўз бора-бора «термиз» бўлиб кетган дейишади. Албатта, бу афсона ҳақиқатдан узоқ. Шаҳар дастлаб Тармита, Тармета деб талаффуз этилган.

Шундай қилиб, Термиз Балх шаҳрининг ярми, дарёнинг нариги томонидаги қисми, деб ҳисобланган. Термиз районидаги Намуна колхози ҳудудида милодимизнинг VI — VII асрларида ғиштдан қурилган жуда катта Қариқиз биносининг харобалари бор. Шаҳар мўғуллар томонидан вайрон қилинган бир қанча вақт ўтгандан кейин қайтадан қурилган.

Ҳаким ат-Термизий даҳмаси — ўрта асрда Термиз атрофи мустаҳкам девор билан ўралган бўлиб, саройлар ва масжидлар қурилган. Ҳунармандлар ва савдогарлар гузарлари барпо этилиб, ободонлаштирилган. Қальанинг этак томонида Ҳаким ат-Термизий ансамбли бунёд этилган. XIII асрда Чингизхон қўшинлари бостириб кириб, шаҳарни вайрон этганда шу ансамбль омон қолган.

Шайх Абу Абдуллоҳ ибн Али ибн Муҳаммад Ҳаким ат-Термизий IX асрнинг охирида Термизда яшаган. У бир қанча илмий асарлар яратган (лекин улар бизгача етиб келмаган). Араб тарихчилари ва географларининг баъзи асарларини ҳам таржима қилган. Ҳаким ат-Термизий 869 йилда вафот этган. X — XI асрларга келиб унинг қабри устига унча катта бўлмаган даҳма қурилган. Даҳмага турли хил рангда жило берилган. XII асрда даҳма тамоман қайтадан қурилиб, мураккаб безаклар билан безатилган. Қабр устига оқ мрамартош ётқизиблиб унга Қуръон оятлари ва биографик маълумотлар ёзиб қўйилган.

Султон Саодат ансамбли — ўрта аср меъморий ёдгорликларидан бири, Сурхон дарёсига яқин ерда қад кўтариб турибди. X асрдан бошлаб бу ансамбль сайидлар қабристонига айланиб қолган. Тарихий маълумотларга қараганда, Термиз сайидларининг бошлиғи амир Ҳусайн шу ерда дафн этилган. Маълумки, сайидлар ўзларини Муҳаммад пайгамбарнинг бевосита авлодлари деб ҳисоблаб, Шарқ мамлакатларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаганлар. Темур ҳам сайидларни ўзига яқин тутган. XVI асрда Абдуллахон II уларни ўзи тарафига оғдириб олиш мақсадида сайидлар авлодларининг мақбараларини зиёрат қилган ва айримларини қайта тиклатган.

Сайидларни дастлабки вақтларда очиқ ерларга дафн

этганлар. X аср охирларидан бошлаб мазор тепасида мақбара қура бошлаганлар. Мақбаралар ҳар хил катта-кичикликдаги пишиқ ғиштдан ишланган бўлиб, уларни ишлаган усталарнинг ҳар бири ўзига хос янги элементлар билан бойитишга ҳаракат қилганлар. Мақбараларнинг олд томони шарққа қаратилган бўлиб, турли шаклдаги ғиштар билан чиройли қилиб ишланган. Амир Ҳусайн мақбараси бу жиҳатдан бошқалардан ажралиб туради. Умуман, Султон Саодат ансамбли Шарқ меъморчилиги тараққиётининг 700 йиллик даврини ўз ичига олади.

Зурмала минораси — Ҳозирги Термиз шаҳридан 10 километр чамаси нарида, Амударё шимолга томон кескин буриладиган ерда Эски Термиз харобаси сақланиб қолган. Ана шу ерда Зурмала номи билан аталадиган 12 метрли минора қад кўтариб турибди. Гарчи минора хароб бўлиб кетган бўлса-да, у маҳобатлидир. Аъло сифатли ғиштдан тикланган миноранинг пойдевори ниҳоятда мустаҳкам ишланган.

Миноранинг ташқи томонига айланма зинапоя ишланган бўлиб, ички томонида қоп-қоронғи йўлак бор. Зурмала минораси Эски Термиз билан деярли тенгдош милодимизнинг дастлабки асрларида бунёд этилган. Зурмала минораси будда динига топинганлар томонидан қурилган бўлиб, уни балоғат уйи деб аташган.

Термиз милодимизнинг дастлабки асрларида асосий ядроси Бақтрия ҳисобланган Кушон подшолиги таркибига кирган. Ана шу вақтда шаҳар обод бўлган. Кушон давридан бошлаб Сурхондарёнинг ҳозирги ҳудудига буддизм кириб кела бошлаган. Бу ерга буддий миссионерлари келиб саройлар, бутхоналар қурганлар.

Қирққиз қасри — Термиз шаҳридан олти километр наридаги «Намуна» колхози ҳудудида жойлашган қадимий Қирққиз қасри харобалари ҳайбатли кўриниши билан киши эътиборини ўзига тортади. Бу ёдгорлик XVIII аср ўзбек халқ эпоси билан боғланган. «Қирққиз» — бу подшоҳ Гулойим ва унинг қирқта канизаги ҳақидаги эртақдир. Қирққиз қасри қалъани эслатса-да, лекин аслида йирик феодалнинг қасри бўлган. Икки қаватли қаср IX асрда бунёд этилган бўлиб, карвонлар ўта туриб, бу ерда дам олганлар, ёзнинг жазирама иссиғида шу жойда жон сақлаганлар. Қаср анъанавий Шарқ меъморчилиги услубида қурилган. Бу ёдгорликда арабларгача бўлган Урта Осиёга хос меъ-

морчилик мактабининг услуби кўзга яққол ташланиб туради. Қаср душманнинг ҳар қандай ҳужумидан, айниқса феодалларнинг ўзаро урушларидан ҳимоя қилишга мослаб қурилган.

Қирққиз қасри инсон ҳунармандчилиги санъати намунаси бўлиб, оддий тупроқ — лойдан яратилган бу қошона ижодкорларининг, меъморларининг номи маълум эмас. Орадан кўп йиллар ўтди. Қаср харобага айланди. Аммо Қирққиз қасри IX асрнинг ноёб иншооти сифатида савлат тўкиб турибди.

Жарқўрғон минораси — ҳозирги Жарқўрғон райони марказига яқин ерда бундан 860 йил бурун бунёд этилган ажойиб минора қад кўтариб турибди. Бир вақтлар бу минора масжид бўлиб хизмат қилган. Бизгача миноранинг харобасигина етиб келган. Ҳозир минора таъмирланиб асл ҳолига келтирилди. Минора ўрта асрга хос Шарқ меъморчилигида муносиб ўрин эгаллайди. Баланд миноранинг қуббаси шаҳарга файз бахш этади. Уша вақтларда сўфилар шу минора тепасидан туриб азон айтганлар. Минорадан атрофга ҳар хил воқеалар тўғрисида дарак беришда ҳам фойдаланганлар. Минора XII асрда қайта тикланган. Минора безаклари ғиштдан ишланган. У пастдан юқорига томон ингичкалантириб қурилганки, бу осмонўпар минорани томоша қилиш кишига завқ бахш этади. Минора ичига саккиз қиррали қилиб супача ўрнатилган. Минора ташқарисига ишланган ўн олтига думалоқ колонна эса худди минорага ўралган лентага ўхшаб турибди. Миноранинг пастки қисмидаги еттита қиррасига ғиштни ўйиб ёзув ёзилган бўлиб, саккизинчи қирра билан тўққизинчи қирра оралиғидаги йўл орқали миноранинг ичидаги айланма зинапояларига чиқилади. Миноранинг сақланиб қолган ёзувларидан бирида шу минорани яратган меъморнинг исми ва бунёд этилган йўли кўрсатилган. Меъморнинг исми Али бўлиб, ҳозирги Туркменистоннинг Серахс шаҳрида истиқомат қилган Муҳаммаднинг ўғли экан. Минора ҳижрий 502 йилда, яъни 1108—1109 йилларда бунёд этилган. Миноранинг юқори қисми вайрон бўлиб кетган. Қолган қисмининг баландлиги 30 метр чамаси келади. Тадқиқотчиларнинг тахминига қараганда, миноранинг баландлиги 40 метрдан ортиқ бўлган. Унинг айланаси 17 метрча келади.

Зараутсой қўриқхонаси — Термиздан юз километр нарида Кўҳитоғ оралиғида Зараутсой номли манзарали жой бор. Ер ости сувлари, ёмғир ва шамол натижасида

қояларда жуда кўп шалолалар, ғорлар пайдо бўлган. 1932 йилда овчи ва ўлкашунос И. Ф. Ломаев тоғли қишлоқ аҳолисидан зараут — камар номи билан машҳур бўлган «Қизил суратли ғорлар» тўғрисидаги афсонани эшитиб қолади ва бу сирли расмлар ҳақидаги маълумотни Сурхондарё вилояти ўлкашунослик музейига маълум қилади. Тошларга туширилган расмлар олимлар эътиборини ўзига тортади. Археологлар ва rassomлар барча ғорларни ўрганишади. Текширишлар натижасида тошларга солинган 200 дан ортиқ расм аниқланди. Лекин улардан фақат ўттизтасигина яхши сақланиб қолган бўлиб, ибтидоий жамият кишилари овчилик билан шуғулланганликларидан далолат беради.

Зараутсой тошларидаги расмларнинг нусхаси олинган бўлиб, улар вилоят ўлкашунослик музейи фондида сақланмоқда. Зараутсойдаги расмлар тош даврига, яъни палеолит, мезолит, неолит даврларига мансубдир. Баъзи расмлар мезолит даврининг охирларида яратилган бўлса, баъзилари милодимиздан олдинги III — II асрларда кашф этилган, айримлари милодимизнинг бошланишига яқин бунёд этилган бўлса ажаб эмас. Минг йиллар ўтиши билан расмлар ўз ранги ва сайқалини йўқотган бўлса-да, узоқ ўтмишдан сақланиб қолган ёдгорлик сифатида қимматлидир.

Сариосиё — бундай деб аталишига сабаб, кишиларнинг айтишларига қараганда, бир вақтлар шу ерда бир киши тегирмон қурган ва унинг атрофига келиб, уй-жой қуриб, ўрнаша бошлаганлар. Аста-секин бу ер қишлоққа айланган, аҳолисининг кўпчилиги тожиклардан иборат бўлганлиги сабабли улар ўз қишлоқларини «Тегирмон боши», яъни тожикча «Сариосиё» деб атаганлар. Сариосиё кейинги даврда ўсиб ривожланди. Қишлоқ шаҳарга — район марказига айланиб қолди. Ҳозир ҳам Сариосиё район марказидир.

Қарсаган — Шўрчи районидаги қишлоқ номи. Аслида Қарсақган ёки Қарсақкон бўлиши керак. Маҳаллий халқ тулкининг бир турини қарсақ деб атаган. Қадимги туркий тилда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида ҳам қарсақ тулкилар жинсидан бўлган бир ҳайвон, унинг оқ ўсиқ терисидан пўстин қилинади, деб айтилган. Агар бу сўзни «қарасаган» тарзида оладиган бўлсак, «қарсақ» тулкининг бир тури, «ган» тожикча кўплик аффиксидир.

Юрчи — Денов районидаги қишлоқ. Аслида «юртчи»

бўлиши керак. «Юртчи» сўзининг ўзини эса қуйидагича изоҳлаш мумкин: а) кўчиб қўнадиган жой; б) кўчманчилар яшайдиган жой; в) яйлов. Бу қадимги туркий сўз бўлиб, чорвадорлар ва кўчманчилар яшайдиган жойга нисбатан ишлатилиб келинган. Фикримизча, юрчи «юртжой», яъни юртжой ўрин демакдир. «Юртжой», «юртчи» шаклида қўлланиб келинмоқда. Юрчи сўзининг келиб чиқиш тарихини Б. А. Аҳмедов ўзининг «История Балха» китобида илмий равишда исботлаб берган.

Болдир – Сурхондарё вилоятидаги қишлоқ номи. Этимологик жиҳатдан бу сўз қадимги туркий сўз бўлиб, асл маъноси тоғ бурнига ўхшаган кўтарилиб чиққан нарса, демакдир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида болдир – тоғ бурни тарзида учрайди. Шунингдек, девонда «болдир» бошқа компонентлар билан қўшилиб, болдир ўғил, қиз (ўғай ўғил, ўғай қиз) маъносида ҳам қўлланилган.

Дехболо – Бойсун районидаги қишлоқ. Ерли халқ «дийбола», «диболо» тарзида талаффуз қилади. Бу сўз тожикча дех (қишлоқ), боло (баланд юқори) компонентларидан ташкил топган, дехболо – «юқори қишлоқ» демакдир. Дехболо номи билан аталадиган қишлоқлар республикамизнинг Самарқанд, Қашқадарё вилоятларида ҳам учрайди.

Пулхокин – Бойсун районидаги қишлоқ. Қишлоқнинг шимолий қисмида ер ости сизот сувларининг қўшилиши натижасида катта ариқ пайдо бўлган ва табиий ҳолда ер қатлами тагидан оқиб ўтиб кўприк шаклига келиб қолган. Пулхокин форс-тожикча пул (кўприк), хок (тупроқ) компонентларидан ташкил топган, «кин» эса тожикча сифат ясовчи қўшимчадир. Шунга кўра Пулхокин – тупроқли кўприк, деган маънони билдиради. Қишлоққа ҳам «тупроқ кўприк» номи берилган.

Эгарчи – Бойсун районидаги қишлоқ. Маҳаллий халқ «ийарчи» деб атайдди. Айтишларича, бу қишлоқ жойлашган ер отнинг эгарига ўхшаган бўлганлиги учун «ийарчи» деб аталган. Фикримизча, бу қишлоқда қачонлардир эгар ясовчи косиблар бўлган ва шунинг учун «эгарчилар» яшайдиган жой деб номланган бўлса керак.

8 март қишлоғининг тарихи. Бу қишлоқ Сарииё районида жойлашган. Октябрь тўнтаришидан олдин у қишлоқ ўрнини тўқай ва майда кўллар қоплаб ётар эди.

У ерда ҳар хил ваҳший ҳайвонлар кўп бўлган. Кейинчалик бу ерлар аста-секин ўзлаштирилиб, янги ерлар очилди, янги уйлар қурилди ва одамлар яшай бошладилар. Қишлоқда аввал жуда кўп кўл бўлганлиги сабабли «Кўл қишлоғи» деб ҳам аталиб келган. 2-жаҳон уруши йилларида қишлоқ хўжалик ишларини бошқариш хотин-қизлар зиммасига тушганлиги, ҳамма ишларни хотин-қизлар бажарганлиги учун «Кўл» қишлоғига 1946 йили Халқаро хотин-қизлар куни байрами «8 март қишлоғи» деб ном берилган.

Шўрчи — Сурхондарё вилоятининг районларидан бири, у 1935 йилда ташкил топган. Шўрчи деб номланишига асосий сабаб район ҳудудидаги ерлар ҳеч нарса экиб бўлмайдиган даражада шўр бўлган. Шунинг учун ҳам Шўрчи номини олган. Ҳозирга қадар экин экишдан аввал шўри ювилиб, сўнг экин экилади.

Бойсун — Сурхондарё вилоятининг районларидан бири. Унинг номи ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, Бойсун топоними киши номи билан, яъни тарихий шахс бўлган Амир Темурнинг невараси Бойсунқур номи билан алоқадор деб ҳисоблайдилар. Бойсунқур — Шоҳруҳнинг учинчи ўғли. Онаси Гавҳаршоҳбегим. Астробод ва Журжон вилоятларининг ҳокими бўлган. Бойсунқур сўзининг қур аффикси тушиб қолиб Бойсун бўлиб қолган, деган фикрлар ҳам мавжуд.

Бу район ҳудудида топонимикаси қизиқ бўлган қишлоқлар кўп учрайди. Масалан:

Ажрим — бу қишлоқ номининг маъноси ажратилган бўлиб, берилган деган маънони англатувчи ўзбекча номдир. Қишлоқ географик жойлашишига кўра марказдан жуда чеккада, аҳоли сони кам. Тўнтаришдан олдин бой-имомлар ерларни деҳқонларга чорикор сифатида бўлиб-бўлиб, ажратиб, чегараларини ажрим қилиб берган. Ердан олинган ҳосилнинг тўртдан бирини ўша бойларга беришган. Чорикорлар ўз ерларини аниқ ажратиб олганлар, шунинг учун бу қишлоқ номи Ажрим бўлиб қолган дейишади.

Даштиғоз — бу қишлоқ номининг маъноси икки таркибий қисмдан: «дашт» ва «ғоз» сўзидан иборат. Бу ердан сой ўтган, сой ер сатҳидан жуда чуқур бўлиб, ўз соҳилларига сув бермаган. Сувдан дашт томонлардан учиб келган ўрдак ва ғозларгина нафланганлар, холос. Шунинг учун бу жойни даштдан келган ғозлар яшайди-

ган жой, деб атаганлар. Маҳаллий халқ (тожиклар) бу сўзларни бирга қўшиб Даштиғоз деб юритганлар. Ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

ДУГОБА -- (дуоба) – тоғ қишлоғи бўлиб, икки сой қўшилиши жойида жойлашганлиги учун шу ном берилган. Ҳақиқатан ҳам қишлоқ Қайроқ ва Хўжанпок дарёси қўшилган жойда жойлашган. Тожикча Дугоба бўлиб ўзлаштирилган.

Жарқишлоқ – ўзбекча ном бўлиб, жар бўйидаги қишлоқ маъносини билдиради ва ҳозир ҳам шу номда аталади.

Жўжа булоқ – тоғ олди яйлови. Серўт, серсув ерда жойлашган. Бу ерга берилган ном ўзбекча бўлиб, маъноси жой шароитига қараб берилгандир. Чунки бу ер овлоқ жой бўлиб, ёзда қушлар бемалол бола очишган. Ёз мобайнида жўжаларнинг чий-чийи тинмаган, жўжа – кичик маъносида қўлланилган. Бу кичик булоқ деган маънони ҳам билдиради.

Заранг булоқ. Афсоналарга кўра, бу ерда чорвадорларнинг ҳомийси ҳалок бўлган эмиш. Унинг қабри булоқ бошида бўлиб, булоқ устидан заранг дарахти ўсиб чиққан. Заранг тагида булоқ бўлгани учун бу жойни Заранг булоқ дейишган. Ҳақиқатан ҳам булоқ атрофида одам қучоғига сигмайдиган заранг дарахти ҳозир ҳам қад кўтариб турибди.

Омонхона. Афсонада айтилишича ҳазрати Али Бойсун тоғларини томоша қилиб юриб, шу қишлоқда дам олган ва ётишда доимо: «омон бўл», «душман тегмасин», деб ётар эркан. Қишлоқ чуқур дарада жойлашганки, ҳозирда ҳам бу ерни топиш анча қийин. Қишлоқ жанжалтўполонлардан холи бўлгани учун ҳам шундай аталган бўлиши мумкин. Қишлоқнинг шимол тарафида шифобахш сув чиқадиغان жой ва табиий музхона бор. Бу шифобахшлик хусусиятидан дин арбоблари усталик билан фойдаланганлар ва ўша ерни бойлик тўплаш манбаига айлантирганлар. Юқоридаги афсоналар ҳақиқатга жуда яқин. Қишлоқ ҳамма томондан тоғ билан ўралган, хотиржам яшаш мумкин бўлгани учун ҳам унга Тинхона, Омонхона деб ном берган бўлишлари мумкин.

Сариқамиш – қишлоқ икки хил номланишига сабаб эскидан ҳунармандчилик ривожланиб, бўйра тўқувчилар (бўйра эса қуриган қамишдан тўқилган) маркази бўлганлигидир. Қишлоқнинг шимолидаги чангалзорларда ўсадиغان қамишзорга нисбатан қамиш, чангалзор

қуригач бу ердаги қамишлар узоқ вақт сарғайиб ётишига нисбатан сарик, яъни Сарикамиш бўлиб қолган.

Қизил тўлқин – 40-йилларда қурилган қишлоқ. Дастлаб бу ер «Қизил тўлқин» колхози ҳудуди бўлган ва аҳоли келиб жойлашган. Коллективлаштириш тўлқини оммавий тус олганлиги учун шундай ном олган.

Қайроқ тоғлиқ қишлоқ. Тоғнинг этагида жойлашганлиги учун бу ерда табиий шароит натижасида тошлар силлиқлашиб, меҳнат қуроқларининг тиғини ўткирлаш учун ишлатилган. Шунинг учун бу ердан қайроқ тошлар кўплаб олиб кетилган. Балким қайроқ тош кўп учраганлиги учун шу номни олган бўлиши мумкин. Натижада қишлоқ шу номни олган.

Қўрғонча – узоқ тоғлиқ қишлоқ бўлиб, кичик қўрғон деган маънони беради. Айтишларича, бу атрофда иккита қўрғон бўлган. Биттаси мустақкам катта қўрғон бўлган, иккинчиси кичкина. Бир куни табиий офат натижасида қаттиқ сел келиб, катта қўрғонни олиб кетган. Кичик қўрғон эса четроқда бўлгани учун омон қолган.

Қиличбоғ – бу жой шу ернинг кўринишига қараб берилган. Агарда бирон баландлик жойдан қишлоққа назар солинса, уй ва боғлар чўзилиб қиличга ўхшаб кетади.

Қўшбулоқ – икки булоқ сувининг қўшилишига қараб номланган. Заранг булоқ билан Кўкбулоқ ўртасида жойлашган. Булоқ ўртаси серўт, ажойиб яйлов. Бу ер яшаш учун қулай бўлганлиги сабабли қадимдан аҳоли истиқомат қилган. Демак, қўшбулоқ номи билан Янгиобод қишлоғи вужудга келган. Ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

Морбулоқ – ажойиб, манзарали яйлов марказидаги булоқ номи. Айтишларича, шу булоқдан кечанинг маълум пайтида катта бир илон Чиқиб турар экан. Тасодифан уни бир киши кўриб қолиб, юраги ёрилиб ўлганмиш. Шундан сўнг, бу булоқ морбулоқ, яъни илонбулоқ деб атала бошлаган. Шу ном ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Ўртабўз – марказдаги кўриқ деган маънони билдиради. Чунки қишлоқ атрофи катта сувсиз текисликдан иборат. Уша қишлоқ жойлашган ҳудудгина ўзлаштирилган бўлиб, ўртабўз, яъни марказий бўз ер деб аталган. Кейинчалик бошқа ерлар ҳам ўзлаштирилган, аммо қишлоқнинг номи Ўртабўз бўлиб қолган.

Селга – Сурхондарё вилоятидаги Боботоғ этагидаги дара ва қишлоқ номи. Кўклам пайтида сел келадиган сойлик ва шунингдек дара оғзида сел келган лойқа –

чиринди қумлардан ҳосил бўлган унумдор ерлар «селга» ёки «селча» ерлар дейилади.

Гилямбоп — Сурхондарё вилояти Ангор районидаги қишлоқ номи. Тожикча гилямбоп — гилям тўқувчи демакдир. Гилямбопли деган уруғ ҳам бўлган.

Гулиоб — Сурхондарё вилояти Сариосиё районидаги қишлоқ номи. Гулиоб, гулоб — атиргул суви. Илгари атиргул баргини қайнатиб, буғлатиб тайёрланган хушбўй сув гулоб дейилган. Кўчма маънодаги топоним, аммо ҳозир қишлоқда «гулоб» тайёрланмаса ҳам атиргул кўп ўсади.

4. Самарқанд вилояти топонимикаси ва уни ўрганиш

Ўзбекистон тарихи курсидаги «Темур давлатининг ташкил топиши» деб номланган мавзунини ўтиш жараёнида Самарқанд вилояти колхоз, совхоз, қишлоқ районлари топонимикасини ўрганиш ва ундан дарсда фойдаланишга бағишланган намунавий дарс режаси.

Дарсни ташкил қилиш: а) синфнинг дарсга ҳозирлигини кузатиш; б) ўқувчилар диққатини дарсга жалб қилиш.

Ўтилган мавзу: «XVI асрда маданиятнинг ривожланиши» мавзуси юзасидан ўқитувчи ўқувчилардан сўрайди. Ўтилган мавзуга қисқача яқун ясаб, янги мавзунини бошлайди.

Янги мавзу: «Темур давлатининг ташкил топиши».

Дарснинг мақсади: Ўқувчиларга XIII асрнинг охири — XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёдаги аҳвол, Самарқандда сарбадорлар ҳаракати. Темурнинг ҳокимиятни олиши ва унинг фотиҳлик юришлари ҳақида ҳамда Темур давлатининг ички ҳаёти, «Суюрғоллар» тизими ва Темур даврида феодал эксплуатациянинг кучайиши тўғрисида маълумот беришдан иборат.

Янги мавзу режаси:

а) XIII асрнинг охири — XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёдаги аҳвол;

б) Самарқандда сарбадорлар қўзғолони;

в) Темурнинг ҳокимиятни қўлга олиши;

г) Темурнинг фотиҳлик юришлари;

д) Темур давлатидаги ички ҳаёти;

е) Темур босиб олган шаҳарлар, қурдирган биноларининг номлари.

Янги мавзунинг конспекти

1. XIII асрнинг охири — XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёдаги аҳвол. Ўзбекистон ҳудудига келиб қолган мўғуллар аста-секин ўтроқ ҳаётга кўчиб, ислом динини қабул қила бошлайдилар. Бу эса, ўз навбатида, мўғулларни борган сари маҳаллий, айниқса туркий халқларнинг маданиятини, урф-одатларини, тилини қабул қилишга ва буларга сингиб кетишга олиб келади. Шу жараён маҳаллий, ўтроқ халқ ҳаётига ҳам таъсир кўрсатади. Мўғул ҳарбий оқсуякларининг унумдор ерларга кўчиб келиши маҳаллий аҳолининг хўжалигига зарба берди. Айрим хўжаликлар ўз жойидан сиқиб чиқарилади. Ҳукмрон доиралар ҳаётида рўй берган бу ўзгаришлар уларнинг давлат ҳокимиятини ҳам қўлга олишларига имкон беради.

Мовароуннаҳрдай маданий ўлка билан мустаҳкам алоқа ўрнатишга интилган мўғул хони Кепакхон (1309—1326) ўтроқ ҳаётга кўчиб, ҳокимиятни бевосита ўз қўлига олади. У Қашқадарё воҳасидаги қадимги Насаф шаҳри ёнида ўзига сарой қурдиради ва шу жойдан туриб мамлакатни идора қилади. Кейинчалик бу сарой ёнида шаҳар бунёд этилади ва «Қарши» деб аталади.

Мамлакат мўғул хонларининг вассаллари бўлмиш маҳаллий феодаллар ҳукмронлиги остида эди. Чунончи, Шош, Ўтрор, Тароз каби шаҳарларда маликлар, Бухорода илгаридек садрлар ҳукмронлик қилардилар. Мамлакатда сиёсий ва иқтисодий бирлик, умумий пул тизими ҳали йўқ эди. Мовароуннаҳрнинг вилоят ва шаҳарлари ҳокимлари солиқ ва ўлпонларни йиғиб хонга беришда кўпроқ ўз манфаатларини кўзлардилар. Солиқ ундиришнинг откуп тизими меҳнаткаш халқнинггина эмас, балки ўрта табақаларнинг ҳам тинкасини қуритганди. Шаҳар ва қишлоқларнинг аҳолиси мўғуллар ўрнатган тартиблардан, шу жумладан, лаънати откуп тизимидан жуда норози бўлган эди.

Кепакхон (1318—1326) давлатни идора этиш тизимини қайта қуришга қарор берди ва маъмурий ҳамда пул ислоҳоти ўтказди. Давлат туманларга (округларга) бўлинди. Энди маҳаллий ҳукмронлар — маликлар ва садрларнинг ўринларини турк-мўғул қабила ва уруғ бошлиқлари эгаллади. Бутун мамлакатда ягона пул тизими жорий қилинди. Қўшни давлатлар билан савдо муносабатларини яхшилаш учун, Эронда бўлганидек, Мовароуннаҳрда ҳам кумуш динор ва дирҳам зарб

қилинди. Натижада пул муомаласидаги чалкашликлар, амалдор ва савдогарларнинг ғайри қонуний хатти-ҳаракатлари чеклаб қўйилди.

Кепакхон ислоҳоти мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ижобий роль ўйнади. Бироқ ҳарбий-кўчманчи оқсуякларнинг қолоқ қисми бу ислоҳотни қабул қилмайдди. Феодал ҳокимлар ҳамда солиқ йиғувчилар ўз даромадларининг бирор кимса томонидан чекланишини истамас эдилар.

Чигатой улуси XIV асрнинг 40-йилларида иккига: Шарқий Туркистон, Еттисув ва Ила воҳасини ўз ичига олган Мўғулистонга ҳамда Мовароуннаҳрга бўлиниб кетди. Мовароуннаҳрни турк ва турклашаётган мўғул амирлари идора қила бошлайди.

Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик ҳукм сурарди. XIV асрнинг 50-йилларида мамлакатда бир неча хонлик ва бекликлар бўлиб, улар ўртасида низолар ва урушлар бўлиб турарди. Давлат ишлари бутунлай издан чиқди. Низолардан айниқса деҳқонлар катта зарар кўрдилар. Умуман, Мовароуннаҳрнинг аҳволи йил сайин ёмонлаша борди. Бунинг устига, Шарқий Туркистон ва Еттисувдан (яъни Мўғулистондан) мўғул хонлари бир неча марта Мовароуннаҳр устига юриш қилиб, уни талаб қайтдилар. Мўғулистон амирларининг талончилик юришларига қарши кураш бошланиб кетди. Халқ қўзғолонлари бошланди.

II. Самарқандда сарбадорлар қўзғолони. Сарбадорлар ҳаракати даставвал 1337 йили Хуросонда бошланади. Сарбадорлар «ўз мақсадларимизга эришиш учун дорга осилишга ҳам тайёрмиз», деган шиор остида мўғул босқинчилари ва маҳаллий ҳукмдорлар зулмига қарши кўтарилдилар. Улар Хуросоннинг ғарбий қисмида мўғуллар ҳукмронлигига барҳам бердилар. Сарбадорлар Хуросоннинг бир қисмини ишғол қилиб, мустақил давлат тузишга муваффақ бўлдилар. Бу давлат (маркази Сабзавор шаҳри) қарийб 45 йил (1337 йилдан 1381 йилгача) ҳукм сурди. Сарбадорлар асосан деҳқонлар, ҳунармандлар, қуллардан иборат бўлган. Бу ҳаракатга аҳолининг бошқа норози гуруҳлари жумладан, шайхлар ҳам қўшилди. Сарбадорлар давлати демократик асосда тузилган эди. Қуллар тўла озод қилинмаган бўлса ҳам, улар бошқалар билан бир қаторда саналар эди.

Шу тариқа сарбадорлар ҳаракати Мовароуннаҳрда ҳам бошланди. Бу ҳаракат XIV асрнинг 60-йилларида

мўғул хонларининг Мовароуннаҳрга ҳужуми сабабли бошланди.

1365 йилда Мўғулистон хони Илёсхўжа Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб, ҳозирги Чиноз атрофида Мовароуннаҳр амири Ҳусайн ва у билан биргаликда сиёсий курашда фаол қатнашиб юрган Амир Темур устидан ғалаба қозонади. Бу уруш тарихда «жангги лой» номи билан машҳур. Ҳусайн билан Темур мамлакатни ўз ҳолига ташлаб, Амударёнинг нариги тарафига қочиб кетадилар. Илёсхўжа Мовароуннаҳрнинг ичкарасига бостириб киради. Аскарсиз қолган Самарқанд аҳолиси йиғилиб, биринчи навбатда шаҳарни мўғуллар ҳужумидан ҳимоя қилади. Ҳаракатнинг бу босқичида шаҳар аҳолисининг турли табақалари, шаҳар атрофидаги деҳқонлар фаол қатнашадилар. Ҳунармандлар орасидан чиққан Абубакр Қалавий (пахта титувчи) Самарқанд мадрасасининг талабаси Мавлонозода сарбадорлар қўзғолонига раҳбарлик қиладилар.

Шаҳар мудофаачилари мўғуллар ҳужумини қайтардилар. Шиддатли жангда Илёсхўжанинг аскарлари жиддий мағлубиятга учраб, қолган-қутганлари қочиб қутулади. Натижада Мовароуннаҳр мўғуллар зулмидан озод қилинади. Шундан сўнг Самарқанд мудофаачиларининг жанговар қисми — сарбадорлар ички душманлардан ўч ола бошлайдилар. Улар катта ер ва мулк эгаларига қарши курашадилар. Феодалларнинг мол-мулки ва уй-жойлари мусодара этилади. Сарбадорлар бутун қиш давомида Самарқандни ўзлари идора қилиб турадилар.

Баҳорга келиб амир Ҳусайн билан Темур катта қўшин билан Самарқанд атрофида пайдо бўладилар. Улар қўзғолоннинг ҳақиқий раҳбарларини ва фаол қатнашчиларини ҳийла билан ўз қароргоҳларига алдаб келтириб, уларнинг кўпчилигини ўлдирадилар ва шаҳарни қўлга оладилар. Руҳонийлар намояндаси Мавлонзода Амир Темурнинг васийлиги билан омон қолади. Қўзғолон бостирилади.

III. Темурнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олиши ва унинг фотиҳлик юришлари. Темур 1336 йили Кеш (Шаҳрисабз) яқинидаги Хўжа илғор қишлоғида туғилди. Унинг отаси амир Тарағай ва амакиси Ҳожи барлос катта феодаллардан бўлиб, барлос қабиласининг бошлиқларидан эди. Ёшлигидан ҳарбий ишга қизиққан Темур тезда жанговар гуруҳлар ташкил қилади. У 1350—1360 йилларда кучайиб кетган феодал урушларда баъзи амирлар

томонида туриб қатнашади. 60-йиллардан кейин Мовароуннаҳр амири Ҳусайн билан бирга мўғуллар ҳужумига қарши курашиб ва сарбадорларга зарба бериб, Ҳусайннинг ҳукмронлигини тиклайди.

Лекин кўп ўтмай Темур билан Ҳусайннинг оралари бузилади. Мамлакатда юз берган оғир сиёсий ва иқтисодий вазиятдан, феодал тарқоқликнинг кучайиши, ички феодал урушларнинг узлуксиз давом этиши ва ташқи душман ҳужумларининг авж олишидан, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ишларининг оғирлашигидан савдогарлар, ҳунармандлар ва деҳқонлар ғоятда норози эдилар.

Аҳолининг турли табақалари орасида мавжуд бўлган оғир аҳволдан қутулиш учун мамлакатни бирлаштириш ва марказлашган давлат ташкил этиш ҳаракати кучаяди. Лекин қабила ва уруг бошлиқларининг кўпчилиги бу ҳаракатга қарши чиқадилар. Чунки улар феодал анархия ва сператизм тарафдорлари эдилар.

Темур эса қабила ва уруг аслзодаларидан ташқари, руҳонийлар ва савдогарларга таяниб, 1370 йилда Балх шаҳрида амир Ҳусайн билан урушиб, уни енгади. Ҳусайн ўлдирилади. Темур улуғ амир унвонини олади ва Мовароуннаҳрни идора қила бошлайди.

Темур ўзига хос ташкилотчилик қобилиятига ва ҳарбий истеъдодга эга нозик сиёсатчи ва зўр давлат арбоби эди.

Темур Ўрта Осиёда ўзаро феодал тарқоқликка барҳам берди, ўлкани бирлаштириб, Самарқандни пойтахт қилди. У 1372 – 1388 йилларда Хоразмга беш марта ҳарбий юриш қилиб, уни Олтин Ўрда давлатидан ажратиб олиб, ўзига бўйсундирди. Катта хавф солиб турган Олтин Ўрда устига бир неча марта юриш қилиб, 1395 йилда Тўхтамишхоннинг қўшинини тор-мор келтирди. Бунинг оқибатида Олтин Ўрда хонлиги заифлашди. Темур Волга бўйларини ҳам итоатга келтирди, Кавказга ҳужум қилиб, у ерни ҳам ўз ҳукмронлигига ўтказди. Темур Эрон билан Ироқ устига беш марта лашкар тортиб ўрди, ниҳоят 1401 йилда уни бўйсундирди.

Темур 1398 – 1399 йилларда Ҳиндистоннинг шимолий қисмини забт этди. 1402 йили Анқара ёнида Туркия султони Боязид I устидан ғалаба қозонди. Темур катта қўшин билан Хитой сафарига чиққан вақтида, 1405 йили Ўттор шаҳрида вафот этди.

Шундай қилиб, Темур 1370 йилдан 1405 йилгача

бўлган 35 йиллик ҳукмронлиги даврида бирмунча мамлакатларни ўз тарафига ўтказди ва Ҳиндистон ҳамда Хитойдан то Қора денгизга қадар ва Форс қўлтигидан то Орол денгизига қадар чўзилган ғоят катта ҳудудни ўз ичига олган улкан давлатни вужудга келтирди. У ерларда кўплаб масжид ва мадрасалар қурдирди. Шаҳарларни обод қилди, илм-маърифатга ҳомийлик қилди.

IV. Темур давлатидаги ички ҳаёт. Узоқ давом этган фотиҳлик юришлари натижасида Темур катта бир қудратли давлатни вужудга келтирди. Темур ўз давлатидаги (Мовароуннаҳрдан бошқа) кўпгина вилоят ва мамлакатларни ўғил ва набираларига хизмат кўрсатган айрим амирларига суюрғол тарзида инъом қилди. Суюрғол эгалари ўзига инъом этилган вилоятлар ва мамлакатларда деярли мустақил ҳукмрон эдилар. Барча солиқ ва даромаднинг катта қисми уларнинг хазинасига келиб тушар эди.

Шундай қилиб, Темур давлати феодал улуслар бирлашмасидан иборат бўлиб, унда чинакам марказлашиш учун етарли иқтисодий замин ҳали йўқ эди. Лекин ички урушларга барҳам берилиши натижасида мамлакатнинг хўжалик ва маданий ҳаёти маълум даражада яхшилана борди.

Мамлакатда ички урушларнинг тўхтатилиши, бўйсундирилган ўлкалардан кўплаб бойлик ва турли ҳунармандлар олиб келиниши туфайли Мовароуннаҳрда деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо ва маданият, айниқса шаҳар қурилиши ривожлана бошлади.

Темур мамлакат пойтахти Самарқандга алоҳида аҳамият берди. Бу шаҳарда масжид, мадраса, хонақоҳ, янги бозорлар ва савдо рўсталари барпо қилди. У Самарқанд атрофида бир қанча гўзал боғлар барпо қилдирди. Уша вақтда Темур саройида бўлган испан элчиси Клавихонинг ёзишича, «Самарқанд ҳамма нарсага бой: нони, мусалласи, ширин-шакар мевалари, паррандаю-даррандалари, барра ва сур гўштлари таҳсинга сазовор». Унинг шойи-атласлари, «гулнор бахмаллари» ва бошқа ҳар хил тўқимачилик матолари ҳам ғоят кўп эди. Самарқандда турли асл бўёқлар ишлаб чиқарилди. Унинг қоғози жаҳон бозорида машҳур эди. Рим, Хитой, Ҳиндистон ва бошқа катта давлатлар билан бўлган ташқи савдода Самарқанд катта ўрин тутарди.

Мовароуннаҳрда иқтисодий ҳаётнинг ривожланиши

Самарқанд. Шердор мадрасасининг ёнбоши

билан бирга ҳарбий-феодал доиралар, руҳонийлар ва савдогарлар бойиди. Аммо меҳнаткашларнинг аҳволи енгиллашмади. Деҳқон ва ҳунармандларнинг феодалларга қарамлиги кучая борди.

Янги мавзуни жиҳозлаш. Испан элчиси Рюи Гонзалес де Клавихонинг маълум эсдаликларидан, Низомиддин Шомий, Абдураззоқ Самарқандийларнинг асарларидан ва XIV – XVI асрларда Урта Осиё харитасидан фойдаланилади.

Дарс ўтказиш услуби: а) дарс оғзаки баён қилиш тарзида ўтказилади;

б) аралаш дарс тарзида олиб борилади;

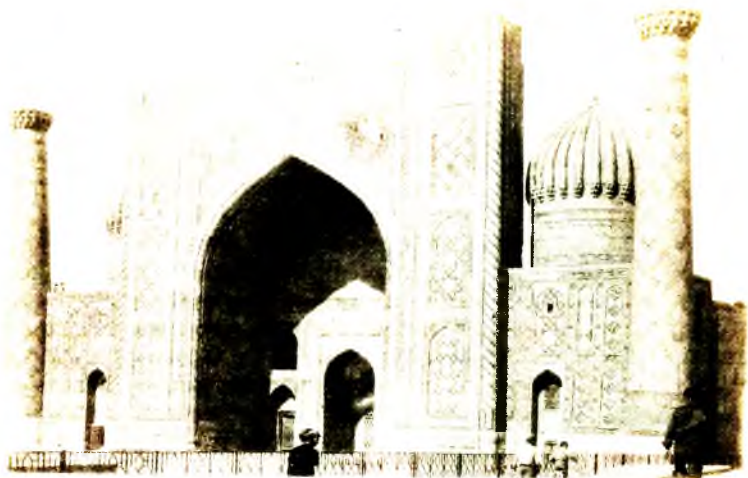
в) ўқитувчи мавзуни замонга боғлашда ўтмишнинг азоб-уқубатларига қарши озодлиқ учун курашган халқ оммасининг ўша даврдаги аҳволини ҳозирги кундаги фаровон ҳаёт билан, улар қўл кучи билан ажойиб қилиб қурган меъморчилик ёдгорликларини ҳозирги замон осмонўпар бинолар билан солиштириб боради.

Янги мавзуни мустақамлаш учун саволлар: а) нима сабабдан сарбадорлар қўзғолон кўтардилар? б) Темур давлати қачон ва қандай ташкил топди? в) Темур давлатининг ички ҳаёти қандай эди? г) Самарқанд шаҳар топонимикасини биласизми? каби саволлар ўқувчилар олдида ташланади.

Уйга вазифа: ўқувчиларга «Темур давлатининг ташкил топиши» деган мавзудаги топонимларни топиб келиш, яъни Самарқанд, Каттақўрғон, Навоий, Хатирчи, Пойариқ, Пастдарғом, Ургут ва бошқа номларнинг келиб чиқишини ўрганиб келиш топширилади.

Ўқитувчи янги мавзуни баён қилишда суҳбатни Самарқанд сўзининг этимологиясидан бошлайди.

Самарқанд – Урта Осиёдаги энг қадимий шаҳарлардан бири. Бу шаҳарларнинг Афросиёб, Мароканда, Самариана, Сараманка, Саккана, Санман-ген, Самакиян, Сумрон, Шамаркент, Самаран, Симроят каби вариантла-

Самарқанд. Шердор мадрасаси.

ри бор. Шаҳарнинг этимологияси тўғрисида бир қанча фикрлар баён этилган. Лекин Самарқанд «Семизкент», яъни семиз шаҳар, бой шаҳар деган маънони билдиради, деган фикр Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Бобур асарларидагина эмас, балки тарихчи Мирхонднинг «Равзат ус-сафо»сида, XV асрда Темур саройига келган испан элчиси Р. Гонзалес де Клавихонинг кундалик дафтарида ҳам қайд қилинган.

Самарқанднинг бунёдга келган вақти ва «Самарқанд» деган сўзнинг келиб чиқиши ҳали аниқланган эмас. Шарқ муаллифлари «Самарқанд» сўзининг биринчи қисми, яъни «Самар» сўзи шу шаҳарга асос солган ёки шаҳарни босиб олган кишининг исми билан боғлиқ бир қатор сунъий таърифларни таклиф этдилар. Бироқ баъзи олимлар тарихда бундай киши бўлган эмас, деб ҳисоблайдилар. Сўзнинг иккинчи қисми «кент» шаҳар номи маъносини беради. Бу сўзнинг кант, кан, ган, гон, қанд каби шакллари ҳам бўлиб, бу сўзлар ҳам шаҳар деган маънони англатади. Баъзи Европа олимлари бу ном қадимдан қолган Санскритга яқин, яъни йиғилиш сўзидан келиб чиққан деб изоҳлайдилар. Антик давр муаллифларининг асарларида шаҳар «Мароканда» деб аталган. Бу ҳақиқатга анча яқин бўлиб, Мароканда Самарқанд сўзининг юнонча айтилишидир. XI аср

Самарқанд. Улуғбек расад-хонаси

олимларидан Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Кошгарий шаҳар номининг келиб чиқишини «Семизкент», яъни семиз шаҳар сўзининг бузиб талаффуз қилинишидан, деб тушунтирадилар.

Республикамининг вилоят маркази бўлиши ушбу Самарқанддан ташқари яна бир неча Самарқандлар маълум: қадимги Мўғулистонда XIII асрдаёқ Самарқанд шаҳри бўлган; Бобурнинг тоғаси Улуғбек Афғонистондаги бир қишлоқни Самарқанд деб атаган; Ўрта асрларда Мовароуннаҳрнинг жануби-шарқий бурчагида Кичик Самарқанд номли катта қишлоқ бўлган; Қозоғистонда Темиртов шаҳри 40-йилларгача Самарқанд деб аталган; худди шу ерда, Нура дарёси бўйида Самарқанд сув омбори қурилган; Фарғона вилоятининг Боғдод районида Самарқанд қишлоғи; Сурхондарё вилоятининг Сариосиё районида Боғи Самарқанд қишлоғи; Фарғона вилоятидаги Фурқат номли аҳоли яшайдиган ҳудуд ёнида Самарқанд Макай қишлоғи; Самарқанд вилоятида Самарқанд ариғи; Самарқандкутон деган жой; Туркистон тоғ тизмасида Самарқанд чўққиси бор. Бундан ташқари, Тошкент, Бухоро, Насаф каби шаҳарларда Самарқанд дарвозалари бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Самарқанд мамлакатимизнинг энг кекса шаҳарлари қаторидан жой олган ва ҳар хил номлар билан аталиб келинган. 1968 йилда 2500 йиллиги нишонланган. Самарқанд шаҳрининг топонимикаси ҳалига қадар илмий жиҳатдан тадқиқ қилинмаган.

Жом қишлоғи — Самарқанд вилоятининг Нуробод районидаги қишлоқнинг номи. Бу сўз форс тилидан олинган бўлиб, қадаҳ, металлдан ёки сополдан ясалган идиш демакдир. Чунки қишлоқнинг ҳамма томони тоғ билан ўралган бўлиб, худди жомга, яъни косага ўхшайди. Жом дейилишининг боиси ҳам ана шу ўхшашликдан келиб чиққан.

Каттакўрғон — Самарқанд вилоятига қарашли шаҳар.

Самарқанд. Шоҳи Зинда

Зарафшон водийсининг текислик қисмида, Нарпай ариғининг чап соҳилида, денгиз сатҳидан 485 метр баландликда жойлашган. Кўпгина археологияга оид қазишма ишлари олиб борилганлиги натижасида Каттақўрғонда кўпгина оссуарий, яъни остадонлар (сопол тобутлар) топилган. Тобутда суяклар, дафн маросимининг урф-одатларини тасвирловчи расмлар сақланиб қолган. Каттақўрғон яқинида қадимги Рабинжон шаҳри қолдиқлари топилди. Рабинжон шаҳрини XII асрда Хоразм хони талаб, вайрон қилган. Каттақўрғоннинг эски шаҳар қисми XVII асрнинг сўнгида вужудга келган. XVIII асрда катта шаҳарлар қаторида ҳисобланган. Шаҳар қалин пахса девор билан ўраб олинган, унинг

тўртта дарвозаси бўлган. Шаҳар катта бўлганлиги учун ҳам Каттақўрғон деб ном олган.

Нурота — Самарқанд вилоятига қарашли районлардан бири бўлиб, шу ном билан аталувчи район марказидир. Район тоғ билан ўралган, хуштабиат, гўзал манзарали жойдир. Нурота районининг ташкил топиш тарихи ҳақида баъзи бир афсоналар сақланиб қолган. Шу афсоналарга қараганда, дастлаб унинг ҳудудида ҳеч кимса яшамаган. Тўрт томони тоғ билан ўралган, сувсиз бир саҳро экан. Савдогарларнинг карвон йўли шу ердан ўтар экан. Кунлардан бир куни карвондан бир чол адашиб, қолиб кетибди. Чўлнинг жазирама иссиғига дош беролмай сув излаб кўп йўл босибди. Охири бир баланд қирга етиб келибди. Чол қирнинг тепасига чиқиб атрофни кузатибди. Шунда унинг кўзига қирнинг ёнида кўкариб турган бир тутамгина ўт кўринибди. Чол олдин шундай ёзнинг жазирама кунида кўкариб ўсиб турган ўтни кўриб ҳайрон бўлибди. Қирдан тушиб, ўтга яқинлашиб келган сари у намликни сезибди. Кейин ўт атрофини қўли билан ковлаб кўрган экан, озгина ковлагандан кейин лой чиқибди. Чол чарчашни ҳам билмай ковлайверибди. Шунда ковлаган еридан жириллаб сув чиқибди. Чол бундан жуда ҳам хурсанд бўлиб кетибди. У ковлаб сув чиқарган жойнинг атрофини тош билан ўраб, шу ерда яшай бошлабди. Бу ердан ўтаётган савдогарлар шу қир атрофида тўхтаб, бир-икки кун дам олиб сув ичиб, кейин кетишадиган бўлибди. Чолнинг оти Нур бўлган экан. Ундан миннатдор бўлган одамлар уни ҳурмат қилишиб Нурота деб мурожаат қилишар экан. Шу-шу сув чиққан жойга «Нурота булоғи» деб ном берилибди. Вақт ўтиши билан бу жойга одамлар келиб яшай бошлабди. Ҳудуд кенгайибди. Бу ерга булоқ номи билан Нурота деб ном берилибди.

Нарпай — Самарқанд вилоятига қарашли район. 1926 йили ташкил топган. Маркази Мирбозор бўлган. 1939 йили марказ Оқтош посёлкасига кўчирилган. Район ўртасидан Нарпай ариги оқиб ўтади. Район номи шу ариқ номи билан аталади. Ариқ Каттақўрғон сув омборидан бошланиб, Навоий райониғача оқиб боради. Бу ариқ дашт жойларни суғориш учун қазилган; чуқурлиги 20 метрча, эни эса 25 метр. Вақф ҳужжатларида таъкидланишича, Нарпай сўзи форс тилидан олинган бўлиб, нор-туя, пой-қадам деган маънони англатади. Яна бир жойда нор — эркак туя, демак, пой — катта қадам,

яъни Катта туя номига қўйилган, дейишади. Яна бир ҳужжатда шундай дейилади: кўчманчи қабилаларнинг нор туяси йўқолган, туяни шу даштда ўтлаб юрганда топишган. Бу дашт бошқа даштларга қараганда серўт, чорва молларининг яшаши учун қулай бўлганлиги туфайли бу ерларда халқ чорвачилик билан шуғулланган. Кейинчалик эса одамлар бу ерларда ўтроқ ҳолда яшаб ҳаёт кечира бошлаганлар.

Нарпай тарихий ҳужжатларда ва араб географи ибн Ҳавқал асарларида Наҳри пай шаклида тилга олинган. В. Л. Вяткин вақф ҳужжатларини ўрганиб, Суғднинг энг обод қисмини суғориб келган бу ариқнинг номи аслида Наҳри пай эканлигини исбот қилди. Наҳри пай (наҳр — арабча «ариқ-канал») — бора-бора Нарпай (маҳаллий талаффузда Норпой) бўлиб кетган. Сал юқоридаги Зарафшондан бошланадиган Пайариқ ариғи Нарпай номининг туркийча шаклидир.

Бешқозоқ — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ. Қишлоқнинг келиб чиқиш тарихини район архивидаги манбалардан ҳам билиш мумкин. Қишлоқ 500 йил илгари пайдо бўлган. Бу қишлоқнинг ўрни бундан 500 йил илгари чўл бўлган. Чўлга кўчманчилар ва чорвадор қабилалардан бешта туячи қозоқ келиб, ўзининг қора чодирини қуриб, яшай бошлаган. Бу ерлар яшаш учун қулай, сув манбаи қудуқ бўлган. Сув 11 — 12 метр чуқурликдан чиқади. Кейинчалик ҳар ердан одамлар келиб ўрнаша бошлаганлар ва бу жой қишлоққа айланган. Қишлоқнинг номи қадимдан жойлашиб қолган «бешта қозоқ» сўзидан олинган. Ушандан бери «Бешқозоқ» деб аталади.

Ургут — Самарқанд вилоятидаги район номи. Ургут тарихи тош асрлардан бошланади. Ургут топонимикаси этимологиясига олимларимиз кўп йиллардан буён қизиқиб келадилар. Машҳур рус шарқшунос олими В. Л. Вяткин манғитлар ҳукмронлиги давридан бошлаб тарихий ҳужжатларда учрайдиган Аркут қишлоғи Ургут деб атала бошлаганини айтади. Иккинчи топонимист С. Қораев ўзининг «Географик номлар маъносини биласизми?» асарида бу номнинг маъноси аниқланмаганини қайд этади. Айрим кишилар эса Ургут немис тилида яхши соат, яхши ҳаво деган маънони англатади, дейишади ва ўз фикрларининг исботи сифатида ривоятлар айтишади. Баъзилар Уркентни ур — ўрта, кент — шаҳар, қишлоқ сўзининг бузилишидан келиб чиққан, дейишади. Биз эса

Вяткиннинг Ургут сўзи манғитийлар даврида пайдо бўлган деган фикрларини, ўша давр тарихчиси Муҳаммад Ёқубнинг «Гулшан ул-мулк» асарида Ургут тўғрисидаги сўзларини, географ олим Н. Г. Маллицкийнинг Фарғона водийсидаги Манғит гори тўғрисидаги маълумотларини ҳисобга олиб, Ургут топоними манғитийлар ҳукмронлиги даврида пайдо бўлган, деган сўзларини эътироф этган ҳолда, у арабча Ургут — офат, фалокат, яъни яланғоч, очиқ, шип-шийдон бўлган жой, деган маънони билдиришини айтмоқчимиз. Лекин Ургут топоними этимологиясини аниқлашга ҳали нуқта қўйилган эмас. Ургут район 1926 йилда ташкил топган. Ургутликлар ҳозиргача ўз тамакиси билан мамлакатимизда машҳур.

Жумабозор — Самарқанд вилояти Ургут районидаги қишлоқ номи. Ургутдан 4 километр пастроқда жойлашган. Ривоятларга қараганда, қадим замонларда Жумабозорда одам яшамаган. У ерлар қамишзор бўлган. Кейинчалик Жумабозорга иккита одам келиб қамишдан ўзларига уй ясаб олишган. Мол боқиб тирикчилик қилишган, чунки бу ер чорвачилик учун қулай бўлган. Шунинг учун бу ерга аста-секин одамлар ёз вақтларида келиб турадиган бўлишган. Бора-бора одамлар кўпайиб, деҳқончилик билан ҳам шуғуллана бошлаганлар. Сув кам бўлганлиги сабабли Урамас қишлоғидан ўтадиган каналдан Жумабозорга сув олиб келишган. Энди бу ерда одамлар деҳқончилик қила бошлаганлар. Лекин бу ерда ҳали бозор йўқ эди. Ҳафтанинг ҳар якшанба куни Боғизоғон қишлоғида бозор бўлган. Бу бозорга бориб келиш Урамас, Жумабозор, Ўроқбайжар қишлоғида истиқомат қилувчи одамларга узоқлик қилган. Шунинг учун одамлар ҳар жумада бозор қилишга рухсат олишган. Шу билан қишлоқнинг номи ҳам Жумабозор бўлиб кетган. Ҳозир ҳам бу қишлоқнинг номи Жумабозор.

Султонобод — Самарқанд вилоятидаги қишлоқ номи. Қишлоқнинг Султонобод деб аталишига сабаб, баъзи бир кекса отахонларимизнинг сўзларига қараганда бу ерда Султон деган киши ўтган. Уша вақтларда бу ерлар чўли-биёбон бўлиб ётган. Султон бу ерга кўпгина кишиларни тўплаб, сув чиқарган ҳамда серҳовузлар қазишган, иморатлар қуришган. Шу тариқа қишлоқни ободонлаштиришган. Ана шунинг учун бу қишлоқ шу кишининг номи билан Султонобод бўлиб қолган.

Баъзи бир кишиларнинг айтишича, Султонобод Бухоро амирининг саёҳатга ўтадиган йўлида бўлган.

Бухоро амири овга кетаётганда шу ерга тушган. Бу ерда Султон деган кишининг саройи бўлган. Шунда амир бобони чақириб, унга «бу ерни рабод қилинг» деб айтган. Рабод сўзи тожикча сўз бўлиб, обод деган маънони билдиради. Шундан сўнг, шу кишининг номи билан Султон рабод бўлиб кетган. Кўп вақтлар ўтиши билан қишлоқ тобора ободонлаштирилгандан сўнг Султонобод деб атала бошланган.

Қорақисса – Самарқанд вилоятидаги қишлоқлардан бири. Қишлоқнинг ўтмишига тўхталадиган бўлсак, унинг тарихи машҳур. Қўрғон қишлоғи тарихи билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам аввало Қўрғон қишлоғи тарихи устида тўхталамиз. Қадим даврларда яшаган қабилалар бу ерда Қўрғон барпо қилишиб, ёв босиб келганда унда жон сақлашган. Бора-бора Қўрғонга кишилар кўплаб ўрнаша бошлаганлар. Шундай қилиб, Қўрғон қишлоғи бунёдга келган. Бу қишлоқ Нуротадан кейин иккинчи ўринда турган. Унинг аҳоли яшайдиган йирик манзил бўлганлигини қуйидаги тахминлар билан тасдиқлаш мумкин. Биринчидан, ҳозирги Қўрғон қишлоғидан икки километр ғарброқда кичик Рабод деган қишлоқ бўлган. Маълумки, ўрта асрларда шаҳарнинг ташқариси рабод деб айтилган. Балки Қўрғоннинг четки қисми ҳозирги Рабод ҳудудигача етган бўлиши мумкин.

Қорақисса қишлоғининг бунёдга келиши шундай бўлганки, тахминан XVI асрнинг охири – XVII асрнинг бошларига келиб Қўрғон қишлоғи атрофидаги аҳоли тарқалиб кета бошлаган. Бунга қурғоқчилик сабаб бўлган бўлса керак. Шулардан бир гуруҳи жануброққа Оқтоғ томонга силжиган. Чунки сув тоғдан келган. Сув камайгач, аҳоли сувнинг бошланиши томонга силжиган. Бу тоифадаги кишилар оқ бўз кўйлакка қилинадиган чўнтак оғзини қора мато билан айлантириб, тикиб чиқишган. Ана шу сабаб бўлиб Қорақисса қишлоғи қора кисталиклар (қора чўнтакликлар) номи билан атала бошлаган. Қишлоқ ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

Абдал – Самарқанд вилояти Каттақўрғон районидаги қишлоқ номи. Абдал – ўзбеклар таркибига кирган этник гуруҳ.

Адас – Самарқанд вилояти Ургут районидаги қишлоқ. Кенагас уруғининг бир қисми андас, яна бир қисми калпис дейилган. Андас бора-бора адас бўлиб кетган бўлса керак.

Ачамайли – Самарқанд вилояти Булунғур, Ургут

районларидаги қишлоқлар номи. Баъзан Очамайли, Ачамайли шаклларида талаффуз қилинади. Қўнғирот қабиласининг вахтамағали қисми, кенагас, юз дўрман, найман, қурама, марқа қабилаларининг бир уруғи ачамайли деб аталган. Ачамайли бошқа «ж» ловчи туркий шеваларда, жумладан, қорақалпоқ тилида, ашамайли шаклида учрайди. Еш болалар миниши учун хўкиз ёки қўтосга уриладиган эгар ачамай дейилган. Ачамайли (очамайли) «эгарли», «тамғаси эгар шаклидаги уруғ» демақдир. Этнограф Н. А. Аристовнинг фикрича, ачамайли этноними ач деган қадимги қabila номи билан алоқадар бўлса керак.

Аючи – Самарқанд вилояти Пойариқ районидаги қишлоқ номи. Дашти қипчоқ уруғларидан бири парчаланиб ўзбек ва қирғизларнинг таркибига кирган. Зарафшон қипчоқларнинг бир уруғи аювчи (аючи) деб аталган. Шундан қишлоқ номи олинган, ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

Бадал – Самарқанд вилояти Самарқанд районида жойлашган қишлоқ. Бадал «чакалакзор», «бутазор» деган сўз. Лақай қабиласининг кичик бир тармоғи ҳам бадал деб аталган. Қишлоқ ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

Барлос – Самарқанд вилоят Булунғур, Иштихон районларидаги қишлоқлар номи, Сурхондарё вилояти Сариосиё районида ҳам барлос қишлоғи бор. Барлос Ўрта Осиёда қадимдан яшаб келган ва ўзбекларнинг таркибига кирган қabila. Ҳозирги вақтда барлосларнинг авлодлари Ўзбекистоннинг Чироқчи, Косон, Шаҳрисабз, Бойсун, Денов, Сариосиё, Фориш, Жиззах, Зомин, Марҳамат, Хўжаобод, Иштихон, Навоий, Нурота, Ургут, Ғаллаорол районларида истиқомат қиладилар. «Бадои ал-луғат» асарида барлос сўзи «мард, ботир, қўмондон» деб изоҳланган.

Батал – Самарқанд вилояти Пастдарғом районидаги қишлоқ. Зарафшон водийсидаги қорақипчоқларнинг кичикрок уруғи батал деб аталган. Қишлоқ шу номдан келиб чиққан.

Бойқут – Самарқанд вилояти Нарпай районида бойқут деган уруғ бор. Қишлоқ ўз номини шу уруғ номидан олган.

Болдир – Самарқанд вилояти Пастдарғом районидаги қишлоқ, Сурхондарё вилояти Музрабод туманида ҳам шундай қишлоқ бор. Болдирдўнг, тумшуқ. Болдир деган

этноним ҳам бўлса керак. Қишлоқ ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

Болғали — Самарқанд вилояти Булунгур, Нарпай, Оқдарё, Пастдарғом, Пахтакор, Хатирчи районларидаги қишлоқларнинг номи. Сирдарё вилояти Зомин, Фориш, Ғаллаорол районларида ҳам шу ном билан аталувчи қишлоқлар мавжуд. Қўнғирот, қорахитой, юз қабилалари таркибидаги уруғлардан бири тамғаси болға шаклида бўлганидан болғали деб аталган. Болға, болғали уруғи бошқирд, қозоқ ва бошқа туркий халқлар таркибида ҳам тилга олинади.

Челак — Самарқанд вилояти Пайариқ районида жойлашган қишлоқ. Тошкент вилояти Бекобод районида ҳам шундай қишлоқ бор. Челак, тўғриси, челакли уруғи бўлган. Масалан, дўрман қабиласининг бир шохобчаси кўкчелак деб аталган. Пайариқ районида Оқчелак деган қишлоқ бор. Ургут номлари кўпинча жуфт-жуфт бўлган: оқ манғит, қора манғит, оқ қўйли, қора қўйли, оқ найман, қора найман ва ҳоказо. Демак челак уруғи оқ челак, кўк челакка бўлинган. Кўриниб турибдики, мазкур қишлоқнинг номи уруғ номидан олинган. Ҳозир ҳам шу ном билан юритилади.

Улус — Самарқанд вилояти Пастдарғом районидаги қишлоқ. Улус сўзининг халқ, юрт маънолари ҳам бор: ҳар улус неча эла ва ҳар эл неча уймоға ва ҳар уймо ҳаймоқ (неча бўй) бўй ва уруғга тақсим қилинур, деб таъкидланади Муҳаммад ан-Наршахий асарида. Бу сўзларнинг маъносидан қатъи назар, қанжигали ва қўштамғали уруғларнинг бир қисми, даҳаси улус деб аталган, қишлоқ шу номдан олинган.

Хилбоши — Самарқанд вилояти Хатирчи районидаги қишлоқ номи. «Хил» сўзининг бир неча маъноси бор: нав, тур, зот ва ҳоказо. Бу сўз авлод, тоифа, уруғ, ирсият маъноларида ҳам қўлланилади. Масалан, қабристонда бир аждоддан тарқалган кишилар дафн қилинадиган жой хилхона дейилади. Тожик, форс, пушту (афғон) тилларидан хил сўзи хел шаклида талаффуз қилинади. Хилбоши ёки Хейлбоши бўлиши ҳам мумкин, чунки Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» асарида ҳам бу сўз Хейлбоши сифатида ёзилган бўлиб, авлоднинг боши, уруғ бошлиғи демакдир. Қишлоқ номи шу сўздан келиб чиққан.

Хончарвоқ — Пастдарғом районидаги қишлоқ. Хон-

чарвоқ -- «Хоннинг чорбоғи» деган маънони билдиради. Қишлоқ ҳозир шу ном билан аталади.

Қорагузар — Самарқанд вилоятидаги довон. Сувдан ўтиладиган жой — кечик, гузар дейилади, тоғдан ошиб ўтиладиган жой — довон ҳам баъзи жойларда гузар деб аталади. Аниқроғи тоғдан ошиб ўтиладиган жой довон дейилади. Қоронғи жойдан, тоғ дарасидан ўтилган жойни Қорагузар деб атаганлар.

Талли Барзу — Самарқанд яқинидаги тепалик: «баланд тепалик» (талл -- арабча «тепалик», бара — сўғдча «баланд» ёки «Барзу тепалиги») демакдир. Барзу — Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достони қаҳрамонларидан бири — афсонавий паҳлавоннинг набираси (Барзу деган исм узун бўйли ёки мартабали демакдир).

Таллак — Самарқанд вилояти Иштихон районидаги қишлоқ номи. Талл — тепалик, дўнглик, ак — кичрайтириш аффикси, кичик тепалик деган маънони билдиради. Мазкур қишлоқ номи шундан келиб чиққан.

Таҳқўҳ — Самарқанд вилояти Нурота районидаги тоғ. Таҳқўҳ тахт, яъни «баланд», «юксак» ҳамда кўҳ — «тоғ» сўзларидан олинган бўлиб, баланд тоғ деган маънони билдиради.

Темирқопуқ — Самарқанд вилояти Нурота районидаги қишлоқ номи. Темирқопуқ қадимги сўз бўлиб, «темир дарвоза» демакдир. Тор дарадан ўтган тоғ йўли туркийча Темирқопуқ, тожикча Дарбанди оҳанин, арабча Бобили ҳадид деб аталган ва бу тилларнинг ҳаммасида «Темир дарвоза» деган маъно ётади. Сурхондарё вилоятидаги Бўзғолаҳона (Кохлуг) дараси, Жиззах яқинидаги Илонўтди дараси ҳам илгарилари Темирқопуқ деб аталар эди. Демак, Темирқопуқ жуда қадимий номлардандир.

Тим — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ. Тим жуда қадимий сўз бўлиб, усти ёпиқ бозор ёки раста деган маънони англатган. Араблар келмасдан олдин Ўрта Осиёда тим деганда ҳар қандай бозор тушунилган ва бу сўзнинг «бозор» маъноси сўнгги вақтларгача сақланиб қолган. Тим сўзи Тожикистондаги Муғ тепалигидан топилган қадимги (VIII аср) суғд ёзувларида ва араб тилида ёзилган манбаларда учрайди. Суғд тилида ҳам тим «дўкон», «савдо биноси» маъносини билдиради.

Араб сайёҳи Ёқутнинг (тахм. 1179—1229) ёзишича, Хуросонда тим карвонсарой маъносини англатган. Форс

лугатларида ҳам тим сўзига «карвонсарой» деб изоҳ берилган. Мазкур қишлоқ номи шундан олинган.

Тошқоқ — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ номи. Тоғлардаги тошлар орасида йиғилган кўлмак сув тошқоқ дейилади. Қишлоқ номи ана шу сўздан олинган.

Сулук — Самарқанд вилояти Нурота районидаги қишлоқ номи. Фарғона вилояти Охунбобоев районида, Қашқадарё вилояти Чироқчи районида сувда яшайдиган жонивор — зулукни шеваларда сулук дейишади. Агар шундай бўлганда, бу сўз қандайдир бошқа компонент билан бирга қўшилган бўлар эди (Сулукли, Зулукли ва ҳоказо). Сўғд, Сўғдиёна ўлкасининг диалектал шакли Сулик бўлган ва мазкур топонимлар шаклида бизгача етиб келган бўлиши мумкин, чунки бу топонимлар аслида Сўғд ҳудудида қайд қилинган.

Сўғд, Сўғдиёна — Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларини ўз ичига олган тарихий ўлка. Дастлаб Эрон шаҳаншоҳи Дорийнинг миҳхатида (милоддан олдинги VI аср) тилга олинган.

Араб географлари асарларида, шу жумладан, Истахрий асарининг АГК, 1, 286, 288, 289, 295 ва бошқа бетларида ҳамда О. И. Смирнова ва немис шарқшуноси И. Марквартларнинг ёзишича, «сўғд» сўзи умумэрон тилларига хос «сух» сўзидан олинган бўлиб, «ялтирмақ», «ёнмоқ», «нур сочмоқ» деган маънони билдиради. «Гиёс ал-лугат» ва бошқа қадимий луғатларда сув тўпланиб қоладиган пасттекислик «сўғд» дейилади. Шарқшунос В. Л. Вяткин келтирган маълумотларга қараганда маҳаллий халқ суғориладиган, унумдор пастлик ерларни «суғуд» деб атаган. Тарихчи олма О. И. Смирнова «Каталог монет с городиша Пенджикент» деган асарида сугуд сўзи тожикча «сўғуд», яъни «серсув обод жой» маъносини билдиради, дейди.

Пўлатчи — Самарқанд вилояти Каттақўрғон районидаги қишлоқ номи. Пўлатчи деган уруг бўлган, қишлоқ ўша номдан келиб чиққан.

Сангузар — Самарқанд вилояти Нурота районида жойлашган қишлоқ «Тошлоқ кечик» маъносидаги Сангузар ёки «тошлоқ маъносидаги Сангзор (қишлоқ) бўлса керак.

Санжарфагон — Ўрта асрларда Самарқанд яқинида қурилган қишлоқ. О. И. Смирновнинг фикрига қараганда, бу ном икки қисмдан иборат: сангарама —

«монастирь» ва фаған «ибодатхона» (О. И. Смирнова, «Места домусульманских культов», 94- бет).

Саронан — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ номи. Тожикча сарона жон бошидан олинадиган солиқ. Саронон (саронаган) солиқлар, сарон сўзининг «ҳарбийлар», «саркардалар» деган маъноси ҳам бор. Қишлоқ ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

Себистон — Самарқанд вилояти Хатирчи районидаги қишлоқ номи. Тожикча себ — олма, Себистон — олмазор. Тошкент шаҳрида Себзор топоними ҳам бор.

Синчи — Самарқанд вилояти Пастдарғом районидаги қишлоқ номи. Отни яхши биладиган киши синчи деб аталган. Ҳозир ҳам шу ном сақланган.

Сулувқўрғон — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ. «Сулув» сўзи топонимлар таркибида кўпроқ учрайди. Масалан, Жиззах вилояти Зомин районида Сулувжўна деган жой бор (жўна — узунасига чўзилган тепалик), чиройли тепалик деган маънони англатади. Қадимги чиройли қилиб қурилган қўрғонни сулувқўрғон деб аташган. Шу қишлоқ ўрнида VI асрда қурилган қўрғон қолдиқлари топилган.

Ноғорахона — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ. Саройларда мусиқа асбоблари (ноғора, карнай, сурнай) сақланадиган ва шу асбобларнинг ижрочиларига мўлжалланган махсус жой ноғорахона (наккорахона) дейилган. Саҳнага ўхшаган бир томони очиқ хонада мақомлар, ҳар хил куйлар ижро этилган. Қишлоқдан ноғорачилар кўп чиққанлигидан қишлоқ шу номни олган бўлиши мумкин.

Овхона — Самарқанд вилоят Пастдарғом районидаги қишлоқ номи. «Ов» қилинадиган жой ёки «сув омбори» (обхона) маъносида бўлса керак. Обхона — овхона бўлиб бузилиб кетган бўлиши мумкин. Аслида сув омбори маъноси ҳақиқатга яқин.

Орлот — Самарқанд вилоят Иштихон, Нурота районларидаги қишлоқлар номи. Орлот — Чингизхон ўз ўғли Чигатойга тақдим этган тўртта мўғул қабиласидан биридир. Бу қабил ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмига ўрнашиб қолган. Мовароуннаҳрда орлотлар кам бўлса ҳам нуфузли қабилалардан ҳисобланган, деб таъкидлайди ўзининг «Очерклари»да Б. Х. Кармишева. Орлот қабиласи 92 бовли ўзбек «қавмлари» қаторида кўплаб тарихий манбаларда тилга олинган. Қабил пилот, олот шаклларда ҳам талаффуз қилинган. Бухоро

вилояти Қорақўл районидаги Олот қишлоғи ҳам ўша этнонимдан олинган.

Ойтамғали — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ. Оқдарё, Пайариқ районларида, Жиззах вилоятининг Фориш районида Ойтамғали, дўрмон, қипчоқ, курма, қўнғирот каби ўзбек қабилалари таркибига кирган уруғлар бор. Улуғ тамғаси янги ой (тақа) шаклида бўлган учун Ойтамғали деб аталган. Қишлоқ ҳам шу ном билан аталган.

Оққўйли — Самарқанд вилояти Пастдарғом районидаги қишлоқ номи. Оққўйли — уруғ номи. Қорақўйли номлар ҳам мавжуд.

Оғалиқ — Самарқанд вилояти Самарқанд районидаги қишлоқ ва тоғ номлари. Тўғриси, Оҳаклик бўлган. Чунки, бу тоғдан XIV — XV асрларда Самарқандда жомеъ масжиди қуриш учун оҳактош қазиб олинган. Шу билан бирга оғалиқ деган ижтимоий атама бўлган. Фарғона водийсида эса оғалиқ деган уруғ (этноним) қайд қилинган.

Мавлуш — Самарқанд вилояти Оқдарё районидаги қишлоқ номи. Қўнғирот қабиласининг бир уруғи мавлуш деб аталган (И. Магидович). Қишлоқ номи мана шу сўздан келиб чиққан.

Можор — Самарқанд вилояти Нарпай ва Пахтачи районларидаги қишлоқларнинг номлари можор (можар) — ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Улар XIX аср бошларида Самарқанд атрофида тоғ ёнбағирларида, Нарпай ариғи бўйларида, Шаҳрисабз воҳасида яшаганлар. Баъзи бир олимлар можорлар Венгриянинг асосий аҳолиси мадьярлар билан қон-қариндош деб ҳисоблайдилар.

Минглар — Самарқанд вилояти Иштихон районидаги Каттаминг, Каттақўрғон районидаги Мингқишлоқ, Сирдарё вилояти Ғаллаорол районидаги минг уруғи яшайдиган қишлоқ номлари. Минг (мингли) ўзбек халқ таркибига кирган йирик қабилалардан биридир. 1917 йилгача мингларнинг кўпчилик қисми Фарғона водийси ҳамда Бухоро воҳасида, тарқоқ ҳолда Сурхондарё вилояти Бойсун, Шеробод районларида, Хоразмда ва Тожикистоннинг Хисор районида яшаган. Мингларни баъзан тумон ёки тумон-минг деб ҳам атаганлар.

Миср — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ номи. Амир Темур Самарқанд атрофида бир неча шаҳарлар қуриб, уларни чет мамлакатларнинг бош

шаҳарлари номи билан Бағдод, Димишқ (Дамашқ), Миср (Қоҳира), Шероз ва Султония деб атаган.

Камонгарон — Самарқанд вилояти Ургут районидаги қишлоқ номи. «Камон усталари» демакдир. Оҳангарон — «темирчилар», «Сўзангарон» — «нина усталари» ана шу турдаги топонимлардир. (З. Дусимов камонгарон топонимларни ком (катта ариқ) — анго (ангиз) сўзларидан ва-он аффиксидан иборат деб изоҳлайди).

Касовли — Самарқанд вилояти Иштихон районидаги қишлоқ номи. Қўнғирот қабиласининг бир шоҳобчаси кесавли деб аталган (тамғаси косов шаклида бўлган), қишлоқ номи шу сўздан олинган.

Ковон — Самарқанд вилояти Пастдаргом районидаги қишлоқ номи. Этимологияси номаълум. Зарафшон водийсида яшайдиган қорақипчоқларнинг бир уруғи когон деб аталган.

Корейс — Самарқанд вилояти Каттақўрғон районидаги қишлоқ. Корейс қишлоқ Пойариқ районида ҳам бор. Ўзбекистонга корейслар 1920 йилдан кўчиб кела бошлаган. Улар яшаган жойларни корейс қишлоғи деб атаганлар.

Кўқарға — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ. Қарға уруғи кўк қарға, қора қарға каби тармоқларга бўлинган бўлса керак.

Кўқовға — Самарқанд вилояти Нурота районидаги қишлоқ. Қўнғирот қабиласининг бир уруғи қавқа деб аталган. Тўғриси қовға бўлса керак. Қовға — қуруқдан сув тортадиган чарм идиш. Осмондаги 12 бурждан бири — дав юдузлар туркуми ҳам қовға дейилган. Идиш-товоқ, уй-рўзғор асбоблари номлари билан аталган уруғлар кам эмас. Масалан, болтали, болғали, чўмичли, косовли ва ҳоказо. Кўқарға — қовға (тўғриси қовғали) уруғининг бир тармоғи.

Оғалиқ — Самарқанд шаҳридан 20–22 км масофада жойлашган оромгоҳ. Ҳозирги кунда у ерда туристик база жойлашган. Бу ердан то 1920 йилларга қадар самарқандликлар оҳак олиб кетишган, шу сабабдан бу жойни оҳакли деб аташган. Кейинчалик оҳакли сўзи бузилиб, жой маъносига мос келмайдиган ном — Оғалиқ деб атала бошлаган. Ҳозир ҳам шу ном билан юритилади.

Лойқа — Самарқанд вилояти Булунғур районидаги қишлоқ. Тоғлардан сел олиб келган жинслардан ҳосил бўлган майдон лойқа дейилади. Лекин бу қишлоқ Булунғур ариғи ёқасида жойлашган. Булунғур мўғул

тилида «лойқа сув» демакдир. Демак, лойқа билан Булунғур «адаш» номлардир.

Замбар – Самарқанд вилояти Нурота районидаги тоғ. Бирон нарсанинг ўрта қисми чуқур, икки чеккаси баланд бўлса замбар (занбар, замбил) дейилади. Масалан, замбарбел (замбилбел) от.

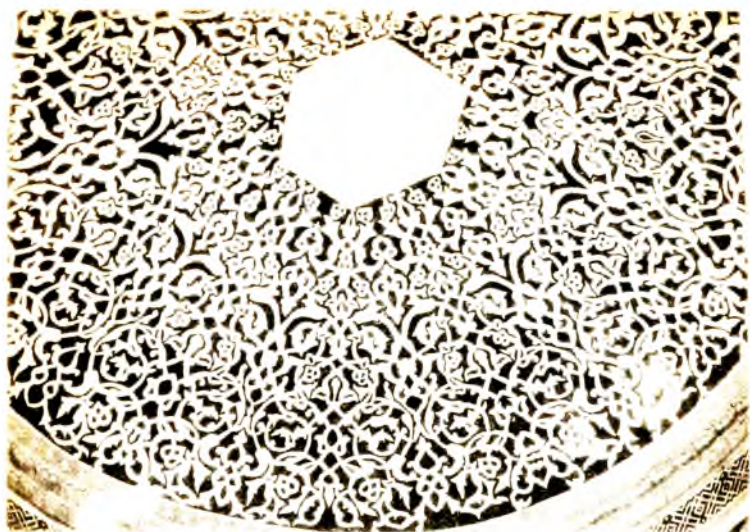
Занжирбоғ – Самарқанд яқинидаги қишлоқ. Араб жуғрофий олимларининг асарларида Самарқанд вилоятининг 12 рустақларидан бири Санжарфағн деб аталган. Санжарфағн топоними Янгиариқ ариғининг ўнг томонидаги Занжирбоғ қишлоғи номида сақланиб қолган вақф ҳужжатларида «Санжарфағн деган жой Занжирбоғ номи билан машҳурдир», дейилади. Санжарфағн номи компонентдан иборат, сангарма – санскритча «будда монастири» ва фағн (вағи) «ибодатхона» сўзларидан ташкил топган.

Иштихон – Самарқанд вилояти Иштихон районининг маркази. Ривоятга кўра, Самарқанддан Иштихонгача махсус қувурда оқизилган қимиздан подшо тотиб кўрган эмиш, халқ ўшанда «Қимизни ичди хон, хон ичди» деган эмиш. Шундан буён қишлоқ Ичта хон, кейинчалик Иштихон бўлиб қолган эмиш. Иштихон Ўрта Осиёдаги энг қадимий топонимлардан бири. X асрдаёқ Иштихон каттагина шаҳар бўлган. О. И. Смирнованинг фикрича, Иштихон сўзи суғдча «Саккиз ариқли», «Саккиз каналли» маъносини билдиради. Ишт – хашт – саккиз, хон – ариқ, демак саккиз ариқ деган маънони билдиради. Қишлоқ шу сўздан олинган.

Йўғотепа – Самарқанд вилоят Иштихон районидаги қишлоқ. Тошкент яқинида ҳам Йўғонтепа деган жой бор (йўғон – катта, семиз, улкан демакдир; ингичка номли жойлар ҳам бор). Йўғонтепа – катта тепа деган маънони англатади.

Кавсар – Самарқанд вилояти Иштихон районидаги қишлоқ номи. Аслида бирон-бир сув – булоқ ёки кўл номи бўлса керак. Қишлоқ суви ширин бўлганлиги сабабли «жаннат суви» – «жаннат булоғи» деган ном олган.

Гумбаз – Самарқанд вилояти Пастдарғом районидаги қишлоқ номи. Қуббали бино гумбаз дейилган, шу билан бирга тоза сув сақланадиган сардобалар ҳам усти пишган ғиштдан гумбазли қилиб ишланганлиги сабабли қисқагина гумбаз деб аталган. Қишлоқ номи ҳам ўша сўздан олинган. Зарафшон воҳасида яшайдиган қора-

Самарқанд. Ҳазрати Ҳизр масжиди гумбазидан бир кўриниш

қинчоқларнинг бир уруги гумбаз деб юритилган ва қадимдан Пастдарғом районида яшаб келган.

Гўрхонасой — Самарқанд вилояти Нурота районидаги сой. Гўрхона мазор, қабристон деган маънони англатади; қабристонга ўхшаган жойдан ўтганлиги сабабли сойга ҳам Гўрхонасой деб ном берилган.

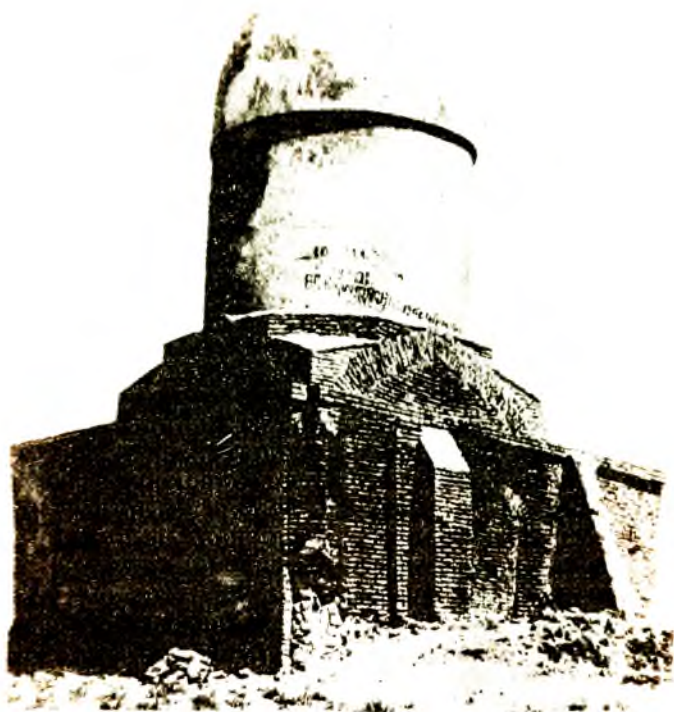
Давлатобод — Самарқанд вилояти Самарқанд районидаги қишлоқ номи. Темурнинг Самарқанд шаҳридаги боғларидан бири Давлатобод номи билан аталган. Бунинг ўрнида ташкил топган қишлоқ ҳам ўша Темур боғининг номи билан Давлатобод деб номланган.

Даҳбед — Самарқанд вилояти Оқдарё районидаги қишлоқ. Тожикча — даҳ — ўн, бед — тол, яъни ўнтол деган маънони англатади. Қишлоқ ҳам шу ном билан юритилади.

Дейбаланд — Самарқанд вилояти Нурота районидаги қишлоқ номи. Тожикча Деҳибаланд — баланд жойдаги қишлоқ, яъни баланд қишлоқ деган маънони билдиради. Қишлоқ шу ном билан аталади.

Дукчилик — Самарқанд районидаги қишлоқ. Бу ерда дукчилик (йикчилик), бўз тўқиш учун дук (йик) ясаш касби билан шуғулланишган. Шу сабабдан қишлоқ шу номни олган.

Самарқанд. Чўпонота мақбараси

Жайлов — Самарқанд вилояти Хатирчи районидаги қишлоқ номи. Жайлов — яйлов сўзининг шевада талаффуз этилиши. Яйлов асли ёзда мол-қўй боқиладиган жой демакдир. Қишлоқ номи ўша сўздан олинган.

Жалпақтева — Самарқанд вилояти Ургут районидаги қишлоқ. Баъзилар ялноқтепа деб тўғри талаффуз қиладилар. Ўзбек-қипчоқлар тепа дейиш ўрнига «тева» деб талаффуз қиладилар. Қишлоқда жарат уруғи яшагани учун уни Жарат ҳам дейишади. Ялпоқ тепани ерли халқ шевасида Жалпоқтепа дейишади.

Жўғи — Самарқанд вилояти Нарпай районидаги қишлоқ номи. Жўғи — Урта Осиё лўдиларининг бир қавми. Жўғи сўзининг «қашшоқ», «камбағал» маъноси ҳам бор.

Самарқанд. Афросиёб шаҳарчаси харобасига кириш.

Дапсан — тоғ ёнбағридаги текис майдонча, супа деган маънони англатади. Фарғона вилояти Ўзбекистон районида Дапсан деган қишлоқ бор. Сурхондарё вилояти Жарқўрғон районида Жўғидапсан деган тепалик ҳам бор.

Қўшҳавут — Самарқанд вилояти Хатирчи районидаги қишлоқ номи. Шу қишлоқликлар ва Нурота районининг қўшни қишлоқларида яшайдиганлар ҳовузни «ҳовут» дейишади. Ҳовуз сўзи ўзбек тилининг барча шеваларида арабчага аслида яқин шаклларда («овуз», «авуз» деб) таллаффуз этилади. Қишлоқда иккита ҳовуз бўлганлиги сабабли ерли халқ Қўшҳовуз — Қўшҳавут деб атай бошлаганлар.

Гончи — Самарқанд вилояти Оқдарё районидаги ариқ ва Тожикистон Жумҳурияти Хўжанд районидаги қишлоқ номи. Гон (гончи) сўзи тарихий манбаларда, жумладан Алишер Навоий асарларида кўп учрайди. Гончи — ит ражиб узмасин учун унинг арқонига боғланадиган ёғоч, жун тўқимини тинчлаб ифлос қилмасин учун отнинг бўйнига боғланадиган таёқ ҳам гончи дейилади.

Афросиёб — Самарқанд шаҳрининг дастлабки номи. Ҳозир археологияга оид қўриқхона. Шу тепаликдан

топилган археологияга оид топилмалар Самарқанднинг ёшини аниқлашда асос бўлиб хизмат қилади. Суғдча парсиёв (пар сиёҳ об) — қора сув тепалиги деган маънони билдиради. Я. Ғ. Ғуломовнинг фикрича, Солор, Кайковус, Золариқ ва Афросиёб номлари «Шоҳнома» китоби таъсири остида майдонга келган бўлса керак.

Вараксар — Самарқанд яқинидаги Роботхожа қишлоғининг олдинги номи. Бу сўз «варг», «бандиварг» шаклида Рудакий асарларида ҳам тилга олинган, Вараксар «тўғон боши» демакдир. Ҳақиқатан ҳам ўрта асрлардаёқ бу қишлоқ ёнида Зарафшонга тўғон қурилиб, дарё суви уч тармоққа бўлинган. Бу ариқлар кейинчалик Дарғом, Аббос ва Қораунус деб аталган. Яқин вақтларгача Зарафшон водийсидаги Баркбон шаҳри яқинидаги Варакдех — Тўғон қишлоғи бўлган. Қишлоқ ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

Шундай қилиб ўқитувчи келтирилган тарихий-географик жойларнинг номлари ва топонимларига асосланиб, мазкур дарсда Самарқанд ва унинг воҳасида жуда ажойиб ва турли-туман номларнинг бир гуруҳининг кўриб чиқишга муваффақ бўлинганини, ўқувчилар ҳам ўз жонажон мактаби, жамоа ва давлат хўжалиги, қишлоқ ва район ҳудудидаги номларнинг келиб чиқиши билан қизиқиши ҳамда мана шундай топонимик маълумотлар йиғиши зарурлиги, бу эса уларга жонажон ўлка тарихини ўрганишда, мустақил ижод қилишда олган билимларини чуқурлаштиришда яқиндан ёрдам беришини таъкидлайди.

5. Хоразм вилояти топонимикасидан дарсда фойдаланиш

Хоразм Ўрта Осиёдаги энг қадимги маданият маркази серунум воҳалардан бири. У ҳозир пахтачилик соҳасидаги эришган ютуқлари туфайли машъал вилоятга айланди. Унинг тарихи зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»да милoddан аввалги IX — X асрларда қайд этилган.

Бу вилоят тарихи ва унинг топонимикаси ҳақида фикр юритилганда ўқувчиларга, аввало, «Хоразм» сўзининг этимологияси ҳақида батафсил маълумот бериш зарур.

Ўқитувчи бир қатор вилоятлар тарихи ва унинг район,

қишлоқ ва овуллари номларининг келиб чиқиш манбалари устида тўхталар экан, Хоразм вилояти районлари, қишлоқ ва овуллариининг номлари топонимикасига ҳам батафсил тўхталиши лозим. Масалан «XII — XIII асрларда Хоразм давлатининг кучайиши» мавзуси қуйидаги мавзучаларга бўлиб ўрганилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Мавзу қуйидаги режа асосида баён этилади:

а) Хоразмнинг кучайиши;

б) Хоразмшоҳлар давлатининг ижтимоий ва хўжалик ҳаёти;

в) Бухоро ва Самарқанддаги қўзғолонлар.

Шундан сўнг ўқитувчи Хоразм вилояти ташкил топгандан то ҳозирги кунга қадар босиб ўтилган тарихий жараён ва унинг келажаги ҳақида қисқача маълумотлар келтириб, вилоят ва унинг ҳудудидаги жамоа хўжаликлари, овул, қишлоқ, район, шаҳарлар номларининг келиб чиқиши ҳақидаги масалаларга батафсил тўхталиши лозим.

Биз қуйида Ўзбекистон тарихи курсини ўқитиш жараёнида Хоразм воҳаси бўйича топонимикага оид маълумотлардан қандай фойдаланиш мумкин? деган саволга жавоб беришни мақсад қилиб қўйдик. Топонимикага оид маълумотлардан фойдаланиб ўтказиладиган бир соатлик тарих дарсининг тахминий режаси келтирилади.

Дарсни ташкил қилиш: а) синфнинг дарсга ҳозирлигини кузатиш; б) ўқувчилар диққатини дарсга жалб қилиш.

Утган мавзу: «Туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг шаклланиши» деган мавзу юзасидан ўқувчиларга бериладиган саволлар: а) Харитадан туркий тилда сўзлашувчи ўзбек халқларининг дастлабки аجدодлари яшаган жойларни кўрсатинг; б) Туркий тилда сўзлашувчи халқлар аجدодлари шаклланишини неча босқичга бўлиш мумкин? Ҳар бир босқичга таъриф беринг; в) Ўзбек тилининг дастлабки шаклланиши қайси лаҳжа ва тиллардан келиб чиққан эди? г) IX — XII асрларда ўзбек халқи ва унинг тилининг шаклланиш жараёни хусусиятларини аниқланг; д) Тилнинг аниқ шаклланиши қайси район, шаҳар, воҳа ва водийларда аниқ сезилган?

Ўқувчилар юқоридаги саволларга жавоб берганларидан сўнг ўқитувчи улардан Хоразмнинг қайси ҳудудларида ҳозиргача ўша туркий тил элементлари сақланиб келаётганлиги ва Хива, Хўжайли шаҳарларининг ҳамда Хоразм сўзи қандай маънони англатишини сўрайди.

Шу саволларга олинган жавоблар ўқувчиларнинг шаҳар тарихини ва унинг номини ўрганишга бўлган қизиқишини орттиради. Демак, ўқитувчи ўқувчи тўғри ёрита олмаган саволларни тўлдириб, ўтилган мавзунинг янги мавзуга боғлайди.

Янги мавзу. «XII – XIII асрларда Хоразм давлатининг кучайиши».

Мавзунинг мақсади: ўқувчиларга Хоразмнинг қадим-қадимдан маълум ва машҳур бўлганлиги, Сомонийлар даврида ярим мустақил давлат сифатида унинг таркибига кирганлиги, унинг Маъмун ибн Муҳаммад даврида қудратли давлатга айлангани, айниқса Маъмун ибн Маъмун даврида фан ва маданият ғоят ривожланиб Хоразм академияси ташкил топганлиги тушунтирилади.

Дарснинг тарбиявий вазифаси: Бунда ўқувчиларга Хоразм юксалган даврда фан ва маданиятнинг ниҳоятда ривожланганлиги, XI асрнинг энг машҳур қомусий олимлари бу ерга жалб этилганлиги, бу ерда Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Саҳл Масиҳий, машҳур табиб Абулхайр Ҳаммор, йирик риёзиюн Абу Носир Аърок ва бошқа атоқли олимларнинг Маъмун ибн Маъмун академиясини яратганлиги сўзланиб, ўқувчиларни ўз авлод-аждодларига меҳр-муҳаббат ва она диёрига садоқатли инсон бўлиб етишиш руҳида тарбиялашдан иборат.

Дарс ўтиш услуби: дарс оғзаки баён қилиш услуби билан олиб борилади.

Дарсни жиҳозлаш: Ўзбекистон халқлар тарихининг IV жилдлиги А. Асқаров таҳрири остида чоп этилган 3 жилдлик Ўзбекистон халқлари тарихининг 1- жилди, унинг 5- синф учун ёзган Ўзбекистон тарихи, Ш. Каримов раҳбарлигида чоп этилган «Ўзбекистон тарихи ва маданияти» (маърузалар тўплами) кўрсатилади. Ўзбекистон харитаси атлас ва альбомлардан фойдаланилади.

Янги мавзунинг ўтиш режаси

1. Хоразм давлатининг кучайиши.
2. Хоразмшоҳлар давлатининг ижтимоий-сиёсий ва хўжалик ҳаёти.
3. Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида бўлиб ўтган қўзғолонлар.
4. Хоразм ҳудудидаги жамо хўжаликлари, қишлоқ ва районлар номларининг келиб чиқиш тарихи.
5. Ўтган мавзунинг замонга боғлаш.

Янги мавзунинг конспекти

Хоразм X асрда Сомонийлар давлати таркибига кирарди. Сомонийлар давлати бўлиниб кетган вақтда у ўз мустақиллигини сақлаб қолишга ва Қорахонийлар ва Ғазнавийлар давлатлари таркибига кирмай қолишга муваффақ бўлди. Бу даврда Хоразм хўжалик ва маданий ҳаётда катта ютуқларга эришди. Бироқ 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий қўшинларини тор-мор келтириб, уни ўз давлатига қўшиб олди. 1240 йилда газнавийлар Хуросонни қўлдан бой бергач, Хоразм Салжуқийлар давлати таркибига киради. Салжуқийлар билан қорахонийлар ўртасидаги ўзаро урушлар бу давлатларнинг кучсизланишига олиб келади ва XII аср бошларидан Хоразм мустақил давлат сифатида яна тараққий эта бошлайди. Унинг ҳудуди унчалик катта бўлмаса-да, иқтисодий жиҳатдан кучли ва бой эди. Кўчманчи туркманлар, Эрон, Волгабўйи ва Узоқ Шарқ билан олиб борилган савдо-сотик алоқаларининг қизғин ривожланиши шунга имконият туғдирган эди.

Ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги Хоразмда юқори даражага кўтарилди. Буларнинг барчаси мустақиллик учун курашда қулай шарт-шароитлар яратди. 1141 йилда Самарқанд яқинида қорахонийлар қўшини билан кўчманчи қорахитойлар ўртасида жанг бўлади. Жангда қорахитойларнинг қўли баланд келиб, ғалаба қозонадилар. Бундан фойдаланган Хоразм султони Отсиз Марвни босиб олади. Такеш (1172 — 1200) ҳукмронлиги даврида Хоразм куч-қудратга тўлган давлат эди. Бу вақтда давлат ҳудуди Эрон шарқий қисмининг босиб олиниши эвазига икки марта кенгайган эди.

Ўқитувчи Хоразмшоҳлар давлатининг ижтимоий ва хўжалик ҳаёти ҳақида гапирар экан, янги сув иншоотларини қуриш эвазига юзага келган бой деҳқончилик хўжалиги Хоразм иқтисодиётининг асоси эканлиги, унинг шаҳарларида ҳунармандчиликнинг ривожланиши, кўчманчи халқлар, хазарлар, Волгабўйи ва Киев Руси билан савдонинг ўсиши ҳақида сўзлаб беради. XI аср бошларига келиб Хоразмнинг пойтахти Урганч, Шарқнинг энг чиройли ва обод шаҳарларидан бири бўлиб, Хоразмшоҳлар саройида юқорида зикр этилган Шарқнинг буюк алломалари яшаб ижод этганлиги ҳамда Хоразмшоҳларнинг ички сиёсати, давлат тузуми ҳақида ҳам маълумот берилади.

Ўқитувчи сўнгра Бухоро ва Самарқанддаги қўзғолонлар ҳақида тўхталади. Хоразмшоҳ Мовароуннаҳр халқларини қорахонийлар асоратидан ҳимоя қилиб, халоскорлик келтиради, деб кўпчилик умидвор бўлган эди. Аммо умидлар чиппакка чиқади. Хоразмшоҳ ғалабага эришгач, халққа жабр-зулмни баттар кучайтириб юборади. Мамлакатни хароб қилган тўхтовсиз урушлар, маҳаллий ер эгаларининг халқни талон-торож қилишлари, улар қаҳр-ғазабининг ошишига ва 1206 йилда Бухорода қалқонсозлик устахонаси соҳибининг ўғли Малик Санжар бошчилигида қўзғолон кўтарилишига сабаб бўлади. Қўзғолончилар ҳокимиятни ўзлари ушлаб тура олмасликларига кўзи етиб, Хоразмшоҳга мурожаат этади. Хоразмшоҳ бу мурожаатдан ўзи учун фойдаланиб, 1207 йилда Бухорони забт этиб, қўзғолонни бостиради ва Малик Санжарни қатл қилади. Шундан сўнг 1211 йилда Хоразмшоҳ аскарларининг Самарқандда қорахонийларни тор-мор келтиргач, шаҳарда хоҳлаганича номаъқулчиликлар қилгани ва бунга қарши халқ қўзғолон кўтаргани, қўзғолоннинг Хоразмшоҳ томонидан шафқатсиз равишда бостирилгани, доимий ўзаро урушлар натижасида улкан Хоразм давлатининг чок-чокидан сўкила бошлагани ва мўғул-татар истилоси бошланганида Хоразмшоҳлар ҳам жиддий қаршилик кўрсатишдан ожиз эканлиги ҳақида сўзлаб бериш лозим.

Ўтган ва янги мавзу бўйича ўқувчилар билимини изоҳли баҳолаш учун саволлар: 1. XII – XIII асрларда Хоразмшоҳлар давлатининг гуллаб-яшнаш сабабларини айтиб беринг. 2. Хоразмшоҳлар Давлатининг ижтимоий ва хўжалик ҳаёти қандай бўлганлигини сўзлаб беринг. 3. Бухоро ва Самарқанддаги шаҳар қўзғолонларининг умумий сабаблари нимада эди? 4. XIII асрда Хоразмшоҳлар давлатининг кучсизланишига нима сабаб бўлди? 5. Хоразм – қандай маънони билдиради, Хивачи? Ҳазорасп ва Гурлан сўзларининг маъносини биласизми?

Уйга вазифа: 13- §. «XII – XIII асрларда Хоразмшоҳлар давлати» мавзусини ўқиб келиш ҳамда *Шовот*, *Боғот*, *Янгибозор* ва *Қўшкўпир* сўзларининг маъносини ўрганиб келиш топширилади.

Ўқитувчи Хоразмнинг вилоят, шаҳар, қишлоқ ва районлари номларининг келиб чиқишига оид бир қатор топонимларни изоҳлайди.

Хоразм сўзининг келиб чиқиши шундай талқин

қилинади. Ривоятларга кўра, подшо ўзининг тўрт юз аскардан газабланиб, уларни одамсиз чўлга чиқариб ташлашни буюрган. Подшонинг фармони бажарилган. Орадан бир неча йил ўтгач, подшо улардан хабар олишни буюрган. Подшонинг одамлари уларнинг тирик эканлиги ҳақида хабар келтирган. Қувғин қилинганлар «хор» ва «разм» билан ҳаёт кечирган эмиш. Шунинг учун подшо бу ерни Хоразм деб аташни буюрган ва Хоразм элати шундай пайдо бўлган эмиш.

Ҳар бир жой номининг ўз тарихи бор. Улар халқ ҳаётининг турли томонларини ўзларида акс эттирадилар. Номлар кўпинча шу ҳудудда яшаган маълум халқ ҳаёти, яшаш шароити билан боғлиқ ҳолда содир бўлади. Хоразм номини текширган С. П. Толстов топоним шу ҳудудда яшаган хварри қабиласининг номи билан боғлиқлигини, яъни хварри – ер, «хварри қабиласининг ери» эканлигини айтади. Қадимда Хоразм номи остида Амударёнинг қуйи оқими тушунилган. Бу воҳа Урта Осиёдаги энг кўҳна ўлкалардан биридир. Хоразм ҳақидаги дастлабки маълумотларни «Авесто»да учратамиз. Бу ном юнонларда Хоразмия ёки «Уварезмета», «Авесто»да Гаиризао шаклида учрайди. Араб муаллифлари – Хуворезм, Хитой манбалари Холи – си ми – кия деб тилга оладилар. Бу сўзнинг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар бор. Улардан баъзиларида Хоразм «пасттекислик», «ёмон ер», «хур замин», «қуёшли ер», «ҳосилдор ер», «боқувчи ер» шаклида изоҳланади. Умуман ҳамма тадқиқотчилар номнинг иккинчи қисми «зем», «зм»ни «ер», «замин» сўзи билан боғлайди, С. П. Толстов Хоразм сўзини Хвари ёки Ҳуррит этноними билан алоқадор деб ҳисоблаб, «Хварри ери» шаклида изоҳлайди. Академик Я. Ғ. Гуломов ўзининг «Хоразмнинг суғорилиши тарихи» номли капитал асарида («Фан» нашриёти, 1956 йил Тошкент) С. П. Толстовнинг юқоридаги фикрини тўла маъқуллайди.

Хоразм Амударё билан Қорақум ўртасидаги серҳосил, гўзал воҳа. Хоразм қадимий ўлка, кўҳна маданиятга эга. «Хор» дегани қадимги суғд тилида «қуёш», «азм» – «ўлка», яъни Хоразм – қуёшли ўлка деган маънони англатади. Хоразмнинг пайдо бўлиши тўғрисида бундан бошқа ривоятлар, афсоналар ҳам бор. Чиндан ҳам Хоразмни қуёшли ўлка дейиш мумкин, чунки Хоразмда йилнинг кўп фаслларида қуёш ўз ёғдусини сочиб туради.

Хива - Хоразм вилоятининг иккинчи марказий ша-

ҳри, Хива хонлигининг собиқ пойтахти бўлган. Хива Амударёнинг сўл соҳилидаги Полвон ариғи бўйида, Урганчдан жануби-ғарбга томон 32 км нарида жойлашган. Шаҳарнинг пайдо бўлиши ҳақида кўпгина афсона ва ривоятлар бор. Бу афсоналардан бирида айтилишича, Хивага Нўҳ пайғамбарнинг ўғли Сом асос солган эмиш. Ўз қабиладошлари билан кўчиб юриб, деб ҳикоя қилинади афсонада, Сом бу жойга келиб қолади. У тушида қум тепалари устида кўплаб машъаллар ёниб турганини кўради. Уйқудан уйғонгач, у теварак-атрофдан тупроқ суриб келиб, шаҳар ўрнини белгилаб кетади. Иккинчи марта у бу ерга келиб девор кўтаради, қалъанинг ғарбий томонидан қудуқ қаздириб, бу жойни Хийвак деб атади. Бўлғуси шаҳар Хива номи ана шундан келиб чиққан эмиш. Афсона афсоналигича қолаверади. Лекин одамларнинг биринчи ўрнашган ери хонликнинг бўлғуси пойтахти бўлганлигини, у қудуқ билан ҳақиқатан ҳам боғлиқ эканлигини тўла асос билан айтиш мумкин. Бу қудуқ ёнида Ўрта Осиёнинг буюк сувсиз чўллари кесиб ўтган карвон йўли бўлган. Қалъа деворларидан унча олис бўлмаган ерда, Ичан қалъанинг шимоли-ғарбий қисмида шу кунларда ҳам Хийвак қудуғи бор. Қудуқнинг тошдан ишланган деворлари унинг қадимийлигидан далолат беради. Ҳозир ҳам уч қават қилиб терилган тошларни кўриш мумкин. Остки — энг қадимги қисми цилиндр шаклида, кейинги қисми тўртбурчак ва ниҳоят юқори қисми саккизбурчак шаклидадир. Қачонлардир қудуқ гумбаз билан беркитилган бўлиб унинг қолдиқлари қудуқ атрофида тош пойдевор кўринишида сақланиб қолган. Хива биринчи марта X асрда Хоразм давлати таркибига кирувчи шаҳар сифатида араб географларининг асарларида тилга олинади.

Археологияга оид текширишлар шаҳарнинг VI — VII асрларга тегишли эканлигини кўрсатади. Қазилмалар вақтида шаҳарнинг марказидан чақмоқ тошдан ясалган тош қуроқлар топилди. Дарҳақиқат, Хива сўзининг этимологияси Хийвак, яъни қудуқ сўзига яқин, чунки сувсиз жойга қудуқлар қазилган бўлса керак. Ҳозирги кунда ҳам қудуқни айрим Хоразм диалектигисинда Хивак деб аташади. Хива шаҳри ва унинг этимологияси ҳақидаги янги маълумотлар Б. А. Аҳмедовнинг «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнаlining 1982 йил 9- сонида «Хива ҳақида янги маълумотлар» деб

Хива. Ичан қалъа

номланган мақоласида далилий маълумотлар асосида жуда қизиқарли ёритиб берилган.

Гурлан — Гурлан сўзининг асл маъноси ҳали маълум эмас. Бу сўзнинг келиб чиқиши ҳақида бир ривоятда шундай дейилади: бир вақтлар бу ҳудудга кўр чол билан чўлоқ кампир кўчиб келишибди. Улар жуда моҳир ҳунарманд эканлар. Улар тузатган нарсаларини бозорга олиб чиқиб сотар эканлар. Бозорда ҳеч кимнинг нарсаси ўтмаса ҳам уларники бемалол сотилавераркан. Шунда одамлар иккалаларида бирон сир бор, деб уларнинг атрофига келиб жойлаша бошлабдилар. Ўша ҳудудни эса «кўр ва ланг» деб атай бошлабдилар. Вақтлар ўтиши билан бу сўз ўзлаштирилиб «Гурлан» бўлиб кетибди. Хоразм лаҳжасида к — товуши кўпинча «г» шаклида ишлатилади. Шунинг учун «кўр» сўзи «гур» шаклида ишлатилиб «гурлан» бўлиб ишлатилиб келинмоқда. Ҳозир ҳам шу ном билан юритилади. Яна бир манбада — «Қадимги муаллифлар Урта Осиё ҳақида» деган китобда айтишларича, қадимги юнон тарихчиси Геродот Хоразм ҳақида кўп маълумотлар ёзиб қолдирган. Геродотнинг

ёзишича, хоразмликлар, гирканияликлар, парфияликлар билан бир-бирига яқин жойда истиқомат қилганлар. Юнон тарихчиси тилга олган «гиркания» сўзи қадимги туркий ёзувларидаги «Курикан» қабиласининг номи билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг асрлар давомида фонетик ўзгаришидан «Гурлан» варианты келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин. Аммо бундан Гурландаги аҳолининг номи гирканлардан келиб чиққан экан, деган хулосага келиб бўлмайди. Кичик бир овулнинг номи ҳам ёки оила бошлиғи ёки унинг бир аъзоси номи топонимикада асос бўлиб кетавериши мумкин.

Ҳазорасп – шу номли район маркази. Ҳазорасп сўзининг маъноси қуйидагича: Ҳазор дегани форс-тожик тилида «минг», асп дегани «от» яъни минг от деган маънони билдиради. Ҳазорасп Хоразмнинг жанубий чегара қалъаси бўлиб, унда минг отлиқ сақланган. Душман ҳужум қиладиган бўлса, Ҳазорасп қалъаси зарбани биринчи бўлиб ўзига олган. Хивадан мадад келгунга қадар душман билан курашган. Аста-секинлик билан қалъа ичида аҳоли кўпайиб, қалъадан ташқарида ўрнаша бошлаган. Қалъадан бир неча километр бери-роқда ҳам қишлоқ қурила бошлаган.

Янгибозор – аҳолининг савдо-сотиқ ишлари фақат қалъа бозорида бўлган, сўнгра у чекка қишлоқларнинг бирида тўпланиб, савдо-сотиқ ишларини олиб борганлар. Қалъа бозори билан бу бозорни бир-биридан фарқ қилиш учун қишлоқ бозорига «Янги бозор» деб ном қўйишган. Шу-шу бўлиб қишлоқнинг номи Янгибозор бўлиб қолган.

Қўшқўпир – райони Хоразм вилоятининг йирик районларидан бири. Ҳозирги кунда районда 9 та қишлоқ бўлиб, бу қишлоқлар номларининг келиб чиқиши жуда қизиқ. Қуйида биз бу ҳақда фикр юритамиз:

Кенагас – бу қишлоқ маҳаллий халқ орасида Канаяс деб юритилади, чунки ҳудуддан Канаяс ариғи оқиб ўтади. Қишлоқнинг марказий қисмига Караман қалъаси дейишади. Караман – Хоразмда ўсувчи улкан дарахт. Қарияларнинг сўзларига қараганда, бу ерда Хива хонлиги даврида мудофаа вазифасини бажарувчи кичик, ўзига хос қалъача бўлган. Кенагас деган қабила ҳам бўлган.

Ҳадра – Қўшқўпир районидаги иккинчи қишлоқнинг номи. Ҳадра сўзининг маъноси қалъа ёки шаҳарнинг чети демакдир. Ҳадра қишлоғи Хива қалъасининг шимол

томонида жойлашгани учун ҳам Хадра номини олган бўлиши мумкин.

Ўзбекёп — шу райондаги учинчи қишлоқ бўлиб, унинг маъносини шундай тушунтириш мумкин. Ўзбек — шу қишлоқда яшовчи халқнинг миллати. «ёп» сўзи хоразмча бўлиб, ариқ ёки канал маъносини билдиради. Бу қишлоқ қўшни Туркменистон ерларига яқин бўлгани учун улар бу ариқни Ўзбекнинг ёпи, яъни ариғи дейишган. Ўзбекёп қишлоғининг маркази Қоровул деб аталади. Бу сўзни маҳаллий шева тили маъносида қора ва овул деб тушуниш мумкин, у бора-бора Қоравул бўлиб қолган.

Ҳайровот — райондаги бешинчи қишлоқ бўлиб, Хива қалъасининг шимоли-ғарбий томонида жойлашган. Маълумки, ровот — бу дарвоза дегани. Демак, қишлоқ Хива хонлигининг шимоли-ғарбий томондаги дарвозаси бўлган. Ҳайровот балки, одамлар айтганларидай, хайрли дарвоза, файзли дарвоза, яхши дарвоза маъноларини билдириши ҳам мумкин.

Ўртаёп — райондаги олтинчи қишлоқ, Ўртаёп чўзилиб кетган ариқнинг ўрта марказий қисмида жойлашган қишлоқ маъносини ҳам билдиради. Қишлоқ ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

Қатағон — райондаги еттинчи қишлоқнинг номи. Шевада қатағон сўзи йўқ. Бу сўз форс тилида — йўқолган, қурилган ва топиб бўлмайдиган маънони билдиради. Урганч, Шовот ва Қўшкўпир районлари ҳудудига ўхшаш қумлик саҳролар шу қишлоқнинг йўқ бўлиб кетишига, номи эса Қатағон бўлиб кетишига сабабчи бўлиши мумкин. Сув чиқариш қийин бўлган пайтларда қум барханлари қишлоқ ерларини кўмиб юборган, натижада қурғоқчилик бўлиб турган. Қатағон ном албатта бежиз берилмаган. Маҳаллий аҳоли орасида бу қишлоқ тўғрисида маълумотлар деярли сақланмаган.

Қўшкўпир — райондаги саккизинчи қишлоқ бўлиб, ҳозирги кунда район марказидир. Номининг ўзидан кўриниб турибди, қўш — жуфт, кўпир — кўприк маъносини, яъни қўшма кўприкли, деган маънони билдиради. Марҳум академик Муҳаммадjon Йўлдошевнинг «Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши» деган китобида бу ҳақда анча маълумотлар бор. Энг аввал Қўшкўпир қўш кўприк деб номланган. У ерда катта Ғазовон ариғи бор. Бу ариқнинг у томони билан бу

томонига ўтиш учун икки жойига катта кўприк қурилган. Қўшқўпир деган сўз шундан олинган.

Газовот — райондаги тўққизинчи қишлоқ номи. Ўрта Осиёда сув масаласи оғир бўлгани учун Хива хонлари минг-минглаб одамларни ариқ қазишга сафарбар қилганлар. Хон амалдорлари меҳнаткаш халқ оммасини аямасдан ишлатганлар. Ариқ қазиш оддий халққа кўп машаққатлар келтирган. Бу қишлоқ эса ўша Газовот ариғи бўйида жойлашган бўлгани учун ҳам Газовот номини олган, деган фикрлар бор.

Боғот — Хоразм вилоятидаги район маркази. Боғот этимологиясини боғзор, боғлар, боғ ва арабча от кўплик аффикси «арз сўрайдиган боғ» сўзи билан боғлайдилар. Маҳаллий халқнинг айтишича «боғот» полиз, полизчи деган маънони билдиради.

Амударё — уни юнонлар ҳамда римликлар Оксус ёки Оқсус, араблар эса «Жайхун» (телба) деб атаганлар. Дарёнинг ҳозирги номи эса Амуя шаҳри (XVI аср) номидан олинган; бу шаҳар кейинчалик Амударё деб атала бошлаган.

Хўжайли — XII — XIII асрларда барпо қилинган. Хўжайли сўзининг лексик мазмуни хўжарлар, яъни катта ер эгаси бўлган кишилар маъносидадир. Хўжайли сўзини хўжа эли деган халқ номидан олинган, деб таърифлайди шарқшунос олим Б. А. Аҳмедов.

Мўйноқ — Орол денгизи жанубидаги ярим орол, шаҳар. Мўйин (бўйин), оқ аслида — ак — «кичик» сўзларидан ясалиб, «кичик бўйин», «бўйинча», «ярим орол» маъносида.

Туямўйин — Амударё қуйи оқимидаги жой. Сиртдан қараганда «туя бўйини» дек туюлади. Аслида тоғ, дарё ва қумлик жойларнинг тор қисмини — йўлагини «Туямўйин» деб аташган. Туянинг қинғир ва тор бўйнига ўхшатиш билан бўлса ажаб эмас.

Тўрткўл — Қорақалпоғистон жумҳуриятининг жанубидаги шаҳар. Шаҳарнинг яқин йилларга қадар тўрт томони кўл бўлган. Шунинг учун ҳам шундай ном берилган. Ҳозир ҳам Тўрткўллигича сақланиб келмоқда.

Азиз китобхон! Ҳар вилоятнинг жамоа хўжаликлари, овул, район, шаҳарлар номларининг ўзига хос тарихи бор. Илмий жиҳатдан ўрганилиб сизларга айтилган бу топонимлар, Хоразм вилоятидаги умумий жой номларининг фақат бир қисми эканлигини ўқитувчи тушунтириши лозим.

6. Фарғона водийсидаги қишлоқ, шаҳар номларининг келиб чиқиш тарихини дарс жараёнида ўрганиш

Ўзбекистон тарихи курсидаги «Туркистон халқларининг 1918—1920 йилларда миллий озодлик ва эрк учун курашлари» деб номланган мавзуда топонимик материаллардан фойдаланиб ўтиладиган бир соатлик дарснинг намунавий режа-конспектини келтирамыз.

Дарснинг мақсади: Туркистон халқларининг 1918—1920 йилларда миллий озодлик ва эрк учун олиб борган курашлари, Хива ва Бухоро Халқ Республикаларининг ўрнатилиши, миллий сиёсатдаги хатоликлар, уларнинг оқибатлари баён этилади.

Кўргазмали қуроллар: сиёсий хариталар ҳамда «Туркистон фронтлар ҳалқаси ичида» диафильмидан фойдаланиш мумкин.

Дарснинг услуби: ўқитувчи суҳбат услубида материални баён қилади, ўқувчиларнинг мустақил ишлаши уюштирилади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг жавобларини умумлаштириб, уларнинг қуйидаги янги материални ўзлаштиришларига замин тайёрлайди.

Янги мавзунинг режаси:

а) Туркистон халқларининг миллий озодлик ва эрк учун олиб борган курашлари.

б) Хива ва Бухоро Халқ Республикаларининг ўрнатилиши.

в) Миллий сиёсатдаги хатоликлар ва уларнинг оқибатлари.

г) Туркистон халқларининг миллий озодлик ва эрк учун олиб борган курашлари Фарғона водийсининг қайси қишлоқ ва шаҳарларида бўлган?

Янги мавзунинг конспекти.

Ўқитувчининг материални баён қилиши дарснинг асосини ташкил этади. Аммо янги материални тушунтиришга ўтишдан аввал ўтилган дарсларнинг материаллари билан мантиқий боғланишни текшириш учун қуйидаги саволлар асосида қисқача суҳбат ўтказиш мақсадга мувофиқдир:

1. 1918—1920 йилларда нима сабабдан миллий озодлик ва эрк учун курашлар олиб борилди?

2. Миллий сиёсатни амалга оширишда қандай хатоликларга йўл қўйилди?

3. Фарғона водийсининг қайси жойларида миллий озодлик ҳаракатлари кўтарилди?

Ўқитувчи ўқувчиларнинг жавобларини умумлаштириб, уларнинг қуйидаги янги материални ўзлаштиришларига замин тайёрлайди:

1. 1918 – 1920 йиллардаги миллий озодлик ва эрк учун олиб борилган курашлар. Бу масала дарслик материали негизида тўла очиб берилади.

2. Бу даврдаги Туркистон ўлкасида яшаётган халқларнинг аянчли аҳволи.

Бу масалани баён қилишга киришилар экан, ўқитувчи Туркистон тарихининг энг оғир ва мураккаб даврларидан бири — бу фуқаролар уруши даври эканлигини, бу даврда Туркистондаги иқтисодий ва ҳарбий-сиёсий вазият гоят қийин бўлганлигини, бунга аввало фуқаролар уруши давридаги сиёсий чалкашликлар сабаб бўлганлигини ўқувчиларга эслатиб ўтиш зарур. Бу давр шу пайтга қадар дарсликларда, қўлланмаларда ва бошқа илмий-бадий адабиётларда фақат бир томонлама ёритиб келинган. Ҳозирги кунда республикамизда амалга оширилаётган демократик ошкоралик ва ҳурфикрлаш туфайли тарихимизнинг фуқаролар уруши ва ундан кейинги даврлар билан боғлиқ муаммоларга атрофлича ва чуқур илмий нуқтаи назардан қараб баҳо беришга имконият яратилди. Шундай экан, Туркистон халқи ҳеч қачон босқинчиларга муросасозлик қилмаган. Аксинча, уларга қарши қадим-қадимдан қақшатқич зарба бериб келган. Масалан, «босмачи» тушунчаси халқимиз учун янгилик эмас. Милодимиздан олдинги VII — IV асрларда ўлкамизга бостириб келган босқинчи Эрон шоҳлари Қуруш, Доро, Кайхусрав, Ксеркс, Кир, Бес кабилар ёвуз ниятларини амалга ошира олмаганлар. Уларга сак подшоси А — Морг, унинг хотини малика Спаретра, массагетлар маликаси Тўмарис, унинг ўғли Спарангиз, оддий сак қабиласининг фарзанди чўпон йигит Широқ кабилар қақшатқич зарба бердилар. Милодимиздан аввалги 329 йилда ўлкамизга македониялик босқинчи Искандар, VIII аср ўрталарида яна бир даҳшатли босқинчи — араблар бостириб кирдилар. Уларга қарши Спитамен, хунарманд йигит Ҳошим ибн Ҳаким (Муқанна номи остида), Самарқанд ҳокими Гурек, Хоразм шоҳи Фир қақшатқич зарба бердилар. Юртимизга босқинчилар

тинимсиз бостириб киравериб, босмачиларга қарши курашда тажриба орттирган халқимиз ичидан етишиб чиққан ажойиб саркардалар: Хўжанд ҳокими Темур Малик, бухоролик элакчи Маҳмуд Торобий, унинг укалари Муҳаммад ва Алиларнинг жасорати. Хоразмнинг янги шоҳи Жалолиддин Мангубердидек йигитларимизнинг мўғул-татарларга қарши берган зарбасини тарих саҳифасига зарҳал ёзувлар билан ёзиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Ҳа, бу босмачиларнинг чеки бўлмади. 1865—1900 йилларда Урта Осиё Россия томонидан босиб олинди. Урис босмачиларига қарши Қўқон хонлигида Пўлатхон (Мулла Исҳоқ), андижонлик Мадали эшонлар бошчилигидаги қўзғолонлар шафқатсиз равишда бостириди. Бу қўзғолонлар — ўз миллий озодлик ва эркини талаб қилиб, урис ҳукмдорларига қарши кўтарилган кураш эди. Фуқаролар уруши дейилганда бир миллат ичида олиб борилган уруш тушунилади. Туркистонда эса бутун миллат бошқа давлатнинг босқинчилигига, ҳукмронлигига қарши курашган. «Босмачилар» эса (босиб келган босқинчилар) Туркистон Мухтор Жумҳуриятини ўз қўлида сақлаш учун жумҳуриятнинг ҳарбий кучлари сифатида мавжуд тузумга қарши кураш олиб борганлар ва бу кураш 16 йилга чўзилган. Демак «босмачилик» деган атама Туркистон миллий озодлик ва эрк жангчиларига мос келмайди.

Туркистон халқларида Шўролар ҳукуматиغا, у юргизаётган миллий сиёсатга ишонч қолмади, бундай ишонч тўп, милтиқ ва замбараклардан ўққа тугилди. Сўз билан амалий иш бирлиги бузилди. Митинг ва намойишларда инсонпарвар, халқчил, демократик, социалистик ҳокимият тўғрисида сўз юритилди, амалда эса ўз эрки, озодлиги учун, адолат ва диёнат учун курашган гуноҳсиз минг-минглаб оддий фуқаролар, ҳатто беозор кексалар, хотин-халаж ва болалар қириб юборилди, юзлаб қишлоқ ва овуллар ёндирилди, ер билан яксон қилинди.

Давлатни доимо қўлдан бермаслик учун Туркистон Шўролар ҳукумати ерли халқ давлатни бошқаришга ожизлик қилади, уларга ишониш керак эмас, улар давлатни мустақил бошқара олмайдилар, деб асоссиз уйдирмалар тўқидилар.

Туркистон Шўролар ҳукумати Туркистон мухториятини тан олмади, уни ағдариб ташлади ва йўқ қилди. Натижада Туркистон халқлари миллий озодлик ва эркинлик учун курашга отландилар. Бу кураш 16 йил давом

этди. Шўролар ҳукумати ана шу йиллар давомида Туркистонда маҳаллий миллат вакилларида 200 мингдан ортиқ аҳолини қириб юборди. Агар далилларга мурожаат қилсак, Туркистон ўлкаси халқларининг саводхонлик даражаси Россия халқларининг саводхонлик даражасидан кам фарқ қиларди. 1897 йилги ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотларига кўра Россияда саводхонлик 21 фоиз бўлган бўлса, Туркистонда 19,55 фоиз эди.

Туркистон ўлкаси меҳнаткашлар оммаси мухтор ҳукуматни қўллаб-қувватлади. Буни 1917 йил 6 декабрда Тошкентнинг Эски Жўва даҳасидаги Бекларбеги мадрасасида ўтган митингдан ҳам билса бўлади. Бу митингда Мунаввар қори, Мулло Одил, муфти Саид Ганихон, Шерали Лапин, Пирмуҳаммад Аълам ва бошқалар сўзга чиқдилар. Митинг иштирокчилари 13 декабрь — Муҳаммад пайгамбар туғилган куни намойиш ўтказишга қарор қилдилар. Уша куни Туркистон меҳнаткашларининг тинч намойиши бошланди. Шаҳар шўроси намойишчиларга қарши отлиқ қуролланган аскарларни юборди. Аскарлар намойишчиларни ўққа тутдилар, уларнинг раҳбарлари қамоққа олиниб, шаҳарда ҳарбий ҳолат эълон қилинди.

1917 йил 26 декабрда Қўқон шаҳрида мусулмон ишчи ва аскар вакиллариининг 1 фавқулодда съезди бошланди. Съезд қатнашчилари 30 декабрда Қўқон мухтор ҳукуматиини ёқлаб овоз бердилар. 18—19 февраль кунлари Қўқон мухториятига қарши хужум ҳаракатлари бошлаб юборилди. Ўзбекистон Марказий давлат архивида сақланган ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, Шўролар ҳукумати Қўқон шаҳрини қамал қилганда арман миллатига мансуб (дашноқ) кишилардан фойдаланган. Қўқон шаҳрида вазият ниҳоятда оғирлашди. Мухториятни йўқ қилиш мақсадида шўролар кўлидан келган барча номаъқулчиликларни қилади. Қўқонда бўлган воқеаларни ўз кўзи билан кўрган хужум иштирокчиси М. К. Шкорупа «Тинч аҳолининг уйлари. Туркистон, Россия учун ҳам тансиқ бўлиб қолган мануфактура, галла омборлари ёнарди. Қўқон уч кун ўт ичида қолди!» — деб эслайди. Шу кун ичида Қўқон шаҳрида 10 минг туркистонликлар ўлдирилди. Айниқса, бойликка ҳирс қўйган арман дашноқлари дарҳол «ўлжа» излашга тушдилар. Шаҳар остин-устун қилинди. Боққоллар, сартарошлар, вино сотувчилардан иборат бўлган арман аҳли шу заҳотиёқ жанговар инқилобчиларга айланди. Улар

шаҳарни, хусусан савдо тармоқларини, дўконлар, расталар, омборларни талаб, вайрон қилдилар, қолган нарсаларга ўт қўйиб, ёқиб юбордилар. Бу воқеадан сўнг халқ оммаси большевикларнинг, мухториятчилар айтгани сингари, босқинчи, худосиз, мусулмонларнинг душмани эканлигига ҳеч шубҳа қилмайдиган бўлиб қолди. Шўролар ҳукумати армияси ва улар билан бирга ҳаракат қилаётган арман дашноқлари маҳаллий аҳолини батамом ўзларига итоат эттирмоқ учун Фарғона водийсидаги 180 га қишлоққа ўт қўйдилар.

Ш. Шомаъдиевнинг 1961 йили чоп этилган «Очерки гражданской истории в Ферганской долине» асарида арманлар 1918 йилнинг бошида Марғилон шаҳрида 7000, Андижон шаҳрида 6000, Наманган шаҳрида 2000, Бўзқўрғон ва Қўқонқишлоқ атрофларида 4500 га яқин туркистонликларни ўлдирганлиги тўғрисида асосли далилларни келтиради.

1918 йил январь ойида Скобелев шаҳар ҳокими В. Д. Дориомедов «Знамя свободы» газетасида «рус большевиклари ҳар қандай мухториятни тан олмади ва мазлум халқлар ўз ҳуқуқлари ва тақдирларини ҳақиқатан ўзлари белгиламоқчи бўлганларида бунга йўл қўйилмади», деб ҳаётий ҳақиқатни айтган эди.

Д. Манжара ҳам Туркистон шўроларининг сиёсатда йўл қўйган хатоларини тан олиб шундай деган эди: «Миллий сиёсатда йўл қўйган хатоларимиз туфайли Қўқон мухторияти вужудга келди . . . Уни йўқотиш пайти яна бир хатога йўл қўйдик. Қурол-яроғи деярли бўлмаган мухториятчилар жойлашган эски шаҳарни қамал қилиш ўрнига, биз тўнлардан ўққа тутдик, кейин дашноқларнинг қуроли тўдаларини ишга солдик. Натижада талон-торож, номусга тегиш, қирғин бошланди. Бундан мухториятчиларга алоқаси бўлмаган тинч аҳоли катта зарар кўрди».

Босмачилик ҳаракатлари ҳақида сўнги 2—3 йил ичида жуда кўп турли-туман фикрлар аълон қилинди. Айримлар ҳақиқатан ҳам босмачи тўдаси каллакесарлар бўлган дейишса, айримлар ўзи яшаб турган жойдан босмачи чиқиши мумкин эмас, босмачи сўзининг маъноси қаердандир келиб, ўзга юртни босиб олганларга босмачи дейилади, дейишади. Ўлкамиздаги «босмачи» деб номланганлар ҳақиқатан ўз ўлкаси мустақиллигини чет эликлардан сақлаш учун миллий озодлик кураши олиб борган кишилардир. Бу ҳаракат икки даврга бўлиб

Утган ва янги мавзуни мустаҳкамлаш ҳамда ўқувчилар билимини баҳолаш учун бериладиган саволлар: 1. Туркистон халқларининг миллий озодлик ва эрк учун олиб борган курашларини сўзлаб беринг. 2. Хива ва Бухоро халқ республикаларининг ўрнатилиши. 3. Миллий сиёсатда йўл қўйилган хатолар қандай натижалар берди? 4. Туркистон халқларининг миллий озодлик ва эрк учун олиб борган курашлари Фарғона водийсининг қайси қишлоқ ва шаҳарларида бўлган? 5. Шу воқеалар билан боғлиқ бўлган қайси қишлоқ, район ва шаҳарлар номининг келиб чиқиш тарихини биласиз?

Уйга вазифа: ўқувчилар дафтарига «Ўзбекистонда фуқаролар уруши ва чет эл ҳарбий интервенцияси» жадвалини тузиш ҳамда Фарғона водийсидаги топоним номларни билиб келиш топширилади. Уқитувчи юқоридаги масалаларни ўқувчилар томонидан ўрганиб олинганлигини (мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар орқали) аниқлаб олгач, топонимик материалларни ўргатишга киришади. У суҳбатни Фарғона водийси вилоятлари, шаҳарлари, районлари ва қишлоқлари ҳақидаги умумий тушунчалардан бошлайди.

Ўқувчиларга Фарғона водийсида энг катта, серҳосил, қадимдан пахта етиштириб келаётган, Ўзбекистоннинг гуллаган вилоятларидан учтаси, яъни Андижон, Фарғона ва Наманган жойлашганлиги ҳақида маълумот беради. Сўнг уқитувчи водий энг қадимги сунъий сугориш деҳқончилигига асосланиб ривожланганлиги, унинг ҳаёти сув билан бевосита боғланганлиги, шунинг учун ҳам жуда кўп қишлоқ, район, шаҳарлар номининг келиб чиқиши сугориш системалари, шохобчалари, ариқ, канал, сой ва дарёлар номлари яъни гидронимлар билан боғланганлиги ҳақида сўзлайди. Кўпгина кўҳна ва янги қишлоқлар, районлар ва шаҳарларнинг номлари шу жойларнинг ўртаси ёки ёнидан оқиб ўтувчи ариқ, канал, сой ва дарёлар номини олганлиги азалдан маълум. Масалан: Шаҳрихон сойи Фарғона водийсининг деярли кўп қисмини сув билан таъминлайди. Бу сой бир қанча шаҳар ва районларнинг экин майдонларини суғоради. Ана шу улкан сой соҳилида қад кўтарган шаҳар Шаҳрихон шу сой номи билан аталади. Қувасой ҳам шу водийнинг, хусусан Фарғона вилоятининг кўпгина районларини суғорадиган сув артерияларидан биридир. Бу сой соҳилида бунёд этилган шаҳар ҳам шу сой номи билан Қувасой шаҳри деб номланган. Бундай топоним

номлар жуда кўн бўлиб, энг муқобил бўлган айрим номларнинггина топонимикасига тўхталиб ўтамиз.

Андижон – Ўзбекистоннинг хушманзара ва кўҳна шаҳарларидан бири. У Фарғона водийсининг жануби-шарқида жойлашган.

Шаҳар номининг келиб чиқиши тўғрисида бир қанча фикрлар бор. Бир афсонада айтилишича, шаҳарнинг номи Афросиёб ноибининг қизи Андижон номидан келиб чиққан дейилади. Бошқа бир ривоятда бу сўзнинг биринчи қисми «Анди» – шаҳарга асос солган кишининг номи, иккинчи – «жон» қисми эса жон деган маънони англатади, дейилади. Бировлар қачонлардир бу ерларни «анди – ҳинд» лар ишғол қилганлар, бу ҳиндлар макони дейдилар. Яна бир гуруҳ кишилар эса «Анди» шаҳарга асос солувчи, «жон» эса бахш этмоқ демакдир, дейишади. Яна бир гуруҳ кишилар қарвон йўлида кетаётганда қароқчилар хужум қилиб «Ўнта жонни» ўлдирганлар. Андижон сўзи ўнта жон сўзининг бузилганлигидан келиб чиққан, деб таъкидлайдилар. X асрда яшаган араб географи ва сайёҳи Ибн Ҳавкал Андижон шаҳри тўғрисида «Дехқончилиги ривожланган шаҳар, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ҳам ривожланган, катта ҳунармандлар шаҳри» деб ёзган.

Андижон шаҳрининг пайдо бўлиши ва номи ҳақида тарихчиларимиз қуйидагича фикр юритадилар. Масалан, машҳур тарихчи В. Наливкин ўзининг «Краткая история Кокандского ханства» деган китобида «Андижон» сўзи ҳозирги шаҳар ҳудудида яшаган «анди» қабиласи номидан олинган, деб кўрсатади. «Анди» сўзига «ган» қўшимчасини қўшиш билан «Андиган» ясалган ва кейинчалик бу Андижонга айланиб кетган, деб ёзади. Шаҳар IV асрдан V асргача Андукон, XII асрдан то XIX асргача Андижон деб юритилади.

Андижон шаҳри топонимикаси ҳақида баъзи бир тарихчи олимлар, жумладан, С. Жалиловнинг шу соҳадаги фикри ҳам ҳақиқатга яқиндир. Яқин йилларга қадар, ҳатто ҳозир ҳам айрим кишилар бу шаҳарни Анжон деб келадилар. Айрим кишиларнинг айтишлари бўйича Урта Осиё чоризм тарафидан босиб олингандан сўнг руслар «ж» товуши олдига «д» қўшиб айтишлари натижасида «Анжон» Андижон бўлиб қолган. Хуллас, Андижон шаҳар тарихи қадимий ёзма манбаларда аниқ таърифланган бўлса-да, Андижон сўзининг этимологияси ҳақида қадар илмий равишда исботланган эмас.

Қўқонбой — Қўқонбой қишлоғининг ташкил топиш даври қарияларнинг ва қишлоқ зиёлиларининг шоҳидлиги бўйича, Қўқон хонлиги даврига тўғри келади. Қишлоқ Тошкент — Андижон темир йўли ва Хўжанд — Қўқон карвон йўллари ёқасига жойлашган. Қишлоқдаги катта-катта, энг ҳосилдор ерлар Қўқонлик бойлардан Пўстин-пурушбой, Товоқчибой, Пичақчибой, Оллобой ва шу кабиларга қарашли бўлиб, яқин кунларгача ўша бойларнинг номи билан аталиб келар эди. Қария ота-хонларнинг айтишича, қишлоқ ерлари сув бошида бўлиб, ери жуда унумли бўлган. Шу сабабли бу ерларни Қўқонлик бойлар эгаллаб олиб, чорикорларга бўлиб берган ва бу ерда аста-секин аҳоли тўпланиб, қишлоқ пайдо бўлган. Қишлоқ асосан Қўқонлик бойларнинг еридан иборат бўлгани учун Қўқонбой деб атала бошлаган деган фикр бор.

Савай — 1930 йили ташкил топган совхоз номи. У Фарғона водийсининг шимоли-шарқидagi Андижон вилояти Қўрғонтепа районида жойлашган бўлиб, Қирғизистон Республикаси билан чегарадошдир. Бу ер номининг келиб чиқиши қуйидагича бўлган. Совхоз ташкил топмай туриб, шу ерга яқин жойда Исавай деган одам яшаган экан. У ўз томорқасига Қорадарёдан бош оладиган ариқдан сув очган. Кейинчалик мана шу жойда давлат хўжалиги ташкил топган, худди шу ариқ ўрнида канал қазилган. Одамлар бу канални халиги ариқ ўрнидан очилгани учун «Исавай ариқ» деб, кейинчалик бу сўз бузилиб Савай ариқ деб атай бошланган.

«Савай ариқ» атрофида ташкил топган давлат хўжалиги номи ҳам «Савай» бўлиб қолган. Ҳозир ҳам шу ном билан машҳур. Мўғул уруғларидан бири ҳам Савай деб юритилган дейди Б. Аҳмедов.

Хўжанд — Тожикистон республикасидаги шаҳар. 1936 йилга қадар шу ном билан аталиб келинган. Нима учун Хўжанд деб аталганлиги тўғрисида бир қанча ривоятлар мавжуд.

Бир вақт Сирдарё тошиб, кечаси бу шаҳарни сув олиб кетган эмиш. Подшо Нуширвон мамлакатдаги энг яхши одамларни йиғиб, эски шаҳар ўрнидан сал нарироқда янги шаҳар барпо қилишга буйруқ берган экан. Шунда олдинги шаҳарнинг номи унутилиб, Хўбчанд (тожик тилида бир сўзи чанд, яхши сўзи — хўб) дейилган, яъни бир қанча одам келиб ўрнашган шаҳар деган маънони билдиради. Бора-бора, вақт ўтиши билан, Хўбчанд сўзи

Хўжанд бўлиб кетган, дейишади. Яна бошқа бир ривоятда Хўжанд сўзи бу шаҳарда «оқ суяклар» кўп бўлганлиги сабабли «Хўжалар шаҳри» сўзидан олинган, дейилади.

Шундай қилиб, шаҳарнинг нима учун Хўжанд деб аталганлиги тўғрисида ишончли бир фикр йўқ.

Наманган — Фарғона водийсининг гўзал шаҳарларидан бири. Наманган сой, Янгиариқ ва Шимолий Фарғона каналидан сув ичади. Наманган ҳақидаги дастлабки маълумотлар Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» китобида тилга олинади. Наманган қишлоғи туз конига яқинлигидан «Намак кон» деб аталган. Кейинчалик бу ном ўзгариб Наманган бўлиб кетган. Новмакон (янги жой) деган ривоят ҳам бор. Шаҳарнинг вужудга келишига қадимги Ахсикент шаҳридан кўчиб келган аҳоли ҳам таъсир қилган бўлса керак. Ахсикент шаҳри Наманган яқинида Сирдарёнинг ўнг қирғоғида бўлган. У 1620 йилги zilзиладан яқсон бўлиб кетган. Наманган шаҳрининг ривожланишида Норин дарёсидан 1818 — 1822 йилларда ўтказилган Янгиариқ канали катта роль ўйнади. Бу ерда ҳунармандчилик ва савдо-сотик ривожланади. Фарғона вилояти тузилгач, Наманган унинг уезд шаҳарларидан бири бўлиб қолди. 1877 йили янги шаҳар қурилиши бошланади. Бу ерда дастлаб Андижон ва Фарғона шаҳарларидаги сингари қўрғон қурилган. Янги шаҳар участкасида ҳарбий машқлар ўтказиладиган майдон, шаҳар боғи ва бозор учун жой ажратилган. 1894 — 1895 йилларда шаҳар аҳолиси 60 минг кишидан кўпроқ бўлган. XX асрнинг бошларида Наманган темир йўл орқали Қўқон билан боғланади. Шундан кейин пахта ва ёғ заводлари пайдо бўлади. 60-йилларга келиб Наманган жуда катта шаҳарлардан бирига айланди. Ҳозир шаҳар Фарғона водийсидаги йирик шаҳарлардан бири, Наманган вилоятининг маркази.

Ҳаққулобод — Норин районидаги қишлоқ. Археологларнинг ва ерли кексаларнинг сўзларига қараганда, бу қишлоқ XVIII асрнинг охирида ташкил топган. Ўша вақтда бу жойларнинг ўрни ботқоқлик ва балчиқ бўлган. Шунинг учун бу ерда одамлар яшамаган. Район марказидан 6 км нарироқда «Эски Ҳаққулобод» деган қишлоқ бор. XVIII асрнинг охирида бу ерда жуда бой ва жоҳил Ҳаққулибек деган киши яшаган. У ер — мулкни кўпайтириш учун ўз одамларини тўқайзор ва балчиқ

ерларни ўзлаштиришга мажбур қилган: Унинг буйруғи билан одамлар ботқоқларни қуришиб, экин экканлар. Бу қишлоқ унинг хўжайини Ҳаққулибек номи билан Ҳаққулобод деб аталган. 20—30-йилларда, ундан кейинги даврларда бу ерда ижтимоий ўзгаришлар юз берди. Ҳозир Ҳаққулобод Наманган вилоятининг энг гузал қишлоқларидан бири бўлиб, Норин районининг маркази ва шаҳар тибидаги аҳоли яшайдиган манзилга айлантирилди.

Қўқон. Бу сўзнинг этимологияси ҳақида ҳам турли-туман маълумотлар бор. Айтишларича, шаҳар жойлашган ҳудуд ботқоқлик, қамишзорлардан иборат бўлган ва у ерларда хўк (ёввойи чўчқа) лар жуда кўп бўлган. Шунинг учун у ерни чўчқалар, яъни тўнғизлар макони — хўккон деб атаганлар. Кейинчалик бу сўз Қўқон бўлиб қолган, деган фикр сохтадир. Академик А. Н. Кононов: ХУ сўзи «шамол» маъносида келади ва Қўқон (Хўқанд) «Шамол шаҳри», «сершамол шаҳар» маъносида бўлиши мумкин, деб таъкидлайди.

Дастлаб «Ҳудуд ал-олам» да Хўқанд, Хуваканд — халқ зич яшайдиган шаҳарча дейилган. Ибн Ҳавқал, Муқаддасий асарларида Хўқанд (Хувоканд) ва Хўқанд (Хувоканд) шаклларида қайд қилинган. «Бобурнома» да Хўқон вилояти деб тилга олинган. Ҳозирги Қўқон шаҳри тарихий Хўқанд ўрнида XVIII асрда ўзбекларнинг минг уруғи бошлиғи Шоҳруҳ-бий томонидан барпо этилган. В. В. Бартольд шаҳар номининг адабий жиҳатдан тўғри шакли Хўқанд бўлиб, Қўқон жонли тилда талаффуз этилишидир, деб ҳисоблайди.

Юқоридаги олимларнинг турли изоҳларидан қатъи назар, ҳозирги кунга қадар Қўқон сўзининг этимологияси илмий асосда ўрганилган эмас.

Фарғона — антик давр юнон олимлари бу вилоятдан деярли беҳабар қолганлар. Македониялик Искандарнинг Хўжандгача келгани аниқ. Аммо ундан шарққа, Фарғонанинг ичига ўта олмаган. Шунинг учун бўлса керак, юнонча китобларда қадимий Фарғонанинг тавсифи йўқ. У томонда «Яксарт орқасида» алақандай ўтроқ аҳоли борлигигина қайд этилган, холос. Фақат илк ўрта аср адабиётидагина Фарғона номи қайд этилган.

Фарғона номининг маъноси шу чоққача аниқланган эмас. Лекин бу ҳақда бир қанча изоҳ, тахмин ва мулоҳазалар бор: Геродотнинг ёзишича, қадим замонларда Ўрта Осиёда Парикан номи қабила бўлган;

Қўқон. Улкашунослик музейи биноси

санскрит тилида паркана деб кичик вилоятга айтилади; пари хона, яъни «гўзаллар юрти» деган маъноси ҳам бор; форсча паранд (арабча фаранд) — «шойи», «ипак» сўзларидан келиб чиққан (фарандхона — ипакхона дегани); қадимий форс-тожикчада паргона — «тоғ оралиғидаги водий» демакдир. Бу сўзни маҳаллий қабилалар ўрганиб олиб, ўз юртларини Фарғона деб атай бошлаганлар; Фарғона «ҳар хона» сўзларидан олинган ҳам дейилади. Бу ернинг яхшилигини билиб, ҳар жойдан турли қавмлар кўчиб келган, экинзор барпо қилиб, турғун бўлиб қолган. Хонадонлари ҳар жой-ҳар жойда, тиллари ҳам ҳар хил бўлган. Уларни «ҳар хона» деганлар. Бу сўзлар истемолда Фарғона бўлиб кетган, дейди Нажиб Бакрон (XIII аср бошлари) ўзининг «Жаҳоннома» китобида. Буни Ёқут Ҳамавий бошқачароқ изоҳлайди: ҳар хонадан биттадан киши кўчирилиб келтирилган, шундан «аз ҳар хона» (ҳар хонадан) дейилган, кейинчалик бу сўз Фарғона бўлиб қолган, дейди у; Тожикистон тоғлари (Туркистон, Зарафшон тизмалари) Фалғар деб аталган. Бу сўзнинг «тоғ этаги» деган маъноси ҳам бор. Шундан Фарғона номи ясалган дейди Н. Г. Маллицкий; паркана — қадимги тожик тилида «берк водий» деган сўз. Помирдаги рушон шеvasида паркана деб «ҳар

тарафи тоғ, бир ёнигина очик бўлган водийга айтилади» дейди проф. М. С. Андреев.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Фарғона вилоятини тасвирлар экан, М. С. Андреев айтган рушонча иборани ўзбекча баён этган: «Гирдогирди тоғ воқеъ бўлибтур. Фарбий тарафидан. . . тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғи келаолмас» (Бобурнома). Бир мулоҳаза. Антик дунё тарихчиларининг маълумотига кўра, «парфияликлар» (Жанубий Туркменистон) бир замонлар скифлар орасидан қувилган қабила эдилар, парф сўзи скифча «қувилган кишилар» демакдир. . . уларнинг кийими тиниқ (ипак) ва бурмалидир. . . кўпинча от миниб юрадилар. . . Парфияликларнинг биридан-бири кўчили — отлик аскарлардир. . . Давань (Фарғона) билан Аньси (Парфия) шевалари ўртасида анча фарқ бўлмасида, уларнинг тили хийла ўхшаш ва улар гаплашганда бир-бирини тушунадилар». Парф қабиласининг кўп хусусиятлари Фарғонада ҳам бор: яхши отлар, ипак кийим, тил ўхшашлиги. «Фарғона» номи Парфиёна — Парфона — Фарғона трансформацияси бўлмаганмикан, деган фикр ҳам хаёлга келади.

Аммо юқоридаги 10 та изоҳнинг бирортасини ҳам қатъий деб айтолмаймиз. Фақат шуниси аниқки, бу вилоятнинг энг дастлабки номи Фарғона ёки Парфона бўлганлигини йирик шарқшунос В. А. Лившиц исботлаб берган.

Дамариқ — Андижон вилояти Хўжаобод районидаги Хўжаобод қишлоғига қарашли «Ўзбекистон» номли жамоа хўжалиги ҳудудида жойлашган. Авваллари бу ариқни «Ёмонёр» деб аташарди. Бу ариқ асли Уш сойидан бош оларди, деб ҳикоя қилади шу қишлоқлик Турдибой ота Усмонов. Биз болалик давримизда Хўжаобод қишлоғини ва унинг ерларини шу ариқ суғорарди. Баҳор ойи ёки олма гуллаган пайтда бу қишлоқ аҳлини ваҳима босарди, чунки Уш сойи тошиб ариқ бошини оқизиб кетарди ёки Шаҳрихон сойига қўшиб юборарди. Натижада Хўжаобод, Булоқбоши, Қоратайит қишлоқлари сувсиз қоларди, ҳатто ичишга сув топилмас эди.

Сувсизлик азобидан қутулиш мақсадида шу қишлоқ оқсоқоллари Абдусамад ота Бойматов, мулла Собиржон Юсупов, Мавлон ота, Мамарозиқ оталар бошчилигида тўғонни қайта қуриш учун ҳашар уюштирилди. Ҳашар бошладдан аввал бу ишга кимларни жалб қилиш, қайси хонандондан нечта одам иштирок этиши мумкин-

лиги белгилаб олинарди. Сўнг Хўжаобод волость бошлиғига хабар қилинарди. Ҳашарда деярли камбағал деҳқонлар иштирок этардилар, аммо сувнинг кўпидан бойлар фойдаланардилар. Тўғонни бир йил ичида бир неча марта сув бузиб кетарди. Ҳар сафар тўғонни қайта тиклаш учун камбағал деҳқонлар ўз-ўзларидан тўғон қуриш учун асосий материал ҳисобланган шох-шабба, ёғоч, ҳашак-пичан, похол каби қурилиш материаллари олиб боришар эди. Волость раҳбарлари қурувчиларга ҳеч қандай ёрдам бермас эдилар. Тўғон қурилишига ёрдам бера олмаган, иложсиз камбағал деҳқонларни уришар эдилар. Асримизнинг 20- йилларига қадар бу «Ёмон ёр» деб ном олган жойдан сув олиш жуда ҳам ёмон, оғир эди. Шунинг учун одамлар бу жойни Ёмон ёр, сув сойдан жуда дамланиб чиққанлиги сабабли ариққа Дам ариғи деб ном берган, деб ҳикоя қилишади кекса отахонларимиз.

Хўжаобод — Андижон вилоятига қарашли шу номдаги район маркази. 1981 йилдан бошлаб шаҳар номини олди. «Бобурнома» муаллифи Уш билан Андижон ўртасида бир обод жой бўлганлигини эслатади. Шу ерлик 7 марта ҳаж қилган Абдунаби Сайфуддин ҳожи ўғлининг ҳикоясига қараганда, қадимги Ўрта Осиё шаҳарларини Хитой билан боғлайдиган савдо йўли шу Хўжаобод орқали ўтган. Бунинг гувоҳи сифатида то ҳозирги кунгача сақланиб қолган Андижон шаҳридаги, шу Хўжаободдан борадиган йўл бошига қурилган Хитой консулининг биносини кўрсатадилар.

Хўжаобод сўзининг келиб чиқиш тарихи ҳақида аниқ фикр ва далил бўлмаса-да, айрим тахминлар бор. Юқорида таъкидланганича, Хитойга борадиган савдо йўлида жойлашганлиги туфайли бу жойга бир гуруҳ хўжалар келиб жойлашиб қолишган. Шундан сўнг қишлоқ кенгайиб хўжалар обод қилган дейишиб, номини Хўжаобод қўйишган десалар, айрим кишилар, бу ердан хажга борганлар кўп бўлганлиги туфайли ҳожилар обод қилган, дейдилар. Хуллас, Хўжаобод шаҳри тарихи ҳали илмий асосда тадқиқ қилинмаган. Ҳожибод дейиш ҳақиқатга анча яқиндир. 1993 йили «Меҳнат» нашриётида чоп этилган А. Набиевнинг «Бобур тавоф айлаган диёр» номли рисоласида (10 босматабоқ) Хўжаобод тарихи, энг қадимги даврлардан то ҳозирги кунгача бўлган тарихи мукамал ёритилган. Хўжаобод номининг келиб чиқиш тарихи ҳақида жумладан шундай дейилган:

«Бобурнома» нинг 50—51-бетларида Бобур Мирзонинг устози ва пири Хўжа Абдулло Мавлонаи қози номи бир неча бор тилга олинган. Эндиликда шундай тарихий маълумотлар аниқланмоқдаки, ҳатто Хўжаобод воҳасининг номи ҳам айна шу тарихий шахс — Хожа Абдулло Мавлонаи қози номи билан боғлиқ бўлиб чиқди. Бинобарин, Бобур таърифлаганидек, воҳа номи уни боғ-роғларга айлантирган тарихий бир шахснинг номи билан боғлиқ экан. Бу фикрни ёзувчи Қўлдош Мирзонинг 1990 йили «Шарқ Юлдузи» да босилган «Бобур Мирзонинг тойлоғи» номли қиссаси воқеалари яна бир карра тасдиқлади. Қисса муаллифи ўз асарида Хўжаобод Оқбўра дарёсидан сув ичганлигини, ундан янги-янги ариқлар чиқарилганлигини айтади. Яна таърифлайдики, шу ариқлар сувидан баҳра олган боғ-роғларни кўрган, ширин-шакар мевалару қовун-тарвузларидан тотиб кўрган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ниҳоятда илҳомланиб кетади ва бу жаннатмакон юрт бошлиғини чақириб: «Сиз юрт айлаган ушбу навоҳи Хожа Абдулло Мавлонаи қози руҳи покининг ҳурмати важидин Хожаобод бўлсун. Бу тилаги ихлосмандлару ҳукми подшоҳдур. Онгладингизму, сардор», — дейди. Шундан сўнг сардор аҳли юртни тўплаб, подшо ҳукмини эълон қилади: «Шу бугундан бошлаб, бу юрт Хожаобод деб номлансин», — дейди. Шу тариқа қадимдан обод масканлардан бири бўлган бу юрт Хожаобод деб юритилди.

Чортоқ — Наманган ёнидаги қишлоқ. Буни «тўрт тоғ» деб изоҳлайдилар, аммо шундай эмас. Тўрт гумбазли (тўрт тоқиси бўлган) иншоот, арк, қўрғон, қоровулхона чортоқ дейилган. Баъзан тўрт томонидан кўриниб турадиган қоровулхоналар, баланд миноралар ҳам чортоқ деб аталган. Демак, чортоқ деб шу қишлоқ ўртасида жойлашган баланд арк, қоровулхона туфайли аталган.

Учқўрғон — Наманган вилояти Норин дарёси бўйида жойлашган. Учқўрғон деб ном олишига асосий сабаб илгари Учқўрғонда учта катта қўрғон бўлиб, уни қурган эгалари бўлган экан. Бу қўрғон эгалари XIX асрларда ҳозирги Учқўрғон ҳудудига ҳукмронлик қилишган. Асримизнинг 20-йилларидан сўнг бу қўрғонлар йўқ бўлиб кетган. Аммо қўрғон бўлганлиги сабабли унинг номи Учқўрғон номи билан сақланиб қолган.

Сулдуз — Андижон районидаги қишлоқ; сулдуз қабилаларидан бирининг номи. Сулдузлар Чингизхон даврида ўрмонда яшаган кўчманчилар бўлишган; сулдуз

аслида сулдез бўлган. «Сулде» монголча «байроқ», «с» эса кўплик қўшимчаси, демак «сулдес» — байроқлар демакдир.

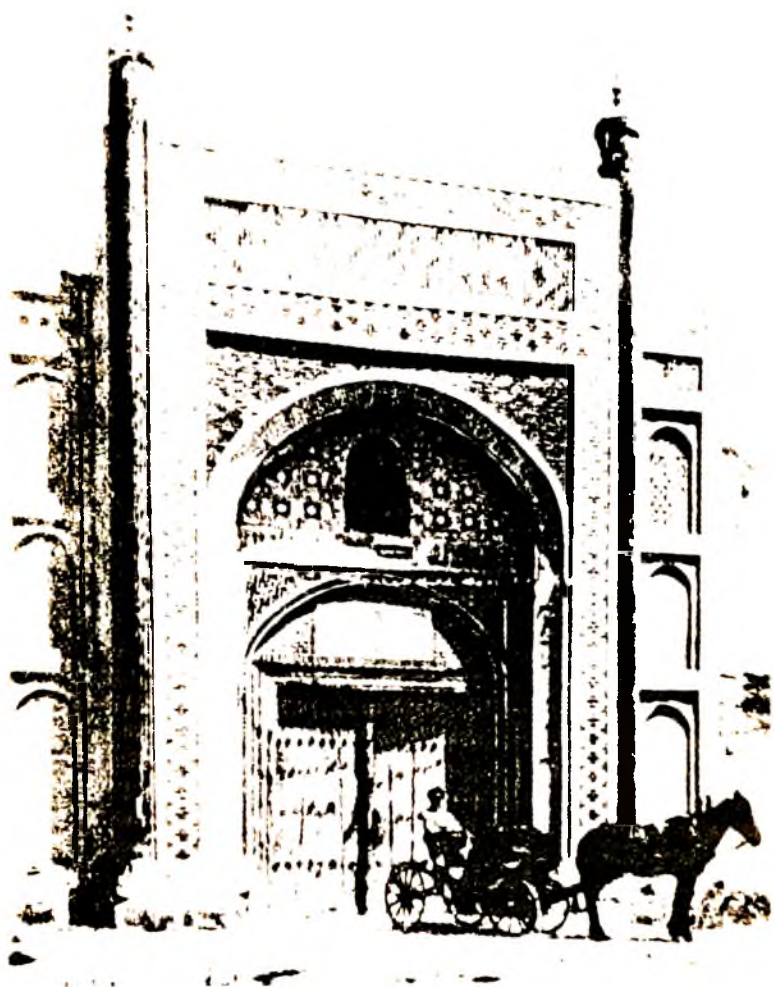
Қақир — Андижон вилояти Хўжаобод районида ҳамда Фарғона вилояти Қува районидаги қишлоқлар номи. Қақир сув етиб бормайдиган, қақраб ётган ер деган маънони билдиради.

Чувалачи — Фарғона вилояти Бағдод районидаги қишлоқ. Тошкент шаҳридаги кўча номи. Тожикча «катта қоп» маъносидаги жувол сўзидан келиб чиққан, деган фикр бор.

Дилкушод — Андижон вилояти Хўжаобод районидаги қишлоқ. Ҳозирги Дилкушод давлат хўжалиги ҳудудида жойлашган Дилкушод қишлоғининг ўрни аввал, яъни XVI — XVII асрларда катта карвонсарой бўлган экан. Хитойга Арабистондан кетаётган савдогарлар шу карвонсаройда тунаб ўтар эканлар. Хуллас, Дилкушод катта савдо йўлида жойлашган экан. Дилкушод номи қасрдан келиб чиққанлиги ҳақида ривоятлардан бирида шундай дейилади: Андижон ҳокими Заҳириддин Муҳаммад Бобур тез-тез Уш шаҳрига бориб турар экан. Доим йўлда шу Дилкушод қишлоғида тўхтаб дам олар экан. Бобур Дилкушодда қўнганда қишлоқни томоша қилар, ундаги гузал табиат манзарасидан илҳомланиб шеър ёзар экан. Дилларни шод этувчи сўлим дам олиш жойи эканлигидан мамнун бўлиб, қишлоқ номини «Дилкушод» бўлсин деган экан. Дилкушод қишлоғининг қадимийлиги яна шундаки, у ерда ер ҳайдаётган пайтда бир хумча чиққан. Хумчанинг ичидан XVI — XVII асрга оид тангалар, олтин буюмлар топишган. Шу нарсалар бу қишлоқнинг қадимий эканлигини исбот қилади. Қишлоқ тоғ бағрида бўлганлиги, манзараси, иқлими ва баҳаволиги билан дарҳақиқат дилни шод этади.

Бағдод — Фарғона вилоятидаги районлардан бири. Вилоят марказидан 10 километр нарида жойлашган. Бағдод номининг этимологияси қадимий тарихга эга. Маълумки, Ироқ давлатининг маркази ҳисобланган Бағдод XII асрдаёқ маданияти гуллаган шаҳар бўлган. Бағдод — худо берган жой маъносидадир деб таъкидлайди филология фанлари номзоди Ҳайдарали Узоқов.

V. Ўлкашуносликни ўрганишда архившуносликнинг ўрни

1. Марказий Давлат архиви фондлари
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви

Архивларда ташкилотлар, муассасалар, корхоналар, жамоа ва давлат хўжалиklarининг, айрим шахсларнинг кўп йиллик фаолияти ҳақидаги маълумотлар, ҳужжатлар сақланади. Ўлка тарихини ўрганишда бу ҳужжатларнинг аҳамияти каттадир. Архив ҳужжатларини қидириб топиш, улар устида ишлаш ва олинган маълумотларни ҳаётга татбиқ этиш мураккаб иш.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти ана шу ҳужжатларни ҳар томонлама ўрганиб, тарих, инсон ва жамият дарсларида фойдаланиш ва ёшларни шу йўл билан ҳар томонлама гармоник ривожланган қилиб етиштириш вазифасини юкламоқда.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон тарихини ўқитишда ўлка материалларидан ва унинг асосий манбаларидан бири бўлган архив ҳужжатларидан фойдаланиш услубияти билан шуғулланиш муҳим аҳамиятга эга.

Архив материаллари мактаб ва олий ўқув юртларида жонажон Ватанимиз тарихидан ўқилаётган маъруза ва амалий машғулотларида асосий омил бўлиб хизмат қилади ва мактаб ўлкашунослик музейини ташкил қилишда ёрдам беради.

1. Марказий давлат архиви фондлари

Архив ҳужжатлари ёзма ва оғзаки шаклда бўлиши мумкин. Оғзаки тарихий ҳужжатлар ҳар хил техника воситалари билан ёзиб ёки тасвирлаб олинади. Ҳужжатлар махсус жойларда, яъни архивларда соҳаларга ажратилган хронологик саналарга, қиммати ва аҳамиятига қараб тартибга солинган ҳолда сақланади.

Архившунослик ишлари ҳам фақат 1917 йилдан кейин ўз раванқини топди. 20-йиллардан бошлаб архив ишларига катта эътибор берилди. Ҳужжатларни сақлаш ва улардан ҳар томонлама фойдаланиш мақсадида Халқ Комиссарлари Советининг 1918 йил 1 июнда «Архив ишини қайта қуриш ва марказлаштириш ҳақида: деб номланган декретига асосан Москвада Давлат архив фонди (ДАФ) ташкил этилди.

Ҳозирги вақтда ДАФ составига тўнтаришгача бўлган давр, тўнтаришдан кейинги барча ташкилотларнинг фаолияти, муассасалар ва айрим шахслар, шунингдек тарихий ёзма ёдгорликлар, ҳуқуқ, санъат, адабиёт ва Ҳамдўстлик давлатлари халқларининг маиший, маънавий

маданияти, кинофото ҳужжат фондлари, кинофильм негативлари, фотосуратлар, уларни тўлатувчи позитивлар, граммафон, патефон пластинкалари ва ёзиб олинган овоз материаллари, илмий тарихий ва амалий аҳамиятга эга бўлган бошқа нарсалар: иллюстрациялар, қўлёзма негативлар, шунингдек, агитация ва пропаганда мақсадида нашр қилинган плакатлар, варақалар, чақириқлар, эълонлар ва бошқалар, микрофото ҳужжатлар киритилган.

Партия архивида сақланаётган партия ва комсомол ташкилотларининг ҳужжатлари ДАФи таркибига кирмайди.

Марказий ДАФ қатъий илмий асосда ташкил қилинган бўлиб, халқ хўжалиги, илмий тадқиқот ва илмий маърифат ишларига доир ҳужжатлардан аниқ ва тез фойдаланиш имконини беради. ДАФни бошқариш Давлат Архиви Бош бошқармаси (ДАББ)га топширилган. ДАББ ва унинг жойлардаги органларига бир қатор йирик Давлат тарихий архивлари қарайди. Булар қуйидаги Ҳамдўстлик мамлакатлари миқёсидаги архивлар: Москвадаги қадимги ҳужжатларни сақлайдиган Марказий давлат архиви. Санкт-Петербургдаги Марказий тарих архиви, Москвадаги Марказий ҳарбий-тарихий архив, Санкт-Петербургдаги Марказий ҳарбий-денгиз флоти давлат архиви Олий давлат органлари ва Бош бошқармасининг архиви, Москвадаги Марказий халқ хўжалиги давлат архиви, Марказий Армия архиви, Марказий адабиёт ва санъат архиви, Марказий давлат кинофото ҳужжатлар архиви ва 50 та республика Марказий давлат архивлари, 130 та вилоят ва ўлка давлат архивлари ва 2000 га яқин шаҳар ва район давлат архивлари ҳам Давлат архивлари Бош бошқармасига қарайди. Бундан ташқари, ҳар бир вилоят марказида ўша вилоятнинг фаолиятига оид тарихий ҳужжатларни сақлайдиган вилоят давлат архивлари бор.

2. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви

Тошкент Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎзРМДА) сақланаётган қимматбаҳо ҳужжатларнинг сони ва моҳияти жиҳатидан Урта Осиё республикалари Марказий давлат архивлари ичида энг йиригидир. Унда XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб то ҳозирги

қунимизгача бўлган жуда кўп сонли ҳужжатлар сақланмоқда. Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли, ҳозирги Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон ва қисман Қозоғистон республикалари ҳудудидаги вилоятлар, уездлар волостлар, муассаса ва корхона ҳамда ташкилотларнинг тарихий фаолиятига доир барча ҳужжатлар мана шу Марказий архивда мужассамлаштирилган.

Бу ҳужжатлардаги Туркистонда чор ҳукуматининг олиб борган мустамлакачилик сиёсати, рус халқи билан Ўрта Осиё, шу жумладан, ўзбек халқининг маданий алоқалари, чор буржуа аппарати ва ташкилотларининг бекор қилиниши ҳақидаги хилма-хил ва бой материаллар Ўрта Осиё халқлари тарихини ҳар томонлама, чуқур ўрганишда бебаҳо дурдона бўлиб хизмат қилади. Архивда Туркистон ўлкасидаги чор ҳукуматининг маъмурий ташкилотлари фаолиятига доир ҳужжатлар тўлиғича сақланган. Бу ҳужжатларнинг кўпчилиги чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатига оид бўлиб, унда маҳаллий аҳолининг аянчли аҳволи, чоризмнинг шафқатсиз зулми, чоризм амалдорларининг хатти-ҳаракатлари, чоризм ва унинг малайларига қарши халқнинг қўзғалиши, жойларда халқ оммасининг миллий озодлик учун олиб борган курашлари, сувсизлик, қурғоқчилик, қашшоқлик ва ҳуқуқсизликка қарши курашларига оиддир. Архив ҳужжатлари ўша даврда тартибли сақланмаган.

Ўрта Осиё хонликлари, бекликлари, диний бошқармалари фаолиятига доир ҳужжатлар деярли йўқ бўлиб кетган. Айрим мавжуд материаллар эса ўлкани Россиянинг босиб олиши жараёнидаги ҳарбий тўқнашувлар даврида йўқ қилиб юборилган.]

Академик В. В. Бартольднинг сўзларига қараганда, босиб олинган жойлардаги хонликларнинг кутубхоналари ва архив ҳужжатларини сақлаб қолиш учун ҳеч қандай чора-тадбир кўрилмаган. Умуман, улар Ўрта Осиё халқларининг маданияти ва тарихий ёдгорликларини сақлаб қолишга старли аҳамият бермаганлар. Тарихчи А. И. Добрословнинг ёзишича, ерли архив ишлари назоратсиз қолган, фақат биргина генерал-губернатор канцелярияси архиви кўнгилдагидек олиб борилган, холос.

Умуман, 1917 йилгача архив ишлари яхши йўлга қўйилмаган. Ундан кейин сақланиб қолган ҳужжатлар

эса Ўзбекистон Марказий давлат архивининг махсус бўлимларида архив қондасига мувофиқ сақланмоқда. Тўнтаришдан олдинги архив фондларида сақланаётган ҳужжатлар учун тузилган кўрсаткич (1948 йилда нашр қилинган) билан танишиб чиқамиз. Бу кўрсаткич 8 бўлимдан иборат.

I бўлим «Давлат маъмурий бошқарув органлари» деб аталади. У етти бобдан иборат.

Биринчи боб — «Туркистон вилояти Бошқарув органлари» ҳақидаги ҳужжатлар (336- фондда).

Иккинчи боб — «Ўлка ташкилотлари, яъни Туркистон генерал-губернатори канцелярияси, унинг Совети. Улуғ князь Николай Константинович Романовнинг Бошқарув ишлари, генерал-губернаторликдаги дипломатик — чиновликлар бўлими, Бухородаги императорнинг «сиёсий агентлиги»га оид ҳужжатлар (архивнинг 1- фондда).

Учинчи боб — «Хон ҳокимияти органлари: Хива хонлиги канцелярияси, Бухоро қушбегисининг бошқармаси» ҳужжатлари (126- фондда).

Тўртинчи боб — Сирдарё вилояти бошқармаси. Зарафшон округи бошлиғи, Самарқанд вилояти бошқармаси, Фарғона вилоят ҳарбий губернаси канцелярияси Бошқармаси, давлат думасига сайлов ўтказиш комиссияси Сирдарё вилояти бўлими, қочоқларни ишга жойлаш Фарғона вилояти қўмитаси каби ҳужжатлар (17, 5, 18, 276, 19, 284, 274, 525- фондлар).

Бешинчи боб — шаҳар уезд, район ва участка ташкилотлари деб номланган, унда Тошкент шаҳар бошқарма бошлиқлари, Сирдарё вилояти Қурама уезди бошқармаси, Жиззах, Самарқанд, Андижон, Қўқон, Наманган, Скобелев, Чимён ва Учқўрғон уездларининг ҳар хил ҳужжатлари (36, 360, 24, 21, 22, 20, 25, 300, 329, 23, 15, 349, 296, 172, 299, 320- фондлар).

Олтинчи боб — «Жандарм-полиция назорати органлари» деб номланган ва унда Туркистон районларини ҳимоя қилиш бўлимлари, Еттисув вилояти посёлкасидаги Вернан қидирув пункти, Темир йўл жандарм-полиция бўлими, Тошкент эски ва янги шаҳар полиция бўлимлари, Андижон ва Жиззах полиция приставлари ҳақидаги ҳужжатлар (461, 467, 677, 468, 462, 463, 464, 465, 620 ва 531- фондлар).

Еттинчи боб — «Қамоқлар ва қамоқ қўмиталари

ҳақида» бўлиб, у материаллар 80, 270, 325, 75- фондларда сақланмоқда.

II бўлим «Ўз-ўзини бошқариш ташкилотлари ва олий мартабали муассасалар» деб номланган. Унда Тошкент шаҳар думаси, шаҳар бошқармаси, шаҳар умумий хўжалик бошқармаси, Самарқанд ва Янги Марғилон хўжалик бошқармаси ва Тошкент мешчанлар оқсоқоли ташкилотларига доир ҳужжатлар (Марказий архивнинг 718, 37, 472, 473, 277, 286 ва 79- фондларида) жойлашган.

III бўлим «Суд ва прокурор фондлари» деб аталади. Бу бўлим ўз навбатида 3 бобдан, яъни биринчи боб — область судлари, иккинчи боб — округ судлари ва учинчи боб — уезд судлари, суд ижрочиси, жанжаллик ишлари комиссияси, халқ судлари, қозилар, нотариуслар ҳақидаги ҳужжатлар (127, 134, 353, 178, 122, 504, 592, 593, 129, 133, 128, 132, 318, 130, 131, 278, 350, 150 ва 505 фондлар)дан иборат.

IV бўлим «Хўжалик-иқтисодий ташкилотлар, муассасалар ва корхоналар» деб номланади ва етти бобдан иборат: биринчи боб — молиявий бўлим (87, 88, 89, 108, 13, 497, 475, 281- фондлар); иккинчи боб — саноат бўлими (41, 241, 113 ва 100- фондлар), учинчи боб — қишлоқ хўжалиги (7, 356, 104, 29, 16, 163, 614, 14, 42, 9, 78 ва 12- фондлар); тўртинчи боб — савдо-сотиқ бўлими (469, 264, 90, 99, 97, 93, 98 ва 214- фондлар); бешинчи боб — бож олиш бўлими (471, 121, 46, 187, 306, 185- фондлар); олтинчи боб — транспорт бўлими (33, 39, 538, 102, 101 ва 560- фондлар) ва, ниҳоят, еттинчи боб — алоқа ва статистика ишлари ҳақидаги ҳужжатлар (557, 43, 44, 266, 249, 269- фондлар).

V бўлим «Илмий ва маданий муассаса ва ташкилотлар» деб номланган. Ўрта Осиё илмий жамияти ҳақида 591- фондда; Тошкент химия лабораторияси 73- фондда; 1878 йили Тошкентда ташкил қилинган қишлоқ хўжалиги ва саноати кўргазмаси материаллари (575- фондда); Туркистон қишлоқ хўжалиги жамияти (103- фондда); Туркистон Ҳарбий округи қошидаги астрономия ва физика расадхонаси ҳақидаги маълумотлар (70- фондда); Туркистон археология ҳаваскорлари тўгараги (71- фондда); рус император географик жамияти Туркистон бўлими (69- фондда); император Шарқшунослик жамияти Тошкент бўлими (361- фондда); Туркистон энтомолог станцияси ҳақида (231- фонд-

да); полковник Серебренниковнинг Туркистон ўлкаси ҳақида тўплаган ҳужжатлари (715- фондда); Туркистон ўлкасидаги олий ва ўрта мактабларни бошқарув ҳақидаги ҳужжатлар (47- фондда); Сирдарё вилояти халқ ўқув юрти директори ҳақида (48- фондда); Тошкентдаги 8 йиллик эркаклар гимназияси (50- фондда); Тошкентдаги реал билим юрти (64- фондда); Тошкент ҳарбий гимназияси (51- фондда); Тошкент савдо билим юрти (56- фондда); Тошкентдаги биринчи хотин-қизлар гимназияси (52- фондда); Тошкентдаги рус-тузем мактаби (61- фондда); Тошкентдаги биринчи разрядли қуйи қишлоқ гидротехника мактаби (65- фондда); Ўрта Осиё темир йўл Бош бошқармасига қарашли Тошкент темир йўл билим юрти (254- фондда); Самарқанд хотин-қизлар гимназияси (55- фондда); Скобелев хотин-қизлар халқ кутубхонаси (267- фондда) ва Туркистон халқ музейи ҳақидаги ҳужжатлар Марказий архивнинг 72- фондида сақланмоқда.

VI бўлим «Жамоат ташкилотлари» деб номланган ва бу ҳужжатлар 596, 27, 81, 268, 611, 34, 8, 595, 76, 490 ва 279- фондларда сақланмоқда.

VII бўлим «Диний назорат фонди» деб номланган. Бу ҳақдаги маълумотлар архивнинг 182, 85- фондларида сақланмоқда.

Кўрсаткичга илова сифатида VIII бўлимда географик ва шахсий кўрсаткичлар, шарқ тилларидаги айрим сўз ва терминларга изоҳлар ҳам берилган.

Ўзбекистон Марказий давлат архивида сақланаётган бу бебаҳо ҳужжатлар XIX асрнинг иккинчи ярмидан то XX асрнинг бошларигача бўлган Урта Осиё, шу жумладан, ўзбек халқлари тарихини, айниқса жонажон ўлка тарихини ўрганишда катта манба бўлиб хизмат қилади.

Архив ишлари, уни тартибга солиш ва ривожлантириш фақат 20- йиллардан кейингина тўлиқ амалга оширила бошланди. Дастлабки кунлардан бошлаб архив ишларини тартибга солиш ва қайта қуриш тадбирлари амалга оширилди. 1918 йил 1 июнда собиқ Совет ҳукуматининг «РСФСРда архив ишларини қайта қуриш ва марказлаштириш тўғрисида» деб чиқарган декрети асосида Туркистон АССРда, сўнг Ўзбекистон ССРда ҳам архив ишлари қайта кўриб чиқилди ва марказлаштирилди.

1931 йил 20 майда Ўзбекистон Марказий Ижроия

Қўмитасининг қарорига асосан Ўзбекистон ССР Марказий давлат архиви ташкил этилди. Уша пайтгача 20—30- йилларга доир ҳужжатлар Ўзбекистон ССР Марказий архив ишлари бошқармасининг ҳар хил секцияларида сақланиб келинар эди.

Тарих ва маданият, юридик ва иқтисодий бўлимлардаги 122 та фонддаги 188 710 та (ед. хр.) иш ёки ҳужжат 1926 йилга қадар архив ишлари бошқармасининг 3 секциясида сақланиб келди.

1924 йили Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши ўтказилиши муносабати билан Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Совет Халқ Республикалари тугатилиб, уларнинг ўрнида Ўзбекистон ССР ташкил топгач, соҳа архивларидаги барча ҳужжатлар Ўзбекистон Марказий давлат архивига топширилди ва архив фондлари шу ҳужжатлар ҳисобига бойиди. Шундан сўнг, Ўзбекистон ССРнинг барча ташкилотларидаги ҳужжатлар мунтазам равишда Марказий архивга кела бошлади.

Министрлар Советининг 1958 йил 20 ноябрдаги 750-сонли қарорига асосан Марказий Давлат архиви қайта тузилиб, унинг фондлари асосида ўлкани индустриалаш бўлими ташкил қилинди. 1959 йилнинг 1 январига келиб бу бўлимдаги фондлар сони 1527 тага ва ундаги ҳужжатлар сони 503 604 тага етди. Бу эса Ўзбекистонда архив ишларининг ниҳоятда ривожланиб кетаётганлигидан дарак беради. Ҳозирги кунда жуда кўп сонли ҳужжатлар тартибга солинган, чиройли қилиб тематика асосида батартиб тахлаб қўйилган ҳар бир фонддан ҳеч қийналмай фойдаланиш мумкин бўлган кўрсаткичлар, ҳар бир мутахассислик бўйича махсус систематик каталоглар тузиб чиқилган. Ҳар бир фондга обзорлар берилган. Хуллас, архивда сақланаётган жуда кўп ва турли-туман соҳаларга, тармоқларга бўлинган бу ҳужжатлардан кераклигини осонгина топиб фойдаланиш имконияти яратилган. Бу бўлимда Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халқ республикалари ва Ўзбекистон ССРнинг ташкил топган даврдан бошлаб то ҳозирги кунгача бўлган, давлат, жамоат ва кооператив муассасалари, республика аҳамиятига молик бўлган ташкилотлар: суд ва прокуратура органлари, илмий-тадқиқот, ўқув-тарбия, маданий-маиший, маърифат ва маориф, касаба союз ва жамоат ташкилотлари ҳамда айрим шахсий фондлар ҳам мавжуд.

Бу ҳужжатлар 1917 йил февраль ойдан то ҳозирги кунгача бўлган даврни ўз ичига олади.

Марказий архив фондларидан жой олган бу ҳужжатлар фақат ўзбек халқининг тарихинигина эмас, балки туркман, тожик, қирғиз, қozoқ ва бошқа қардош халқлар тарихини ҳам чуқур ва ҳар томонлама ўрганишда катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Марказий давлат архиви фондларида ҳам тадқиқотчиларнинг қўли тегмаган Туркистон халқларининг 1918—1920 йилларда олиб борган миллий озодлик ва эрк учун курашлари. Туркистон Шўролар ҳукуматининг Туркистон мухториятини тан олмаганлиги, уни афдариб ташлагани ва йўқ қилганлиги, миллий мустақиллик учун кураш олиб борган Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган каби шаҳарлар аҳолисининг шўролар томонидан шафқатсизлик билан қириб юборилганлиги, миллий сиёсатни амалга оширишда шўролар ҳукуматининг йўл қўйган хатолари натижасида биргина Фарғона водийсида 180 дан ортиқ шаҳарларнинг шафқатсизлик билан йўқ қилиб юборилганлиги ҳақида жуда қимматбаҳо ҳужжатлар мавжуд.

Ўзбекистон Марказий архиви Чилонзор кўчасидаги тўрт қаватли ҳашаматли бинода жойлашган. Бу бино архив сақлашга мослаб қурилган. Унинг архив ҳужжатлари сақланаётган хоналаридан тортиб, то ўқув залигача ҳозирги замон талабига жавоб берадиган қилиб жиҳозланган. У ерда архив ишини яхши биладиган малакали кадрлар ишлашади, қандай материал сўрасангиз айтган вақтингизда муҳайё қилишади. Унинг ўқув зали билимга ташна бўлган одамлар билан ҳар доим тўла.

Архив ҳужжатлари асосида жуда кўп илмий ишлар қилинди. Ҳозирги кунга қадар шу материаллар асосида 200 дан ортиқ диссертация ёқланди.

Ўзбекистон Фанлар академияси тарих ва археология институти илмий ходимлари тўрт жилдли «Ўзбекистон ССР халқлари тарихи»ни архив ҳужжатлари асосида яратдилар. «Ўзбекистон халқлари тарихи» нинг уч жилдлигини яратишда ҳам архив ҳужжатларидан кенг фойдаланадилар. Нашрдан чиққан кўпгина йирик илмий ишлар шу архив ҳужжатларидан фойдаланган ҳолда майдонга келди. Утган даврда ўзбек халқи эришган ютуқ ва камчиликлар ҳақида маълумотлар олишда архив материалларидан жуда кўп фойдаланилди ва йирик илмий ишлар қилинди.

Архив ҳужжатларидан фойдаланиш ва ўрганишга бўлган қизиқиш кундан кунга ортиб бормоқда. Ҳозирги кунларда педагогика институтларининг тарих факультетларига «Улкашунослик» курсининг киритилиши талабаларнинг архив ҳужжатларини ўрганишга бўлган қизиқишини янада кучайтирди. Кўпгина талабалар ўзларининг курс ишлари ва диплом ишларини мана шу архив материаллари асосида ёзмоқдалар.

Архив ҳужжатларидан фойдаланишни осонлаштириш мақсадида «Кўрсаткич» (Путеводитель)лар нашр қилинган. Булар эса архивда сақланаётган фондларнинг маъно ва мазмунини очиб беради, ҳужжатларни ўрганувчиларга қулайлик туғдиради. Кўрсаткич 8 бўлимдан иборат бўлиб, улар тармоқлар ва соҳаларга мослаштирилган. Ҳар бир бўлим ва бобларда воқеалар тартиб билан тавсифланган ва хронологияга асосланган. Кўрсаткичда айрим фондларнинг илмий жиҳатдан муҳимлигини акс эттирувчи индивидуал характеристикалар ҳам берилган. Ҳар бир индивидуал характеристика тўрт қисмдан, яъни фонднинг номи, фонд ҳақидаги справка-маълумотлар, фонднинг ташкил қилинган вақти ва материалларнинг саҳифалари, фонд материали ҳақида аннотация қисмлардан иборат. Маълумотномадан фонднинг рақами, фонди сақланаётган ишнинг ҳажми, ҳужжат ёзилган йил, илмий-ахборот аппаратларининг ҳаммаси кўрсаткичга киритилган. Аннотациялар фонд материалларининг асл моҳиятини, қисқача мазмунини, фаоллигини очиб беради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивининг «Туркистон АССРнинг ташкил топиши» деган бўлимидаги фондларни, шу давр учун нашр қилинган Кўрсаткич бўйича кўриб ва танишиб чиқамиз.

Кўрсаткичнинг биринчи бўлими «Туркистон ҳудудида Муваққат ҳукуматнинг тузилиши ва ишчи-солдат депутатлари Совети (октябргача)» деб номланган. Бунда Вақтли ҳукуматнинг Туркистон Қўмитаси ҳақидаги ҳужжат (1760- фондда) ва Туркистон Улка солдат ва ишчи депутатлари Совети (1- чақириғи) ҳақидаги ҳужжатлар (1613- фондда) сақланмоқда.

«Давлатнинг олий органлари ва давлат бошқармалари» деб номланган иккинчи бўлим ҳам ўз навбатида 5 бобдан иборатдир. Биринчи боб — Туркистон АССРнинг давлат органлари ва давлат бошқармалари деб аталган ҳужжатлар (17, 13, 16, 25, 20, 18, 111, 39, 621, 38, 35,

606, 34, 208, 33, 37, 337, 29, 182, 184, 215, 41 ва 21- фондларда); II боб — «Бухоро Халқ Республикаси давлат органлари» (46, 47, 48, 49, 50, 1616, 56, 57, 61, 63, 58, 62, 51, 52, 68- фондларда сақланмоқда); III боб — «Хоразм Халқ Республикаси давлат ҳокимияти органлари ва бошқармалари»га доир ҳужжатлар (71, 72, 73, 74, ва 75- фондларда); IV ва V боблар — «Ўзбекистон Давлат органлари ва давлат бошқармалари фаолияти»га доир ҳужжатлар (87, 86, 225, 837, 1807, 85, 95, 81, 2027, 1, 9, 11- фондларда); Адлия ва суд органлари» деб номланган учинчи бўлим ҳужжатлари 904, 344, 343, 354, 345, 1713 ва 1714- фондларда асралмоқда.

«Халқ хўжалиги ташкилотлари, муассасалари ва корхоналарининг фаолияти»га доир тўртинчи бўлимнинг ўзи ҳам 7 бобга бўлинади. Биринчи боб — «Планлаштириш ва статистика» деб аталади (88, 10 ва бошқа фондларда); «Молия» деб номланган иккинчи бобдаги ҳужжатлар 93, 1680, 335, 634, 2086, 430, 333, 332, 436- фондларда; «Саноат» деган учинчи бобдаги ҳужжатлар 89, 2, 83, 103, 1977, 2117, 109, 2113, 87, 132, 1867, 1023, 2097, 2105, 2106 ва 2038- фондларда; «қишлоқ хўжалиги» деб номланган тўртинчи бобдаги маълумотлар 90, 611, 233, 226, 674, 218, 756, 473, 301- фондларда сақланмоқда; «Савдо, таъминот ва тайёрлов ташкилотлари» деб аталган бешинчи бобдаги материаллар 91, 274, 320, 701, 141, 272, 1753, 293 ва 1943- фондларда; «Транспорт ва алоқа» боби 233, 608, 2, 235, 244, 2085 ва 5 фондларда ва ниҳоят тинччи — «Лойиҳалаш ва қурилиш» бобидаги ҳужжатлар 169, 170, 610, 114, 2061, 2048, 2092 ва 1956- фондлардан жой олган.

Бешинчи бўлим «Маданий ва маиший ташкилотлар» деб аталади ва бунга оид ҳужжатлар ҳам 4 бобдан иборат. Биринчи боб — «Халқ маорифи ва фан», бундаги материаллар 94, 368, 375, 374, 633, 414, 364, 632, 631, 630, 361, 2091, 2082, 743, 394, 412, 1876- фондларда ва «Матбуот» деб номланган боблар эса 402, 431, 155, 405, 404, 403, 408, 409- фондларда сақланади. «Санъат» бобидаги ҳужжатлар 2087, 2062, 2088, 2089 ва 417- фондларда; «Соғлиқни сақлаш» соҳасидаги тўртинчи бобга доир ҳужжатлар 131, 350 ва 2096- фондлардан жой олган.

«Меҳнат ва социал таъминот ташкилотлари» деб номланган олтинчи бўлимдаги ҳужжатлар архивнинг 97, 328, 96, 419 ва 421- фондларида сақланади. «Қасаба уюшмалари ва жамоат ташкилотлари» деб номланган бўлим

ҳам уч бобдан иборат бўлиб, биринчи бобга «Касаба союзлар» ҳақидаги ҳужжатлар архивнинг 735, 805, 20, 747, 792- фондларида сақланади. «Жамоат ташкилотлари» номли бобдаги ҳужжатлар 44, 245, 126, 406, 840, 423, 239, 348 ва 424- фондларга киради. «Спорт ташкилотларининг ҳужжатлари» 2043, 2053, 2047- фондларда ва ниҳоят «Шахсий фонд» деб номланган охирги бўлим 7226, 1591- фондларда сақланади.

Ўлкашуносликнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланган архившунослик Ватан тарихини, шу жумладан, ўз ўлка тарихини ҳар томонлама ва чуқур ўрганишда талабаларга катта ёрдам беради.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, республикамизнинг ҳамма районларида ва областларида район ва область давлат архивлари мавжуд. Район архивлари ўз қўл остидаги барча муассаса ва ташкилотлардаги давлат аҳамиятига эга бўлган ҳужжатларни йиғиб олади ва маълум муддатдан сўнг уларни область давлат архивларига, улар эса ўз соҳа ва тармоқлари бўйича республика архивларига ёки бошқарма ё вазирликларга, улар ҳам ўз навбатида бир қанча муддат сақлаганларидан сўнг Марказий давлат архивининг қонун-қоидаларига риоя қилган ҳолда ҳужжатларни тайёрлаб, сўнг Марказий давлат архивига топширади. Ўзбекистон Марказий давлат архивидаги ҳужжатлар ўз аҳамиятига қараб бир умр ё бир неча йил сақланади ёки акт қилиб ёқиб ташланади.

Бундан ташқари, Тошкентда республика партия ташкилотлари, яъни район, область, республика партия ташкилотларининг ҳам махсус архивлари мавжуд. Бу архивларда бошланғич партия ташкилоти ҳужжатлари сақланади. Бу архивлардан ташқари яна бир неча тармоқларни ўз ичига олган архивлар ҳам бор.

Ўқитувчи архив ҳужжатларидан мунтазам равишда, ҳар бир мавзуни баён этиш жараёнида ўринли ва унумли фойдаланиши учун олдиндан қайси архивнинг қандай фондидан қайси мавзуни ўтишда қўллаш мумкин бўлган материалларни аниқлаб олиши зарур.

Агар ўқитувчи партиянинг аграр сиёсатини ўқувчиларга тушунтираётган вақтида Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивининг 1, 9, 25, 29, 167, 218, 301, 473, 674, 754- каби фондларида сақланаётган 1917 – 1920 йилларда халқ хўжалигини қайта қуриш ва тиклаш, кооператив режани амалга ошириш учун олиб борилган кураш, мелиоратив ширкатлар ва «Қўшчилар союзи»нинг

иш фаоляти, халқ хўжалигини районлаштириш, ирригация ва сув хўжалигини қайта қуриш ва такомиллаштириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, пахта мустақиллиги ва якка ҳокимлигининг келиб чиқиш сабаблари ўша ҳужжатлардан фойдаланган ҳолда баён қилинса жуда мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Бунинг учун ўқутувчининг ўзи архивдан фойдаланиш йўллари яхши билиши шарт.

Архив ҳужжатлари ҳар бир дарснинг ғоявий, сиёсий томонларини фактик материаллар билан бойитишдан ташқари, унинг таълимий ва тарбиявий аҳамиятини оширади, ёш авлодни эса ватанпарварлик, аجدодларимиз меросини ўрганишга бўлган қизиқишини таъминлайди.

VI. Ўлкашуносликни ўрганишда музей экспонатлари

1. М. Т. Ойбек номидаги Ўзбекистон тарихи музейи ўтмиши ҳақида бир неча сўз
2. Музей турлари
3. Музей залларида

Улкашунослик манбалари орасида ҳақиқий илмий ва маданий-маърифий муассасага айланиб қолган музейнинг ўрни ва аҳамияти каттадир. У моддий ва маънавий маданият ёдгорликларининг асл нусхаларини, археология, этнография, томоникага оид материалларни тўплайди, сақлайди ва илмий асосда ўрганиб таҳлил қилади, натижаларини эса экспозиция сифатида омма-лаштиради.

Йиғилган ва музейда сақланаётган барча материаллар музейнинг илмий базасини ташкил этади ва унинг ижодий фаолиятида асос бўлиб хизмат қилади. Мана шу манбалар асосида музейлар илмий тадқиқот ва илмий ҳамда маданий-маърифий таълим-тарбия ишларини олиб боради.

1. М. Т. Ойбек номидаги Ўзбекистон тарихи музейи ўтмиши ҳақида бир неча сўз

М. Т. Ойбек номидаги Ўзбекистон тарихи музейи Туркистоннинг машҳур олимлари ва жамоат арбобларининг ҳаракати билан ва бевосита раҳбарлиги ҳамда ёрдамида 1976 йилда ташкил этилган. Ўзбекистон ва умуман бутун Туркистоннинг ёдгорликлари кўздан буён олимларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келарди. XIX аср давомида осори атиқалар устида археологик кузатишлар, қидирув ишлари олиб борилди. Бу соҳада П. И. Лерх, Н. И. Веселовский, В. А. Жуковский, В. В. Бартольд, М. С. Андреев, В. Л. Вяткин, А. А. Диваев, Л. А. Зимин, В. А. Каллаур, Е. Ф. Каль, Б. Н. Кастальский, А. Л. Кун, Н. П. Остроумов, Н. Н. Пантусов, А. А. Семёнов, Е. Т. Смирновлар тўплаган материаллар Ўзбекистон (Туркистон)нинг қадимий ёдгорликларини ҳисобга олиш, таърифлаш ва текшириш илмий муассасалари: Император археология комиссияси, Рус археология жамиятининг Шарқ бўлими, шунингдек, 1903 йил апрелда ташкил қилинган Урта ва Шарқий Осиё тарихий, археология, лингвистика ва этнография жамиятларининг қимматбаҳо материаллари ҳамда рус ҳаваскор коллекциячилари: Баршчевский, Вяткин, Добросмыслов, Кастальский, Комаров, Петров-Борзна, Пословский, Столяров, Терентьев, Трофимов ва бошқалар тўплаган кўпдан-кўп ажойиб материаллар бу музейнинг асосий фондларини ташкил этади.

Музейини ташкил қилишда А. П. Федченко фаол

иштирок этган. У табиёт антропология ва этнографияга оид материаллар тўплаган. Бу материаллар дастлабки экспонат сифатида музейга қўйилган. Федченко вафотидан сўнг бу ишга Н. А. Северцев, И. В. Мушкетов, В. Ф. Ошанин каби машҳур рус олимлари катта ҳисса қўшдилар. Биринчи маҳаллий археолог Ақром полвон Асқаровнинг хизматлари ҳам каттадир. Ақром полвон Асқаров ўзи тўплаган жуда кўп ажойиб ёдгорликлар (фақат танга-чақалардан 15 мингдан кўпроғини мана шу музейга топширган) музей фондини анча бойитган.

Умуман, бу музейнинг очилиши ва унинг фаолияти ўлканинг маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Музей экспонатлари халқаро кўرғазмаларда намойиш қилинди, унда тузилган каталоглар эса ҳозирча ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Асримизнинг бошларида, яъни 20-йиллардан кейин бу музей ҳақиқий илмий ва маданий-маърифий муассасага бўлиб қолди. Музей жамоаси Ўзбекистон халқларининг қадим замонлардан буёнги тарихини ўрганиш юзасидан илмий текшириш ишлари олиб бормоқда. Музей фонди республиканинг ҳамма вилоятларига юбориб туриладиган археология, этнография илмий сафарларининг материаллари билан доимий равишда бойитилмоқда.

Ҳозирги вақтда музейда 40 мингдан ортиқ археологияга оид экспонатлар, 44 минг қадимги пул нусхалари, 10 мингдан ортиқ турли-туман этнографияга оид буюмлар, 2 мингдан ортиқ ноёб ёдгорлик буюмлар мавжуд. Музей фондидаги материаллар орасида қўшни республикалар – Туркманистон, Тожикистон ва Қирғизистонга тааллуқли маълумотлар ҳам кўп.

Музейда асосан материалларнинг асл нусхалари, шунингдек, макетлар, бадиий ва график тасвирлар, чизмалар, диаграммалар, расмлар қўйилган. Экспонатлар орасида ноёб нарсалар кўп. 1917 йилдан кейинги давр хронологик равишда 1965 йилгача кўрсатилган.

Музей 1967 йилда XIX асрнинг меъморчилик ёдгорликларидан бири ҳисобланган бинога кўчди. Бу бинода 1919 йилда Бутун Россия Марказий Ижроия Қўмитаси ва РСФСР Халқ Комиссарлари Советининг Туркистон ишлари бўйича комиссияси (Турккомиссия) ишлаган эди. Бу бинода 45 та зал бўлиб, уларда 7 мингдан ортиқ экспонат жойлаштирилган.

2. Музей турлари

Республикамиз ҳудудида уч турдаги музейлар мавжуд бўлиб, биринчи турдаги музейларга илмий-тадқиқот ва маданий-маърифий ишларини олиб борадиган музейлар киради. Улар бир вақтнинг ўзида илмий-тадқиқот ва маданий-маърифий ҳамда таълим-тарбиявий ишларни олиб боради. Иккинчи турдаги музейларга фақат бир соҳа бўйича илмий-тадқиқот ишлари олиб борадиган музей лабораторияларига эга бўлган махсус музейлар (масалан, Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги бактериология ва минералогия музейи) киради ва ниҳоят, учинчи турдаги музейларга фақат ўқув туридаги музейлар киради. Бу музейнинг асосий мақсади ўқув жараёнини яхшилашдан иборат.

Музей турлари кўп жиҳатдан унда сақланаётган коллекция фондларининг характерига ва улар фаолиятининг йўналишига боғлиқдир.

Шунингдек, турли фан соҳаларига бўлинган музейлар ҳам бор. Бу музейлар орасида кўпроқ маълум бўлганлари ёки фақат ўша соҳа мутахассисларигагина равшан бўлган маълум тармоқни акс эттирувчи музейлар ҳам мавжуд. Масалан, Тошкентдаги М. Т. Ойбек номли Ўзбекистон тарихи музейини, Тасвирий санъат музейини Алишер Навоий номли адабиёт музейини, Туркистон Ҳарбий Округи музейини, Табиатшунослик музейини кўпчилик омма яхши билади, аммо археология, этнография, ҳарбий-тарихий, мемориал, регионал, санъатшунослик, техник музейларни кўпроқ ўша соҳа мутахассислари биладилар. Булардан ташқари яна Тошкентда мураккаб ва комплекс соҳали музейлар ҳам мавжуд. Тошкентдаги мавжуд музейлар ўзбек ва бошқа қардош халқлар томонидан ташкил этилган турли-туман соҳаларнинг узоқ ўтмишдан то ҳозирги кунга қадар бўлган ривожланишини кўрсатиш билан бир қаторда, Урта Осиё халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқининг ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодализм давридаги ҳамда 1917 йилгача бўлган даврдаги ҳаёт йўлини акс эттирувчи экспонатлар билан бирга тўнтаришдан кейинги Туркистонда Шўролар ҳокимиятининг ўрнатилишига доир, фуқаролар уруши халқ хўжалигини қайта тиклаш, мамлакатда электрлаштириш режасининг амалга оширилишига доир материаллар ҳам музей экспонатлари ичида жой олган.

3. Музей залларида

Музей заллари томошабинларни Ўзбекистон тарихи музейи экспозициясида бўлган моддий маданият ёдгорликлари билан таништиришни назарда тутди.

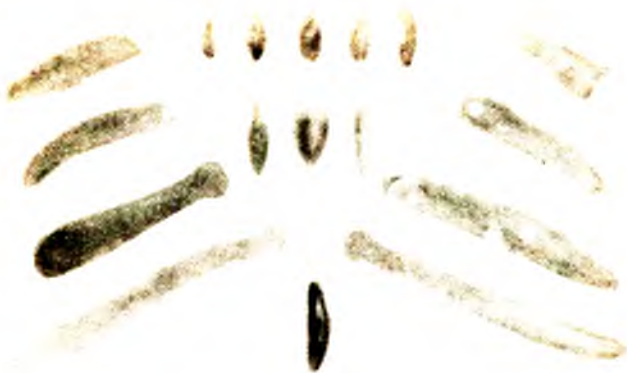
Музей фондлари асосан тўрт катта даврга бўлинган бўлиб, улар қуйидагича номланган: «Ибтидоий жамоа ва қулдорлик тузуми даври», «Феодализм даври», «Туркистон чор Россияси таркибида» ва ниҳоят тўртинчи бўлим «Ўзбекистон тарихининг 1917—1990 йиллардаги даври» деб номланади.

Ибтидоий жамоа ва қулдорлик тузуми даври деб номланган биринчи бўлим ибтидоий жамоа одамларининг яшаган маконларига таъриф бериш билан бошланади.

Ибтидоий одамлар чайлаларда, ғорларда яшаганлар. 1938 йилда Бойсунтовнинг Тешиктош ғорида (Сурхондарё вилояти) қадимий тош даври (мустье даври)да одам яшаганлиги аниқланди. Ғорнинг ичи кенг, баландлиги 21 метрча келади. Ғор ичида гулхан қолдиқлари, тошдан ясалган меҳнат қуроллари, ёввойи қуш ва ҳайвонлар — айиқ, кийик, тоғ эчкисининг суяклари топилдики, бу ҳол Тешиктошда яшаган одамлар овчилик билан кун кечирганликларидан далолат беради. Юқоридаги таърифга биноан Тешиктош ғори (макети) қўйилган.

Тешиктош ғоридаги чуқурда 8—9 яшар боланинг скелети топилган. Қабр атрофида тоғ эчкисининг шохлари ётган экан. Машҳур антрополог-ҳайкалтарош М. М. Герасимов суяк тузилишларига қараб боланинг ҳайкалини яратди. Боланинг бош суяги жуда сиқик, пешанаси яйдоқ, паст, қош-қовоғи осилиб туради. Чайнаш мускуллари бақувват, ияги текис. Бош суягининг ҳолати ва букчайган қомати ўша вақт одамнинг хали қаддини ростлаб юришга одатланмаганидан далолат беради. У ўз қиёфаси билан Европада яшаган неандерталь туридаги одамларга жуда ўхшайди.

Қадимги одамларнинг тирикчилиги асосан овчилик ва йиғувчилик билан кечган. Улар тоғ эчкиси, ёввойи от, айиқ, қоплонларни ов қилишган. Ов кўп одам иштирокини талаб қилганидан ибтидоий одамларни жипслаштирган. Яраланган йиртқич ҳайвон билан олишувда кўпинча одамлар ҳалок бўлганлар. Ўлжани бирга баҳам кўрганлар, ортигини эҳтиёт қилиб қўйганлар. Аёллар йиғувчилик — мева-чева териш, илдиз ковлаш билан шуғуллан-

Бронза даври меҳнат қуроллари.

ганлар, меҳнат қуроллари тайёрлаганлар. «Ибтидоий одам синантроп овда. Эрамиздан 600–400 минг йил илгари» деб номланган макет худди жонлидай қилиб ишланган.

Т. Содиқов томонидан чизилган «Малика Тўмарис қасос олмоқда» номли суратга қуйидагича таъриф берилган: милоддан олдинги VI асрда Урта Осиёга форслар ҳужум қилганлар. Милоддан олдинги 529 йилда босқинчилар массагетлар томонидан тор-мор қилинади, подшоҳ Кир эса ўлдирилади. Афсонада талқин қилинишича, массагетлар маликаси Тўмарис Кирнинг бошини қон тўлдирилган мешга ташлатар экан: «Юртимизга қон ичгани келдинг. Мана энди тўйиб-тўйиб қон ичгин» деган.

Милоддан олдинги 521 йилда подшо Дуро бошчилигида форс ғалалари бостириб келади. Широқ деган чўпон йўл кўрсатаман деб, уларни жазирама чўлу биёбонда адаштиради. Тилка-пора қилинаётган Широқ: «Мен ғалаба қилдим, халқимни ҳалокатдан қутқардим» деб мардона хитоб қилади.

Уша вақтларда Урта Осиёда ҳукмрон бўлган оташпарастлар урф-одатига кўра ўлган одамнинг жасади тоққа олиб чиқилиб, «Сукунат минораси» деган жойга қўйилар экан. Қушлар жасаднинг этини чўқиб еб, суягини тозалаб қўйишар экан. Шу суяклар дафн яшиги — оссуарийга солиб кўмилар экан. Оссуарийлар қушлар, ҳайвонлар, одамлар расми чизилиб безатилган бўлар экан. Музейда Қўйқирилган қалъадан тонилган «Ўтирган аёл тасвир этилган оссуарий»нинг асл нусхаси қўйилган.

Чуст манзилгоҳидан топилган буюмлар.

Милоддан олдинги 329 йилда Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн) қўшинлари Ўрта Осиёга бостириб кирган. Халқ босқинчиларга қарши бош кўтариб чиққан. Рассом М. Набиев чизган расмда Спитамен чавандозларининг Мароканда (Самарқанд) атрофида македонияликлар қўшинига хужуми тасвирланган.

Кулдорлик даврида савдо-сотик ишлари ривож топади. Александр Македонский ҳукмронлиги замонида, Юнон-Бақтрия ва Кушон подшолиги даврига оид танга пулларга шоҳлар, тангрилар тасвири, ҳукмдорларни мадҳ этувчи ёзувлар зарб этилган экан. Бу топилган танга пуллар кулдорлик давлатлари ўртасида савдо-сотик ривожланганлигидан дарак беради. Бу ерда «Фил сурати солинган кумуш қуюшқон қуббаси»нинг археологлар томонидан топилган асл нусхаси ҳам қўйилган.

Заргарлик буюмлари, кумуш зеб-зийнатлар зодагон жангчиларнинг отларига безак бўларди. Уларда Юнон-Бақтрия зодагонларининг жанговар ҳаётидан манзаралар чизилган. Термизда топилган ва асл нусхаси қўйилган «Базм кўриниши тасвирланган идиш» жуда характерлидир.

1932 йилда Амударёда «Октябрёнок» катерида кетаётган чегарачилар Айритомга яқин жойда оқ тош кўрганлар. Бу ноғорачи тасвири ўйиб солинган тош фриз экан. 1934 йилда ўша ерга профессор М. Е. Массон бошчилигида экспедиция юборилди. Шундай қилиб,

Бронзадан ясалган қуроллар ва ўша давр кўзаси.

Амударёнинг қирғоғидаги Айритомда милодимизнинг I — II асрларига оид будда ибодатхонаси топилди. У оҳак тошдан ишланган ажойиб фриз билан безатилган эди. Фризда акант барглари орасига ишланган созандалар ва гулчамбарлар тасвири кўзга ташланади. Бу Кушанлар замонидан қолган ноёб санъат ёдгорлигидир. Бу жойга «Айритом фризи»нинг асл нусхаси қўйилган.

Тупроққалъа милодимизнинг III — IV асрларида Хоразм ҳукмронларининг пойтахти бўлган. Шаҳар тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, гир атрофи қалин қўрғон девор, бурчакларида квадрат мезаналар қад кўтарган экан. Қўрғон ичида иккала бетига иморат тушган кенг кўча бўлган. Шаҳарнинг шимол қисмидаги уч қаватли иморат шоҳ саройи бўлиб, унинг заллари гўзал ҳайкаллар ва нақшлар билан безатилган. Ҳайкалларда Хоразмнинг илоҳийлаштирилган ҳукмронлари ва уларнинг лашкарлари тасвирланган. Музейда Тупроққалъа саройидан топилган «қизил бош» ҳайкалини ва ўша сарой деворидаги «Арфа чалувчи аёл» расмини кўрамиз.

Кушан даври сопол буюмлар ишлаб чиқариш ривож топганлиги билан характерлидир. Археологияга оид

Милодимизнинг VI – VII асрларига оид Сурхондарё ҳудудидан топилган сопол ҳайкалчалар.

қазилмаларнинг кўрсатишича, ўша вақтларда нафис сопол буюмлар — қизил лак ва қизил бўёқ берилган сип-силлиқ қадаҳлар, косалар, хумчалар, кўзачалар ва бошқа идишлар ишланган.

Диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган терракотик ҳайкалчалар — ҳосилдорлик маъбудаси Анахита, эркаклар ва чавандозлар тасвирланган ҳайкалчалар жуда ажойиблиги билан диққатни ўзига жалб этади. Бу музейга Сурхондарё вилоятидан топилган, милоддан илгариги I асрга доир «Маъбуда Анахита ҳайкалчаси» ning асл нусхаси қўйилган.

Қадимги аскарнинг уст-боши: бели сиқилган чакмон, кенг чолвор, юмшоқ этик, чарм бошлиқдан иборат бўлган. Аскарлар чап томонга қилич ва пичоқ, ўнг томонга ёй ва ўқдон таққанлар. Қўлларида эса узун найза бўлган.

Бу воқеага далил сифатида Амударё хазинасига тегишли тилла пластинкадаги «Хоразм жангчисининг

Сопол ҳайкалчалар

Сурхондарё. Капкиртепадан топилган I – II асрларда яратилган бронза ойналар

уст-боши» ва таърифда айtilган асбоб-ускуналар қўйилган.

Энди Ўзбекистон тарихи музейидаги «Феодализм даври» деб номланган иккинчи бўлимга қисқача тўхталиб ўтамиз.

Бу бўлим Самарқанддаги «Ишратхона» макетини таништириш билан бошланади. Бу ерга V — VI асрларга оид Болаликтепадан топилган расм ҳам қўйилган. Ўзбекистоннинг жанубидаги Болаликтепа феодаллар қўрғони бўлиб, теварак-атрофига зовур қазилган. Қўрғоннинг ичкари ҳовлиси ёнма-ён қурилган иморатларни бирлаштирган. Заллардан бирининг деворига чиройли расмлар ишланган. Расмлардан бирида феодалларнинг зиёфати тасвирланади. Улар зарбоф кийимларга бурканиб, супада ўтиришибди. Уларнинг орқасида хизматкорлар уларни елпигич билан елпимоқдалар.

Бу бўлимда турк аскарлари қабрига қўйиладиган тош ҳайкалчалар ҳам бор. Бу ҳайкалчалар коса ёки ойна ушлаб турган аскарни тасвир этади. Ҳайкалчалар атрофига мазкур аскар ўлдирган душмanning сонига тенг бўлган тош терилган. Бу ерга VII — VIII асрларга оид бўлган бу воқеани акс эттирувчи ана шундай «Турк тош ҳайкалчаси» нинг асл нусхаси қўйилган.

Панжакент сўғдларнинг илк феодал шахри бўлиб, уни араблар хароб қилганлар. Россия Фанлар академиясининг археологияга оид илмий сафари кўп йиллар мобайнида бу ерда қазилган ишлари олиб борди. Натижада муҳташам қўрғон ва саройлар, турар жойлар, ҳунармандчилик устахоналари, катта-кичик дўконлар, қаторланган кўчалар очилди. Зодагонларнинг уйлари ва ибодатхоналарнинг деворларига ранг-баранг бўёқларда расмлар солинган, ўймакор ёғоч ҳайкалчалар ишланган. Булар зодагонларнинг турмуши, кураши, зиёфат-базмларини тасвирлайди. Булар ажойиб санъат ёдгорликлари бўлиши билан бирга сўғдларнинг қиёфаси, кийим-кечаги, қурол-яроғлари ҳақида тасаввур беради. Бўлимда Панжакентдан топилган деворга ишланган «Чавандозлар» расмидан бир кўриниш берилган.

Бухородан 40 километр ғарб томонда қадимий Вараша шахрининг харобалари бор. Бу шаҳарда VI — VII асрларда Бухоро воҳасининг ҳукмдорлари яшганлар. 1938 — 1953 йилларда Ўзбекистон Фанлар академиясининг (у 1943 йилда ташкил этилган) В. А. Шишкин бошчилигидаги илмий сафари шаҳарда археологияга оид

қазииш ишлари олиб борди. Қўрғон ичида хукмдорларнинг мухташам қасри топилди. Бу икки қаватли иншоотнинг чор атрофини айвонлар ва дабдабали заллар қуршаган ҳовлилари бўлган. Заллар ранг-баранг бўёқли расмлар ва ўймакор ганч нақшлар билан безатилган Варахша шаҳар-қўрғонининг икки қаватли ҳашаматли иншоотини В. А. Нильсен таъмири асосидаги расмда кўриш мумкин.

Ҳар хил манзаралар — қўчқор ови, сакраб чопаётган архарлар, ўйинга тушаётган раққоса, сувда сузиб юрган балиқлар, ёпирилиб учиб кетаётган кушлар тасвирланган. Ток барги ва узум бошлари тасвирланган гирихнинг чизиқлари бир-бирига чирмашиб кетган. Бу саройнинг мухташамлиги тилларда дoston бўлиб кетди, деб бежиз айтилмаган. Варахшадан топилган «Ярадор қўй» тасвири ҳам берилган.

VI асрнинг 80- йилларида ҳозирги Бухоро вилояти ҳудудида истиқомат қилган турк камбағаллари турк хоқонига ва маҳаллий феодалларга қарши қўзғолон кўтарганлар. Қўзғолонга турк шаҳзодаси Абруй бошчилик қилган. Бойлар, жумладан, катта мулкдор деҳқон «Бухорхудот» шимолга қочиб, улуг хоқон Қорачуриндан мадад сўраган. 585 йилда қўзғолон шафқатсизлик билан бостирилган. Абруй қатл қилинган, қўзғолончи камбағаллар қайтиб келган бойларга қул қилиб берилган. Бу ерда В. И. Кайдалов чизган «Абруй қўзғолони» деб номланган расм қўйилган.

1200 йиллик китоб (араб халифаси Усмонга тегишли Қуръон)дан кўчирма нусха берилган. 1200 йил илгари куфий хатида ёзилган бу китоб VIII асрга оид ноёб ёдгорликдир. Қуръон 353 варақ бўлиб, эни 68 см, бўйи 53 см, ёзув 50×40 см ўрин эгаллайди. Ҳар бети 12 сатрдан иборат. Қуръон Самарқанддаги ҳожи Аҳрор масжидида сақланган. Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин генерал Абрамов бу қадимий қўлёзмани катта пулга сотиб олиб, Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманга совға қилган. 1869 йил 24 октябрда бу қуръон Петербург Император халқ кутубхонасига юборилди. 1917 йилдан кейин ноёб қўлёзма Ўрта Осиё халқига қайтарилган.

Ўрта Осиёнинг ҳунарманд усталари X — XIII аср бошларида ажойиб сопол ва шиша идишлар ясаганлар. Қазиб олинган рудадан металл идишлар ва безаклар қуйганлар. Бу даврда ҳунармандчилик жуда тараққий

этан. X — XII асрларда ажойиб гуллар солиб ишланган сопол идиш-товоқларнинг энг нафислари музейдан жой олган.

Феодализм даврида Урта Осиёда меъморчилик ва бинокорлик янада ривож топади. Бухородаги Исмоил Сомоний мақбараси (X асрда қурилган), Минораи Калон (XII асрда қурилган), Термиз шоҳлар саройи, Хоразм шоҳлар саройи (XII аср бошларида қурилган) меъморчиликнинг ажойиб намуналаридандир.

Уймакор, мураккаб нафис геометрик ва ўсимлик нусха орнаментлар қилиш кенг тус олган. Бу таърифлардан сўнг Исмоил Сомоний мақбараси, Жарқўрғон минораси, Минораи Калон каби бир қатор ажойиб мақбара ва миноралар расмлари берилган.

Абу Али ибн Сино (980—1037) — Шарқда ном чиқарган улуғ қомусий олимдир. У фалсафа, фалакиёт илми, шеърият билан шуғулланган, хусусан, тиббиёт бобида жуда шуҳрат қозонган эди. Ибн Сино ҳар хил касалликларни ўрганиб, уларнинг пайдо бўлиш сабабларини аниқлади, жуда кўп дори-дармонлар кашф қилди. Ибн Синонинг жарроҳлик соҳасидаги хизматлари ҳам катта. Унинг «Тиб қонунлари» ҳозир ҳам Европа ва Шарқ шифокорлари учун дастуруламал бўлиб келмоқда. Музейда мусаввир М. Набиев яратган ана шу буюк сиймо — Абу Али ибн Синонинг расми турибди.

Абу Райҳон ал-Беруний (973—1048) хоразмлик машҳур қомусий олим. Унинг илмий фаолияти хилма-хил фанларни қамраб олган. Беруний тарихчи ва файласуф, географ, минералог, фалакиёт илми билимдони эди. У 150 дан ортиқ асар ёзган. «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар», Ҳиндистонга оид «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби», шунингдек, катта аҳамиятга эга бўлган «Минералогия» ва бошқа жуда кўп асарлар яратди. Олимнинг М. Набиев томонидан чизилган расми ҳам музей экспозициялари ичидан ўрин олган.

Чингизхон 1220 йилда Бухорони босиб олгач, Самарқандга юриш қилди. Унга Чигатой ва Уқтойхон ҳам қўшинлари билан келиб қўшилди. Самарқанд гарнизони 50 минг кишидан ортиқ эди. Улар тўрт кеча-кундуз шаҳарни ҳимоя қилиб, бешинчи кун таслим бўлдилар. Фақат 400 баҳодир қалъани мудофаа қилиб қаттиқ олишди, бироқ ҳаммалари ҳалок бўлишди.

Муғулларга қарши курашда Темур Малик бошчилиги-

даги Хўжанд жангчилари қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Улар олдин шаҳарни мудофаа қилдилар, сўнгра Темур Малик мингта жангчиси билан Сирдарёдаги ороллардан бирига чекинди. Мўғулларнинг камон ўқи уларга етмасди, улар дамба қурмоқчи бўлдилар. Лекин Темур Малик жангчилари дамбани бузавердилар. Темур Малик ўз одамларини қайиқларга ўтқазиб, кечаси Сирдарёнинг қуйи оқими томон жўнаб кетди. Ривоятларга қараганда, мўғуллар дарёга тўғон-занжир тортиганлар, аммо жасур Темур Малик тўсиқни бузиб, Хоразмга йўл олган. Бу ерда Темур Малик бошчилигидаги Хўжанд мудофааси ва мўғулларнинг занжир-тўғонини бузиб ўтиб кетаётган Темур Малик кемалари тасвирланган расм бор.

Мўғуллар ва улар билан тил топишган маҳаллий феодаллар деҳқон ва ҳунармандларни талон-торож қилиб, зулм ўтказганлар. Сайёх Плано Карпини бундай деб ёзади: «Мўғуллар ҳар бир ҳунармандга галлани жуда кам тортиб беришади, ҳафтада уч марта жуда оз миқдорда гўшт беришади. Меҳнаткашлар олдида ё ҳуқуқсизлик ва очликдан ўлиш ёки қўзғолон кўтариш масаласи турарди».

1238 йилда Бухорода мўғулларга қарши қўзғолон кўтарилди. Унга Тороб деган қишлоқлик Маҳмуд бошчилик қилди. Феодаллар мўғул отрядларини ёрдамга чақирдилар, аммо қўзғолончилар уларни тор-мор қилишди. Маҳмуд Торобий ҳалок бўлди, қўзғолон эса бостирилди.

1365 йилда Мўғулистон хони Илёсхўжа бошчилигида мўғул отрядлари Самарқандга юриш бошладилар. Самарқандда қўрғон девор йўқ эди. Ўлка ҳокими Амир Хусайн ва унинг ихтиёрида хизмат қилаётган Темур шаҳарни душманга ташлаб кетдилар. Шундан сўнг косиб Абубакир Калавий, сипоҳий йигит Хурдак Бухорий ва мударрис ҳамда Мавлонозода бошлиқ халқ Самарқандни мудофаа қилишга отландилар. Бу ҳаракат тарихда сарбадорлар қўзғолони деб аталади. Қўзғолончилар фақат бир жойдан киришга йўл қўйиб, бошқа йўللарни тақа-тақ бекитдилар. Шу очиқ йўлдан шаҳарга кирган мўғуллар пистирмаларга дуч келдилар ва тор-мор қилиндилар. Мусаввир В. Нечаев томонидан чизилган «1365 йил, Самарқандда бўлиб ўтган сарбадорлар қўзғолони» деб номланган расм диққатга сазовордир.

Ўрта Осиё жангчисининг асосий қуроли махсус лак

билан бўялган камон ва ўқлар солинган ўқдон эди. Шу билан бирга, жангчида найза, қилич, дубулга, узун енгил найза ва арқон, шахсий чодир, 10 кунлик озиқ-овқат, сув ва қўшимча отлар бўларди. Шу жойда юқоридаги айтилганларнинг ҳаммасини ўзида мужассамлаштирган «Ўрта Осиё жангчиси» нинг сурати қўйилган.

Темур даврида ва унинг авлодлари – темурийлар даврида саройлар, масжид, мадрасалар қурилиши мисли кўрилмаган даражада авж олиб кетди.

XIV – XV асрларда қурилган Шоҳизинда мақбараси, Гўри Амир, Ишратхона, Бибихоним масжиди, Улуғбек мадрасаси, осмон ўпар миноралар ва бошқа ажойиб ёдгорликлар бизнинг замонамизгача етиб келган. Бу мухташам иморатларнинг фасадлари ранг-баранг сирли нақшлар билан безатилган. Эшик, дарвозалар ўймакорлик санъатининг юксак намунаси бўлиб, деворларига зарҳал нақшлар берилган. Ҳар бири санъатнинг ноёб намунаси бўлмиш бу ёдгорликларда XIV – XV асрлардаги халқ усталарининг даҳоси, бениҳоя гўзал ёдгорликлар бунёд этган меъморларнинг тенги йўқ маҳорати ўз аксини топган. Бу ерда Самарқанддаги «Бибихоним масжидининг, «Гўри Амир» мақбарасининг расмлари қўйилган.

1428 йилда Самарқандга яқин Кўхак тепалигида Улуғбекнинг кўрсатмасига биноан Шарқда энг катта обсерва – расадхона қурилган эди. Бу катта бинонинг ичкарасига осмон гумбази чизилган эди. Ундаги асосий асбоб ер остида қурилган астрономия асбоби – сектант эди.

Самарқанд олимлари осмон ёриткичлари ҳаракатини кузатиб Улуғбек раҳбарлигида «Зижи жадиди кўрагоний» жадвалини тузганларки, бу жадвал ўша вақтларда маълум бўлган жадваллардан юксак даражада аниқлиги билан фарқ қилган. Шунинг учун XVII асрда Европада чизилган рамзий гравюрада Улуғбек астрономия ҳомияси – Урания ёнидан фахрли ўрин олган.

Улуғбек илм-фан ҳомийси эди. Бухоро мадрасасида ўйиб ёзилган унинг «Билим олишга интилиш – ҳар бир мусулмон ва муслимининг бурчидир» шиори руҳонийлар ва феодалларнинг ғазабини келтирган эди. Шунинг учун улар Улуғбекнинг ўғли Абдуллатифга отасига қарши исён қўзғатишга ёрдам бердилар. 1449 йилда феодаллар ва руҳонийларнинг иғвоси билан Улуғбек ўлдирилди. Музейда Самарқанддаги «Улуғбек расадхонаси»нинг

В. А. Нильсен томонидан таъмирланган умумий кўринишининг расми қўйилган.

1941 йилда Давлат комиссияси Темур, унинг ўғиллари ва невараларининг мазорларини очиб кўрди. Шу комиссиянинг аъзоларидан антрополог олим М. М. Герасимов уларнинг бош суяклари асосида қиёфаларини тиклади. Темур ва унинг невараси — фалакиётшунос Улуғбекнинг ҳайкал сурати диққатга сазовордир. М. Герасимов томонидан тикланган Темур ва Улуғбекларнинг ҳайкал суратлари тартиб билан музей экспонатлари қаторидан жой олган. Булардан ташқари, «Улуғбек жаҳоннинг машҳур астрономлари орасида» деган (XVII аср) гравюра ҳам қўйилган.

Музейда А. Абдуллаев чизган улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий (1441—1501) нинг расми ҳам бор. Унинг фаолияти Хуросоннинг XV аср иккинчи ярми маданий ҳаёти билан узвий боғлиқдир. Унинг ажойиб лирик шеърлар тўплами «Чор девон» айниқса, машҳур «Хамса»си ва бошқа жуда кўп асарлари жаҳон маданиятига қўшилган бебаҳо ҳиссадир. Навоий асарлари ўша вақтнинг энг яхши рассомлари, жумладан, «Шарқ миниатюрасининг пири» Бехзод миниатюралари билан безалган.

Машҳур ўзбек олими, шоири ва давлат арбоби Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) миниатюраси ўзига диққатни жалб этади. Унинг қаламидан камол топган «Бобурнома» қадимий ўзбек насрий жанрида шоҳ асар, деб эътироф этилган.

Туркистонда деҳқончилик маданияти бошқа соҳалардан анча орқада қолиб, асосий иш қуроллари ооч, мола, кетмон ва шу кабилар эди. Деҳқонларнинг кўпчилиги кам ерли ва мутлақо ерсиз бўлиб, улар бойлардан ижарага ер олишга мажбур эдилар. Улар чорикор дейилар эди. Ўлкада кўп шуғулланиладиган ҳунарлардан бири тўқувчилик эди. Лекин тўқиш усули жуда содда бўлса ҳам маҳсус малака талаб қиларди. Косиблар 16—18 соат зах дўконда ўтириб, атиги 4—6 газ бўз тўқиб, меҳнатига ниҳоятда кам ҳақ олардилар.

Кулолчилик, чилангарлик, кўнчилик ҳам анча тараққий этган эди. Айрим районлар ўз маҳсулотлари билан: Бухоро — турли-туман матолари билан, Чуст — пичоқ-ханжарлари билан, Гиждувон — идиш-товоқлари билан машҳур эди. Музейга рассом В. И. Евенко жуда

жонли қилиб чизган «Жафокаш деҳқон» деган расм ва тўқувчининг дастгоҳи билан олинган муляж қўйилган.

«Туркистон чор Россияси таркибида» деб номланган учинчи бўлим «Уйғонган Шарқ» фотолавҳаси билан бошланади.

Туркистон халқлари ҳаётининг баъзи бир хусусиятлари ўрта ҳол деҳқон уйининг музейда тасвирланган ички кўринишида тўлиқ кўрсатилган. Уй одатда пойдеворсиз ва хом ғиштдан қурилар ва деворлари сомон сувоқ қилинарди. Уйнинг ички деворларида рўзгор буюмлари — идиш-товоқ учун тоқчалар бўларди. Уй ўртасида сандал, чор атрофига кўрпачалар ёзиларди. Даҳлизда ўчоқ, ҳовлида тандир бўларди. Музейдаги бу манзара ҳаётда қандай бўлса, худди ўшандай қилиб тасвирланган.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан сўнг бу чекка ўлканинг табиий бойликлари, тарихи, маданиятини ўрганиш учун ўзгача шароит туғилди. Бу ерга Россиянинг жасур ва истеъдодли олимлари бошчилигида илмий экспедициялар юборилди. Уларнинг биринчи қаторида Ўрта Осиёнинг машҳур тадқиқотчилари Н. А. Северцов, А. П. Федченко, И. В. Мушкетов, В. В. Бартольд бўлганлар.

Музейда В. В. Бартольд, А. П. Федченко, Н. А. Северцов, Зокиржон Фурқат, Муҳаммад Аминхўжа Муқимийларнинг расмларини қўрасиз.

«XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон халқлари маданияти» мавзусини ўтаётганда ўқитувчи Туркистон халқлари маданияти жуда юксак даражада ривожланган бўлиб, кўп минг йиллик тараққиёт жараёнини бошдан кечирганини, бироқ бир неча юз йиллар мобайнида юзага келган тарихий шарт-шароитлар, ишлаб чиқарувчи кучлар ва маданият ривожланиш суръатининг сусайиши уларнинг ер эгаллиги муносабатлари доирасидан воз кечишига имкон бермаганлигини уқтириб ўтиши керак. Рус ҳукумати ҳам аҳоли турмушининг анъанавий шаклини ўзгартиришдан манфаатдор эмасди. Чунки қийинчиликлардан боши чиқмаган халқни бошқариш осон бўлар эди. Чоризм халқнинг ўқиб, кўзи очилишидан қўрқар, шунинг учун мусулмон руҳонийлари ёрдамида ўлкада жаҳолат ва мутаассибликни сақлаб қолишга ҳаракат қиларди. Ўқитувчи миллионлаб меҳнаткашларни маданиятдан, зиёдан, билимлардан маҳрум этган чоризмнинг тескаричилиги сиёсатини фош этиш билан бирга халқ оммаси маърифат, зиё ва билимдан бу қадар маҳрум

қилинган бундай ҳеч бир мамлакат қолмаганини таъкидлаши зарур. Шу билан бирга, маҳаллий аҳоли Россиядан кўчиб келган ҳунарманд ва деҳқонлардан саноат ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалигининг янги техникасини ўзлаштирар эди.

Босмаҳона ва литографиянинг пайдо бўлиши Ўрта Осиё аҳолисининг маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Йирик шаҳарларда маҳаллий тилларда газеталар, журналлар, китоблар чоп этила бошлади. Ўтган асрнинг 80- йилларида А. С. Пушкин ва М. А. Крилов асарларидан айримлари ўзбек тилига таржима қилинди. 1870 йилда фалакшунослик расадхонаси ва кимёгарлик лабораториясига асос солинди. 1880 йилда Тошкетда биринчи марта жамоат кутубхонаси очилди. Шарқшунос олимлар қатор илмий жамиятлар туздилар, тарихий, археологик музейлар, наботот боғи очилди, шифохоналар қурилди, чечак ва бошқа касалликларга қарши эмлаш йўлга қўйилди.

Мусулмонлар орасида қадимийчилик ва жади́дчилик тус ола бошлади. Туркистон буржуазияси орасида жади́длик ҳаракати кенг тарқалди (жади́д арабча сўз бўлиб, янги усул деган маънони билдиради). Жади́длар янги усулдаги мактаблар тузиш дастурини олға сурдилар, бу мактабларда асосан туркий тил ва теология (дин асослари) асосий дарс ҳисобланарди.

Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Чоржўй, Термизда жади́длар бирлашмаси ташкил қилинди. Тошкент, Бухоро ва Самарқандда улар газеталар ҳам чиқара бошладилар. Жади́длар халқни маърифатга чақирдилар, М. Беҳбудий, А. Фитрат, Чўлпон, Ҳамза, А. Қодирийлар бу борада фаоллик кўрсатдилар.

Туркистон ҳарбий-ершунослик бўлимига 1867 йилда асос солиниб ўлканинг ер усти тузилишини суратга олиш бўйича катта ишлар қилинди. Бу бўлим олимлари томонидан Ўрта Осиёнинг биринчи бош харитаси тузилган эди.

Туркистон табиий бойликларини илмий жиҳатдан ўрганишга шарқшунос олимлар анча ҳисса қўшдилар. 1870 йилда табиат, антропология ва этнография ҳаваскорлари рус жамиятининг Туркистон бўлими очилди. Н. А. Северцов, И. В. Мушкетов, В. Ф. Ошанин сингари машҳур олимлар бу жамият аъзолари эдилар.

1864—1882 йилларда Ўрта Осиё ҳудудлари ва табиий бойликларини ўрганишга Санкт-Петербург Фанлар академиясини бошқарган географ Ф. П. Литко катта

ҳисса қўшди. У 1873 йилда Ўзбекистонда биринчи илмий муассаса — Тошкент фалакшунослик ва табиатшунослик расадхонаси ташкил этишда жонбозлик кўрсатди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида П. П. Семёнов Тяньшанский Тянь-Шань тоғ тизмалари катта қисмининг таркиби ва тузилиши ҳақида дастлабки қимматли маълумотларни чоп эттирди. Унинг хизматлари шарафига Иссиққўл соҳилида биринчи ҳайкал ўрнатилган. А. П. Федченко Фарғона водийсининг ўсимликлар дунёсини тадқиқ этишда кўп ишлар қилди ва ўлка ўсимлик бойлигининг янги манбаларини очди.

И. В. Мушкетов Г. Д. Романовский билан биргаликда Туркистон ўлкасининг биринчи ер усти харитасини тузди. И. В. Мушкетовнинг олтин, темир маъдани, қорамой, кўмир сингари кўплаб қазилма бойликларни кашф этиши, кейинчалик Урта Осиё жумҳуриятлари табиий бойликларининг ўзлаштирилиши 74 йил мобайнида Россия империясининг шу бойликларга бўлган эҳтиёжини таъминлаб келди.

Шарқшунос, йирик муаррих академик В. В. Бартольднинг Туркистон ўлкаси тарихи ва урф-одатларини, элини ўрганиш асосида ёзган «Еттисув тарихидан лавҳалар», «Туркистоннинг суғорилиш тарихи» каби ўнлаб китоблари Урта Осиё халқларига бағишланган.

Урта Осиёда илмий тадқиқотлар олиб борган шарқшунос олимларнинг фанга қўшган ҳиссаларидан айримларинигина келтирдик, холос деб ўқитувчи ўз нутқини якунлайди.

Ўқитувчи 1917 йилги февраль буржуа-демократик инқилоби натижасида икки ҳокимиятчиликнинг вужудга келиши, ўша кунларда туркистонлик мардикорлар, ишчи ва аскар депутатлар намойишлар, сўнгра мажлислар уюштирганликларини айтиб, бу намойишлар бошида ўзбек мардикори Эшонқул Миржамолов турганлигини айтиши керак. У Самарқандга келгач, бу ерда «Захматкашлар иттифоқи» раҳбарларидан бирига айланади. 2 июнда Шайхонтоҳурда 800 киши қатнашган мардикор ишчилар мажлиси бўлиб, у келажакка умид шиори остида ўтади.

Тошкент маҳаллий ишчиларининг 1917 йил 14 майда бўлган мажлисида Мусулмон меҳнаткашлари, ишчилар депутатлари Советининг Низоми тасдиқланди. Низомга мувофиқ ташкилий бюро 15 июлда бўлган йиғилишда Тошкент шаҳар Мусулмон ишчи вакиллари Шўросини

сайлаш таклиф қилинди. Унга 32 киши сайланди. Ижроия комитет 8 кишидан иборат бўлди. Унинг бошлиғи қилиб Салоҳиддин Муфтизода сайланди. 1917 йилнинг ёзида Тошкентнинг Эски Шаҳарида 12 касаба комитети тузилди. Унга Султонхўжа Қосимхўжаев раис бўлди.

Уша йилнинг август ойи бошларида Андижон шаҳрида мусулмон ҳунар аҳлининг «Санойи «ул-ислом» кенгаши тузилди. Унга 1500 киши аъзо бўлиб кирди.

Тошкентда «Хуршид», «Садойи Туркистон», «Турон», «Турк эли», «Нажот», «Кенгаш», «Шўройи ислом», Самарқандда «Ойна», «Хуррият», Бухорода «Турон», «Бухоройи Шариф», Қўқонда «Садойи Фарғона», «Тиррик сўз» газеталари, «Хуррият» журнали, Фарғонада «Фарғона нидоси» газетаси чиқа бошлади. Уларда халқнинг сиёсий фаол бўлиши таъкидланди.

1917 йил 23 июлда Қўқонда Фарғона вилояти мусулмон меҳнаткашлари қурултойи бўлди. 25 июлда Марғилон меҳнаткашлари Шўроси мажлиси бўлиб, у «Фарғона ишчи ва аскар депутатлари Шўросидан Марғилон шаҳри милициясининг бутун таркибини фронт орқасидан қайтиб келган маҳаллий кишилар билан алмаштиришни» илтимос қилди.

Аммо болшевиклар 1917 йил июль воқеаларидан сўнг партия VI съезди дастурлари асосида оммани зўр бериб қуроли қўзғолонга тайёрлаб бордилар.

Уқитувчи 28 октябрда Тошкентда қуроли қўзғолон бошлангани ва 1 ноябрда Туркистондаги Муваққат ҳукумат ағдариб ташланиб, Тошкентда ҳокимият Шўролар қўлига ўтгани ва Туркистон ўлкасининг бошқа шаҳарларида ҳам ҳокимият бирин-кетин болшевиклар қўлига ўтганини уқтиради.

Айниқса, халқ кутган мақсадлар рўёбга чиқмаган Туркистон халқларининг 1918–1920 йилларда миллий-озодлик ва эрк учун олиб борган курашлари, Шўроларнинг миллий сиёсатдаги хатоликлари ва уларнинг оқибатлари музей материалларида деярли ёритилмаган.

1924 йилда драма театрининг бир гуруҳ ижрочилари: М. Уйғур, А. Ҳидоятлов, С. Эшонтўраева ва бошқалар Москвага ўқишга юборилди. Улар Е. Вахтангов раҳбарлигида ўқидилар. Узбек драма театри саҳнасида Н. В. Гоголнинг «Ревизор», Д. Фурмановнинг «Исён», В. Ивановнинг «14–69 бронепоезд», Шекспирнинг «Гамлет» ва «Отелло» асарлари қўйилганлиги ўзбек халқининг санъати нақадар ўсганлигидан далолат беради.

Москвада 1937 йил 21 майдан 30 майгача ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси республикада қисқа муддат ичида маданият соҳасида катта муваффақиятларга эришилганлигини кўрсатди. Ҳамза номидаги ўзбек Давлат академик драма театри, Ўзбекистон Давлат филармонияси ҳамда Муқимий номидаги Ўзбек музыкали драма ва комедия театри Меҳнат Қизил Байроқ орденлари билан мукофотландилар. Ўзбекистон мисолида мустамлака зулмидан озод бўлган мамлакатда маданият нақадар тез ўсганлиги катта намоиш қилди.

Дастлабки беш йилликлар мобайнида ўзбек халқи саноатни ривожлантиришда катта муваффақиятларга эришди. Ўзбекистон саноатининг структураси тубдан ўзгарди: саноатнинг қишлоқ хўжалик машинасозлиги, минерал ўғит ишлаб чиқариш, кон саноати, тўқимачилик саноати каби янги тармоқлари вужудга келди. Қувасой цемент-оҳак комбинати, Тошкент тўқимачилик комбинати, Чирчиқ химия комбинати, «Ташсельмаш» заводлари қурилди. «Ташсельмаш»нинг ишга туширилиши билан кўплаб қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқарила бошлади. Урушдан олдинги икки беш йилликда Ўзбекистонда 400 та янги корхона қурилиб ишга туширилганди. Музейда ўша биринчи беш йилликда Тошкентда қурилган биринчи электр элеваторининг расмини ҳам кўриш мумкин.

Улуғ Ватан уруши қаҳрамони генерал-майор Собир Раҳимон (1902 - 1945) гоёт истеъдодли ва жасур ҳарбий саркарда, биринчи ўзбек генерали эди. 1945 йил март ойида генерал С. Раҳимов дивизияси Болтиқ бўйидаги катта порт шаҳри Гданьскака яқинлашади. Шиддатли жанглар вақтида у оғир яраланади. С. Раҳимов жанговар постда, Ватан озодлиги ва мустақиллиги йўлида ўзини қурбон қилди. У жанговар хизматлари учун иккинчи даражали Суворов ордени, тўртта жанговар Қизил Байроқ ордени, Қизил Юлдуз ордени ва «Кавказ мудофааси учун» медали билан мукофотланган эди. Ўзбекистон тарихи музейида генерал-майор Собир Раҳимовга бағишланган махсус бурчак ташкил қилиниб, бу ерда унинг ҳарбий кийим-кечаклари, қурол-аслаҳалари ва шахсий ҳужжатлари, фотосуратлари қўйилганки, буларнинг ҳаммаси ёшларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялашда катта далилий ҳужжат бўлиб хизмат қилади.

1941 йил декабрида Ўзбекистоннинг биринчи прези-

денти Йўлдош Охунбобоев бошчилигида биринчи Ўзбекистон делегацияси фронтга жўнаб кетди. Делегация аъзолари билан суҳбатда генерал Л. А. Говоров бундай дейди: «Қабиҳ душман Москвага яқинлашиб, Москва хавф остида қолганда... бизлар ўз позициямизда мустаҳкам турдик. Биз бутун совет халқининг, шу жумладан, ўзбек халқининг доимий ёрдами ва қўллаб-қувватлашини сезиб турдик. Қорли Москвадан қуёшли Ўзбекистонгача – мингларча километр. Аммо бу масофа бизни ажрата олмайди. Биз биламизки, сиз бизларга яқин ва азиздирсизлар, биз ҳам сизга яқин ва азиздирмиз». Мана шу сўзлар «Ўзбекистон делегацияси Ғарбий фронтда», «Генерал-лейтенант Л. А. Говоров Ўзбекистоннинг биринчи президенти Йўлдош Охунбобоев билан» деган панно остига ёзиб қўйилган.

1943 йил 24 сентябрда уруш қийинчиликларига қарамай, Ўзбекистонда Фанлар академияси ташкил этилди. Унга 23 та илмий-тадқиқот институтлари кирди. Уруш вақтида Ўзбекистонга кўчириб келтирилган Москва, Ленинград, Киев, Харьков олимлари республика олимларига катта ёрдам бердилар. Уша йилларда Ўзбекистонда 43 та олий ўқув юрти бўлиб, ундаги студентлар сони 21 027 кишини ташкил қилган эди. 52 та техникумда эса 10 068 ўқувчилар ўқирди. Музейга Халқ Комиссарлари Советининг Ўзбекистон Фанлар академиясини ташкил этиш ҳақидаги қарорининг фотосурати қўйилган.

Ўзбекистонда газ конлари асосан Бухоро-Хива, Фарғона ва Сурхондарё районларида жойлашган. Газли кони жумҳуриятимиздаги энг йирик конлардандир. Музейда газопровод ўтказиш тасвирланган расм бор.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг негизларидан бири комплекс механизациялаштиришдир. Республика жамоа хўжаликлари тобора кўпроқ янги техника билан қуроолантирилмоқда. Масалан, Сирдарё вилоятида янги тузилган «Сайхун» жамоа хўжалигининг бир ўзидагина 60 та пахта териш комбайнлари ишлайди, қўриқ ерларда тузилган колхозларда эса 600 дан ортиқ пахта терувчи зангори кемалар ишламоқда.

Урушдан кейинги йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда асосан пахтачиликни янада юксалтириш кўзда тутилган эди. Мирзачўлни ўзлаштириш ишлари бошланиб, янги пахтакор районлар вужудга келди. 1963 йилда Сирдарё вилояти тузилди. 1960 –

1965 йиллар мобайнида бу ерда 37,4 минг гектар қўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилиб, экин майдонига айлантирилди.

Тошкент чинни заводи ўзининг хилма-хил маҳсулотлари билан шуҳрат қозонди. Миллий нақшлар солинган идиш-товоқларга, шунингдек, юбилейларга ҳамда муҳим воқеаларга атаб ишланган бошқа ҳар хил совғаларга қизиқиш катта. Жуда ажойиб ва нозик дид билан ишланган Тошкент чинни заводи маҳсулотларидан намуналар музейда ўз аксини топган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, музей материаллари ўлкамиздаги қадим замонларда яратилган энг ноёб ёдгорликлар ва кейинги даврда қўлга киритилган муваффақиятларни намойиш қилиш билан кенг меҳнаткаш оммани, шу жумладан, ўқувчи ва студентларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ишига хизмат қилади.

Ривож топган музейлар тарих ва маданият ёдгорликларини тарғиб қиладиган муҳим масканларга, оқил ва фозил кишилар асарларининг, энг нодир қўлёзмаларнинг халқ усталари ясаган буюмларнинг хазиналарига айланди. Ҳозир республикада 31 та давлат ва 150 та халқ музейи бор. Уларнинг фондида Ўзбекистон халқ усталарининг нодир асарлари алоҳида ўрин олиб турибди.

Самарқанд, Бухоро, Хивадаги улуғвор меъморчилик асарлари, Ўзбекистоннинг ҳозирги замон архитектураси, музейларнинг бой фонди, воқелигимизнинг ўзи кишиларимиз учунгина эмас, кўпгина чет эллардаги кишилар учун ҳам катта жозибадор куч бўлиб қолди. Кейинги йилларнинг ўзидагина Ўзбекистонни 520 мингдан зиёд ажнабий ва 840 минг туристлар келиб кўрдилар. Шу вақт ичида давлат музейларининг ўзини 19 миллионга яқин киши келиб томоша қилди.

Ёдгорликлар мафкура ишининг таъсирчан воситасидир. Бу ёдгорликлар ҳамиша сафда, кўз ўнгимизда, уларни истаган вақтда бориб кўриш мумкин. Бинобарин, ҳар бир ёдгорлик тўғрисида ғамхўрлик қилиниши, унга эътибор берилиши, у яхши ҳолатда сақланиши ва ўрганилиши лозим. Бу ишга кўпроқ мактабларда ўлкашунослик ишини олиб боровчи раҳбар — тарих, география ва инсон ва жамият фанлари ўқитувчилари тортилмоғи даркор.

VII. Мактаб музейи.

1. Мактаб музейининг вазифалари.
2. Мактаб музейи соҳасини танлаш.
3. Мактаб музейини ташкил этиш.
4. Мактаб музейи фондлари.

1. Мактаб музейининг вазифалари

Улкани ва унда мавжуд бўлган тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш, ўрганиш ва улардан фойдаланиш ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчидир. Тарихчиларга бу қонун муқаддас дастуриламал бўлиб хизмат қилади. Биз ёшларни тарихий ёдгорликларни авайлаб сақлашга, тарихий обидаларга меҳр-муҳаббат билан қарашга ўргатиб, бу ёдгорликлар фақат ўтмишни ўрганиш учунгина эмас, шу билан бирга илм-фанни, халқ маорифи ва маданиятни янада ривожлантириш учун ҳам бебаҳо дурдона эканлигини сингдириш руҳида тарбиялашимиз керак.

Мактаб музейи ёшлар олдига қуйидаги вазифаларни: биринчидан, жамият ҳаёти ва халқ турмушидаги энг муҳим тарихий воқеаларни, давлат ва ҳарбий арбобларнинг, халқ қаҳрамонларининг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган бинолар, иншоотлар, эсдалик жойларни ўз ўлкасига боғлаб ўрганишни, иккинчидан, археология ёдгорликлари: кўҳна шаҳарлар, қўрғонлар, қалъалар, қадимий манзилгоҳлар, истеҳкомлар, корхоналар, каналлар, йўлларнинг қолдиқлари, қадимий дафн жойлар — мазоратларни, тош ҳайкаллар, қоялардаги тасвирларни, қадимий буюмларни ўз жойига боғлаб ўрганишни; учинчидан, меъморчилик обидалари, тарихий марказлар, кварталлар, майдонлар, кўчалар, шаҳар ва бошқа аҳоли яшайдиган манзилларнинг қадимий тузилиши, қурилиши ва қолдиқларини; граждон, саноат, ҳарбий, диний, халқ меъморчилиги иншоотларини, табиат ландшафтларини ўз ҳудудига мослаб ўрганишни; тўртинчидан, санъат ёдгорликлари — монументал, тасвирий, амалий-декоратив ва бошқа турдаги санъат асарларини; бешинчидан, ёдгорлик ҳужжатлари — давлат ҳокимият органлари ва давлат бошқарув органларининг актлари, бошқа ёзма ва график ҳужжатлар, кино-фото ҳужжатлар ва товуш ёзувлари, шунингдек, қадимий ва бошқа қўлёзмалар ҳамда архивлар, фольклор ва музика ёзувлари ва шу каби нодир материалларни излаб топиш, ўрганиш ва умумлаштириш вазифаларини қўяди.

Мактаб музейи олдига жуда катта ва улкан вазифалар қўйилган бўлса-да, халқ ва давлат музейларидан ўзига хос хусусиятлари билан тубдан фарқ қилади. Биринчидан, мактаб музейи ўқувчилар учун мўлжалланган. Иккинчидан, бу музей мактаб ўқитувчилар жамоаси

ҳамда ёшлар ташкилотлари томонидан йиғилган материаллар асосида ташкил этилган. Учинчидан, музейдан фақат юксак тарбиявий мақсаддагина эмас, балки таълим жараёнида ҳам унумли фойдаланиш мумкин. Политехника таълимида кичик музейни ташкил этиш бениҳоя катта аҳамиятга эгадир.

Мактаб музейи ташкил қилинган мактабларда ўқувчиларнинг ижтимоий фанлардан олаётган билимлари, мустақил ишга ва меҳнатга, ўтмиш тарихи ва маданиятига қизиқишлари ўсиб бораётганлиги аниқланмоқда. Шунингдек, юқори синф ўқувчиларининг билим доираси кун сайин кенгайиб, дастлабки илмий-тадқиқот ишларига бўлган қизиқиши сезиларли даражада ўсмоқда. Давлат музейлари бўлмаган районларда мактаб музейининг вазифаси янада мураккаброқ бўлади. Бундай ҳолларда мактаб музейи маҳаллий аҳолини ҳам ўзига жалб қилади ва тарихий ёдгорликларни сақлаш ва улардан фойдаланишга бўлган қизиқишини орттиради.

Мактаб музейи қандай бўлиши керак? У қандай ташкил этилади. Ундаги ишлар қандай уюштирилади?

Мактаб музейи илмий тизимга солинган, барча материаллар тўпланиб, намоёни қилишга тайёрланган, тарих ва маданият ёдгорликларининг имкони борича асл нусхасини ёки ҳар хил воситалар ёрдамида кўчирма (нусха) олиб, ўлкашуносликнинг манбалари бўйича даврлаштирилиб қўйиладиган, мактаб жамоаси, ўқувчилар ҳамда ўша ҳудудда истиқомат қилувчи маҳаллий аҳолига мўлжалланган кичик бир бошланғич илмий, маданий муассасадир.

Музейга материаллар жойлаштирилаётганда, албатта район ёки вилоят ўлкашунослик музейлари ходимларидан маслаҳат олиш зарур. Чунки материалларни хронологик асосда жойлаштириш давлат ва халқ музейларидан фарқ қилмаслиги керак. Мактаб музейи тушунчаси кўпинча унинг танлаб олган соҳасига қараб аниқланади.

2. Мактаб музейи соҳасини танлаш

Мактаб музейи соҳасини танлаб олишда мактаб ёшлар ташкилотлари ва ўқитувчилар жамоаси ҳамда оналар қўмитаси унинг гоявий-сиёсий ва таълим-тарбиявий вазифаларини ҳисобга олишлари керак.

Мактаб музейига асосий соҳа қилиб маданият оби-

далари ва тарихий-революцион жойлар танлаб олинса мақсадга мувофиқ бўлади.

Бунда бевосита юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ўз ўлкасидаги мавжуд тарихий, моддий ва маънавий ёдгорликларни қидириб, у ерлардан музей учун яроқли бўлган археология, этнография, топонимикага оид топилмаларни музей фондига топшириш ва шу йўл билан экспонатлар сонини кўнайтириш мумкин.

Бунда ўлкашунос раҳбар-ўқитувчи маълум ҳудудни танлаб олиши ва тадқиқот олиб борадиган қишлоқ, район, шаҳар ёки микрорайонларни аниқ чегаралаб қўйиши зарур. Айрим ҳолларда мактаб музейи фақат мактаб тарихини ўрганиш билангина чегараланиб қолади. Бунда, албатта, мактаб микроучасткасининг қадимги ҳаёти, археологияси, этнографияси ва топонимикасига оид материаллари билан ҳам қизиқиш керак. Шу билан бирга ўша ҳудудда яшаб меҳнат қилган, ҳозирда ҳам ишлаб турган халқ қаҳрамонларининг ва меҳнат қаҳрамонларининг, граждандар урушида ва Улуғ Ватан урушида қатнашган кишиларнинг фаолиятига оид материаллар музей фондларидан жой олиши лозим.

Музейнинг хронологик даври ёки рамкаси ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Музей ўрганиш объекти қилиб олган ҳудуднинг энг қадимги даврдан то 1917 йилгача бўлган даврини ўрганиш ҳам мумкин ёки ундан кейинги даврдан то ҳозирги кунгача бўлган даврини ўрганиш ҳам мумкин. Жуда кўпчилик мактаблар ўлкашунослик соҳасини танлаб тўғри қилади. Бу нарса, биринчидан, мактаб музейини ташкил этишда ва турли-туман материаллар тўплашда қулайлик туғдирса, иккинчидан, бу соҳада музей учун исталганича ўқувчиларнинг бевосита ёрдамида ўз ўлкаларининг маданият тарихини, яъни археологияси, этнографияси, топонимикаси ва архив ҳужжатларини йиғиш имконини беради. Учинчидан, бу ишга ўқувчиларнинг хоҳишлари ва истаклари катта бўлади. Тўртинчидан, у бошқа фанлар билан, яъни тарих, инсон ва жамият, география, адабиёт, тилшунослик фанлари билан яқин алоқада бўлади, бу эса музей материалларини кўп миқдорда топишга имкон беради.

Мабодо мактаб шароити учун қадимги даврни ўрганиш қийинлик туғдиргундай бўлса ёки материал топилмаса, ошкорулик, демократия, тарихни рўй-рост ёритиш кенг авж олдирилган ҳозирги даврни ўрганиш ва

шу ҳақда материал тўплаш, мана шулар асосида музей ташкил қилиш ҳам мумкин.

Шундай қилиб, мактабда ташкил этилган тарих ва ўлкашунослик музейи ва унга қўйилган экспонатлар мактаб ўқув таълим-тарбия талабларига тўлиқ жавоб бериши керак.

3. Мактаб музейини ташкил этиш

Мактаб музейи юқорида айтилгандек, аввало ёшлар ҳамда ўқитувчилар жамоасининг, ўқитувчилар ва кенг жамоатчиликнинг фаол иштирокида ташкил этилади. Музей ташкил этиш учун аввало материаллар йиғиш, ҳужжатлар тўплаш ва уларни ўрганиш зарур. Музей ташкил этиш ишининг ташкилотчиси ўлкашунос-тарихчи ўқитувчи бўлиши шарт. Мактаб ўлкашунослигини аввало ўқувчиларнинг ўзлари ташкил этади. Шунинг учун ҳам бу иш жамоатчилик асосида бошқарилади.

Мактаб музейини ташкил этиш учун авваламбор қуйидаги ташкилий ишларни амалга ошириш лозим: музей соҳаси мактаб ўқитувчилари мажлисида муҳокама қилиниб, унга раҳбар тайинланади; музей ташкил қилиш масаласи юқори синф ўқувчилари йиғилишларида муҳокама қилинади. Йиғилишларда ўқитувчилар мажлисида тайинланган раҳбар музей ташкил қилиш юзасидан ахборот беради; ўқувчилар йиғилишида музей кенгаши сайланади. Улар вақт-вақти билан музей ишлари қандай бораётганлиги ҳақида ўқувчилар йиғилишида ахборот бериб туради.

Кўпинча ўлкашунослик тўғараги аъзолари бу ишнинг ташаббускори бўлишиб, улар тарих ва ўлкашунослик бўйича ташкил қилинган саёҳат ва илмий сафарларда тўпланган коллекциялари, археология, этнография, топонимияга оид материалларини мактаб музейига экспонат сифатида топширадилар. Бу материаллар музей фондига айланади. Музей кенгаши ҳар йили сайланади. Унинг таркибида 10–13 кишидан иборат фақат аъло ўқийдиган ва шу ишга жуда қизиқаётган жамоатчи аъзолари бўлади. Булар ўртасида ишлар қуйидагича тақсимланади:

1. Музей кенгаши раиси. У ўқувчининг бевосита раҳбарлигида кенгашнинг иш режасини тузади, режага асосан ишларни тақсим қилади. Кенгашнинг ташкилий масалаларини ҳал қилади, материал тўплаш, экспозиция

тузиш, музейдаги навбатчилик жадвалини тузиш билан бу ишларнинг бажарилишини кузатади.

2. Музейнинг катта сақловчиси. У музейдаги барча материаллар ва экспонатларнинг сақланишига ва ўрни-ўрнига қўйилишига жавоб беради. Музей материалларини ҳисобга олиш дафтари юритади ва музей материалларининг асл нусхаларига картотекалар тузади.

3. Музей кенгашининг котиби. У саёҳатлар ва илмий сафар ишларининг якунига бағишлаб ўтказиладиган ва музейдаги барча ишлар бўйича ўтказиладиган йиғилишлар қарорларини мунтазам ёзиб боради. Барча олиб борилган ишларни ҳисобга олиб боради.

4. Музей Кенгаши аъзолари. Улар экспозиция тузишга, материал тўплашга, экспозицияларни безаш ишларига жавобгар шахслар тайинлайди, фуқаролар уруши ва 2- жаҳон уруши фахрийлари билан учрашувлар ташкил қилади ва ҳоказолар. Бундан ташқари, Кенгаш аъзолари музейга материаллар йиғиш, илмий сафар ва саёҳатлар уюштириш, музейшуносликка оид бўлган адабиётларни ўқиш, жамоат ўлкашунослиги ходимлари ва коллекционерлар билан суҳбатлар, учрашувлар ўтказиш бўйича аниқ режа тузиб чиқадилар.

Музей кенгаши яқинроқда жойлашган район ёки вилоят ўлкашунослик музейи ходимларидан экспозицияларни тўғри ва илмий равишда ўрганиш ва жойлаштиришда мунтазам маслаҳат олиб туришлари керак.

Мактаб музейи ўзининг асосий фондида бўлган материаллар ҳақида ўлкашунослик музейларига қуйидаги шаклда маълумот бериб туриши керак: 1. Музейдаги топилмаларнинг тартиб рақами. 2. Экспонатларнинг инвентарь рақами. 3. Топилмаларнинг номи. 4. Топилманинг топилган жойи. 5. Топилманинг ким томонидан топилиб, музейга қачон топширилгани.

Музей Кенгашининг асосий вазифаларидан яна бири ўқувчиларнинг музей ишига доимий фаоллигини оширишдан, яъни материал тўплаш, экспозиция тайёрлаш, музейни безаш, навбатчилик қилиш кабилардан иборат. Мактаб музей кенгаши таркибига ота-оналар қўмитаси аъзоларидан киритиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

4. Мактаб музейи фондлари

Мактаб музейи фондига қуйидагилар: тарихий ва маданий ёдгорликларнинг ёки топилмаларнинг асл

нухалари, моддий топилмалар, ёзма тарихий манбалар, тасвирий санъат ёдгорликлари, моддий ва маънавий, этнография ва топонимикага оид материаллар киради. Шунингдек район ёки вилоят ўлкашунослик музейларидаги мавжуд экспонатлардан кўчирмалар, фотосуратлар, ҳар хил материаллардан ўшанга ўхшатиб ясалган макетлар ҳам киради.

Мактаб музейини доимо материаллар билан бойитиб бориш мақсадида қуйидаги ишлар амалга оширилади: ўрганилаётган соҳа бўйича мунтазам равишда материал йиғиб бориш; бунинг учун тартибли равишда саёҳат ва илмий сафарлар уюштириб бориш; музей материалларини бойитиш мақсадида аҳоли қўлидаги мавжуд топилмаларни йиғиб олиш ва уларни ҳам бу ишга жалб қилиш.

Мактаб музей фонди қуйидагича бўлимларга бўлиб қўйилса мақсадга мувофиқ бўлади. Асосий бўлимлардан олдин мактаб музейи тарихи ҳақида ва уни ташкил этувчилар тўғрисида, ундаги экспонатларнинг сони ва ундан ўқувчилар ва ўқитувчилар ўз фаолиятларида қандай фойдаланаётганликлари ҳақида қисқача таъриф берилади, сўнг асосий бўлимларга ва уларда жойлаштирилган материалларга таъриф бериш бошланади. Масалан, биринчи бўлимни «Ибтидоий жамоа ва қулдорлик жамияти» деб номлаш мумкин. Бу бўлимга асосан ўз ўлкасидан ёки ўрганаётган ҳудудидан (агар шундай манбалар бўлса) топилган археологияга оид материаллар, масалан, Тешиктош ғорининг ясама кўриниши, М. М. Герасимов томонидан реконструкция қилинган 8—9 яшар неандерталь боланинг дарсликдаги ҳайкалининг тасвири, «Ибтидоий одам — синантроп овда» деган расмдан кўчирма ёки ясама кўриниши, археологияга оид қазилмалар натижасида топилган тош даврига оид турли хил меҳнат қуроллари, сопол идишларнинг синиқлари, хуллас, палеолит, неолит, энеолит, мис, бронза ва темир даврига оид қурооллардан намуналар, асл нухалари бўлмаган ҳолда уларнинг ясама кўринишларини ёки кўчирма нухалар қўйиш мумкин.

Музей учун йиғилган материаллар ҳажмига қараб иккинчи бўлимни «Феодализм даври» деб номлаш ва бу бўлимга феодализм даврида яратилган тарихий ва маданият ёдгорликларидан Самарқанд, Бухоро ва Хивадаги меъморчилик ёдгорликларини акс эттирувчи фото-

суратлар ва Болаликтепа (V – VI аср), Панжакент, Варахша, Афросиёб, Далварзин ва Ахсикентлардан топилган археологияга оид ҳар хил топилмалар ва сопол идиш-товоқлар (асл нусхаси бўлмаса расмлари ёки ясама кўринишларини қўйса ҳам бўлади), ўша даврга доир танга-чақа пуллардан намуналар қўйиш мумкин. Учинчи бўлимни «Ўлкамиз чор Россияси қарамлигида» деб номлаш ҳам мумкин. Бунда чор Россияси зулмидан маҳаллий омма ва жафокаш, тўрт девор ичида тутқунликда ҳуқуқсиз кун кечирган Шарқ хотин-қизлари, жумладан, ўз ўлкаси хотин-қизлари ҳаётига тааллуқли бўлган материаллардан қўйилса, Бухоро амири, Хива хони қаҳридан азоб чекаётган меҳнаткашлар, Қўқон хони ўрнига келган чор ҳукумати зулмидан ҳувиллаб қолган қишлоқлар ҳақидаги маълумотлар музей материаларида акс эттирилса ўқувчилар кўз ўнгида ўтмиш аниқ тасвирланади ва чоризм сиёсатига нисбатан қаҳр-ғазаб, меҳнаткаш оммага нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотади.

Тўртинчи бўлим «Ҳозирги даврда жонажон ўлкам» деб номланса ва бу бўлимда Ўзбекистоннинг 20- йиллардан то шу кунгача, яъни мустақил жумҳуриятлар ташкил топаётган, шунингдек Ўзбекистон ҳам мустақилликни қўлга киритиб, унда яшаётган халқлар ўз тарихи, маданияти, ўзлигини англаётган, хорижий давлатлар билан ҳам иқтисодий, ҳам маданий алоқалар кун сайин яхшиланаётган ҳозирги давргача бўлган ўз ўлкасининг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини исботловчи далиллар музей экспонатлари қаторидан жой олса, музей ўшандагина мактабнинг ҳақиқий музейига айланади ва унинг таълим-тарбия ишларига қўшаётган ҳиссаси янада ошади.

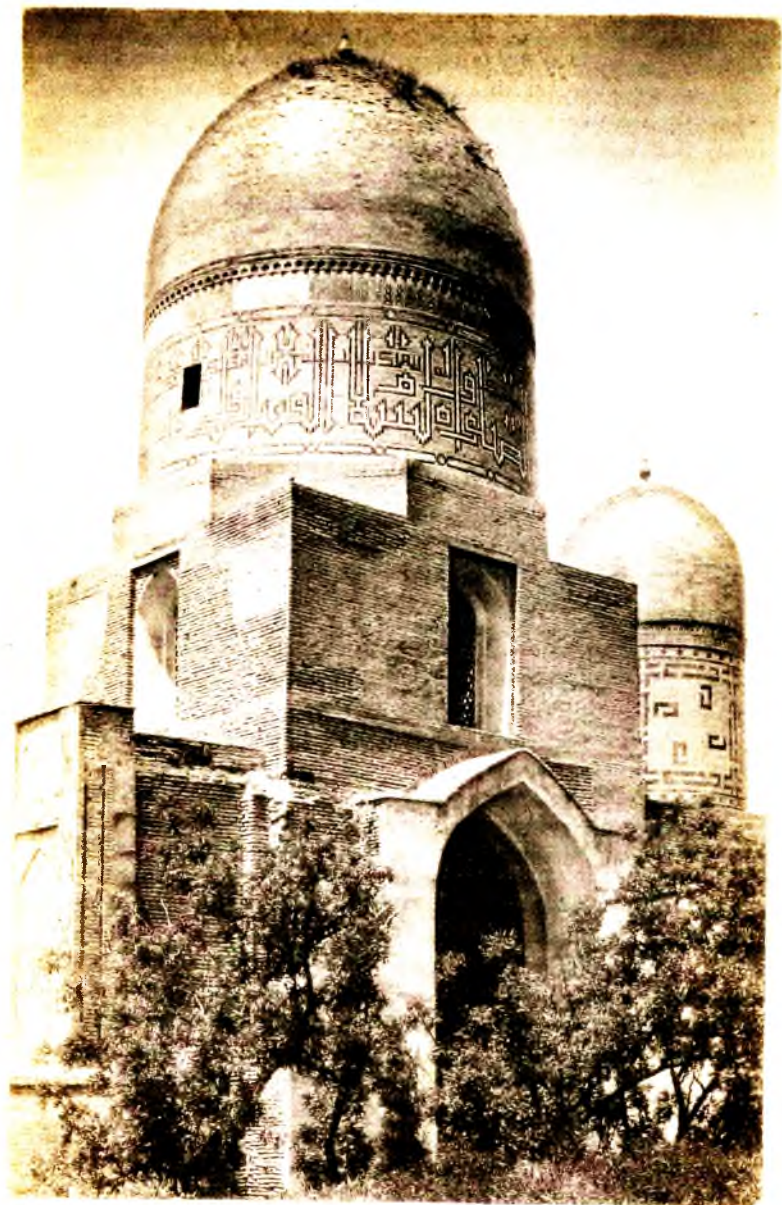
Масалан, Тошкент шаҳридаги 73- ўрта мактаб тарих ўқитувчиси марҳума Лола Раҳимова ўз мактабида Низомий номли Тошкент Давлат Педагогика институти қадимги дунё, ўрта асрлар ва ўлкашунослик кафедраси оталигида намунали ўлкашунослик музейи ташкил қилдилар. Музейда инсоният пайдо бўлган палеолит — қадимги тош даври, мезолит — ўрта тош даври, неолит — янги тош даври, энеолит — мис-тош даври, бронза — жез даври, темир даври ҳамда ибтидоий жамоа даври бузилиб, қулдорлик даври пайдо бўлган вақтга қадар ўша давр меҳнат қуроallarини Ойбек номли республика музейи ходимлари ёрдамида намойиш қилишга эри-

шилди. Кейинги даврлар ҳам хронологик асосда ташкил этилди. Бу мактаб музейида бўлган ёшлар республикамизнинг маълум даражада ҳақиқий ватанпарвари бўлиб етишишига ишонч ҳосил қилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, республикамизнинг кўпгина вилоят ва район марказларида ўлкашунослик музейлари мавжуд. Уларда шундай нодир, қимматбаҳо материаллар сақланмоқдаки, бу материаллардан ҳалигача фойдаланилгани йўқ. Андижон, Фарғона, Наманган, Самарқанд вилоятлари, ўлкашунослик музейларидаги материаллар, айниқса деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, у ерларда яшаган халқларнинг урф-одатларини аниқ ашъвий далиллар билан исботлаб берувчи материаллар, шулар жумласидандир. Чунончи, Фарғона вилояти ўлкашунослик музейида қадимги Фарғона суғорма деҳқончилик маданиятининг қадимги Миср, қадимги Ҳиндистон, Икки дарё оралиғи давлатлари суғорма деҳқончилик маданиятидан устун эканлигини исботловчи фонд материаллари бор. Самарқанд вилояти ўлкашунослик музейида XIX аср охирларида яшаб ижод этган мушҳур шарқшунос олимлар томонидан яратилган, халқимизнинг жуда кўплаб асори-атиқалари, кийим-кечаклари, тўй ва мотам маросимларига доир 96 томдан иборат «Справочник Самаркандской области» деб номланган тўплам мавжудки, бундан «Ўзбекистон тарихи»ни ёзишда фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Хулоса қилиб айтганда, вилоят ва район ўлкашунослик музейларида сақланаётган материаллардан фойдаланмай туриб республикамиз тарихини рўй-рост яратиш мумкин эмас. Шунинг учун «Мактаб музейи» деб номланган мазкур бобни ўрганишда тарих, инсон ва жамиятдан дарс бераётган ўқитувчилар ўз вилоят ёки районидаги ўлкашунослик музейларида сақланаётган материаллардан ўринли ва унумли фойдаланишларини тавсия этамиз. Шундагина биз мактаб музейи материалларидан фойдаланишни йўлга қўйган ҳамда ўқувчиларнинг бу материаллардан ўз вақтида самарали фойдаланишларига эришган бўлур эдик.

VIII. Ўлкашунослик тўғараги

1. Ўлкашунослик тўғарагини ташкил этиш.
2. Ўлкашуносликдан амалий машғулотлар ўтказиш.

Ўқув-тарбия ишларининг савиясини бугунги кун юксак талаблари даражасига кўтаришда ўлкашунослик тўғараги катта аҳамиятга эга. Тарихий ўлкашунослик тўғараклари ва музейларининг ўрта ва олий ўқув юртлари тарих факультетлари қошида ташкил этилиши ва бу ишга мактаб ўқитувчилар жамоаси, ёшлар ва оналар қўмитаси ҳамда талабалар кенг жамоатчилигининг жалб қилиниши унинг ишларини яхши йўлга қўйишга ёрдам беради.

Мактабда ўлкашунослик тўғарагини ташкил этиш ўқувчиларнинг ўз ўлкаларини чуқур ўрганишларига катта ёрдам беради.

1. Ўлкашунослик тўғарагини ташкил этиш

Ўлкашунослик тўғарагини ташкил этишдан олдин ана шу муҳим ва мураккаб ишга раҳбарлик қила оладиган, ўлкашунослик ишини чин кўнгилдан севадиган ва бу соҳада етарли билим ва малакага эга бўлган мутахассисдан раҳбар танлаш ва уни мактаб ўқитувчилар Кенгашида тасдиқлаб олиш зарур. Бу анча қийин масала. Ўлкашунослик тўғарагининг бўлғуси раҳбари нималарни яхши билиши керак? Энг аввало, у ўлкашунослик нима ва у нималарни ўрганеди ва нимадан баҳс этади, ўлкашуносликнинг манбалари, объектлари қайсилар, 1917 йилгача ундан кейин ўлкашуносликнинг ривожланиш босқичлари, турлари, тарихий ўлкашуносликнинг илмий-назарий ва услубий асослари ва бошқаларни жуда яхши билган ва тушуниб олган бўлиши керак.

Бинобарин, ана шуларни ўрганиб олмасдан туриб ўлкашунослик соҳасида маълум бир натижага эришиб бўлмайди.

Ўлкашунослик тўғараги иши унинг қуйидаги асосий манбаларини ўрганишдан бошланади. Дарсликда баён қилинганидек, даставвал ўлкашунослик ҳақида қисқача маълумот берилади; ўлкашуносликда археология, этнография, топонимиканинг роли ва аҳамияти очиб берилади; ўлкашуносликнинг асосий манбаларидан бири архившунослик, музей экспонатлари ҳақида батафсил тушунча ҳосил қилинади. Хўш, бу манбаларнинг ҳар бири қандай масалалар билан шуғулланади? Демак, иш ўлкашуносликнинг биринчи манбаи археология нима деган саволдан бошланади.

«Археология» сўзи лотин тилидан олинган бўлиб «архайос» — қадимги, «логос» — фан дегани, яъни қадимийликни ўрганадиган фан маъносини англатади¹. Дастлаб бу атамани милодимиздан аввалги IV асрда Платон (Афлотун) ўзининг «Гиппий» диалогида қадимги замон ҳақидаги фан сифатида тилга олган. Бу фан Европада анча қадимдан ривожланиб келаётганлиги, рус археологияси ҳақида қисқача сўз айтиш билан бирга, Урта Осиё Россия томонидан босиб олингач, Урта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудида ҳам шарқшунос олимлар, ҳаваскор археологларнинг олиб борган бу соҳадаги ишлари билан таништирилади. Сўнг бошқа фанлар қатори археология фани ҳам кейинги даврда ривож топгани, Ўзбекистонда археологиянинг вужудга келишида, ривожланишида рус шарқшуносларининг кўрсатган беқиёс хизматлари, маҳаллий археологларнинг олиб борган ишлари, ҳозирги кунда ўзбек археологларининг улкан ютуқлари тўғрисида тўғарак раҳбари батафсил гапириб бериши керак.

Тўғарак раҳбари археология — қазиш йўли билан топилган тарихий манбалар асосида инсониятнинг узоқ ўтмиши ўрганилишини айтиб бериш билан бирга, у қандай олиб борилади? Археология қидирув ишларининг қандай турлари бор? Қазиш ишларини ташкил этиш тартиблари қандай? деган саволларга жавоб беради. Археологлар ўрганадиган предмет, объектлар ҳақида тушунча беради. Сўнг археологияга яқин ва уни аниқлашда бевосита иштирок этадиган фанлар устида тўхталади. Масалан, тош, металл, сопол ва ёғочдаги ёзувларни ўрганувчи соҳа э п и г р а ф и к а, танга пулларни ўрганадиган соҳа н у м и з м а т и к а, муҳрларни ўрганадиган соҳа с ф р а г и с т и к а, гербларни ўрганадиган г е р а л д и к а каби археологиянинг бир қанча соҳаларини далиллар билан тушунтириб бериши лозим.

Археология тарихга оид фан бўлиши билан бирга тўғарак раҳбари изоҳлаб бермоқ учун геология, ботаника, зоология ва антропология маълумотларидан фойдаланади ва шу билан бирга ўзи ҳам ўша табиёт фанларига қимматли материаллар беради, топилган материалларнинг айниқса «ёшини» аниқлашга ёрдам беради.

Ўлкашуносликнинг иккинчи манбаи э н т о г р а ф и я -

---

¹ Археология ҳақидаги батафсил маълумот мазкур дарсликнинг II бобида берилган.

га келсак, у ўтмишда ва ҳозирда халқларимизнинг миллий хусусиятлари, урф-одатлари, маданиятига доир маълумотларни ҳамда миллатларнинг келиб чиқишларига, уларнинг моддий ва маънавий маданиятининг ўсиб боришига доир материалларни ўрганади.

Этнография сўзи лотин тилидан олинган бўлиб, «этнос» – халқ, «графейн» – ёзмақ ёки ёзаман деган маънони англатади. Бу фан халқшунослик фани деб ҳам юритилади. Демак, этнография фани халқимизнинг ўтмишидан бошлаб то ҳозирги кунгача сақланиб келатган урф-одатлари, моддий ва маънавий маданият, турмуш тарзи ва миллатларнинг келиб чиқиши муаммоси (этногенез), уларнинг ўзро алоқалари ва бошқаларни ўрганади.

Улка тириҳини ўрганишнинг асосий манбаи бўлган топонимикачи? У нима дегани? Қандай масалани ўрганади?¹ Бу сўз ҳам лотин тилидан олинган бўлиб, икки сўзнинг бирикмасидан ташкил топган, яъни «топос» – жой, «онома» ёки «онима» – ном, демак жойнинг номи ўрганиладиган фан деган маънони билдиради. Греklar бу фанни «ер тили» деб ҳам атайдилар. Масалан: Саросиё – бош тегирмон, Тахтапул – тахта кўприк, Жиззах – диз (жиз) – қалъа, ак кичрайтириш аффикси -ча, яъни қалъача демақдир. Ҳар қандай тил лексикаси қатор манбалар ҳисобига бойиб боради. Ана шундай манбалардан бири юқорида таъкидлаб ўтганимиздек топонимикадир.

Топонимлардан ном олган буюмлар, ўсимлик, ҳайвонлар шу қадар кўнки, баъзан ҳатто уларнинг этимологияси тўғрисида ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Қўқон арава, бухори қовун, чуст дўшиси ёки пичоғи каби сўзларда ўша жойнинг номлари эсга келиши мумкин.

Демак, топонимика қишлоқ, туман, шаҳарларнинг номларини иқтисодий, социал, сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар заминада ўрганади. Уқитувчи-раҳбар топонимлар ҳақида гапираётганида унинг бевосита тилшуносликка оид бўлган ва топонимлар деб ҳисобланган қуйидаги терминлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтиши зарур, чунки ўқувчилар материал йиғиш жараёнида мана шундай терминларга ҳам эътибор берадиган бўладилар. Масалан, антропоним сўзи – лотин тилидан олинган бўлиб, «антропо» – одам, «онома» – ном, киши исми,

¹ Топонимика шу қўлланманинг IV бобида батафсил баён этилган.

лақаби, фамилияси демакдир; антропонимика — киши исмларини ўрганадиган фан. Гидроним — грекча — «гидро» — сув, «онома» — ном, сув объектларининг, масалан, канал, ариқ, анҳор, дарё, сой, жилға, ирмоқ, булоқ, қудуқ, денгиз, кўл ва қўлтиқ, бўғоз, шаршараларнинг номларини ўрганади.

Диминутив — лотин тилидан олинган сўз бўлиб, кичрайтирилган шаклдан топоним ясалиши демакдир. Ўзбекистонда -ча ва -ак баъзан -ик аффикслари диминутив шаклдаги топонимлар ясайди; бундай топонимлар отлардан (Ҳисорак, Хумдонак, Рудак), сифатлардан (Кўкча, Оқча, Қорача, Сарича), этнонимлардан (Дўрмонча, Найманча) ясалиши мумкин. Баъзи ҳолларда эса бирон топонимга тақлид қилиб ном қўйилганда ҳам диминутив шаклдаги топонимлар ясалади, чунончи Бухороча, Самарқандак, Бағдодик, Регистонак ва бошқалар.

Метатеза — лотин тилида метатесис — жой алмаштириш сўздаги товушларнинг ўрин алмашиши (Бешоғоч — Бечоғош, Сайрам — Сарём).

Метафара (грекча — «кўчир иш») — сўзнинг кўчма маънода ишлатилиши (Туютош — катта қоя, Мингбулоқ — кўп булоқ), Этак — дарёнинг, тоғнинг, сойнинг ёки одамнинг этаги, бурун — одамники, қайиқники ва бошқалар.

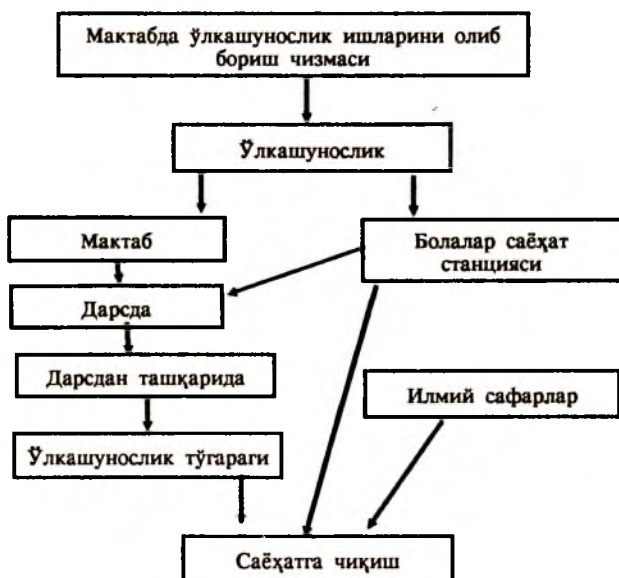
Метонимия (грекча «қайта ном қўй иш») — топонимикада жой номининг қўшни объект номига ўтиши, масалан, дарё номининг шаҳар номига айланиши (Зарафшон дарёси — Зарафшон шаҳри, Чирчиқ дарёси — Чирчиқ шаҳри), дарё номининг тоғ номига кўчиши (Кўксув дарёси, Кўксув тизмаси, Вахш дарёси — Вахш тизмаси). Ўзбекистонда метонимия ҳодисаси жуда кенг тарқалган.

Микротопонимия (грекча «микро» — кичкина, «онома» — ном) — кичик объектлар: булоқлар қудуқлар, далалар, ўтлоқлар, жарлар, йўллар, кичик тепалар, кўчалар ва ҳатто атоқли отга эга бўлган айрим дарахтларнинг номлари; микротопонимия билан макротопонимия орасида муайян чегара йўқ, масалан, баъзи бир тадқиқотчилар кўчаларни микротопонимлар десалар, бошқа бировлар макротопоним деб ҳисоблайдилар. (Масалан, Сиоб ариғини айрим тадқиқотчилар сиёҳ об, яъни қорасув десалар, баъзилари ўттиз, об — сув сўзидан олинган дейдилар.)

Оронимия (грекча «орос» — шаҳар, «онома» — ном) — ер юзининг рельеф шакллари — тоғлар, чўққилар, қирлар, даралар, текисликлар, жарлар номларини ўрганеди.

Полинимия (грекча — «полис» — шаҳар, «онома» — ном). Урбонимия сўзи ҳам латин тилидан олинган бўлиб, «урбс» — шаҳар, аҳоли пунктлари; хутор, овул, қишлоқ, шаҳарча, станция, шаҳарларнинг номларини ўргатадиган махсус фандир.

Ўлкашунослик тўғрагининг асосий манбаларидан бири — архив ҳужжатларидан¹ фойдаланиш эканлигини ўқитувчи яна бир аниқ далиллар билан тушунтиради.

Юқорида келтирилган чизма масалага маълум даражада аниқлик киритади. Демак, ўлкашунослик ўз навбатида иккига, яъни мактаб ўлкашунослиги ва болалар туристик экскурсия станциясига бўлинади. Мактаб ўлкашунослиги дарсда ва дарсдан ташқарида амалга оширилади. Болалар туристик экскурсия станцияси экспедициялар ҳамда туристик походлар уюштиради. Натижада дарсдан

¹ Архив ҳужжатлари билан тўлиқ танишиш учун ушбу ўқув қўлланманинг V бобига қаралсин.

ташқари олиб борилган ҳамда болалар туристик экскурсия станциялари томонидан уюштирилган экспедициялар ва туристик походларда тўпланган материаллар мактаб ўлкашунослик тўгарагида муҳокама қилинади.

Демак, раҳбар-ўқитувчи ўлкашуносликнинг барча манбалари билан ўз аъзоларини батафсил таништириб чиқиши шарт.

Ўлкашунослик тўгарагида қатнашадиган ўқувчиларни танлашга алоҳида эътибор бериш зарур.

Тўгаракка шу ишга астойдил қизиқадиган, тарих, инсон ва жамият, география, адабиёт ва бошқа фанлардан пухта билимга эга бўлган, синчков, қидирувчан, аълочи ўқувчилар танлаб олиниши керак.

Тўгарак аъзолари билан биргаликда мақсад-режалар ҳақида обдон маслаҳатлашиб, мактабнинг ўлкашунослик ишларига бевосита ёки билвосита алоқаси бўлган ўқитувчилар билан фикрлашиб чиққандан сўнг тўгаракнинг иш режаси тузилиб у ўқувчиларнинг умумий йиғилишида муҳокама қилинади ва билдирилган фикр-мулоҳазалар ҳисобга олинади.

Ўлкашунослик тўгарагининг иш режаси ўқувчилар умумий йиғилишида муҳокама қилинган, болалар саёҳат станцияси ходимлари билан ҳам фикр алмашинади.

Юқоридаги тўгарак режаси мактаб ўқувчилар йиғилишида ва ўқитувчилар кенгашида узил-кесил тасдиқлангандан кейин тўгарак раҳбари ўз аъзоларини ҳар бир соҳа бўйича қилинадиган ишлар характери билан таништириб чиқиши, йўл-йўриқлар ва маслаҳатлар бериши лозим. Ўлкашунослик масалаларини аниқ мисоллар келтириш, саёҳат, суҳбатлар уюштириш йўли билан ўрганиш керак.

Ўлкашунослик тўгарагининг иш режаси тахминан қуйидагича бўлиши мумкин;

Тўгаракнинг иш режаси

T/T №	Бажариладиган ишнинг мазмуни	Бажариш вақти	Бажарувчи шахс
I	Жамоа ва давлат ҳўжалиги, қишлоқ, овул ва район тарихини ўрганиш		
1	Жамоа ва давлат ҳўжалиги, овул, қишлоқ, район, ҳудуддаги жой номларининг маъноси, келиб чиқишини ўрганиш.	йил давомида	

T/T №	Бажариладиган ишнинг мазмуни	Бажариш вақти	Бажарувчи шахс
2	Жамоа ва давлат хўжалиги, овул қишлоқ ва райондаги вестеранлар ҳақида маълумот йиғиш ва ўрганиш		
3	Жамоа ва давлат хўжалиги, овул, қишлоқ ва район ҳудудидаги тарихий ёдгорликларни сақлаш, топиш, ўрганиш ва улардан фойдаланиш		
4	Жамоа ва давлат хўжалиги, овул, қишлоқ ва район тарихига оид қўлёзмалар, ёзма ҳужжатларни тўплаш		
II	Жамоа ва давлат хўжалиги, овул, қишлоқ, район тарихини ёритадиган фотоальбом, фотовитрина, стенд ва паннолар ташкил қилиш		
III	Тўпланган материаллар асосида жамоа ва давлат хўжалиги, овул, қишлоқ, район, шаҳар тарихини оммалаштирувчи маҳаллий матбуотдан фойдаланиш		
IV	Барча тўпланган материалларни умумлаштириб, ўз ўлкасининг тарихини яратиш		

Тўғарак аъзоларининг ҳар бири муайян тоншириқ олишлари керак. Тоншириқ бериш вақтида тўғарак аъзоларини юқорида кўрсатиб ўтилган тўрт соҳа бўйича гуруҳларга бўлиш маъқул. Ҳар бир гуруҳ, ўз навбатида, шу соҳа бўйича аниқ иш режасини тузиб чиқиши керак. Тўғарак аъзоларининг ўз соҳалари бўйича тузган иш режалари ўлкашунослик тўғарагининг махсус кенгашида тасдиқланади.

Соҳалар бўйича топилган иш режаси

T. P. №	Биркитилган соҳанинг номи	Қайси гуруҳга биркитилган	Бажариш вақти
1	Археологияга оид материаллар тўплаш	Биринчи гуруҳ	
2	Этнографияга оид маълумотлар тўплаш	Иккинчи гуруҳ	

Т. Р. №	Биркитилган соҳанинг номи	Қайси гурпуага биркитилган	Бажариш вақти
3	Топонимикага оид материаллар тўплаш ва умумлаштириш	Учинчи гурпуа	
4	Маҳаллий ҳужжатлар ёки архившунослик бўйича ёзма манбалар тўплаш ва ўрганиш	Тўртинчи гурпуа	
5	Вилоят республика тарих музейлари экспонатларидан кўчирмалар, фотосуратлар ёки макетлар олиш	Бешинчи гурпуа	

Юқоридаги гуруҳлар ўзларига биркитилган соҳа бўйича материаллар тўплашга киришадилар. Ҳар беш соҳа бўйича иш олиб борадиган гуруҳлар «Тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунга асосланишлари керак.

Улкашунослик тўғрисидаги иши ҳам гоёвий ишнинг таъсирчан воситаларидан биридир. Тўғрақ томонидан ўрганилаётган ёки унинг аъзолари томонидан топилган ҳар бир тарихий ёдгорлик ҳудуддаги аҳолининг кўз ўнгиде бўлиши, исталган вақтда уни бориб кўриши, бу ёдгорликлар устида доимо ғамхўрлик қилиниши, у яхши сақланиши ва шу билан бирга таълим-тарбия ишида ўз аксини топа олиши лозим.

«Тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг I моддасига мувофиқ қуйидагилар тарих ва маданият ёдгорликлари жумласига киради.

Тарихий ёдгорликларга — халқ турмушидаги энг муҳим тарихий воқеалар билан, жамият ва давлатнинг ривожиде, инқилобий ҳаракат билан, фуқаролар уруши, Улуғ Ватан уруши билан, ижтимоий ва техникавий қурилиш билан, халқлар маданияти ва турмушининг ривожиде билан, атоқли сиёсий, давлат, ҳарбий арбобларнинг, халқ қаҳрамонларининг, фан ва санъат арбобларининг ҳаёти билан алоқадор бўлган иморатлар, иншоотлар, эсдалик жойлар ва бошқалар киради.

Археологияга оид ёдгорликларга — кўҳна шаҳарлар,

қалбалар, қўргонлар, қадимий манзилгоҳлар, истехкомлар, корхоналар, каналлар, йўлларнинг қолдиқлари, қадимий дафн жойлари, тош ҳайкаллар, қоялардаги тасвирлар, қадимий нарсалар, қадимий аҳоли пунктларидаги тарихий маданият қатламлари участкалари киради.

Шаҳар қурилиши ва меъморчилик ёдгорликларига меъморчилик ансамбллари ва комплекслари, тарихий марказлар, кварталлар, майдонлар, кўчалар, шаҳарлар ва бошқа аҳоли пунктларининг қадимий тузилиши ва қурилиши қолдиқлари, граждон, саноат, ҳарбий, диний архитектура, халқ меъморчилиги иншоотлари табиат ландшафтлари киради.

Санъат ёдгорликларига — монументал, тасвирий, амалий-декоратив ва бошқа турдаги санъат асарлари киради.

Ёдгорлик ҳужжатларига — давлат ва давлат бошқарув органларининг актлари, бошқа ёзма жадвал ҳужжатлар, кино — фотоҳужжатлар ва товуш ёзувлари, шунингдек, қадимий ва бошқа қўлёзмалар ҳамда архивлар, фольклор ва музика ёзувлари, нодир босма нашрлар киради.

Бу ёдгорликлар жумласига тарихий, илмий, бадиий қимматга эга бўлган ёки бошқа хил маданий қимматга эга бўлган объектлар ҳам киритилиши мумкин. Мана шу материаллар тартиби билан ўлкашунослик тўғараги йиғилишларида муҳокама қилинади.

Соҳалар бўйича ишлар қандай бажарилаётганлиги тўғарак машғулотларида мунтазам равишда муҳокама қилиб борилади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, аввало археологияга оид материаллар жуда узоқ даврларни ўз ичига олганлиги, топишларни ҳали тўғарак аъзолари яхши ўзлаштириб олмаганлиги сабабли иш мана шуларни ўрнатишдан бошланади. Ибтидоий жамоа тузумининг энг узоқ даврини кечирган қуйи палеолит, ўрта палеолит, юқори палеолит (бу сўз лотин тилидан олинган бўлиб, «палойос» қадимги «литос» — тош, яъни қадимий тош демакдир) даври тош қуроллари-нинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ҳали қўпол ишланганлиги, бундай тош қурооллар оддий тошдан эмас, балки энг қаттиқ чақмоқ тошлардан ясалганлиги тушунтирилади. Мезолит — ўрта тош давридаги қурооллар-нинг палеолит давридаги тош қуроолларидан анчагина фарқ қилиши, неолит — янги тош даврига келиб эса тош қуроолларнинг мураккаблаша бошлаганлиги музейларда-ги мавжуд материаллар асосида тушунтирилса, болалар

экспедиция ва саёҳатларга чиққанларида бундай тош қуролларни оддий ёки табиий тошлардан тез ажратадиган бўладилар.

Сўнгра ўқитувчи — раҳбар энеолит — мис-тош даври ва унинг қуроллари ҳақида тушунча беради ва улардан намуналар кўрсатади. Кейин милодимиздан аввалги III мингинчи йилларга хос бўлган ва Урта Осиёда кенг тарқалган бронза даврига доир материаллар билан, аста-секин сунъий сугоришга, деҳқончиликка ўтилиши муносабати туфайли шу даврга доир материаллар билан таништиради. Ҳунармандчиликнинг келиб чиқиши, сопол идишлар даврма-давр ўргатилади. Натижада ўлкашунослик тўғараги аъзолари археологияга оид материалларни жуда яхши ажрата оладиган ёш археологлар бўлиб етишадилар.

Утмишдан то ҳозирги кунга қадар ҳаёт кечириб, меҳнат қилиб, ўз маданиятини яратган халқимизнинг моддий ва маънавий маданиятини, халқларнинг келиб чиқишини, уларнинг тиллари, урф-одатларини ўрганадиган этнография ҳақида материаллар йиғиш ва уни ўрганиш жуда қизиқ эканлиги далилий ашёлар асосида тушунтирилса, студент ва ўқувчилар этнографияга оид материаллар тўплашда ҳам қийналмайдилар.

Ўлкашунослик тўғараги ишига иложи борича қишлоқ ёки мактаб ҳудудидаги кўпчилик оммани жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Айниқса, этнография, топонимикага оид ва қадимий қўлёзма китоблар ва ҳужжатлар тўплашда ўша ҳудудда истиқомат қилувчи қариялардан кўпроқ фойдаланиш лозим. Тўғарақда муҳокама этилган ҳар бир масала мактабда ўқитилаётган тарих, инсон ва жамият фанлари олдига қўйилган юксак талабларни амалга оширишда катта ҳисса қўшади. Уларнинг шу фанлардан олаётган билимларини мустаҳкамлашга ва кенгайтиришга ёрдам беради.

2. Ўлкашуносликдан амалий машғулотлар ўтказиш

Студентлар ўлкашунослик курсини тўла ўзлаштириб олганларидан сўнг: амалий машғулотларни бажаришга киришадилар.

Амалий машғулотлар қадимги қўлёзма, археология, топонимикага оид, архив ҳужжатлари, музей экспонатла-

ри ва халқ орасида тилдан-тилга ўтиб юрган афсона, ривоятлар асосида яратилган материалларни тўплашдан бошланади.

Материаллар тўплаб бўлингач, уни қуйидаги кўрса-тилган 6 машғулотнинг хоҳлаган ёки танлаб олингани бўйича режаси тузилади ва реферат ёзишга киришилади.

1-машғулот.

Ўзбекистон тарихи курсидан бирор мавзу танлаб олиниб, ўша мавзу асосида ўлкашуносликка оид библиография тузиш.

2-машғулот.

Ўзлари яшаб турган жамоа ва давлат хўжаликлари қишлоқ, шаҳарнинг тарихини (археология, этнография, топонимикага оид, архив ҳужжатлари ва музей экспонатлари материаллари асосида) ёзиш.

3-машғулот.

Мактаб музейи материаллари асосида ўша мактаб ёки унинг микрорайонининг тарихини ёзиш.

4-машғулот.

Тарихий ўлкашунослик материаллари асосида бирор дарснинг режа — конспектини тузиш.

5-машғулот.

Тарихий ўлкашуносликдан экскурсия, саёҳатлар ўтказиш режасини тузиб, уларни шу режа асосида амалга ошириш (қўлланмадан фойдаланган ҳолда).

6-машғулот.

Архивлар, музейлар, тарихий маданият обидаларини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш жамияти ходимлари ва уларнинг ишлари билан танишиб чиқиш ва ўз таассуротлари асосида изоҳли альбомлар яратиш.

Демак, студент юқоридаги 6 машғулотдан хоҳлаганини мустақил ёзиш мумкин. Қуйида тарих факультети I курс тарих-педагогика ва эски ўзбек ёзуви бўлимлари талабалари учун ўз ўлкаси — «Она диёри» ҳақида ёзган амалий машғулотида намуналар келтирамыз.

Бухоро шаҳрининг қадимий ёдгорликлари тарихи ҳақида.

Амалий машғулотнинг режаси

1. Бухоро вилоятининг географик ўрни.
2. Бухоро — қадимий меъморчилик ёдгорликлари шаҳри.
3. Қадимий ёдгорликлар тарихи.
4. Халқ ҳокимияти — қадимий ёдгорликлар ҳимоячиси.

5. Хулоса.

Бухоро вилояти — Ўзбекистон Республикасининг ўн икки вилоятидан бири. У 1938 йил 15 январда ташкил этилган. Вилоят республиканинг жануби-ғарбида, Зарафшон дарёсининг қуйи оқими бўйлаб жойлашган. Майдони 144,2 минг кв. км. У шимолдан Қозоғистон, ғарбдан — Туркменистон ва Қорақалпоғистон, жануби-шарқдан Қашқадарё ва Самарқанд вилоятлари билан чегарадош.

Денгиз сатҳидан энг баланд ери 226 метр. Ёзда ҳарорат деярли 50 даражагача исийди, энг паст ҳарорат — 29°.

Вилоятда 6 шаҳар, 10 шаҳар типидagi посёлка, 13 район бор.

Бухорода 80 дан ортиқ турли миллат вакиллари яшайди. Бу Бухоронинг кўп миллатли вилоят эканлигини тасдиқлайди.

Бухоро шаҳри тарихи жуда қадим замонлардан бошланади. 1971—1975 йилларда Ўзбекистон Фанлар академиясининг археология институти томонидан тарих фанлари доктори А. Муҳаммаджонов бошчилигида Бухоронинг ўтмишини ўрганиш юзасидан илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди.

Бухоро ўзининг кўп асрлик тарихи мобайнида бир неча бор юксалиш ва инқироз даврларини бошидан кечирди, чет эл истилочиларининг қурбони бўлди.

Моддий маданият ва санъатнинг шунчалик хилма-хил ва турли даврга оид ёдгорликлари тўпланган бундай шаҳарлар жуда оз. Шаҳар шарқ меъморлари яратган нодир меъморчилик ёдгорликлари билан бутун дунёга маълум.

Бухоронинг биринчи тарихчилари ёзиб қолдирган афсоналардан бирида Бухоро қалъаси Сиёвуш томонидан қурилган, деб айтилади. Сиёвуш қадим замонларда илоҳий шахс сифатида ҳурматланган. Кейинги даврларда яратилган шеърӣ афсонага кўра, Эрон шоҳи ва турк аёлининг фарзанди бўлган Сиёвуш Турон шоҳи Афросиёб томонидан ўлдирилган.

VI асрда шаҳар сўғдча ном билан Нумижкат, VII — VIII асрларда эса Пухо, Бухо, Буге деб номланган.

VII асрнинг иккинчи ярмида араб истилочилари Ўрта Осиёга, шу жумладан Бухорога бостириб кира бошлаганлар. Биринчи бўлиб Амударёни кечиб ўтган Убайдулла ибн Зиёд 674 йилда Пойкентни эгаллаб, Бухорога

бостириб киради. 709 йилда Қутайба ибн Муслимнинг катта лашкари бой ва яхши мустаҳкамланган Бухорони эгаллайди. Уша пайтгача шаҳарнинг тўрт, кейинчалик еттита дарвозаси бўлган.

VIII – IX асрларда Бухорода катта ўзгаришлар юз беради. 849–850 йилларда шаҳар атрофи II дарвозали девор билан ўралади.

IX асрда маҳаллий Бухоро боёнлари Исмоил Сомоний бошчилигида ташаббусни ўз қўлларига оладилар. Улар марказлашган, амалда халифаликдан мустақил бўлган феодал давлати тузадилар.

IX – X асрларда у иқтисодий ва маданий жиҳатдан Ўрта ва Яқин Шарқнинг йирик шаҳарларидан бирига айланди.

Бу даврларда ижод қилган 30 га яқин шоирнинг номи тарихда сақланиб қолган. Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий ўша даврнинг энг улугъ шоири эди. Рудакийнинг бизга маълум бўлган энг ажойиб асарларидан «Шароб онаси», «Қарилikka қасида» ни қайд этиш лозим.

Ўрта асрнинг буюк қомусий олимларидан бири бухоролик Абу Али ибн Сино (980–1037) эди. Ибн Синонинг асосий асарлари бўлган «Тиб қонунлари», «Муолажа китоби», «Илmlар китоби»да унинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари ифода этилган.

1220 йилнинг февралда Бухоро Чингизхон томонидан забт этилади.

1370 йилда Бухоро Темур империяси таркибига киради.

XIV – XV асрлар мобайнида Бухоро диний марказ вазифасини бажарди. Улуғбек томонидан Бухорода (1417 йил) қурилган мадраса феодал ҳукмдорнинг руҳонийларга эътиқоди билангина эмас, балки унинг олим сифатидаги маданий-маърифий фаолияти билан ҳам боғлиқдир.

XVI – XVII асрларда Бухоро сезиларли даражада гуллаб-яшнади. Шаҳар тубдан қайта қурилди, меъморчилик ансамбллари пайдо бўлди. Бу иншоотларнинг кўплари бизнинг замонимизгача сақланиб қолган. Ноёб иншоотлар шаҳарда ўзига хос меъморчилик мактаби вужудга келганлигидан далолат беради. Қорахонийлар даврида қурилган Жомеъ масжиди харобалари ўрнида Кабон масжиди (1514 йил), унинг қаршисида эса Мир Араб мадрасаси (1530–1536 йиллар), Баланд ва Хўжа Зайниддин масжидлари барпо этилди. Кўҳна Бухоро-

нинг эскириб қолган кўлаб монументал бинолари қайта тикланди ва қисман бошқача қилиб солинди. Шаҳар чеккаларида улкан Чор Бакр ансамбли, ҳовузлар, сардобалар, кўприклар, карвонсаройлар ва Баҳовуддин қишлоғида мақбаралар қурилди. Қалъа деворидан ташқаридаги Файзободда оригинал хонақоҳ (1598—1599 йиллар) қурилди. У чиройли гумбазга, ички томони эса икки қават ганчга ўйилган гўзал нақшларга эга эди.

Бухоро жаҳондаги энг кўҳна шаҳарлардан бири. Олимларнинг тахминий мўлжалига кўра ва айрим ёзма манбалардаги тахминларга кўра, шаҳарга 2500 ёш бермоқдалар.

Бухорони эртак шаҳар деб ҳам атайдилар. Дарҳақиқат, унинг кўҳна обидалари, қадимий меъморчиликка оид ансамллари мамлакатда ва чет элларда кенг маълум бўлиб, улар ҳар йили бу кўҳна шаҳарни зиёрат қилувчи минглаб чет эл сайёҳлари ўртасида катта шуҳрат қозонган. Ўтмиш меъморчилигининг дурдоналари бўлмиш Сомонийлар мақбараси, Минораи калон, Лабиҳовуз, Регистон ансамллари, Абдулазизхон, Улуғбек мадрасалари ва бошқалар ҳақиқатан улкан тарихий аҳамиятга эга бўлган нодир ёдгорликлар ҳисобланади.

Бухоро арки

Бухоро — Бухоро вилоятининг пойтахти бўлиб, унинг ҳокими бухор — худот деган унвон билан аталар эди. Наршахий ўзидан анча олдинроқ ёзилган манбага, яъни Абулҳасан Нишонурийнинг «Ҳазойинул-улум» («Илмлар хазинаси») деган асарига асосланиб ёзишча, Бухоро қалъаси жуда қадимий қалъа бўлган ва у тилларда дoston бўлиб қолган Сиёвуш ҳамда Афросиёб замонларида қурилган. Наршахий Сиёвуш кўҳандизнинг ичида, унинг шарқидаги дарвоза ёнида кўмилган деган афсонани келтиради.

Кўҳандиз (қалъа)нинг 2 та дарвозаси бор эди. Шарқдаги дарвоза Ғурён дарвозаси деб, ғарбдаги дарвоза Регистон майдонига очилганлиги сабабли Регистон дарвозаси деб аталар эди. Бухоронинг режасига қараганда, бизнинг замонамизгача етиб келган арк майдони 34675 кв. метрга тенг бўлган. Айланасининг узунлиги 780 метр бўлган. У 20 метр баланд тепалик устига қурилган. Ҳозир арк майдони 4,2 гектар келади. Унинг тик девори ҳозир пишиқ гишт билан қопланган. Арк ҳамма томондан қўргон девор билан гир айлантириб

ўраб олинган. Бу девор кейинги иккинчи-учинчи асрда қурилган.

Араблар истилосига қадар Аркда шаҳар ҳокимлари — бухор худотлар яшаган. Сомонийлар даврида (IX — X) Арк қайтадан қурилган ҳамда девор ва мезонлар билан мустаҳкамланган (шимоли-ғарбий томонидаги мезананинг ўрни ҳозиргача сақланган).

Қорахонийлар ва Қорахитойлар даврида (IX — XI асрлар) ва мўғуллар босқинчилиги вақтида (XIII аср) Арк бир неча бор вайрон қилинган. Арkning ҳозирги қиёфаси XVI асрда Шайбонийлар сулоласи даврида шакланган. Ҳозир Аркда вилоят ўлкашунослик музейи жойлашган.

Аркка кираверишдаги йўл аста-секин кўтарила бориб, узун йўлакдан Жомеъ масжидига олиб чиқади. Аркдаги бинолар XVII — XX асрларга, яъни аштархонийлар ва манғитлар сулолаларига доирдир. Уша вақтларда Арк шаҳар ҳокимлари, кейинчалик хонлар, амирлар, мансабдорлар ва ҳарбий бошлиқлар яшайдиган жой бўлган. XX аср бошларида Арк аҳолиси тахминан уч минг кишига етган. Аркдан шаҳар ва унинг яқин атроф манзаралари ва тепаликлар кафтдай кўриниб туради.

Исмоил Сомоний мақбараси (IX — X асрлар)

Ўрта Осиё меъморчилиги ўзига хос аниқ ва муайян хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу меъморчилик ўз халқи ва унинг ғояси, дид-фаросати билан чамбарчас боғланган халқ усталарининг ижодидан иборат.

Аввало IX — X асрларда қурилган Сомонийлар мақбараси ўша давр бинокорларининг маҳорати ва юксак бадиий дидидан далолат беради. Бу ёдгорлик 892 — 907 йилларда қурилган деб тахмин қилинади. Мақбара шаҳардаги маданият ва истироҳат боғида жойлашган. У куб шаклида бўлиб, ярим шарсимон қубба билан ёпилган. Унга ҳусн бўлсин учун бурчакларига тўртта кичкина қубба ўрнатилган. Девори қалин (1,8 метргача) бўлганлиги туфайли бу ёдгорлик минг йилдан бери яхши сақланиб келмоқда.

Мақбаранинг фасади йўқ, тўрт томони ҳам бир хил. Бундай иншоотлар центрик композиция деб аталади. Мақбара квадрат шаклида бўлиб, пишиқ ғиштдан қурилган. Ривоятларга кўра, бу мақбара Исмоил Сомоний томонидан отаси Аҳмад ибн Асад учун қурилган.

Кейинроқ бу мақбара Сомонийлар хонадонининг даҳмаси бўлиб қолди. Унга 907 йилда вафот этган Исмоил, кейинроқ мақбарага кираверишдаги ёзувга кўра, Исмоилнинг набираси — 914 йилдан 943 йилгача ҳукмрон бўлган Наср ибн Аҳмад дафн қилинган. Бино ҳозирга қадар сақланиб турибди. Бу ёдгорликни Ватанимиздан ташқари жойларда ҳам яхши биладилар.

Сомонийлар мақбараси содда, ажойиб зийнати ва асрлар давомида синовдан ўтган обида сифатида мураккаб гумбаз томли конструкцияни қўллаган бинокорларнинг муҳандислик маҳорати жиҳатидан жаҳон меъморчилигининг энг мукамал асарларидан бири ҳисобланади.

Чашмаи Айюб мозори (XII аср)

Ҳозирги Марказий маданият ва истироҳат паркида жойлашган. Бу ёдгорлик ғарбдан шарқ томонга ёнма-ён жойлашган тўртбурчакли мураккаб тўртта бинодан иборат.

Бу бинолар турли даврларда қурилган. Улардан энг қадимийси конуссимон баланд гумбаз билан қоплангандир. Ривоятларга қараганда, иморатнинг бу қисмини Қорахонийлар ҳукмдори Арслонхон Минораи калон билан бир вақтда қурдирган. Мозор ичидаги совуқ сувли чашма ҳозиргача сақланиб қолган.

Ёдгорлик чуқур сойликда бўлиб, яқин вақтгача унда катта булоқ суви оқиб турар эди. Бу булоқ мазордаги қудуқ билан бирлаштирилган.

Қадимий ғарбий бино ёнига XVI асрда, яъни Шайбонийлар даврида, яна иккита бино қурилган. Қадимий бинонинг эшиги тепасига осиб қўйилган гулдор кошинга «Бу бинони Темурнинг ўзи қурдирди», деб ёзилган. XVI асрнинг иккинчи ярмида бинонинг пастки пештоқдан иборат икки қуббали сўнгги тўрттинчи қисми қурилган.

Тўрт бинонинг ҳар қайсисида бир-бирига ўхшамаган қуббалар бор. Уларнинг ташқи кўринишлари шимол ёки жануб томондан қараганда оригинал ва ўзига хосдир.

Моғоки Аттори масжиди (XII, XVI, XX) асрлар)

Бу масжид шаҳар марказида жойлашган бўлиб, илгариги атторлар растаси ўрнига қурилгани туфайли Моғоки Аттори деб аталган. Масжид қарийб 6 метр ерга

Бухоро. Минораи Калон

кириб туради — кўп асрлар давомида аста-секин шаҳарга тупроқ қатламлари уюлиб, у шундай кўмилиб қолган. Моғоки Аттори масжиди ёпиқ типдаги масжидлардан бўлиб, томини 6 тош устун кўтариб туради.

Масжиднинг хиёбон томонидаги жанубий пештоқи архитектуранинг ноёб асари ҳисобланади. Пештоқ ва унинг равоғи ҳар хил, чунончи, ўймакор ганч, сайқал берилган ғишт, кошин, ўйиб нақшланган сопол ғиштчалар билан безатилган.

Бинонинг шарқий томонидан кириладиган қисмида кенг тош зина бор. Зина жанубий пештоқ қурилгандан кейин ишланган. Бу зина кириш учунгина эмас, балки намоз ўқиладиган жой ҳам бўлган.

Намозгоҳ масжиди (XII, XIV, XVI асрлар)

Бухородан жануб томонда, шаҳар ташқарисида жойлашган. Бундай масжидлар ҳайит кунлари шаҳар масжидлари намоз ўқувчиларни сиғдира олмаганлигидан шаҳар ташқарисига қурилган. Намозгоҳ масжиди ана шундай масжидлардан ҳисобланади.

Намозгоҳнинг пешайвон, галлерея шаклида гумбазли биноси бўлган (XVI аср), унга нафис қоплама безакли пештоқ қурилган. Ғарб томондан бинонинг монументал қисми меҳробли қадимий деворга тақалган. Меҳроб нозик ўйма гулли сопол ғиштлар ва майда ғишт парчалари билан безатилган.

Ҳозирги намозгоҳ масжиди ўрнида бир вақтлар ажойиб боғ ва ҳайвонотхона бўлган. Бу ер Шамсиобод деб аталган. Бу жойни тарихчи Наршахий ўз асарида тўла тасвирлаб ўтган.

Пои Калон ансамбли

Минораи Калон (1127) ёки Катта Бухоро минораси қорахонийлардан Арслонхон ҳукмронлик қилган даврда қурилган. Бу минора шаҳардаги энг баланд иншоотдир.

Унинг баландлиги 46,5 метр. Унинг қурилган вақти (1127 йил)ни кўрсатадиган ёзув корпуснинг ўрта белидаги кошинлардан бирида қисман сақланиб қолган. Минора баланд, думалоқ устунсимон бўлиб, тепасида равоқли «фонуси» (томи) бор. Унинг ичида 104 пилла-пояли айланма зинаси бор. Миноранинг юқори томони сал ингичкароқ бўлиб, цилиндр шаклли гумбазида 16 та дарча бор.

Минорадан азон айтилган. Минорада ёв пайдо бўлишини кузатадиган дарча ҳам бўлган. Миноранинг қоровулхонаси ҳали ҳам бор. Миноранинг сирти жимжимадор қилиб терилган пишиқ ғишт билан қопланган. Бухоро шаҳрининг ташқи кўринишида бу минора бадий жиҳатдан катта аҳамият касб этади.

Гумбазнинг зангори белбоғи XVI асрда ишланган кошинлардан иборат. Нақш билан сўзлар ёзилган эски қисми XII асрда ясалган оч мовий тусдаги кошинлардан иборат бўлиб, Бухоро музейининг Ситораи моҳи хоса филиалида сақланмоқда. Минора корпусининг пастки қисми таъмирланди, у ўн бурчак шаклида бўлиб, устига минора қурилган.

Масжиди калон

Жума намози ўқиладиган бу масжид 1514 йилда қурилган бўлиб, катталиги жиҳатидан Самарқанддаги Бибиноним масжидидан кейин иккинчи ўринда туради.

У XII асрдаги эски масжид ўрнига қурилган. Масжид XV асрда қурила бошланиб, XVI аср бошларида (1514 йилда) битказилган. Масжид тўғри тўртбурчак шаклида ҳовлиси бўлган очиқ масжидлар типига киради. Масжиди калоннинг етти эшиги бор. Асосий шарқий эшиги олдида ва ичида кенг айвонлар бор.

Масжиднинг умумий майдони бир гектар келади (127×78 метр). Ҳовли галереяси 288 кубба билан қопланган, уларни 200 та устун кўтариб туради. Масжиди калон ноёб меъморчилик ёдгорликларидан биридир.

Мир Араб мадрасаси (1530 йил)

Шаҳарнинг марказий қисмида 2 та гумбаз атрофидаги иморатлардан ажралиб турибди. Улардан бири — шимолий гумбаз тикланган ва ярим мовий кошин билан қопланган, жанубий гумбаз эса безатилмаган.

Мадрасага ҳашаматли баланд пештоқдан кирилади. Мадрасадаги бинолар худди Улуғбек мадрасасидек

Бухоро. Мир Араб мадрасаси

ўринлаштирилган. Фақат дарсхона ўрнида гўрхона бор. Бу ерга Яманлик шайх Абдулла ва унинг қариндошлари дафн қилинган. Ёдгорлик Мир Араб номи билан аталган.

Мадраса ҳовлисининг чор атрофини икки қаватли ҳужралар ўраб туради, ҳужралар қаторини пештоқ ажратиб турибди. Бир вақтлар пештоқлар жуда баланд бўлган.

Улуғбек мадрасаси (1417 йил)

Бу мадраса Темурнинг набираси фалакиётшунос олим Улуғбек қурдирган уч мадрасанинг энг қадимийсидир. Тўғри тўрт бурчак шаклида қурилган бу бинонинг ҳовлиси ва безатилган баланд пештоқи бор. Мадрасанинг олд томони икки қават қилиб қурилган. Кираверишдаги миёнхонанинг бир томонида дарсхона, 2-томонида масжид, иккинчи қаватда китобхона бўлган.

Мадрасани уста Исмоил ибн Тоҳир Исфаҳоний қурган. 1585 йилда бу бино тикланган. Кейинги йилларда ҳам у тез-тез таъмирланиб турилган. Нақшларнинг таркибий қисмида юлдузсимон шакллар кўпчиликни ташкил этади. Буни фалакшунос Улуғбекнинг дунёқарашига боғлаш мумкин.

Дарвоза табақаларига «Билим олиш ҳар бир мусулмон ва муслиманинг бурчидир» деган ибора ўйиб ёзилган. Мадраса ўз чиройи ва нақшларининг жуда гўзаллиги билан кишиларни ҳайратда қолдиради. Бу бино Урта Осиё меъморчилигининг равнақини кўрсатадиган ёдгорликдир.

Абдулазизхон мадрасаси (1652 йил)

Бу мадраса бадий безакларга бой бўлиб, ўз аҳамияти жиҳатидан Урта Осиё меъморчилигида алоҳида ўрин тутди. Бу бино Улуғбек мадрасаси рўпарасида қурилган бўлиб, нафас меъморийлиги ва безатилиши жиҳатидан улар гўё бир-бирига рақобат қилаётгандек кўринади. Ҳолбуки, ҳар икки ёдгорлик қурилиши (1417 ва 1652 йилларда) ўртасида икки асрдан ортиқ вақт ўтган.

Абдулазизхон мадрасасида оддий геометрик, юлдузсимон ва ўсимликларни тасвирлайдиган безаклар ўрнига анча мураккаб ва хилма-хил қилиб ишланган нақшлар кўзга ташланади. Бу ерда аждар ва семурғ қушнинг сурати бор. Мадрасада икки масжид бор: ёзгиси ҳовлида, дарвоза йўлагининг ғарбий бурчагида эса қишки масжид бор. Иккала масжиднинг ҳам девор ва шиплари жуда серҳашам қилиб безатилган.

Мадраса халқ меъмори уста Ширин Муродов иштирокида таъминланган (1930 йил).

Болоҳовуз масжиди (1712 йилда қурилган)

У арк қаршисида қурилган. Масжиднинг ҳужралари ва 20 та баланд ёғоч устунли айвони бор. У бир вақтлар шаҳарнинг жума намози ўқиладиган масжиди бўлган ва амир Бухорога келган пайтларда шу масжидда намоз ўқиган. Амир келганда Аркдан масжидгача гиламлар тўшалган. Болоҳовуз масжидига Регистон майдони томонидан қаралса, унинг пешайвони, майдон ёнбошидаги кичкина минораси ва ўртасидаги чуқур ҳовуз кишида ажойиб таассурот қолдиради.

Чор минор (1807 йил)

Чор минорни бошқача айтганда халифа Ниёзқул мадрасаси деб ҳам аталади. Бу ёдгорлик сўнгги вақтларда қурилган обидалар қаторига киради. У 1807 йилда қурилган ва шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган. Ёдгорлик мураккаб меъморчилик комплекси бўлиб, пешайвон сифат масжид, бир қаватли мадраса, ҳовуз ва ажойиб нештоқдан иборат.

Тўртта баланд мезанаси бор. Улар минорага ўхшайди, шунинг учун ҳам Чор минор мадрасаси деб аталади. Аслида эса бу мезаналар бўлмаي, фақат бивонинг бадий безагидир. Улар Ҳиндистон масжидлари меъморчилигининг таъсири борлигини кўрсатиб турибди.

Бухоро. Болоҳовуз масжиди

Бухоро. Нодир Девонбеги мадрасаси

Лабиҳовуз (XVII аср)

Қадимий Бухорода савдо майдонлари кўп бўлган. Улардан бири Лабиҳовуз ҳозиргача сақланиб қолган. Бу майдон шу ердаги катта (узунлиги 42 метр, эни 36 метр, чуқурлиги 5 метр чамаси) ҳовуз туфайли Лабиҳовуз деб аталган. Ҳовуз катта майдоннинг ўртасидадир. У 1620 йилда қазилган. Ҳозирги вақтда ҳовуз таъмирланган ва сув қуйилган. Майдоннинг тўрт томони ҳашаматли меъморчилик иншоотлари билан ўраб олинган.

Ғарбий томонида Девонбеги хонақоси бор. Лабиҳовуз масжидининг шарқий томонида Девонбеги мадрасаси бор. Шимолий томонида эса 1578 йилда қурилган Кўкалдош мадрасаси жойлашган. XVII асрнинг йигирманчи йилларида қурилган дастлабки икки ёдгорлик айниқса сернақш ва серҳашамдир. Бу ерда шаҳардаги тоқиларнинг ҳаммасини бир-бири билан боғловчи савдо кўчаси бошланарди.

Тим ва тоқилар (XVI аср)

Бухорода энг йирик савдо иншоотларидан тўрттаси: Тоқи Заргарон, Тоқи Телпакфурушон, Тоқи Саррофон ва Абдуллахон тими сақланиб қолган. Тоқилар Шаҳристоннинг Лабиҳовуз майдонидан Регистон майдонигача борадиган асосий савдо кўчасидаги чорраҳаларда қурилган. Мунтазам саккиз бурчакли ички хонага маҳобатли гумбазнинг меридионал қовурғалари бор. Тоқи Заргаронда ўттиздан ортиқ заргарлик дўкони ва устахоналар бўлган. Бу ерда ҳар хил зеб-зийнат буюмлари ясаб сотилган.

Тоқи Телпакфурушон кўчалар чорраҳасига қурилган. У олти бурчак шаклида бўлиб, марказий гумбазда дарчалар бор.

Тоқи Телпакфурушон илгари Тоқи Китобфурушон деб аталган, чунки бу ерда китоблар сотилар эди. Тоқи Саррофон икки кўча чорраҳасида бўлиб, улардан бири Регистон томонга қараб кетган. Бу тоқи шунинг учун

Тоқи Саррофон деб аталганки, унда кўпинча саррофлар ўтириб чет эл пулларини алмаштирганлар ва пул майдалаганлар. Бухоронинг Абдуллахон тими ва тоқилари қадимий шаҳар қурилишининг обод, йирик кўчаларида сақланиб қолган элементларигина, холос.

Урта Осиё ва Шарқ мамлакатларидаги бирорта шаҳарда бунчалик монументал архитектура иншоотлари йўқ, деса бўлади.

Девонбеги хонақосининг олд томони Лабиҳовуз сувида ойнадек акс этиб турибди. Шунинг учун бу ёдгорликни Лабиҳовуз деб ҳам атайдилар.

Шарқ томонида масжид рўпарасида Нодир Девонбеги мадрасаси (1622 йил) қад кўтарган. У карвонсарой сифатида қурила бошлаган бўлса-да, кейин қурилиш давомида мадрасага айлантирилган. Шунинг учун унинг режаси оддий ва мадрасалар режасига ўхшамайди.

Зиндон (XVIII аср)

XVIII аср охирларида Шаҳристоннинг шимоли-ғарбий бурчагидаги тепаликда (ҳозирги Колхоз кўчаси ўрнида) Бухоро зиндони қурилган. Бино кўримсиз бўлиб, баланд гишт девор билан гир айлантириб ўраб олинган.

Зиндонга жанубий девордаги пастак пештоқдан кирилади. Кичкина ҳовли икки қанотли тош бинога олиб боради. Унг қанотнинг бошидаги хонага қарзини узолмаган кишилар қамалган.

Бинонинг чап қанотидаги тўртинчи хона кишида оғир таассурот қолдиради. У қоровулхона орқасидаги 5 метрли чуқур ертўладир. Ер устидаги қисми дарчали қубба, ертўлага полдаги катта тешиқдан тушилади.

Зиндон ҳовлисида маҳбуслар «пирининг» қабри ҳамда зиндоннинг шарқий ва шимолий томонларидан ўтадиган баланд тор йўлак бор.

Ҳозирги вақтда зиндонга Бухоро ўлкашунослик музейининг экспонатлари қўйилган.

Ситораи моҳи хоса саройлари

Шаҳардан 4 километр нарида шимол томонда икки сарой бор. Улардан бири Бухоронинг энг охирги амири Саид Олимхон саройидир. Бу сарой бир қаватли бўлиб, «Г» ҳарфи шаклида қурилган. Бундан гарчи халқ усталари ўйма ганчкорликда ва деворларга сурат солишда ажойиб маҳорат намуналарини кўрсатган бўлса-

лар-да, амирларнинг, мешчанлик дид-фаросатлари, уларнинг бир-бирига зид дабдабали ҳашаматли суратларга ўчлиги ўз аксини топган. Амир саройни безаттиришда Европа меъморчилигига тақлид қилган. Бутун шу дабдабаю ҳашаматларга тақлид қилиб ишланган сурат ва нақшлар орасида ситораи моҳи хосадаги «Оқ сарой» («Оқ зал») га берилган пардозлар халқ санъаткорлари ҳунарини кўз-кўз қилиб туради.

Бу зални истеъдодли санъаткор уста Ширин Муродов бошлиқ бир гуруҳ Бухоро усталари қурган.

Ҳозирги вақтда Ситораи моҳи хосага Бухоро вилоят ўлкашунослик музейи бўлимнинг экспозициялари жойлаштирилган. Сарой ҳудудида санаторий очилган.

Ситораи моҳи хосада амирнинг отаси амир Абдулаҳад қурдирган иккинчи сарой ҳам бор. Бу бино сарой ҳаётининг ёдгорлиги бўлиб, тамоман бошқача режалаштирилган ва безатилган. Ҳозир бу иккинчи саройга болалар санаторийси жойлашган.

Қўш мадрасадан жанубда, замонавий бинолар қурилиши олиб борилаётган жойда унчалик катта бўлмаган баланд масжид (XVI аср) қад кўтариб турибди. «Баланд» номи масжиднинг қишки биноси билан ёғоч устунли айвони жойлашган пойдевори билан бўлганлиги учун берилган.

Иморатнинг барча меъморий бойлиги ҳозирги пайтда унинг ички томони ҳисобланади. Олтин суви югуртирилган нафис гулчи ялтироқ катакча тоштахтачалардан иборат баланд оч-яшил панель кишини завқлантиради.

Пештоқчалардаги серҳашам ўсимлик суратидаги безак IV асрнинг «гулдор» гиламларига жуда ўхшайди.

VI. Ўлкашуносликни ўрганишда музей экспонатлари	277
1. М. Т. Ойбек номидаги Ўзбекистон тарихи музейи ўтмиши ҳақида бир неча сўз	278
2. Музей турлари	280
3. Музей залларида	281
VII. Мактаб музейи.	301
1. Мактаб музейининг вазифалари	302
2. Мактаб музейи соҳасини танлаш	303
3. Мактаб музейини ташкил этиш	305
4. Мактаб музейи фондлари	306
VIII. Ўлкашунослик тўғараги	311
1. Ўлкашунослик тўғарагини ташкил этиш	312
2. Ўлкашуносликдан амалий машғулотлар ўтказиш	321

АБДУҒОФУР НАБИЕВ

ТАРИХИЙ ЎЛКАШУНОСЛИК

Олий ва ўрта педагогика ўқув юртлари талабалари ва ўрта мактаб тарих ўқитувчилари учун ўқув қўлланма

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Таҳририят мудирини *С. Мўминов*

Муҳарририни *Р. Мирҳолиқов*

Бадний муҳарририни *М. Қўдряшова*

Техник муҳаррирлар: *Э. Вильданова, Т. Золотилова*

Мусаҳҳиҳ: *З. Ғиломова*

ИБ № 5285

Теринга берилди 20. 04. 95. Босишга рухсат этилди 05. 08. 95. Формати 84×108/32. Кегль 10 шпонсия. Башниковская гарн. Оффсет босма усулида босилди. Шартли б. д. 17,64 + 0,21 форз. Шартли кр. отт. 18,06. Нашр 17,45 + 0,32 форз. Тиражи 5000. Буюртма 2766.

«Ўқитувчи» нашриети, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 07 – 223 – 89.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошполиграфкомбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1996

Мундари

Кириш . . . . .

I. Улкашунослик ҳақида қисқача маълум

1. Улкашуносликнинг турлари	8
2. Тарихий ўлкашуносликнинг ривожланиши. 1917 йилга қадар ўлкани ўрганиш масаласи	10
3. Урта Осиё тарихини ўрганишда рус шарқшуносларининг роли	16
4. Рус шарқшунослигининг маҳаллий тарихчиликка таъсири	30
5. Тарихий ўлкашуносликнинг 1917 йилдан кейинги аҳволи	34
6. Улкашуносликнинг асосий манбалари	39

II. Улкашуносликда археологиянинг роли . . . . .

1. Рус шарқшунослиги ва археология	43
2. Ўзбекистонда археологиянинг ривожланиши	45
I. <i>Ибтидоий жамоа даври</i>	46
1. Она уруғи даври (матриархат)	50
2. Она уруғининг ривожланиши	51
3. Калтаминорликлар чайласи	54
4. Ота уруғи даври. Металлнинг тарқалиши	56
5. Суғоришнинг келиб чиқиши	61
II. <i>Қулдорлик жамияти даври</i>	62
III. <i>Феодализм даври</i>	69

1. Уқувчиларни археологияга оид маълумотлар тўплашга ўргатиш	75
2. «Ибтидоий жамоа тузуми» мавзуини ўрганишда археологияга оид маълумотлардан фойдаланиш	79

III. Улкашуносликда этнографиянинг аҳамияти . . . . .

1. Ўзбек халқи тўғрисидаги этнографияга оид дастлабки маълумотлар	93
2. Ўзбек этнографияси	104
3. «XVI асрда Ўзбекистонда маданиятнинг ривожланиши» мавзусини ўрганишда этнографияга оид маълумотлардан фойдаланиш услублари	115

IV. Топонимика – ўлка тарихини ўрганишнинг асосий манбаларидан бири . . . . .

1. Топонимика тушунчаси ва унинг моҳияти ҳақида	124
2. Улка тарихини ўрганишда топонимик материал тўплаш ва улардан фойдаланиш	129
3. Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари топонимикасини ўрганиш	172
4. Самарқанд вилояти топонимикаси ва уни ўрганиш	210
5. Хоразм вилояти топонимикасидан дарсда фойдаланиш	235
6. Фарғона водийсидаги қишлоқ, шаҳар номларининг келиб чиқиш тарихини дарс жараёнида ўрганиш	246

V. Улкашуносликни ўрганишда архившуносликнинг ўрни . . . . .

1. Марказий давлат архиви фондлари	264
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви	265